

СОКРАТ

— ЙОЗЕФ ТОМАН —
МИРОСЛАВА ТОМАНОВА

* ЙОЗЕФ ТОМАН
МИРОСЛАВА ТОМАНОВА

СОКРАТ

РОМАН

✱ ЙОЗЕФ ТОМАН
МИРОСЛАВА ТОМАНОВА
СОКРАТ

РОМАН

Переклав з чеської
Дмитро Андрухів

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1979

И(Чехос.)
Т56

Післямова Володимира Житника

Примітки Дмитра Андрухова

В романе «Сократ» известных чешских писателей Йозефа Томана (1899—1977) и Мирославы Томамовой (род. в 1906 г.) изображена жизнь античного философа на фоне исторических событий «золотого века» Древней Греции и в период упадка Афин (V в. до н. э.).

Т 70304—152 140—79, 4703000000
М205(04)—79

© Український переклад, післямова,
видавництво «Дніпро», 1979 р.

СОКРАТ,

шукач блаженства

*«Багато що на світі має силу,
та нема нічого сильнішого за людину».*

Софокл

ПРОЛОГ

«Привілеєм богів і людей є сміх».

Демокрит

Богиня усміхалась.

Вона щойно пробудилася, солодко потяглася всім тендітним тілом і роззирнулася по двору, повному статуй, торсів та мармурових брил. Із задоволенням відзначила, що її славний день починається кришталевим ранком, який сяє, немов краплина роси на квітці нуту.

Богиня глянула на свого друга, дядечка Мом. Бог Мом іще спав. Вона співчутливо дивилась на його усміхнене обличчя, яке Софроніск не встиг викінчити: уста скривлені, одне око приплющене, брови насуплені, а вухо пильно нашорошене, щоб не пропустити ані словечка.

Розбуджений стукотом сандалів, Мом розплющив очі й побачив молоду жіночку з букетом квітів у руках. Це нагадало йому, який сьогодні день, і він обернувся до богині, щоб виголосити вітальну промову. Та жіночка його випередила. Вона впала навколішки і обняла ноги богині.

— О Артемідо, велика богине! — заводала вона.

Богиня усміхалась.

— Я принесла тобі цвіт олеандру на день твого народження. А цей медовий коржик жертвую тобі за Фенарету. Ти чуєш, як вона стогне? Благаю тебе, полегш їй муки.

Жіночка підхопилася й побігла до будиночка, де повітуха Фенарета, дружина скульптора Софроніска, сьогодні сама розроджувалася з допомогою сусідок.

— Я ще вчора сказав собі: «Вранці ти маєш перший привітати нашу богиню». А ця торохтійка все мені зіпсувала! — люто кидав словами Мом.

Богиня сміялася, виблискуючи білосніжними зубами.

— Тож не лайся, а вітай мене, Моме!

— Бісова личина! Таки випередила мене, потвора товстонога...

— Годі! — весело сказала богиня й зирнула на свої гарні стрункі ноги. — Я приймаю твої слова як вітання; бо ти про це геть забудеш у своєму запалі, і тільки самому Зевсу відомо, доки лаятимеш цю нещасну жінку, вічний буркотуне. Ти брутально лаєш усіх олімпійців підряд, а тоді ще й скаржишся, що тебе люблять найменше з усіх богів і що тато Зевс прогнав тебе з Олімпу.

— Зевс — старий недоторка, ось він хто! Дметься за найменшу дурницю, — пробуркотів Мом.

— Цить! Свої гріхи ти на нього не звертай. У всьому винен твій язик, яким ти теліпаєш без спочинку, завжди всім незадоволений, вічно всіх обмовляєш...

— А це хіба погано?

— Любий дядечку Моме, — сказала богиня. — Ти й на землі мав би халепу з таким гострим язиком, то що вже казати про Олімп, де афінською демократією й не пахне.

— Ні афінською, ні небесною, — не вгавав Мом. — Щоб на Олімпі та була демократія? Олігархія, та що я кажу — тиранія!

Богиня застережливо підняла руку:

— Прикуси язика, Моме!

Усвідомивши, що й Артеміда належить до найвищої небесної олігархії, Мом проказав вибачливим тоном:

— Ти — виняток, моя люба. І твій брат, Аполлон, теж. Але решта? Гера, Афінна, Посейдон, Арес, Афродіта...

Артеміда поклала руку на ріжок мармурової сарни, яка її повсюди супроводжувала, і, почувши ім'я богині кохання, запитала:

— А скажи мені, як воно було насправді із тим твоїм... ну, назвемо це відходом з неба? Подейкують, буцім ти нападався на Прометея, творця людини, за те, що той не помістив серця зовні грудей. Ти дорікнув йому, що в людське серце ніхто не може зазирнути, бо воно заховане, і через те на світі так багато зла. Негарно, кажуть, ти відгукнувся й про Афінну, ба навіть про самого Дія. А мій брат, Аполлон, мені сказав, ніби Зевс прогнав тебе з Олімпу за те, що ти гудив і красу його дочки Афродіти.

— А чому б мені її не гудити? — здивувався Мом. — Адже я — бог глузів і бог глупоти в одній особі. Все було достеменно так, як ти кажеш. Зевс мені звелів: «Оглянь

уважно цей божественний витвір. Мені кортить почути, чи знайдеш ти, занудо, бодай якийсь гандж у красі моєї дочки». Всі прикинули. «Ага,— думаю я собі,— це пастка!» І відповідаю: «Хвилинку, любий Дію! Ти маєш на увазі красу тіла чи красу душі?» Афродіта презирливо захихотіла, а Зевс розлютився: «Іди ти подаль зі своєю душею, Моме! Її запроваджують в Афінах навіжені філософи. І, як доповів мені Гермес, ця пошесть швидко поширюється, немовби її розвіював по землі сам Еол. Але мені це не подобається, бо виходить, ніби людина хоче піднестися вище за нас, богів. Ця вперта людська природа починає сягати аж сюди, на Олімп. Я мав на увазі красу тіла. Дивись і оцінюй!» Отож я дивився, оглядав цю дівку спереду, ззаду й ніяк не міг знайти на ній бодай якоїсь подряпинки. Вона була біла, легка, наче морська піна, а шкіра — немов той коський шовк, без найменшої вади і ганджу...

Артеміда погордливо засміялася:

— Бачиш, боже осуду й вічний шукачу вад, як ти тут сплонував? А що ти скажеш про її пропорції?

Мом осміхнувся:

— Саме за них я й дорікнув Афродіті.

— Тоді ти молодець! — схвально сказала Артеміда. — Бо коли б я була однією з трьох жінок на Парісовому суді, то яблуко дісталось б мені.

— Тільки не приндься, маленька, — ущипливо зауважив Мом. — Я вже давно стовбичив тут із цим своїм невикінченим обличчям, коли Софроніск почав моделювати й витісувати тебе. І щоб ти знала: ці твої гарні стрункі ноги, якими ти так пишаєшся, він скопійував із ніг п'ятнадцятирічної торговки рибою на ринку — запрягаюсь Герою, все це подвір'я смерділо рибою, коли вона приходила йому сюди позувати! За модель для твоїх персів Софроніскові правила перса тринадцятирічної торговки квітами на агорі, а обличчя твоє, щоб ти знала, скопійоване з лиця однієї гетери, котра веліла рабам приносити себе сюди в ношах.

— Дякую за повідомлення! — кисло мовила Артеміда. — Але хіба мені це заважає? Головне — результат, ось про що йдеться, — хвальковито заявила вона.

Цієї миті, наче пучок стріл, в Артеміду вп'ялися сонячні промені й засліпили її.

— Що це? — злякано скрикнув Мом. — Ти гориш! Гориш білим полум'ям. Ти — саме полум'я і сяйво...

Артеміда щасливо засміялася:

— Це брат. Феб-Аполлон. Він ніколи не забуває про наші спільні іменини й кидає мені букет променів.

Богиня послала Фебові поцілунок рукою й помахала йому.

З будиночка вискочила сусідка Мелісса, дружина шевця Лептіна, й побігла до кам'яної огорожі:

— Ноксене! Ноксене!

— Що сталося, мамо? — озвався з-за огорожі хлопчачий голосок.

— Біжи мерщій на агору по Софроніска. Він ставить там мармурові стої. Скажи, хай швидко вертається додому, бо вмирає його жінка!

Мелісса обернулася й стала навколішки перед Артемідю:

— Велика, благодійна і ясна богине, зглянься над Фенаретою! Їй не ліпшає, а чимраз гіршає. Стільком дітям в Афінах допомогла вона щасливо прийти на світ, а сама розродитися не може. Порятуй її, покровителько пологів!

Від зойку, що долинув з будиночка, Мелісса підхопилася.

— Чому ти не хочеш їй допомогти? — пробуркотів Мом. — Це ж твій обов'язок. Невже через те, що ти знову святкуєш свій двадцятий день народження... ти покинеш у біді цю нещасну жінку?

— Думаєш, я сама не знаю, що й коли мені робити? Ти знову до всього стромляєш свого носа й знову геть усім незадоволений? Через те тебе ніхто й не любить. Через те Зевс і прогнав тебе з Олімпу...

— А хіба я не маю слухності, що картаю тебе? Ти потрібна зараз там, а тим часом ти вихляєшся тут переді мною, наче пишаєшся, що твій задок — мов два фініки, не такий великий, як в Афродіти.

— Пригни свого дурного язика! — гримнула на нього Артеміда.

— А хіба я не маю слухності, коли ганю те, що мені не до вподоби?

— Йдеться про те, як ти це робиш. Ти насміхаєшся, глузуєш, а тим часом це можна було б робити інакше — без образ, без кпин.

— А хіба ти коли-небудь бачила, щоб хтось чинив так, як ти кажеш? — відпаривував Мом запитанням.

— Не бачила, — призналася богиня. — Ні серед богів, ні серед людей. Критикувати легко, а от зуміти вказати на

погане й водночас поради́ти, як із поганого зробити добре,— оце було б діло! Ну, можливо, ще народиться той, хто зуміє це зробити. Можливо, це буде саме та дитина, яка народжується тут зараз...

— О, тоді я теж хотів би її побачити,— ущипливо зауважив Мом.

Відчайдушний зойк породіллі порушив передобідню врочистість прозорого дня.

Хмари куряви вистрелюють з-під п'ят хлопця на небрукваних вуличках дему Алопека, на агорі його ступні лопотять по гладенькому камінні бруку.

З Акрополя долинули гучні фанфари сурм. Адже сьогодні, шостого дня місяця Фаргеліона четвертого року сімдесять сьомої Олімпіади, в рік архонта Апсефіона, а до того ж у день народження богині Артеміди й бога Аполлона оповісник сповіщає:

— Наш полководець Кімон разом з афінським флотом завдав поразки персам у Памфілії на річці Еврімедонт. Архонт наказав почастивати в Пританеї кожного, хто прийде сюди, крім метеків та рабів.

З радісними вигуками «Слава Афінам і Кімонові!» натовп котиться до Пританея. Каменяр і скульптор Софроніск широкою долонею ляскає від радощів по плечу свого помічника Кедрона.

— Ти чув цю новину, незграбо? І в такий день у мене має народитися дитя! Ворушися! Нам треба й собі встигнути випити ковток вина та закусити в Пританеї.

Сонце підбивається дедалі вище над землею. Агора гуде, наче вулик, наче Гефестова кузня в горі Етні. Гуркіт, дзенькіт, гомін і спека.

— Слава Кімонові!

— Слава!

— А ти не дуже радій! Сьогодні перемога, завтра поразка, як завжди.

— Замовкни, ти, свинюко! Каламутити воду ти мастак, але все одно побіжиш туди жерти й пити на дурничку, еге ж?

Софроніск перекикує голоси:

— Моя дитина народжується для щасливого життя! В такий день! У таке свято!

— Мій чоловік вернеться з війни,— засмучено каже торговка рибою.

— Коли він довідається, що ти водилася з отим волоцюгою Сосою, то наб'є тобі пику.

— А тобі що до цього? Краще подбай про бруд, який тече з вашого двору аж на вулицю...

Прибіг захеканий хлопець:

— Софроніску, біжи мершій додому!

— Що там скоїлося? — злякано запитав той.

— Фенарета вже геть із сил вибилася. Хоче з тобою попрощатися. Помирає...

У Софроніска випав з руки молоток.

— Кедроне, поскладай знаряддя...— сказав він і щодуху помчав додому.

На бігу відповідає людям, бо дехто вже знає, що повитуха Фенарета має сьогодні розродитися.

— Стільком жінкам допомогла. Хто ж тепер допоможе їй?

— Тепер їй самій знадобилася б якась Фенарета.

— Ходи-но вип'єш з нами! — гукають Софроніскові кілька захмелілих чоловіків.

— Не можу — помирає моя жінка...— відповідає він і біжить далі.

Сусідки оточили статую богині Артеміді, залиту сонячним сльом. Стоять навколішках, плачуть, моляться.

— Артемідо! Ейлітіє! Покровителько пологів! Не залиш без своєї ласки Фенарету! Дай життя дитині за ті тисячі дітей, що їх вона допомогла народити нам!

Крик у будиночку раптом змовк. Припинились перейми. Запала зловісна тиша.

З Акрополя долинають звуки сурм і ще збільшують напруження. Чути, як важко дихає Фенарета. Видно її змарніле обличчя, величезний живіт, клепсидру в промінні вранішнього сонця, краплі якої відлічують страшні секунди, й сповнені жаху очі породілли, звернені до дверей. Чому він не йде?

Софроніск нарешті добігає до свого двору, б'є ногою в хвіртку з написом: «Лихо, не заходь сюди!», петляє поміж мармуровими брилами й недовершеними статуями, розкиданими під кроною платана, влітає захеканий до будиночка й падає навколішки біля ліжка, схиливши чоло на холодну Фенаретину руку.

— Я хотіла ще побачити тебе, Софроніску...— Голос її мовкне.

Чоловік ридма ридає, і жінки виштовхують його за двері.

Обіклавши породіллю амулетами та всіляким зіллям, вони знову падають навколішки перед статуєю Артеміди, благають її, ридають. Напруження стає нестерпним. Біля породіллі залишилися тільки сусідки Мелісса й Антея. Обидві схилилися над ліжком.

І сталося це саме опівдні. З уст породіллі вихопився пронизливий зойк. Мелісса взяла немовлятко на руки, пухеньке, рожеве, з великою головою. Антея вибігла на поріг:

— Вже народилося! І хлопча!

Всіх охопила незвичайна радість.

Меліссин чоловік, швець Лептін, переліз через мур і міцно обійняв Софроніска:

— Треба випити! І незмішаного! Маєш сина, чоловіче! Він прийшов на світ саме в ту хвилину, коли Геліос досяг зеніту!

Софроніск з радощів кричить угору до сонця:

— Я виграв два життя відразу! Фенаретине й синове!

У куток сиплються дарунки для породіллі. Потім жінки купають дитину й вихваляють її так, що чути аж на подвір'ї:

— Але ж і оклецьок! Недарма стільки мучив матір!

— А очі які величезні!

— А який високий у нього лобик!

— А погляньте, на плічку — кругла родимка. Що це?

— Медяник.

— Ні, ні. Сонечко!

— Так. Сонечко!

Мелісса винесла викупане дитя на подвір'я, щоб показати батькові. Софроніск підняв його вгору і в такий спосіб, за давнім звичаєм, визнав своїм сином.

— Ні пуху, ні пера, хлопчику! — вигукнула Артеміда.

Мом аж затіпався від злості:

— Що це ти мелеш? Щоб син афінського каменяра та ловив зайців, оленів і вепрів? Хто б іще міг згадати під час народження дитини про лови, як не богиня-мисливиця, ха-ха-ха!

Та Артеміда відразу ж присадила Мома:

— Але ж, дядечку Моме, хіба полюють тільки на звірину? Людина цілісіньке життя на щось полює. Кожна година, кожен день є її здобиччю, кожне пізнане явище, кожен предмет краси. Людина полює й на людину. Життя — то нескінченне полювання, зятя собі це!

Полуденне сонце всипає рожеве тільце новонародженого золотими блискітками. Дитя хвилинку мружить, морщить-ся. **Що? Що** буде далі? Ну звісно,— плач, як завжди. Але ні. Дитя розтягло беззубий ротик і голосно засміялося.

Батько з подиву витріщив очі на сина й стоїть як укопаний. А жінки цокотять:

— Ах ти, малий шибенику! Тільки-но прийшов на світ, а вже сміється!

— Видно, з нього буде гарний паливода!

— Як ти його назвеш? — запитав Софроніска швець.

— Мій дід теж був паливода. Хай зветься так, як звали мого діда: Сократ.

I

1

Річка Ілісс в'ється попід мурами Афін, огинає їх з півдня і впадає в Кефіс.

Ілісс неглибокий, він біжить поміж лугів, порослих низькою травою, рідкими кущами та всіяних камінням; у цьому місці берег Іліссу здіймається невисокою кручею, на кручі росте платан, під яким стоїть невеличкий вівтарик з дерев'яною статуеткою Пана, геть усипаного квітами. Невеличка долина, куди плине Ілісс,— аркадія, пастуша ідилія, і ніхто нітрохи не здивувався б, якби побачив на тому схилі над річкою отару овець, а біля неї — Стесіхорового Дафніса, який грає на сиринксі, зробленому з очерету.

Ранній ранок. Вода тихенько жебонить і хлюпоче по камінню. Туман здіймається над водою й поволі тане. На сході над Гіметтою розливається срібний світанок.

З чагарів стирчать вуха осла, який скубає траву. Сократ сидить на камені й не дуже дбає про свого осла. Перкон — мудрий осел, він пасеться сам і дає своєму господареві змогу спостерігати за плином води у річці.

«Панта ргей — усе тече, плине, людина двічі не може ввійти в ту ж саму річку», — пригадує юнак Гераклітове відкриття. — Так, це правда; он як уже далеко та вода, що несе жовтий нарцис, якого я вкинув у неї! Тут уже інша вода, нова, а за нею плине знов інша, і так без кінця-краю. Те ж саме і з людським життям. Кожна хвилина,

кожне відчуття блаженства, болю, кожен образ зникають з очей, кожен звук глухне, кожен запах звірюється, все є рух, і людське серце — теж постійний рух доти, доки людина живе».

Річка враз немовби задзвеніла. То її поверхні торкнулися сонячні промені. Вода лелінням вітає новий день.

Сократ чекає на свою кохану і з-за чагарів стежить за стежкою, що веде з міста. Довго чекати йому не довелося.

Корінна з кошиком білизни на плечі йде кипарисовою алеєю. Він милується ходою дівчини, легкою, неначе вона танцює; дає їй підійти до самих кущів і, як тільки вона поставила кошик у траву, виходить до неї.

— Зупинись, Корінно! Не ворухись! — попросив він її.

Корінна зупиняється, і Сократ стоїть зацікавлений, зачарований дівочою вродою й усією цією нетривкою вранішньою картиною. Корінна має на собі тільки білий пеплос; босі ноги, гладеньке засмагле обличчя, засмаглі литки й руки ніби виточені з сандалового дерева; чорне волосся, хоч і перев'язане стрічкою, подекуди вибилосся з-під неї і має на вітрі. Очі такі ж чорні, блискучі й неспокійні, як волосся.

— Один ранок уже минув... коли зійшло сонце, — мовив Сократ, — тепер, коли з кипарисової алеї вийшла ти, настав другий ранок. — Він опустився перед нею навколішки, обняв її ноги й цілує їх крізь м'який пеплос.

Корінна нахилилася й запустила пальці в густі юнакові кучері.

Вся вона була немов у якомусь дурмані. Кожен Сократів цілунок — неначе укус, що впускає в її кров отруту, від якої не вмирають, а вмлївають від блаженства. Замість осяйного сонячного ранку Корінна бачить довкола себе темряву, її огортає запашна ніч, усе її тіло м'якне, піддається солодким цілункам, вона вся у владі Сократа, не боїться, що в очах у неї тьмариться, навпаки, жадає цього.

Але, на жаль, на річці нижче й вище за них дівчата й жінки з дему Алопека почали полоскати білизну, гелгочучи, як табун гусей, і голосно сміючись.

Корінна неохоче вивільнилася з Сократових обіймів.

— Я мушу виполоскати білизну й швидко повернутись додому, — зітхнула вона.

— Я знаю, вдруге тебе саму сюди не пустили б, коли б довідалися, що я тут на тебе чекаю, — засміявся він. — Але ти все одно прийдеш до мене в інше місце, еге ж?

— Прийду. Прийду. Ти всіх вабиш до себе. То хіба ж можу опиратися тобі я, таке дурне дівчисько?..

Стоячи навколішках над водою й полощучи білизну, Корінна запитливо озирнулася.

Сократ усе зрозумів.

— Ти добре знаєш, я не дозволю, щоб ти називала себе дурним дівчиськом. Ти кохаєш того фарбаря Егерсіса, від якого тхне сечею і який аж тремтить, так хоче здобути тебе?

— Я не кохаю його. Як ти можеш про таке питати?

— От бачиш! Це доказ того, яка ти розумна. Тебе не спокушає ні його дім, ні раби, ні навіть якась відкладена тетрадрахма. Ти не продаси своєї вроди, ти хочеш бути щасливою, а щасливою ти можеш бути тільки зі мною...

Корінна швидко полоще у воді полотнину, аж вода вирує й піниться, і, не дивлячись на Сократа, відказує:

— Так, тільки з тобою я можу бути щасливою...

Руки її червоніють від холодної води. Сократ це помічає.

— Ти прекрасна, як рожевоперста Еос, і стократ гарніша в цьому підкасаному пеплосі, ніж Еос у своїх шафранових гомерівських шатах.

Корінна підвелася, зняковівши від цієї похвали. Та Сократ дивнвся на неї очима захопленого митця, а потім зітхнув:

— Жаль, що я не Зевс, а то кохав би тебе, як він кохав земних жінок, прибираючи різної подоби!

Сократова «земна жінка» залилася срібним сміхом:

— Чию ж подобу ти волів би прибрати?

— Лебедя, моя люба. Уяви собі, ця полотнина, яку ти полощеш,— лебідь. Він обнімає тебе своїми крильми, обхоплює, і ти опиняєшся в його ніжному полоні. Гаразд? Чи, може, ти хочеш, щоб я перекинувся золотим дощем? Я обсипав би тебе цілунками з голови до п'ят, кожна крапля золота — то цілунок. Я не залишив би на твоєму тілі жодного місця, ані найменшої складочки...

— Ах ти, мій безсоромнику,— зітхнула блаженно Корінна і мимохіть погладила своє плече, немовби той золотий дощ падав на неї вже тепер. Це було б так прекрасно — віддатися Сократовим пестошам!

Корінна склала білизну в кошик. Сократ допоміг дівчині підвестися, обвив її руки довкола своєї шиї й припав до її вуст.

— Хай вам допомагає Афродіта, голуб'ята! — гукнув їм селянин, який віз на ринок городину.

— А тобі Гермес,— відповів йому Сократ.— Хай він піджене тебе й затьмарить твої очі! — І знову поцілував дівчину.

Корінна підняла кошик з білизною. Озираючись й злякано запитала:

— А де твій Перкон?

Ослячі вуха вже не стирчали над довколишніми кущами. Тварини ніде не було й знаку. Та Сократа це не стурбувало. Він заклав у рот два пальці й свиснув. Тієї ж миті озвалося головне Перконове «І-а! І-а».

2

Сократ залишився над Іліссом сам. Він стояв під велетенським платаном, який простягнув тисячі зелених долонь і ловив у них сонце. Стояв біля вівтаря з дерев'яною, поточеною шашелем статуеткою бога Пана, фарба з якої вже почала лущитися, лівого вуха не було, правої руки теж.

«Цікаво, скільки разів селяни стьобали тебе батогом, коли ти довго не посилав їм дощу, коли їхні корови давали мало молока або погано родив ячмінь? — подумав Сократ, дивлячись на статуетку.— А ці квіти, які лежать біля твоїх ніг, усі або зів'яли, або висохли на трут. Люди вже мало тебе поважають. Ти ба, один букетик свіжий. Цікаво, яка це молодичка його принесла? Вірить ще в твою допомогу? «Віра гори пересуває»,— каже моя матуся, але хто знає, як то воно насправді з тією вірою, бабо-повитухо».

Сократ ступнув кілька кроків. Тут, у сухому місці біля великої кам'яної брили, росла струнка агава. Її м'ясисте листя, наче щити, було повернене в бік сонця. Перехід із тіні під платаном на осоння був різкий. Сократ любив осоння дужче, ніж тінь. Він зупинився.

Вчора, коли Фенарета, натомлена прийманням пологів, і Софроніск, зморений цілоденним обтісуванням мармуру, міцно заснули, Сократ засвітив каганець, розгорнув сувій, позичений у Крітона, й до пізньої ночі читав та вивчав Анаксимандра, що визначив вічний круговорот матерії як найголовніший закон розвитку світу.

Про цей вічний круговорот матерії Сократ розмірковував перед приходом сусідової дочки Корінни і тепер знов повернувся до нього.

Він спостерігав, як тінь платана, під яким стояв, поволі оберталася. Сонце посувається по небу завжди в одному й тому самому темпі. Йому й на гадку не спаде наддати ходи, бодай на секунду зупинитись або вповільнити темп. У цій його рівномірності — незвичайна сила. Вона заспокоює й водночас тривожить.

Анаксимандр винайшов сонячний годинник, поклавши в його основу відкидувану предметом тінь. «Відлік часу потрібен людям, хоч він і не завжди приємний. Особливо роздратовано щириться на цей відлік змарнований час. Тож треба дбати, щоб цього змарнованого часу було якнайменше!»

Дійшовши цього висновку, Сократ дорікнув собі: «Ну й негідник же ти! Цікавість тягне тебе між людей на агору, там ти півдня набридаєш їм своїми запитаннями замість працювати над Сіленом для перистилю Крітонового дому. Таке замовлення! Хто може похвалитися чимось подібним у сімнадцять літ? Але, з другого боку, хто в сімнадцять літ може похвалитися, що вже з шести літ мене глину й теше камінь? Ти, ледарю! Ти з таким нетерпінням чекав на це замовлення, так обіцяв самому собі, який шедевр витвориш із цього мармуру, навіть побився з Крітоном об заклад, що закінчиш роботу в визначений день — то біжи ж мершій додому і працюй!»

Марна порада, марні слова картання самого себе. Цікавість і допитливість вп'ялися в Сократа, немов кліщі, і з насолодою бучавіють від його крові. Він одвів очі од тіні платана, яка повільно пересувалася, й іншими очима глянув на знайомий краєвид у долині під Афінами.

Старий натураліст Анаксимандр примусив сьогодні й Сократа подивитись на річку, дерева, кущі, луги, отару овець, що паслися під звуки пастушої сопілки, не тільки як на прекрасну ідилію. Він примусив його добре поміркувати, з чого виникла ця досконала гармонія, яка дає змогу жити людині й усьому суцьому.

Блукаючи в задумі очима по долині, він раптом побачив по той бік річки постать філософа Анаксагора, свого вчителя. Високий, статечний, борода й вуса — атрибут філософів — густо припорошені сивиною, хоч йому не минуло ще й п'ятдесяти, він ішов неквапливою ходою, з поважним виразом обличчя. Гіматій з тонкої тканини і з рясними складками сягав йому аж до сандалів.

Сократ заклав у рот два пальці й пронизливо свиснув; та осел давно вже напасся і, відпочиваючи за плечима в

свого господаря, не відгукнувся. Сократ схопив Перкона за недоуздок:

— Мені здається, ти теж був би не від того, щоб лежати в холодочку і щоб тебе всипали квітами, як цього Пана. Ану ворухися, ледацюго! Мені треба якнайхутчіш на науку до Анаксагора, інакше-бо я залишуся ще більшим ослом, ніж ти.

Він потяг тварину до броду й перебрів з нею на другий бік річки.

— Вітаю тебе, дорогий Анаксагоре! Хайре! — закричав він ще з броду.

Анаксагор підніс руку на знак вітання:

— І ти теж дорогий мені, Сократе! А надто сьогодні, бо я бачу, що, намагаючись якомога швидше дістатись до мене, ти навіть на осла не сів, щоб той переніс тебе сухим через брід.

— А й справді! — весело здивувався Сократ, глянувши на себе.— Я навіть не помітив, що з мене дзюрчить цілий Ілісс.— Він зняв із себе хітон і заходився його викручувати.

— Каменярська праця пішла тобі на користь, молодий друже,— мовив Анаксагор, окинувши замилюваним поглядом Сократову статурну й мускулясту постать.— І скільки в тобі сонця!

Сократ знову надів на засмагле тіло викручений хітон. Потім завів мову про Анаксимандра та його погляди.

— Але під час нашої останньої зустрічі ти прохопився про те, куди зайшов у своєму дослідженні виникнення світу, його поступового розвитку колись і нині. Я не міг тієї ночі заснути, уявивши собі, як усе це відрізняється від Гомерової «Іліади» й від заселення неба, моря, землі та потойбічного світу стількома богами, божками та демонами.

— Я не налякаю тебе, що ти не зможеш заснути й сьогодні, коли скажу, якої я думки про сонце? — запитав Анаксагор.

Сократ запевнив його, що однаково не заснув би від цікавості, й Анаксагор сказав йому, що сонце — не що інше, як велетенський розпечений камінь.

Сократ зацікавився. Його великі опуклі очі заблищали, а по широких щоках скотилося кілька краплин поту.

— Мое сонце... і камінь? — вигукнув він з гірким розчаруванням.— Я щоранку йому вклоняюся! Сонце — мій

улюбленець! Без його любові не було б життя! Не було б людей, звірів, рослин! Я люблю сонце над усе на світі!

Анаксагор поклав йому на плече руку.

— Заспокойся, хлопче! Адже я твого улюбленця зовсім не скривдив!

— Ні! Скривдив! — спалахнув Сократ. — Якщо сонце — камінь, то воно не може бути золотокудрим богом Геліосом з короною осяйних променів на голові! Не може день крізь день виїжджати на прогулянку небом у золотій колісниці, запряженій крилатим четвериком.

— Скільки ти зможеш дивитися сонцю у вічі? — запитав Анаксагор.

Сократ відчув у цьому запитанні пастку, але чесно признався:

— Лише мить.

І тут же опинивсь у пастці.

— Тоді скажи, як у такому вогні хтось міг би жити цілі століття, навіть якби це був і сам бог?

— Я боюся, що воно спалило б його на трут, — тихо відповів Сократ і раптом знову спалахнув: — Але це означає, що ти, Анаксагоре, спалюєш на трут Геліоса!

— Щодо Геліоса ти маєш слухність, дорогий мій, і саме через те я не перестаю поклонятися сонцю, як і ти. Поміркуй-бо сам: те, що твердимо ми, філософи, ніколи суттєво не відрізняється від давніх міфів. Ми часто тільки перекладаємо вірші й поетичні метафори, пророцтва й видіння на мову прози. Анаксимандр, про якого ти згадав, був перший, хто почав писати прозою. Ти розумієш, що я хочу цим сказати? Еге ж? І ще одне запитання. Чи не позичав тобі, бува, твій друг Крітон із батькової бібліотеки також твори Геракліта Ефеського? Позичав? То, я сподіваюсь, ти вичитав у них, що Геракліт підносить вічний правононь до субстанції світу. Чи не так?

Сократ мовчки кивнув головою.

Анаксагор, здебільшого поважний, знов усміхнувся:

— Ну, а чи не твердить Геракліт, що причина будь-якої зміни — вогонь? Що вогонь — це сила? Ба навіть, що сила вогню — носій розуму? Я, любий Сократе, підношу цей нус, цей розум, на самий вершечок людської діяльності. Розум — великий бог, якому люди повинні поклонятися! То що тобі ще треба? Коли я стверджую, що сонце — тільки розпечений камінь, то хіба шаную його менше, ніж коли б сприймав його лише як возія з осяйною короною на голові?

Сократ весь настовбурчився:

— Можливо, дорогий Анаксагоре, але це звучить не дуже гарно!

— Та що ти! — гостро урвав його Анаксагор.— Це просто одне й те ж, бо правда — те саме, що й краса.

Сократ не міг погамувати свого хвилювання:

— Але ти, мій учителю, потім виженеш і богів з Олімпу! Як не можна жити у вогні, так не можна зрештою жити й серед криги, на морозі.

— Так, я виганяю богів з Олімпу,— поважно мовив Анаксагор.— Бо хіба це можливо, щоб вони мали там людські, тваринні бажання, жили самими любовними втіхами, щоб убивали один одного, мстили один одному, щоб шкодили або, навпаки, допомагали іншим богам, напівбогам і людям? Якщо людина почала уявляти собі бога як саму себе, в своїй тендітній, людській оболонці та подобі, то вона повинна також уміти уявити собі, що опиниться на Олімпі серед вічної криги означає замерзнути. Так, мій юний друже, я виганяю їх і з потойбічного світу, де немає повітря й де не можна дихати, і з підводних глибин. Іноді мене охоплює таке відчуття, немовби я, тверезий, опинився серед п'яних, котрі тупо, але водночас і лукаво вірять у богів, щоб мати змогу звалювати на них усі свої помилки та неподобства.

Сократ жував билину й мовчав.

Філософ поглянув на нього:

— Що таке? Тебе щось збентежило?

— Я скульптор,— відповів Сократ.— Моє ремесло — витісувати з каменю або відливати з бронзи богів, яким ти не залишаєш місця на світі. Може, це й справедливо, але я...

— Я тобі вже казав, що краса рівнозначна правді. Ти — митець, ти повинен творити в мармурі й металі, ти — поет матерії й форми, і хто стане від тебе вимагати, щоб ти зобразив сонце в подобі ячмінного коржа? Чому ти не можеш його зобразити, як Гомер,— у подобі осяйного возія? Або як бігуна з олімпійським вогнем?..

— Ох, дорогий мій, мудрий, великий учителю! — нахненно вигукнув Сократ.

— Ти завжди поспішаєш, юначе. Краса хай лишається, а от забобони про богів хай зникнуть. Саме тепер я почав писати твір на цю тему.

— Твір проти богів? І ти не боїшся? — здивовано вигукнув Сократ.

— Кого? Богів? Та їх же немає! — відповів Анаксагор.

— Але існують люди!

Анаксагор зморщив лоба:

— Ну, людей справді є чого боятися. Та саме тепер, завдяки Перікловому світоглядowi і впливові, мені здається, що небезпека не така вже й велика. А надто для мене, його близького друга й порадника. Та навіть коли б вона й існувала, правда все одно не повинна знати страху.

— Ти герой, Анаксагоре, — захоплено сказав Сократ.

— Хіба писати — це героїство?

— Я думаю, що іноді це теж героїство, якщо про нього судитимуть недалекі розумом люди.

Вони поминули міст. Перехожі шанобливо віталися з філософом, Перікловим другом; інші всміхалися юнакові.

— Коли я там, нагорі над річкою, вийшов з оливкового гаю, то побачив на нашому місці дві постаті, — сказав Анаксагор.

Сократ почервонів, але, добре пам'ятаючи материне правило ніколи не брехати, відразу ж признався:

— Так, я був там не сам.

— Це була та Корінна, про яку ти мені колись розповідав? Дуже гарна дівчина...

— Та невже? — радісно вигукнув Сократ. — Гарна? А Пістій, який віддає перевагу рудим, каже, що вона негарна. Я мав слухність! Я не помилився!

— В такій суперечці помиляється не той, на чиему боці, можливо, й правда, а той, хто закоханий, — відповів Анаксагор. — Так, а де ж той третій, що був з вами над річкою? Де твій Перкон?

Сократ лягнув себе по лобі:

— Там! Вибач, що я не проведу тебе до самого дому. Треба бігти шукати Перкона. — І щодуху помчав назад до річки.

3

Блідо-асфоделевий Ілісс біг кам'янистим річищем і відносив з собою й пору Сократової юності.

Побачення з Корінною порідшали, порідшали й зустрічі з Анаксагором. Сократ завзято працював над статуєю Сілена. Втратив лік дням і тижням. «Треба поспішати», — повторює він собі в думці, але у вухах водночас вчуваються і Анаксагорові слова: «Ти — митець, ти повинен тво

рити в мarmorі, ти поет матерії і форми. А поспіх не на користь мистецтву».

Сократ спершу креслить ескізи, не лічить, скільки їх уже відкинув, скільки змінив, не лічить, укотре вже мене глину, щоб м'яти її знову й знову.

Аж одного дня йому раптом здалося, що він досяг того, чого прагнув.

Його Сілен — захмелілий дідок. Незграбно тупцює у п'яному танку, але ні на мить не забуває про маленького Діоніса, якого тримає на руках. «Люлі-люлі, мій маленький, це було міцне винце, я колишу тебе, люлі-лю...» Очі в Сілена усміхнені й трохи глузливі, у них блищить пророка іскра.

Чоло мудре, як і годиться для вихователя бога. Але що це в нього за вуха? Загострені, мов у цапа! Мов нагадування про давню тваринну волю, мов спомин про екстатичні хвилини, про поганські злети до розкоші повнокровного життя.

Тепер, упоравшись з глиняною моделлю, Сократ заходжується біля мarmorу, вперто вириває з неживого каменю буйного діда, ватага сатирів, і наділяє його живою плоттю.

Як сонце котиться по небу зі сходу на захід, так і Сократ весь час у русі й опиняється навперемінки то в тіні, то на осонні. В кожній його жилці пульсує кров, але він скоріш відчуває, як кров пульсує в жилках мarmorу, аніж у його власних жилах.

Сьогодні Софронісків дворик застиг у напруженні. Сократ стоїть на риштуванні й довершує свого Сілена. Шліфує його бороду, полірує чоло й ніс, обходить з усіх боків, оглядає, опускається навколішки, щоб поглянути на нього знизу, очі й руки його весь час працюють.

Напружена тиша зависла над двором, мов непорушний орел у небі. Ще напруженішою вона стає тому, що за Сократом спостерігають його друзі й ровесники. Молодий Крітон, Сімон, Пістій, Кіреб, Ксандр і Лавр. Вони затамували навіть дух, щоб не відволікати Сократа від глибокої зосередженості, а він тим часом гучно зітхає, іноді хрипло сопе, і дошки під ним риплять і вгинаються, коли він пересувається по риштуванню довкола статуї.

Найпильніше спостерігав за ним Крітон. Він стояв зовсім близько від поглинутого роботою Сократа. Його струнка, аж тендітна постать, здавалось, була вдвічі тонша від цього здорованя. Пастельно-голубий хламів із дорогого

шовку й перстень з гемою скромно свідчили про те, що він належить до багатой аристократичної родини. Його високе чоло й вузьке, витончене обличчя застигли в напруженому чеканні. Для Крітона ця статуя була важлива з двох міркувань: він хотів, щоб вона вдалася Сократові, якого він щиро любив, і щоб батько мав що подарувати матері.

Пістий, худий, довготелесий, вищий від решти друзів на цілу голову юнак, який завершив свою науку в батьковій карбувальній майстерні, із задоволенням стежив за спритними рухами Сократа, бо сам знав смак у ремеслі.

Майбутній пекар Кіреб, неперевершений веселун, дивився на Сократового Сілена й не знав, чи зручно буде кинути дотеп про те, чому Сократ не причепив Сіленові цапиного хвоста, якщо цього вже не можна виправити.

Брати Ксандр і Лавр вирощували з батьком під мурами міста овочі й квіти для ринку, що був поряд з агорою. Саме там, на агорі, вони недавно й познайомилися з Сократом. Він зачарував їх своїми розумними, ба навіть бешкетними розмовами з торговцями й покупцями. Сьогодні вони були зачаровані його Сіленом. Ксандр дивився на виноградні листочки у вирізьбленому вінку, на їхню форму й різне положення.

Сімон не зміг далі мовчати. Він показав на зборки Сіленового хітона й вигукнув:

— Ти ще забув отут...

Сократ здригнувся, наче від удару.

— Що? Що я забув? Де? — трохи не закричав він.— Ах, он там! Там полиск не потрібний! Статуя — не сандалія, котру ти поліруєш доти, аж поки вона починає вся вилискувати; статуя повинна мати свої тіні.— І вже м'яко, майже замислено, додав: — Як ти, я, кожен...

Сімон і Сократ жили в сусідстві. Тільки невисокий мур відокремлював дворик його батька, шевця Лептіна, від дворика Софроніска. Сімон змалечку у всьому наслідував Сократа, переймав його захоплення, а надто допитливість. Сократ йому казав: «Ти будеш найосвіченіший швець у всій Елладі», а Сімон сприймав це і як жарт, і серйозно. Через те навіть тепер він не сердився на Сократа за його переконливі повчання.

Сократ ще хвилину ходить навколо Сілена, рухи його прискорюються, очі шастають то сюди, то туди, він видмухе з неприступних щілинок дрібенький мармуровий

пил, клаптем шкіри полірує руки й ноги, нарешті обіймає Сілена й шепоче в його шпичасте вухо:

— Ну що ж, веселий Діонісіє побратиме, втішаймося на здоров'я! — Потім, відвернувшись від жилявого діда, з удавано заклопотаним обличчям питає в Крітона: — Дорогий Крітоне, коли я повинен передати Сілена твоєму батькові?

— Позавтрьому, — відповідає той. — Не встигнеш?

— Евой! — вигукнув Сократ. — Я виграв заклад! Сілен може перебраться до вас ще сьогодні.

— Евой, евой! — вигукують і його друзі.

Сократ зіскакує з риштування, підбігає до них і заливається радісним сміхом:

— А чи знаєте ви, дорогі мої друзі, що означає цей заклад? Крітонів батько мені сказав: «Якщо ти закінчиш статую у визначений строк, — а це має бути напередодні іменин моєї дружини, якій я хочу цю статую подарувати, — то одержиш на додачу шістнадцять котил нерозбавленого хіоського вина». Шістнадцять котил! Цілий хус. Радійте зі мною, друзі! Ми разом видудлимо цей виграш!

— Не поспішай, мій друже! — зупинив його Сімон. — Спершу Крітонів батько має побачити Сілена, і тільки після того, як він його прийме, буде вино.

— Твоя правда! — відповів Сократ.

Крітон метнувся по батька, щоб той мерщій ішов оглянути статую.

Сократів ентузіазм відразу ж спав. Це найтривожніше для митця чекання, як буде оцінено його твір, він намагався заповнити тим, що, мов несамовитий, почав розбирати риштування, гамселячи по ньому молотком. Друзі допомагали йому розчищати простір довкола Сілена від мармурових уламків.

Сократ стурбовано-запитливим поглядом з голови до п'ят окидав статую свого Сілена. Раптом у двір увійшов Крітонів батько. Сивий високий чоловік привітався жестом руки й відразу ж попрямував до Сілена. Раптом він стрепенувся у якомусь подиві, а тоді завмер на місці. Мовчки дивився, зморщивши обличчя. За хвилину почав повільно обходити Сілена й оглядати його з усіх боків. Не відриваючи від статуї очей, сказав:

— Це неймовірно! Він справді танцює! І цей жлуктій, видно, добряче хильнув! Клянусь Зевсом, він живий! — Старий обернувся до Сократа: — Ти сам його витісу-

вав? — Сократ мовчки кивнув головою, і тоді старий обняв його за плечі: — Не знаю, хлопче, чи ти усвідомлюєш, який великий у тебе хист. Поздоровляю тебе й складаю тобі щирю подяку за те, що зможу порадувати таким вишуканим дарунком свою дружину.

Сократ жадібно ловив кожне слово Крітонового батька і раптом, не дослухавши до кінця його панегірик, повернувся й побіг до будиночка по батьків. Першою він побачив матір. Схопив її в міцні обійми й притис до грудей, білих від мармурового пилу, обцілував її щоки, потім руки, заїкаючись від почуття щастя і вдячності, які виповнювали його серце.

— Я збожеволію від щастя! Він мені сказав... ні, ти сама повинна це від нього почути! І батько теж! Де він? Тату! Тату! — загукав він.

— Що сталося? — запитав Софроніск, заходячи до кімнати.

Сократ кинувся й до нього, обцілував його руки, зачерхлі від каменярської праці, й потяг обох до свого Сілена та Крітонового батька.

Той почав хвалити Сократову роботу, похвалив він і Софроніска за те, що навчив сина доброї справи, й нарешті сказав таке, що для Сократа, мабуть, мало більшу вартість, аніж слова похвали, ніж вигране хіоське вино й ніж уся винагорода за працю: він замовить за Сократа словечко перед найвпливовішим мужем в Афінах — Періклом. Перікл запрошує до себе всіх, чиї здібності і вміння здатні помножити славу Афін, підтримує молодь у її злеті, тож і Сократ неодмінно діждеться його запрошення.

У Софроніска від цих слів аж голова пішла обертом. Йому доводилося так важко пробиватися в житті, а синові, виходить, зовсім легко може відкритися найбажаніша дорога! Схвильовано, ба навіть трохи й сердито накинувся він на сина:

— Хіба я не втовкмачую тобі щодня, лайдаче, що ти успадкував від мене талант? Та ти цінуєш це ще менше, ніж висохлу оливку! — Він замахав своїми величезними ручиськами перед носом у Крітонового батька: — Клянусь Зевсом-громовержцем, ми з жінкою безмежно раді, що ти, такий освічений чоловік і знавець мистецтва, хвалиш його. Я теж вважав, що цей Сілен йому вдався, але з твоїх уст це звучить переконливіше. Батько, коли йдеться про сина, хоч-не-хоч, завжди трохи упереджений. Та мене шматують

демони від люті, коли я починаю думати, чого він зміг би досягти, якби не швендяв без діла по Афінах, не зупинявся біля кожного побазікати й не копірсався в людях і в речах, в яких копірситися не повинен. Але тепер я бачу, що далі терпіти таке вже не маю права!

Крітонів батько помітив, що Сократ хмурніє дедалі більше, однак заперечувати Софроніскові не став:

— Ти суворий до свого сина, любий Софроніску, і так воно й повинно бути. А знаєш, я теж хочу поскаржитись тобі на Сократа. Він не домовився зі мною наперед про винагороду за Сілена й тепер може правити з мене все, що хоче.— Він усміхнувся Сократові: — То прав же, мильїй чудодію!

Сократ безпорадно знизав плечима. Даремно підказував йому Софроніск, щоб він порахував, скільки коштує добування мармуру, повантаження його на воза і доставка сюди, а також робота над статуєю,— Сократ не здобувся й на словечко.

Крітонів батько пішов із тим, що заплатити йому на свій розсуд. А встановити Сілена в його перистилі нехай приходить завтра врагці. Винагороду й виграш у заклад він надішле негайно.

Коли старий пішов і друзі теж почали збиратись додому, Сократ вигукнув:

— Залишайтеся всі! Будемо бенкетувати! Гадаю, в нашому погрібці щось та знайдеться, а тим часом і хіоське нам принесуть!

Сократ кинувся шукати якої-небудь закуски, Софроніск запустив пальці в його кучері й смикнув за них:

— Ти справжнісінький осел! З такого багатія ти міг би заправити тисячу драхм, коли побачив, як йому сподобалася твоя статуя. А ти стояв, наче той стовп, ні пари з уст, тільки очі витріщав...

— Я працював з великою радістю,— тихо мовив Сократ.

Мати всміхнулася йому.

— Але з мого мармуру! — сердито відрубав Софроніск.

— Ти думаєш, Крітонів батько такий скнара, що навіть за цей нікчемний камінь не заплатити мені як слід?

— Я, звичайно, не настільки дурний, щоб таке думати, але де прибуток? Тут можна було схопити такий жирненький шматок, аж серце раділо б. Я гарую, мати теж гарує, ми обоє починаємо старіти...— Горло Софроніскові здавив спазм.— Замість того, щоб принести нам сьогодні

в дім кругленьку суму, ти, бовдуре, дозволив, щоб вона випурхнула в тебе з-під самісінького носа.

— Пробач мені, батьку,— сказав Сократ.— Від радості, яка заповонила моє серце, я і словом не міг прохопитися про винагороду.

Софроніск невесело засміявся:

— Ну й послала мені доля сина! Він, бач, і словом не міг прохопитися про винагороду, а хотів би, щоб ласі шматочки самі падали в рот, та ще й щоб можна було запивати їх вином! Про це нехай болить голова в когось іншого, еге ж?

Софроніск був би ще довго шпетив та обтісував Сократа, мов ті іонічні капітелі на Акрополі, але при згадці про ласі шматочки та вино й сам відчув апетит на них і замовк. Глянув на Сократових друзів, які чекали на частування; серед них був і Крітон, той, від кого багато що залежало, отож про ощадність краще було забути.

Сократ і Фенарета не подали на мармуровий стіл, який стояв у дворі, нічого такого, що бодай приблизно могло б нагадувати бенкет, а тільки дещо із закуски під обіцяне хіоське вино: коржі, козячий сир, цибулю, солоні оливки й черстві медяники. Фенарета сердилася на сина. Чому він не сказав їй раніше, що сьогодні можна сподіватися гостей, а тепер доводиться червоніти від сорому за таку вбогу вечерю!

— Який же ти недотепа, хлопче,— дорікнула вона синові, але раптом чорні очі її засвітилися ласкою. Вона погладдила його кучері, білі від мармурового пилу: — Добре, що ти не роздзвонив про це наперед. Тебе могла б спіткати й невдача, і тоді замість радості чекали б самі прикроші.

Удари дерев'яного молотка біля хвіртки! Раби Крітонового батька принесли кошики, повні всіляких наїдків і ласощів, обіцяне хіоське вино та капшук срібних чотиридрахм. Сократові довелося перелічити гроші в присутності рабів і підтвердити, що він отримав три тисячі драхм платні. Навіть еллінське небо не було таке ясне, як те, що Софроніск нетямився від радощів. Від цього задоволення йому в три тисячі разів тепер дужче смакували ласощі, які прислав на додаток щедрий і благородний своєю натурою поцінувач мистецтва. Інші теж не давали байдикувати своїм зубам. Трюфелі, лангусти, печена риба, паштети, баранячі окости та інші наїдки швидко зникали зі столу. Гості незабаром добралися й до вина.

Вино дуже швидко розпалило в молоді буйні веселощі.

Софроніск, як завбачливий чоловік, подумав: «Не будемо з дружиною заважати цим козенятам. Хай повеселяться доскочу. Що більше вони веселитимуться, то глибше в Сократову пам'ять закарбується цей незабутній для нього день. Великий успіх має завершити весела гульба. Так уже заведено на цьому світі».

4

— Навіщо поєднувати коштовний хіоський топаз із джерельною водою? Зогрішімо й даймо змогу нашим язикам пізнати справжній смак цієї перлини всіх вин! — вигукнув Сократ.

Друзі пили, галасували, сміялися, сипали дотепами на адресу Перікла за те, що той закохався в Аспасію Мілетську, знамениту гетеру.

Свою шлюбну дружину Перікл віддав іншому чоловікові, а в свій дім узяв Аспасію. Ця подія, здавалось, аж волала, щоб про неї жартували, тож нічого дивного, що від цього не змогли утриматися навіть Періклові друзі, не кажучи вже про його політичних ворогів із партії аристократів та комедіографів, чії лихі язики завжди були немилосердні до будь-кого.

На афінських мурах з'явилися панегірики й пасквілі. Ці сколїї, написані на мурах, були різні, як різні були люди та їхні погляди:

«Світ обертається навколо Еллади,
Еллада обертається навколо Афін,
Афіни обертаються навколо Акрополя,
Афіняни обертаються навколо Перікла,
Перікл обертається навколо Аспасії,
Отже, світ обертається навколо Аспасії!»

Демократи подбали про напис хвали, який цитує Кіреб:

«Від наших осель лихо відступає —
За Перікла ніхто голоду не знає!»

— Чудово! І тобі це якраз до речі, пекарю!

— На мурах красуються й інші написи, ха-ха-ха,— сміється пекар.— Послухайте ось таке:

«Страшна ганьба, афіняни,
Та й усьому місту:
Наш Перікл жеброті голій
В зад ладен залізти!»

Всі, хоч і були вже напідпитку, обурилися:

— Годі! Яка гидота! Навіть Зевс не знає, хто міг написати таке паскудство...

— Я знаю, хто це написав,— мимрить Кіреб.— Я застукав його, коли він уже докінчував ці рядки...

— Хто? Хто?

— Такий собі голодранець із голодранців... ха-ха... А я його й питаю: «Ти добре на цьому заробляєш?» А він мені відказує: «Фукідід платить добре і мені, і їм».

— Видно, що в шановних аристократів,— тебе, Крітоне, це не стосується,— дуже тонкий смак,— зауважив Сімон.

Нерозведене хіоське вино, це гарне, смачне й зрадливе чудовисько, почало діяти. Юнаки за мармуровим столом дедалі хоробріше поверталися до спокусливої теми про Аспасію. Один запевняв, що Аспасія звабила Перікла своєю вродою, другий — що своєю мудрістю, а третій — що тут зробили свою справу її зв'язки з великими мужами, своїми й чужими. А Крітон сказав, що, мабуть, перемогло її мистецтво кохання:

— Досвід у коханні переважає навіть окату яечню. Він діє ефективніше, ніж Афродітин бюст із ягідками на сосках грудей, можете мені, друзі, повірити. І я вирішив у цьому особисто переконатися.

— Навіщо ви краєте її на шматки? — озвався Сократ.— Перікл узяв її за те, що всього цього у неї вдосталь. Вона чарівна.

Крітон поглянув на Сілена, потім на Сократа, який стояв поблизу статуї з келихом у руці. Юнаки теж подивилися в тому напрямку і — о всі боги Олімпу!

— Ти це бачиш? — шепоче Сімон Пістіві зі священним страхом.

Пістій, який стоїть позаду Сократа, крадькома піднімає назустріч химерному привидові вказівний палець і мізинець — знак проти навроків, яким відвертають від себе злі чари чорного демона. Бо те, що він бачить,— річ блюзнірська, безбожна...

Сократ помітив, що всі змовкли, й непорушно застиг із чашею в руці, хоч тільки він один не бачив, що так нажахало його друзів.

Танцюючий Сілен здавався скорше живим, аніж неживим, його обличчя почервоніло од відблисків призахідного сонця. І Сократ, чие волосся й спітніле тіло досі ще припорошував мармуровий пил, теж був такий самий розчервонілий, як його Сілен, і в своїй непорушності здавався скорше неживим, аніж живим. Які вони були схожі між собою цієї хвилини!

Широкий лоб, плескатий ніс, опуклі очі — Сократ вирізьбив у Сілені самого себе!

Кіреб затрясся від сміху.

— Чого це ти регочеш? — запитав Сократ, якого теж уже почав розбирати сміх.

Кіреб через регіт не міг і слова вимовити й тільки мовчки показував рукою на Сілена. Все товариство аж поклалося від реготу.

— В чому річ, Крітоне? — запитав Сократ. — Що тут такого смішного?

Розгублений вираз його обличчя викликав у друзів ще більший вибух веселості.

— Кажіть, хай йому грець! Чи ви помітили?

— Озирнися, любий, і ти сам усе побачиш! — відповів Крітон, показуючи йому очима на статую Сілена.

— Що я маю побачити? — запитав Сократ.

— Свою власну подобу, — відказав Крітон.

— Що? Я — старий цап, завжди напідпитку й усміхнений? — обурено вигукнув Сократ. — Ти верзеш дурниці, Крітоне.

— Ба ні. Він добре знає, що каже, — втрутився в розмову Кіреб. — Чому ти цьому старому цапові, який глузує з людей і в гурті сатирів вдається до непристойних витівок, — заливається сміхом Кіреб, — чому ти не витесав йому ратиці? Ха-ха-ха! І чому ти не причепив йому хвоста? Може, з делікатності до самого себе?

— Чудово! — вигукнув Крітон. — Цей твій Сілен позбавлений решток свого споконвічного цапиного духу! Тепер я знаю: мій батько сказав, що Сілен — мов живий, бо це ти сам, Сократе!

Сократ навіть не поворухнувся. Він мовчки дивився на Крітона, і тільки рука його міцніше стійкала чашу. Крітон помітив, що його слова настроюють на веселий лад усе товариство і на похмурий Сократа, але вже мусив свою гру довести до кінця, будь-що-будь. Він простяг руку спершу до Сілена, а потім до Сократа:

— Не йому, а тобі дечого бракує, щоб ви були ще подібніші. Я маю на увазі вінок з виноградної лози, надійти набакир!

Кіреб устав, похитуючись, підійшов до муру, по якому пнувся виноград, відірвав зелений пагін і, звивши з нього вінок, надів на голову Сократові, який не поворухнувся навіть тепер.

— Танцюй! Як він! — вигукнув Крітон.

Сократ відповів йому твердо й неквапливо, майже не розтуляючи рота:

— Ви добре заплатили мені. Навіть переплатили. А тепер ще й танцюй, Сократе, щоб потішити вас, так?

Крітон не вважав за потрібне просити в нього пробачення за свій жарт. Ні ситуація, ні власне становище не зобов'язували його до цього. Навпаки, він ще дуже наостричився:

— Чого ти гніваєшся? Чому не танцюєш? Смійся разом зі мною! Смійся з нами усіма!

Сократ похмуро мовчав. І сміх учасників бенкету поволі почав в'янути й нарешті ущух зовсім. Судорожний сміх Крітона змінився словами співчуття:

— Мабуть, я все ж таки образив тебе. Удар мене! Відлущуй мене, Сократе! — І рушив до товариша, наставляючи йому обличчя.

Сократ навіть не поворухнувся. Крітон хотів зняти в нього з голови вінок. Сократ рішуче зупинив його:

— Облиш!

Крітон відступив, збираючись на силі, хоч уже й сам не знав навіщо.

Сонце тим часом зайшло. Останні його відблиски згасли, але вечірні сутінки ще не запали.

— Ти, дотепнику, глянь-но краще на Сілена! — запропонував раптом Сімон Крітонові.

Крітон обернувся. Сілен саяв навпроти нього білим мармуром із прожилками.

— Ти нічого не бачиш на ньому? — настирливо допитувався Сімон.— Більше нічого не знаєш про нього, крім того, що вже сказав?

Те, що Крітон не міг сказати Сократові одверто, легко можна було висловити, відповідаючи Сімонові:

— Що тут іще можна сказати? Хіба це погано, що він віддає належне вину й веселошам? Адже наш Сократ — теж саме вино. Ось по огорожі в'ється виноградна лоза, в Гуді у нього цілий виноградник, у погрібці хтозна-скіль-

ки керамічних чанів...— Він повернувся від Сімона до Сократа: — Не соромся цього, скульптурний герою! Адже ми елліни! Що ми маємо пити? Сам Зевс п'є, один божий ковток — це щонайменше один хус. Сердешний Ганімед трохи ніг не відбігає, поки дістане стільки вина лиш для нього одного. А що вже казати про решту богів! — Крітон почав несміливо всміхатися Сократові.— Я не вірю, щоб тобі, Сократе, все ж таки хотілося, аби ми бігали всі з амфорами до джерела Каллірої по воду! — Йому раптом щось не сподобалося у виразі Сократового обличчя, і він спалахнув: — Скажи, чи ти пив сьогодні взагалі? Весь час хмуришся, чогось не в гуморі! О Афіно-діво; таж ти зовсім тверезий! Скажіть, хлопці, він пив чи ні? Ач який!

Друзі наввипередки загукали, що Сократ пив, як і всі, ба навіть більше від усіх.

Сімон устав і підійшов до Крітона.

— Це тому, що Сократ витриваліший, ніж ми, зрозумів?

— А ти, Сімене, між нас тепер не втручайся! Це наша справа! — сердито вигукнув Крітон.

— Е, ні! — не дав заткнути собі рота Сімон.— Це не тільки твоя й Сократова справа. Сократ — такий же мій товариш, як і твій. Чому ти забороняєш мені втручатися у вашу суперечку? Я маю на це право! І ти мені не забороняй! Саме ти! Куди ти дивишся, чоловіче?! Я сказав тобі: «Дивись на Сілена!» Хіба не бачиш, що він тримає на руках маленького Діоніса?

Крітон — кмітливий і освічений юнак. Думка його працює добре навіть тоді, коли він напідпитку, хоч іноді трохи й збивається з ладу.

При Сімоновій згадці про маленького Діоніса він аж стрепенувся, збагнувши, який тут зв'язок. Від Сілена вихопилася та іскра, яка перескочила на Діоніса, від нього та його сатирського культу, який шанують бог і його провідник Сілен, б'ють іскри. Від дифіраμβів народжується музика й танець, спів і декламація. Від іскри розгоряється величезне багаття, з якого, наче полум'я, шугають думки, почуття, пристрасті, бурхлива радість і вогонь, що запалює тисячі сердець та розум тих, хто сидить у театрі, куди, осяяний славою Сілена і в супроводі хору сатирів, заходить, нарешті, трагічний поет. Крітон паленів від сорому.

— Невже я повинен удаватися до всіх отих подробиць? — гостро й неприємно запитав він.

— Так. І саме тепер,— відповів йому Сімон із притиском.— Якщо ми говорили про вино, то чому б нам не поговорити про мудрість? Сілен, опікун і нерозлучний Діонісів товариш, не втрачав од вина розуму, як оце ти сьогодні, Критоне, а знаходив у ньому мудрість. Тут скоріше шукай схожість між цими двома — Сіленом і Сократом,— щиро сказав Сімон.

Сократ немовби прокинувся від примарного сну й раптом гучно зареготав:

— Сімоне, Сімоне! Я знаю, що в тебе добре серце. Ти сказав те, що думав, що належало сказати, аби я не виглядав тут поміж вами, наче пияк, який більше ні на що не здатний. Я розсердився на Критона не за те, яку він віддав мені шану, а за те, що він набрався, мов чіп, що не втримав язика за зубами, а коли я,— ну, скажімо, трохи похвалився своїм Сіленом,— вирішив похизуватися своєю дотепністю. Мені не сподобалося, як він падає чимраз нижче, бо ви, друзі, добре знаєте, як я його люблю! Мені не сподобалося, як на цього рогатого цапа, на якого Критон хотів обернути мене, він обертається сам.

За мармуровим столом знову стало весело. Кіреб реготав так, аж вино хлюпалося через вінця чаші:

— Критон — рогатий цап! Ха-ха-ха!

Критон не міг уже певно стояти на ногах. Сократ узяв його під руку, щоб підтримати:

— Ти віддав мені шану, дорогий Критоне, як я вже сказав. Ти — викапаний батько: він переплатив мені за Сілена, а ти переоцінив мене. Ну хіба я, друзі, міг би виховати якогось бога? А тим паче такого знаменитого, яким був Діоніс? І знаєте, чому мій Сілен удався мені? Та тому, що я працював над ним із такою любов'ю, з якою досі не брався до жодної статуї, і,— признаюсь вам,— весь час думав про цього маленького бога — чудодія, який проганяє від людей турботи й несе їм радість захмеління. Я з великою радістю, ох, з якою великою радістю проганяв би я від людей турботи і натомість давав би їм щось краще! Але де ж мені взяти для цього стільки людської сили, коли божої мені бракує?

— Не бракує, Сократе! Вона в тебе є! — вигукнув Критон і поцілував Сократа в уста.— Ти вмієш своїм словом витягти з кожного все, що хочеш. Ти володієш дивовижною силою. Це вміння ти успадкував від матері, а силу — від батька...

— Щось ти до мене сьогодні дуже щедрий, Критоне! Ха-ха! — засміявся Сократ. — І тому буде найкраще, коли я відпроваджу тебе зараз додому, перше ніж піду спати. Чи знаєте ви, дорогі мої, що я сьогодні на ногах із трьох годин ранку?!

5

Сестра Геліоса, сметаново-срібна Селена, цього вечора ще не виїхала своєю парною запрягою на прогулянку по небу. Вона була не така пунктуальна, як її брат Геліос, котрий з'являвся на небі щодня. Жіночі примхи! Замість того, щоб з'являтися у темряві, вона з'являлася й на денному небі, бліденька, стомлена, стогнучи від нещасної любові до вродливого пастуха Ендіміона. Бо яке то може бути щастя, коли боги обдарували її коханого вічною молодістю, але водночас наслади на нього вічний сон! А щоб світити комусь уночі, скажімо, мандрівникам і мореплавцям — Селена про це не дбала.

Однак зорям було байдужісінько до того, що вона не з'являлася на небі. Та й хто хотів би, щоб його заступали?

На подвір'ячку непорушно стояв Сократ, чекаючи, коли серед віття оливи з'явиться Корінна, якій він сьогодні призначив побачення. Заклавши за спину руки з букетом троянд, він дивився, як на небі з яскраво-синього гнізда продзьобуються зорі, вискакують одна за одною, засвічуються й починають сяяти.

«Чи ти ба! — подумав Сократ. — Хоч ніч належить закоханим, проте навіть така маленька зірочка мерехтить з цікавості, баньки її розширюються, щоб тільки не прогавити якийсь там поцілунок. Не бійся, маленька, сьогодні їх буде доволі, я тобі обіцяю».

Корінні теж було байдуже, що на небі не видно місяця, навпаки, темрява їй допомогла непомітно вислизнути з дому, який уже поринув у сон. Руками й босими ногами вона обхопила оливний стовбур. Крона загойдалася, зашуміла листям, тріснула гілочка, і звідти озвалося тихо: «Я тут!»

— Вже біжу! — відповіла їй біла тінь із подвір'ячка. Цей голос означав, що Сократ у полотняному хітоні здирається на кам'яні й мармурові брили, однією рукою підтягується на мур, балансує по ньому до оливи й подає

Корінні букет троянд. У синяві ночі блищать жовті пелюстки.

Корінна встромила в букет свого носика.

— Ах, ах! — зітхнула вона, бо пахощі столистих троянд були такі свіжі й приємні, що їх не зміг би відтворити навіть найславетніший арабський парфюмер; та й хіба під силу людині заховати в срібній пляшечці пахощі, такі самі, як у живій квітці?

З оливи озивається тихий сміх:

— Чим це я в тебе заслужила, Сократе? Такої честі варта хіба що дочка перського царя царів, а не Корінна, дочка шевця Лептіна...

Сократ сидить на мурі, нахилиється до Корінни й схвилювано шепоче їй голосом, у якому бринить музика:

— Якби я був Ксеркс, цар царів, то наказав би золотими даріками вимостити для твоїх ніжок шлях від Сард до Пасаргад.

Корінна глузливо сміється, але він, сп'янілий від кохання, захоплено веде далі:

— Якби я був Баалів жрець, то пожертвував би тобі, моє божество, гекатомбу з тисячі золоторогих биків.

Корінна перестала сміятись і обережно почала спускаться по гіллі на мур.

— Якби я був цар Сарданапал, то збудував би тобі палац із висячими садами, яких не бачила навіть Семіраміда.

— Якби, якби! — Корінна не дала Сократові продовжувати перелік любовних мрій і сердито урвала його: — Самі «якби». Ще три місяці тому ти співав мені над Іліссом, чим хотів би перекинутись, якби був Дієм, щоб мати змогу всю мене обцілувати. Ти міг би зробити це також у власній подобі, а тим часом тебе взагалі не видно біля Іліссу. Я полощу там білизну, виполоскану вже десять разів, руки мої клякнуть, я чекаю, чекаю, трохи не плачучи, втішаю себе: «Сьогодні він неодмінно прийде», — а його знов немає, він ладен навіть залишити Перкона без паші, аби тільки не стрітись там з дочкою вимазаного смолою шевця... А я нічого не можу з собою вдіяти і плачу там...

Корінна почала схлипувати в темряві.

Сократ раптом схаменувся. «Ця дівчина має слушність, що картає мене, я справді злочинно забув про неї, але хіба ж я не забув і про себе самого?» Він почав пояснювати Корінні, що йому весь цей час заважало бавити з

нею солодкі хвилини над Іліссом: удосвіта, поки ще була роса, він їхав Перконом по траву. Треба було швидко накосити її, набравши повну бідку, не гаючись вертати додому — витісувати з мармуру Сілена, щоб упоратися вчасно з роботою й не програти заклад з Крітоновим батьком.

— Знаю, все знаю,— схлипувала Корінна.— Проте Сілен стоїть уже щонайменше два тижні в Крітоновім перистилі.

— Так, але відразу ж після цього батько запряг мене до роботи, я щоранку ходжу з ним на Акрополь і допомагаю йому обтісувати іонічні капітелі,— ображено відповів Сократ.— А це не так легко — бити весь час молотком і потерпати, щоб не відколовся шматок мармуру, більший, ніж треба. То я весь час терпів голод! Перкон такого довгого голодування не витримав би, а я мусив витримати, хоч і безмежно прагнув тебе.— Сократ швидко підвівся й пішов по муру до Корінни, яка тим часом уже спустилася з оливи й трималася за гілку над головою.— Та більше голодувати я не бажаю! — рішуче сказав Сократ і простяг до неї руки.

— Стривай! — зупинила його Корінна.— Ще одне запитання! А хіба не можна було мені про це сказати? Ти б тільки підморгнув мені, коли я видерлася на оливу, і подав би рукою знак: тихо, мовляв, не заважай!

— Я теж хочу тебе про щось запитати! — вигукнув Сократ.— Скажи, чому ти не озивалася? Може, образилася? І вже напевне не тому, що бажала мені успіху з Сіленом, правда ж?

— Звичайно, що тому,— відповіла вона.

— Ти бачила, що я аж палаю бажанням якнайшвидше закінчити роботу над статуєю!

— Бачила. Але я не знаю, до кого ти палаєш бажанням іще й досі.

— До кого? — трохи не закричав Сократ.

— Це тобі відомо краще, ніж мені. Тебе запрошено до Перікла, сказав Сімон. Тебе, напевне, прийме й Аспасія, і, можливо, вона запропонує тобі найгарнішу овечку зі свого розплідника коханок...

Катована ревностями Корінна й сама не дуже вірила в майбутнє блаженство, яке змалювала Сократові, але, попри це, з дедалі боліснішою гіркотою утверджувалася в своїй підозрі:

— Я не можу носити вбрання з індійського шовку, не можу малювати свої губи, класти на повіки зелені тіні

й підводити чорним вії! Де мені взяти лаку, щоб фарбувати нігті на руках і ногах, де взяти золотого пилу, щоб посипати ним для блиску волосся? Чим мені пофарбувати соски своїх грудей, як це роблять гетери, щоб вони просвічували навіть крізь пеплос? — І закінчила у якомусь аж болісному екстазі:— Грати на лютні я не вмію, виголошувати гекзаметри не вмію, елегійні дистихи теж. А мої танці? Хіба вони можуть зрівнятися з танцями цих вишколених коханок, які своїм танцем пробуджують у чоловікові любовстрасне жадання...

Сократ не зміг більше цього витримувати. Він гучно зареготав, схопив Корінну, яка трохи не плакала, в свої обійми і, мов повідаючи їй якусь велику таємницю, зашепотів на вухо:

— Дуренька ти моя, я ж люблю тебе саме за те, що ти не гетера й нітрохи не схожа на неї; ти моє дівчатко, моя Корінна, без рум'ян і без шовку гарніша за весь цей славетний Аспасійн розплідник. Віриш мені?

Але навіщо чекати на відповідь? Він цілує Корінну, цілує, а коли її уста лишаються зціпленими й не відповідають йому, обурюється:

— А як Егерсіс? Ти нічого не скажеш мені про нього? Я чув, що, поки я тешу мрамур, він упадає біля тебе. Ти ще не розкрила йому свої обійми, не віддячила мені за те, що я так довго тебе не кликав?

— Він мені не подобається, і я завжди тікаю від нього,— відповіла Корінна.

— Цього замало! — вигукнув Сократ.— Ти повинна йому сказати, що не хочеш його навіть бачити, тож нехай він до вас більше не приходить. Вистав його за двері. Чи, може, ти його кохаєш?

— Я кохаю тебе! — Корінна обняла Сократа за шию й наставила йому уста, чекаючи цілунку.

Сократ узяв її на руки й поніс униз, на подвір'я.

— На землі кохання смакуватиме нам краще,— сказав він і поклав Корінну на густий килим, зітканий з пахучих трав.

Тим часом Селена виїхала на небо своєю парною запрягою. Засмученим зором блукала вона по Афінах і нарешті зазирнула й до Софроніскового дворика.

«Закохані! — зітхнула вона.— Каменяр Сократ і шевцева дочка Корінна. Скільки в нього пристрасті! Не може відірватися від її вуст. Чого доброго, ще проковтне її. Я вже взагалі не бачу її.— Вона знову важко зітхнула: —

От коли б мене так кохав мій Ендіміон! Коли б мені хоч одну ніч звідати такого щастя! Але не можна, щоб у всіх була однакова доля,— з гіркотою подумала вона.— Ендіміонові доля судила вічний сон у вічній молодості й красі, а мені — вічну тугу. Дивитись на красу теж насолода. Туга, що крає серце,— теж блаженство».

Селена залила своїм срібним світлом сплетених в обіймах землян.

Сократ побачив, що обличчя Корінніне аж сяє.

— Ти щаслива?

— Так... так...

— Ти була гарна... тепер ти ще гарніша.

6

Юнаки з дему Алопека вийшли через роздягальні палестри на бігове поле гімнасія Лікей.

Піщаною доріжкою бігло кілька голих юнаків. З-під п'ят у них вихоплювалися фонтанчики піску, тіла їхні вилискували від мазі. Вони бігли не щодуху, а берегли сили для змагання.

Задихані, раді, бо двоє з п'яťох прибігли до фінішу одночасно, вони весело сперечалися, хто ж таки був перший. Познайомилися з алопецькими хлопцями; самі вони були з дему Керамік і прийшли сюди побачити свого колишнього тренера Клойба.

— Можна позмагатися з вами? — запитав жовточубий юнак із Кераміка в Крітона, який сидів у колі алопецьких хлопців; викупавшись і змастивши тіла мазями, вони відпочивали в тіні платанів і чекали на Сократа.

— Та мабуть,— відповів Крітон.— А втім, не знаю. Зачекаємо Сократа.

— А хто цей Сократ? Ваш тренер?

Алопецькі юнаки презирнулися, а Крітон відповів:

— Сократ — наш товариш, проте він верховодить нами.

— Сократ верховодить скрізь і завжди,— засміявся Сімон.

— Завдяки своїй силі? — запитав юнак із Кераміка.

— Так. Завдяки своїй силі.

— Ентузіазмові.

— Розумові.

— І веселості,— докинув Кіреб.— До нього тягнуться всі, хто його знає.

— О, він уже тут! Хайре, Сократе!

Сократ утік від батькової роботи, біг усю дорогу й прибіг, геть захеканий.

— Скільки будемо бігти? — запитав він, перевівши дух.— П'ять чи десять?

Тренер Клойб засміявся:

— Ви чули, що він сказав? Упізнаю справжнього Сократа. Ще не відпочив після тривалого бігу, ще дихає, як той гончак, а вже знов хоче бігти!

Всі регочуть. Знайомлять Сократа з керамікськими хлопцями, Крітон щось шепоче йому на вухо.

— Ну, звичайно, позмагаємося з вами,— каже Сократ і оком скульптора оглядає суперників. Хлопці, всі як один, гарної статури.

Сократ скидає хітон, Пістій подає йому порошок із мильного кореня, і Сократ змиває з себе порох і піт.

Друзі оглядають його. Він середнього зросту, в нього міцні ноги, дужі плечі, опуклі груди й ручиська каменяра.

Сімон з любов'ю дивиться на нього й раптом наморщує чоло: «Сказати йому про це зараз, перед змаганням? Мабуть, ні, бо ця звістка засмутить його й зіпсує настрої. Краще зачекати».

Сократ сполоснувся, витерся рушником, змастив тіло маззю і зробив кілька перевертів.

— Ви так і не сказали мені: скільки будемо бігти?

— П'ять раз туди й п'ять раз назад,— відповів Клойб.

Юнаки шикуються на доріжці, всім тілом подаються вперед. Бігтимуть удесятьох.

Клойб ударив у гонг.

Юнаки зриваються з місць.

Цибатий карбувальник Пістій біжить першим. За ним вродливий жовточубий юнак із Кераміка. На п'яти йому наступають Сімон з Крітоном. Сократ біжить п'ятим.

Тренер стежить за ним, спльовує і зі злості дряпає нігтями груди. Яке ледащо! Шалапут! Нероба! Та це просто жах, як він біжить! Ледве ноги переставляє на доріжці й позирає на знайомого бігуна, який цілується під кипарисом зі своїм содомітом. О, всемогутній Дію, пошли на нього грім і блискавку!

Вже кінчається третє коло. Пісок бризкає з-під ніг бігунів. Щойно Сократа випередив цей індик Кіреб і чорний юнак із Кераміка. Отже, він уже сьомий! Порівнявся з Клойбом, і той розлючено кричить:

— Сократе! Може, ти під час бігу ще і в носі длубатимешся?!

Сократ весело засміявся і, повернувши до Клойба обличчя, пустотливо поколупався у носі. Але відразу ж подумав: «Я його підводжу. Я нікчема. Клойб пишається мною, як фараон живим леопардом, запевняє, що я виграю в Олімпії, а я з ним отак. Ану лишень, дорогий мій Сократику, напруж свої сили,— як каже батько Софроніск. Зараз батько мене, мабуть, лає на всі спусти й заставки за те, що я втік від нього». Сократ знову переключив свої думки на біг, подивився на спини й п'яти тих, хто біг попереду, й піднатужився.

Незабаром він випередив Кіреба й чорного юнака з Кераміка. Ще є час. Ще тільки-но почався шостий стадіон. Крітона він обігнав досить легко. Але ці троє попереду тримаються. Він знову напружив сили. Дихав розтуленим ротом, легко опускався на кінчики пальців, ще трохи нахилився вперед і на восьмому стадіоні залишив позаду Сімона й Пістія. Та жовточубий красень з Кераміка все ще був попереду. Ого! Тепер біг став уже справою честі: дем Алопека проти дему Керамік! Залишилося останнє коло. Сократ уже дихав важко, з присвистом, але чимраз збільшував темп. Юнак поперед нього наче летів на крилах. Сократ зібрав усю свою силу. Промчав повз жовточубого, мов буря по гірському пасму Пентелікон, і за тридцять стіп поперед нього досяг фінішу.

Клойб обняв Сократа, поцілував, а далі став стусати, танцювати навколо нього, наче африканець навколо священного ідола, потім знов поцілував його в спітнілі щоки, вигукуючи, що такого в Елладі ще не було: на шостому колі це вайло — цей золотий хлопець! — був сьомий, дубався в носі, роззирався то праворуч, то ліворуч — і раптом переміг!

Клойб категорично заборонив Сократові пити, пхає йому в рот рожевий м'якуш фіги й ходить навколо нього та його друзів, наче павич. Довго панує тиша, чути тільки гучне відсапування бігунів.

— Як це ти зумів, голубе, виграти? — здивовано питає Пістій.

Сократ поволі підводить на нього очі й відповідає:

— Бо я так захотів.

— Погляньте-но на нього! — вигукує Крітон.— «Я так захотів!» І цього досить! Ти будеш стратегом, Сократе. Стратег теж повинен мати велику силу волі. Інакше-бо йому зітнуть голову.

— Стратегом? Де ж пак! — сміється Сократ. — Я хотів би торгувати на агорі оливками. Навколо мене завжди має бути багато людей.

— Я так захотів! І цього досить! — повторює Кіреб. — Це ти перейняв від свого вчителя Анаксагора?

— Ну що ти, — замислено відповідає Сократ. — Але якби я колись когось навчав, — а цього, сподіваюся, не допустять боги, — то я б його таки чогось навчив.

Сократ простягся на траві й заплющив очі. Друзі дивляться на нього, юнак із Кераміка тихо мовить Крітонові:

— Чудний хлопець, еге ж? Але воїн із нього буде такий, як Ахіллес.

— Я повинен тобі щось сказати, — раптом почув Сократ над собою голос, упізнав Сімона, проте очей не розплющував.

— Егерсід, — тихо мовив Сімон.

— Що з ним? — стомлено запитав Сократ.

— Він знову приходив до нас.

Сократ розплющив очі й підвівся на ліктях:

— Але Корінна, сподіваюсь, його вигнала?

— Що ти вигадуєш? — аж злякався Сімон. — Вигнати його вона не може, бо це батьків постійний замовник і непоганий замовник. Учора він замовив у нього нові сандалі з найдорожчої шкіри. А хіба Корінна пообіцяла тобі його вигнати?

Сократ сів і почав пригадувати:

— Такого, здається, вона мені не казала. — І швидко додав: — Зате сказала, що кохає мене.

Сімон стиснув Сократове плече, щоб додати своїм словам більшої переконливості:

— Ого ж бо й вона! Корінна сказала й Егерсиду, що кохає тебе.

— От і чудово! — вигукнув Сократ. — Я цього хотів.

— В тебе непоганий смак.

— Егерсід дуже розсердився? Зчинив скандал? Я цього теж хотів, — зраділо мовив Сократ.

— Егерсід не розсердився анітрохи, — споважнів Сімон. — Він вихвалявся перед батьком, що до трьох рабів прикупив собі четвертого, що розширює свою фарбарню...

— І сморід сечі по Афінах, яку додає до фарб, — перебив його Сократ.

— Не смійся, дорогий мій. Батькові було дуже приємно, що Егерсидове діло процвітає...

— І що він зможе замовляти у нього ще дорожчі сандалі? — знову перебив Сократ Сімона.

— Та що ти! А втім, твоя правда,— погодився з ним Сімон.— Але найгірше те, що Егерсід натякнув при батькові, що розраховує на Корінну.

— Що, що? Він удався уже й до такого? Хоче здобути її з допомогою рабів, батька й сандалі? — вигукнув Сократ.

— Що ж до тебе, то він, мовляв, порозуміється з тобою сам,— закінчив Сімон.

Сократ люто блимнув на нього:

— І ти кажеш мені про це тільки після змагання? Ти боявся, що я розсерджуся й заваджу добрій славі нашого дему? Ні, любий мій Сімене, я не розсерджуся. Я навіть радію. Я з нетерпінням жду цього дня. Коли ж ми з ним поговоримо про те, хто кому з нас став поперек дороги?

— Цього я не знаю,— засмучено відповів Сімон.— Але до зустрічі з ним ти повинен підготуватись як слід. Не забувай, що він вищий за тебе на цілу голову.

— Вищий, маєтніший, пролазливіший, нахабніший... а проте Коріннине серце завоював я. То чого варті всі ці достоїнства?

Сократ і Крітон сходили до моря, сходили до афінського порту Пірея. Батько послав Сократа з дорученням до судновласників, які привозили з островів мрамур, і Крітон попросив узяти його з собою. Порт давно вже вабив юнака.

Море вдарило в усі органи чуття. Мерехтіння його незорої поверхні вдалині, плескіт і гомін незліченних хвилок у порту, який лежав у глибоких обіймах суходолу. Вгорі темно-синє небо. Море під небом глибоке; небо над морем — ще глибше. Від таємничих глибин аж голова йде обертом.

Повітря напоєне солоними пахощами іскристого моря, до яких брутално домішується сморід риби, розтопленої смоли, прогірклої оливи й людського поту. Пірей, перехрестя торговельних шляхів, є водночас і ринком, якому нині немає рівного в цілому Середземномор'ї; тут торгують усіма товарами, які тільки є на світі, торгують тут і людьми, і грішми. Тут безнастанно щось переходить з рук до рук, під супровід шепоту, крику, а іноді й бійки.

Раби й портові носії вивантажують привезене зерно, бо свого Аттіці не вистачає, щоб прогодувати всі роти, а на вивіз вантажать тутешні товари: зброю, металеві вироби, кераміку, предмети розкоші й коштовності.

Навколо Пірея розкинулись верфі, склади, майстерні, доки, військовий порт, а в самому місті один біля одного щільно стоять заїжджі двори, шинки, доми втіхи, будинки багатіїв і цілі вулички з присадкуватими халупами, де в одній комірчині без вікон, наче в барлозі, живе ціла сім'я, але на мармуровому столі, виставленому на вулицю, торгує м'ясом, рибою, овочами, хлібом.

Найжвавіше і найгамірніше це повнокровне місто завжди побіля контори мініяйлів — дойд, через чії спритні руки проходять сотні мін і талантів, бо лихва — то їхня мета й прагнення.

Сократ виконав батькове доручення, і тепер вони з Крітоном неквапливо йдуть молотом, побіля якого стоять судна, прив'язані міцними линвами. З судна і на судно пливуть люди й товари, матроси й знатні власники кораблів, єгиптяни, сірійці, перси в шовку, напівголі раби й жваві фінікійці, яких скрізь повно і чий гамір лунає тут найгучніше.

Сократ і Крітон сіли на перевернутому човні. На землі й на воді панує неймовірний рух. Барки снують поміж кораблями, крик і лайка всіма можливими мовами летять із суходолу на море, а з моря на суходіл.

Без перепочинку оглушливо скриплять коловороти, бряжчать на блоках ланцюги, гуркочуть візки і ритмічно лунають команди, що їх подають рабам на суднах і на березі.

З усієї цієї суміші галасу, гуркоту й метушні, яку не спроможні сприйняти вуха й очі, поволі впливає стрункий, чорний корабель, оздоблений різьбленням і розмальований червоною фарбою, неначе коштовна скриня.

Він високо здіймається над гладінню води, витягує в бік моря великий дзьобатий ніс, а на хребті в нього, мов крила фламінго, надимаються барвисті вітрила, і під звук дудки десятками довгих весел корабель відштовхується від рідного причалу. Це прекрасна афінська трієра, що прямує до гирла Нілу.

Сократ і Крітон захоплено дивилися вслід чудовому судну — перлині на грудях моря. Їх охопила гордість справжніх афінян: Аттіка з мармуровою головою Афін перейняла з рук варварів панування над Середземномор'ям;

тепер уже не фінікійський Тір, а афінський Пірей — столиця моря. Це триває вже тридцять років, і Перікл із хистом веде далі цю справу, почату Фемістоклом. Еклезія охоче схвалює його видатки на будівництво нових корпусів суден і зобов'язує афінських багатіїв оснастити якнайгарніше їх усередині.

По всьому світу, крім Еллади,— самі варвари, як називають їх елліни, а в Елладі найкультурніша земля — афінська республіка.

Що в інших країнах існує тільки для царів, фараонів, їхньої рідні або для жерців, те в Аттиці,— театри, стадіони, бенкети під час свят,— призначене для всіх, окрім рабів.

Єдина держава в усьому сучасному світі керується найдемократичнішою демократією, яка саме в ці роки з кожним днем набуває поширення й поглиблення.

Критон відвів очі від трієри, котра набирала дедалі більшої швидкості і зникала в далечині.

В міру того, як згасає день, яскравішає світло сунійського маяка. Маяк — це комета, яку поставили на голову і з хвоста якої шугає вогонь угору і вдалину, щоб показати суднам під час бурі шлях до порятунку. Цим порятунком для них є сам Пірей, у ньому навіть під час найстрашніших ураганів панує штиль, і там безпечно можуть причалювати та кидати якір судна, різні за розміром та осадкою.

Критон торкнувся руки Сократа:

— Ти сьогодні якийсь дивний, Сократе. Завжди веселий і балакучий, сьогодні ти чогось супишся й говориш знехотя. Що з тобою?

— Гаразд. Тобі я скажу. Я засмучений тим, що Перікл не запрошує мене до себе. Минуло вже три місяці...

— В нього багато обов'язків, турбот,— відповів Критон,— ти й сам добре знаєш, що його змагання з Фуکیدом, який очолює аристократів, набирає дедалі більшої сили. Батько казав, що Перікл і сам не знає, до чого йому братися в першу чергу...

— І він чхає на учня каменяра. Мені це зрозуміло.

— Та ні, Сократе. Твоя правда, це занадто затяглося. Знаєш що? Я скажу батькові, хай він нагадає про тебе Періклові...

— Нізащо! — вигукнув Сократ.— Я не хочу! Я міг би попросити про це Анаксагора, однак не прошу. Не маю

потреби до когось напрошуватися. І годі вже про це, друже.

Посутеніло. На море впала ніч, але Пірей спалахнув розсипами сотень вогнів: один за одним загорялися смолоскипи, каганці, ліхтарі. Так не сяяли в темряві навіть Афіни.

Сократ і Крітон підвелися й пішли на поклик цих вогнів; вогні завели їх у вуличку, де перед кожним будинком висів кольоровий ліхтар або фалос. Гігантські жовті й зелені гарбузи, величезні пурпурові яблука блимали й погойдувалися під подувами приморського вітерцю.

З відчинених дверей на вуличку долинала музика. Авлос, двоїстий авлос, сиринкс, кіфара, барабан і тупіт ніг. Старі звідниці оглянули обох юнаків і, з першого погляду завваживши аристократичне вбрання Крітона, для певності ще провели пальцем по його шовковому плащі, а тоді люб'язно або лукаво, послужливо або настирливо, залежно від вдачі, запрошували юнаків до бурдею. Друзі ввійшли до ще тіснішої вулички, де попід стінами й біля дверей стояли напівголі повії, демонструючи свої принади серед розхилених завіс. Крітона аж тіпає від хвилювання. Навіть стриманий Сократ, який бачить набагато більше, ніж Крітон; не залишається байдужим. Гола огрядна фракійка сидить в отворі дверей непорушна, мов статуя. Дівчина з розпущеними косами й однією оголеною груद्धю спокушає Крітона порухами пустотливої вакханки, впритул підходить до нього і, торкнувшись його своїм тілом, стогне від блаженства.

Крітон відштовхує її, і вакханка підходить до Сократа; але той теж не обнімає її, і тоді вона дивується:

— Жоден з вас не хоче жінки? Він що, твій содоміт?

Не встигають вони спекатися однієї пропозиції, як відразу ж з'являється інша. Розкішна сірійка, наче метелик крилом, махає незшитим пеплосом, оголює й знову закриває свої стегна.

— Заходьте, заходьте, лебедики,— лагідно кличе вона.— Не вагайтеся! Проходьте досередини!

Вони проходять повз товар, який їм пропонують, але відчувають, як по задерев'янілій спині в них бігають мурашки.

Під будинком у тіні ліхтаря лежить стара повія в пеплосі з товстої тканини, яка колись була бордовою, а тепер від бруду здається чорною. Коли Крітон проходить повз неї, стара вакханка хапає його за ногу своїми довгими руками і з несподіваною силою зупиняє.

Повія обнімає Крітонову ногу щораз вище й пристрасно цілує її.

— Дай мені заробити, любчику,— канючить вона,— так, як я, не здатна потішити тебе тут жодна інша жінка.

Крітон на мить аж розгубився, але потім відказує:

— Я не шукаю нічого такого...

Стара засміялася:

— Ти шукаєш молодих, як і всі недосвідчені, та коли б ти спробував бодай раз, на що я здатна...

Крітон відчув, як вона присмокталася до його стегна, і по тілу в нього пробіг дроз.

— Пусти мене! — скрикнув він.— Пусти, бо вдарю!

— Ти пошкодуєш!

— Ходімо, Крітоне,— мовив Сократ.

Крітон силою вивільнився з кістлявих рук старої повії, відірвав від себе її пожадливі губи. Стара жалібно заскімила:

— Ти скалічив мене, у мене тече кров! — збрехала вона.— Обдаруй за це голодну...

Крітон поліз рукою в кишеню.

Повія, яка виринула з півтемряви, підскочила раптом до нього й заверещала:

— Не давай цій негідниці нічого! Вона канючить у тебе оболи, а сама носить у вухах сережки, що звисають аж на шию! Поглянь! Вони в неї золоті!

В старої спершу захрипіло в горлі, а потім вона суворо відповіла:

— Їх я не продам ніколи. Вони підуть зі мною в могилу.

Крітон кинув старій драхму. Чисте срібло дзенькнуло об камінь, стара тієї ж миті впала на монету й накрила її своїм тілом.

Повія побігла слідом за Крітоном, за дукою, для якого гроші нічого не важили.

— Ходи зі мною, голубчику! Бачиш он той жовтий ліхтар? Я належу до того дому, ходім туди зі мною, це найсолодший дім у всьому Піреї...

Крітон їй не відповідав. Вони поминули «найсолодший дім кохання», з якого долинав болісно-солодкий спів авлоса. На його стіні було написано з багатьма помилками:

«Тут найчаривніші й молодюньки втіхи,
втіхи для знатних
навархів, стерничих
і цвіту матросив...»

Далі цього дому повія йти не наважилась, поприще її кінчалось тут. Вона сперлася на стіну, стомлена марними зусиллями, й стала чатувати на нову жертву.

Вуличкою снували матроси з усіх портів Афінського союзу, з країн варварського Сходу та Заходу, одягнені хто як, але всі з запоясниками.

Троє сірійців ішли, загородивши собою вуличку, і Сократові з Крітоном довелося на хвилинку притиснутись до самої стіни.

— Де тут найкраще? — питає один із них.

— У корчмі в Афродіти Калліпіги, — відповідає другий.

— Що в тієї Калліпіги? — зацікавлено запитує третій.

— Кажуть, що в неї просто-таки розкішні стегна, — пояснює другий і окреслює руками в повітрі округлі форми.

— Ходімо туди, — вирішує третій.

Та раптом дорогу йому заступає висока струнка дівчина. Незшитий пелос розгортається при кожному її кроці. Синє світло ліхтаря обертає її в мертвотний привид. Матрос одразу ж міняє своє рішення, хапає привид в обійми, притискає його до стіни й хитається з ним, наче під час бурі на кораблі.

Крітон і Сократ від збудження не можуть і слова вимовити.

— Куди ми підемо? — хрипло питає за хвилину Крітон.

Раптом попереду вони побачили велике червоне яблуко, що звисало над вуличкою з крученого металевого стержня і звабливо моргало їм.

Завіса на дверях гойднулася, і на вулицю вийшла вродлива молода дівчина з мідною шкірою, чорним і лискучим, як бичача шерсть, волоссям, перев'язаним пурпуровою стрічкою; лимонного кольору пелос спадав їй до половини литок.

— Ходи до нас, любчику, — погладила вона шовковий плащ Крітона. — Тут найсолодші втіхи в усьому Піреї. А в тебе, красунчику, сподіваюсь, кишень не порожня?

Крітон обернувся до Сократа:

— Підемо з нею?

Сократ завагався.

Дівчина глянула на Сократа:

— Твій раб може почекати й за дверима. Чи, може, ти заплатиш за нього?

— Ходімо! — коротко кинув Крітон.

— Мене звуть Іонасса,— сказала дівчина й провела їх під світним яблуком до маленького передпокою, де спав негр, згорнувшись на підлозі, мов величезна гадюка.

Вони пройшли повз нього й опинилися в темній кімнаті з низькою стелею; власник дому кохання, зморшкуватий чоловік із синіми мішками під очима, саме засвічував кілька оливних ламп; побачивши гостей, він уклонився їм, схрестивши на грудях руки:

— Синдар до твоїх послуг, шановний.

Він плеснув у долоні, і тієї ж хвилини з'явилася чорна рабinya з амфорою вина та кратером.

— Чи ти, може, волієш питати про все в Сократа?

Крітон, який звук завжди питати про все в Сократа, намагався тепер вирішити самотійно.

— Звісно, що незмішане.

Синдар посадовив їх до столу, Іонасса зникла.

— Музика! — крикнув він.

З кутка озвалися переливчасті й невпевнені звуки авлоса.

Крітон трохи розгублено усміхнувся Сократові:

— Здається, ми потрапили до гарного вертепу.

— Вони всі на один кшталт,— відповів Сократ.— Видно, що Крітони сюди не вчащають.

Це було не тільки видно, а й чути. З кутків огорненої сутінню кімнати долинули хихотіння й шепіт. Невідомо чий, невідомо чому. Та коли лампи розгорілися, очам гостей відкрилася «розкіш» цього закладу: скрізь, куди не глянеш,— кольори. Завіси, покривала, пеплоси, хітони, на стіні розпис. Скрізь кольори. Дикі, крикливі, орієнтальні кольори: жовто-гаряча сірка, отруйна зелень, червінь, яка дратує зір, синь морської глибини, чорна барва на золоті, черлена на сріблі. Дівчина, яка грала на авлосі й з голови до ніг була всяяна блискітками, вийшла із сутіні, щоб саянути всією красою й привернути увагу до свого місцетва.

Але цієї хвилини вже повернулась Іонасса з дівчиною для другого гостя.

Дівчина наближалася до Сократа, несучи на своїх губах гірку усмішку, наче заклик до милосердя.

— Амикла,— мовила вона. Світле волосся її здавалося білим від мерехтіння ламп цього кольорового вертепу.

Іонасса піднесла Крітонові ласощів. Так би мовити, для збудження бажання.

— Печінка тріски на самоському вині... за драхму. Дорого, еге ж? Так, у нас справді вищі ціни, зате втіхи рідкісні. Та для тебе ціна, мабуть, не має значення.

— Хай це тебе не турбує,— хвальковито відповів Крітон.

Вони їли й пили, і густе вино з Родоса робило свою справу. Попоївши, перейшли до маленького, темного ванькирчика, де стояло дві канапки.

Вино з'явилося й тут. Дівчата почали роздягатися.

— До цього царства Ероса входять лише знатні! — мовила Іонасса.— Твій раб залишиться тут?

Сократ сподівався, що слово «раб» Крітон хоч цього разу виправить на слово «друг». Та Крітон сказав тільки одне слово:

— Залишиться.

Дівчина розуміюче торкнулася Сократової руки й показала:

— Ну звичайно. У нас ти в безпеці, а в інших домах часто летється кров.

Іонасса крикнула щось дівчині, яка грала на авлосі, і та взяла в руки кіфару. В маленькому проході між двома канапками Іонасса почала танцювати варварський танець.

Крітон схопив її в обійми й посадовив собі на коліна. Вона пестила його неквапливо й уміло. Він не бачив уже нічого, крім цього напахченого, пружного тіла, яке терлося об його тіло.

Амикла не мала успіху. Сократ гладив її груди й розпитував, звідки вона, хто її батьки, коли пішла з дому, чому, як їй тут подобається, з ким мусить...

— Мушу чи не мушу, а кохаюся з усяким свинячим рилом, з матросами, що смердять усіма смородами,— сердито відрубала вона Сократові.— Облиш нарешті ці свої випитування. Ти сам раб і досі не знаєш, що означає прислужувати іншим?

— Я не раб,— відказав Сократ.

Амикла полагідніла і, обвивши Сократову шию обома руками, розповіла йому, що вона теж не рабиня. Її батько, власник вантажного судна, доти позичав у міняйлів гроші на товари, поки вони розорили його, а судно забрали за відсотки.

— Він змушений був найнятись на роботу, яку виконують тільки раби, і вся наша сім'я загрузла у злиднях. І я теж,— закінчила свою розповідь дівчина.

Він весь час гладив її груди:

— І не знайшлося жениха? Ти ж така гарна.

Амикла вп'ялася пальцями в Сократову потилицю.

— Щоб утримувати мене? Цього прагне кожна жінка, щоб у неї був чоловік-годувальник. Але тепер мене мусить годувати моя краса. Може, ти хочеш мене взяти? Мабуть, хочеш, якщо це тебе так цікавить. Тоді забери мене звідси! Візьми мене за дружину! Ти наче й створений для мене! За таким босим бідаком, як ти, я, можливо, повзла б рачки.— Амикла ще тісніше пригорнулась до Сократа.

Сократ відчув, як по голих грудях у нього течуть її сльози, проте не знав, щирі вони чи фальшиві.

— Скажи, чому ти не перехопила мого друга, а підсіла до мене?

Амикла ще дужче стихила голос:

— Вибирати має право тільки Іонасса. Мені ж дістається хіба те, що залишиться.

Сократ мовчки простяг їй три драхми — все, що мав при собі. Вона метнула блискавичний погляд на завісу, з-за якої сюди заглядав власник бурдею, і навмисне відштовхнула Сократову руку, закричала:

— Чого ти щипаєш мене за груди?! Болить!

Синдарова голова щезла.

— Давай сюди гроші,— сказала Амикла.— Швидко. Дякую.

Тепер вона цілувала Сократа палкіше. Сократ відповідав дівчині на цілунки і гладив її тіло; здавалося, його долоні хотіли запам'ятати випуклість її стегон і високі груди. Амикла віддячувала йому за пестоші. Досвідченість руки скульптора й досвідченість руки повії. Сократ заплющив очі: відчуття руки було сильніше.

Нараз він напружив слух. До нього долинув уривок розмови Іонасси з Крітоном. Він розплющив очі й побачив, що вони вже лежали. Та Іонасса все ще віддаляла ту мить, якою все кінчається.

— Який ти ніжний! Як пахнуть твоє волосся й долоні. Я ще ніколи не кохалася з таким пещеним звірятком, як ти. Я тебе кохаю. Ти повинен приходити сюди до мене. Обіцяєш? Приходитимеш, га?

Пальці Сократа на мить застигли, перестали гладити тіло Амикли. Він здивовано слухав Іонассині слова, бачив, як над нею нахилилася знайома голова Крітона, але обличчя його раптом видалося чужим, незнайомим.

Та він побачив іще одну голову, ту, яка стирчала із зборчатої завіси,— голову Синдара. Змокріле від поту

волосся прилипло до лоба. Сині мішки під очима налилися ще дужче. Він уже досхочу надивився на пестоші пари й нарешті подав Іонассі знак, щоб вона поквапилася.

— Я закохалася в тебе відразу. З першого ж погляду.— Вона знов поцілувала Крітона.— Ти теж мене кохаєш?

— Кохаю. Кохаю.

— Навіщо ти брешеш? — гостро урвав його Сократ.— Чому так легко віриш цим словам? Яке це кохання?

Іонасса надула губки:

— Що це дозволяє собі твій раб? Ти кохаєш мене, і я кохаю тебе.

Сократ побачив, як Іонассині руки обвилися довкола Крітонової шиї, а нога її почала обмацувати капшук у кишені його плаща.

— Ніхто в житті ще не зачарував мене так, як ти,— долинули до нього її облудні слова.

— Брешеш,— урвав її Сократ так само гостро, як і Крітона.

Іонасса хотіла щось відповісти, але раптом озвався Крітон:

— Навіщо ти її ображаєш? Чого весь час стромляєш до нас свого носа? Дай нам нарешті спокій!

Сократ не повірив власним вухам. Не самі слова, а цей аж навіть ворожий Крітонів тон невимовно здивував його. Він замислено гладив Амиклине волосся.

— Твоя правда,— прошепотіла дівчина.— Іонасса бреше! Вона вже багато років Синдарова коханка. Через те їй і дозволено вибирати,— з ненавистю додала вона.— Ми ж такого права не маємо.

Сократ подивився на бридке обличчя Синдара, який стежив за кожним Іонассиним та Крітоновим рухом. «І з таким монстром ділиться мій Крітон!» — подумав він.

— Ти маєш на мене право. Ходи до мене! — нетерпляче сказала йому Амикла.

Та Сократ знову обернувся до Крітона.

— Невже ти й справді такий дурний, що не бачиш цієї фальші? — обурено вигукнув він.— Невже не здогадуєшся, чому ця дівка так до тебе лащить?

— Не ображай її! Я забороняю тобі це! — вигукнув Крітон, і обличчя його спотворила злість.

— Мені не треба було брати тебе з собою, таку ганчірку. Ти ловишся на солоденькі слова першої-ліпшої

шльондри. Ходи! Ми йдемо геть! — сказав Сократ і рушив до Крітона.

Крітон схопив із столика залізний каганець і замахнувся ним на Сократа:

— Ти перестанеш чи ні? Даси мені, нарешті, спокій? Хочеш, щоб я пошпурив цим у тебе?

— Тільки-но спробуй!

Крітон кинув каганець, але Сократ спіймав його на льоту. Гніт згас, олива розлилася.

Іонасса лягла горілиць і потягла на себе Крітона.

— Візьми і ти мене, — вабила Амикла Сократа.

Але в цю мить пролунав крик. Смугла рука відштовхнула Синдара, рвучко зірвала завісу, і на порозі раптом виріс бронзовий, бородатий моряк. Це був Драбол, який перевозив вантажі з Пірея на Егіну і в день Афродіти приходив до Іонасси, на яку ніколи не скупився. Може, він і не знав, що Іонасса — Синдарова коханка, а може, й знав, та це йому було байдуже, безсумнівно одне: він приходив сюди регулярно і був тут шанованим гостем.

Побачивши Іонассу на канапці в обіймах вродливого юнака, Драбол заревів, мов тур, в око якого влучила стріла.

Іонасса відчула небезпеку надто пізно, проте робила те-пер усе, що було в її силі, щоб вийти сухою з води. Вона повернулася на бік і вдавано відбивалась від Крітонових обіймів, лементуючи:

— Даремно стараєшся! Я тебе не хочу! Пусти мене! Кажу тобі, пусти, бо вкушу!

— Сучко паскудна! — вилаявся Драбол. — Скільки я наносив тобі грошей! А ти валяєшся з отаким шмаркачем! Сьогодні мій день! І моя година. Я наб'ю тобі пику!

Іонасса, вдавано пручаючись, пішла ще далі:

— Можеш сам переконатися, хочу я тебе чи ні! — вигукнула вона й плюнула Крітонові в обличчя.

Крітон ще ніколи не зазнавав такої ганьби. Він зблід, та в цю мить бажка Драболова долоня опустилась на Іонассине обличчя.

Крітон хотів був підвестися з канапки, однак жилаві руки моряка схопили його за шию й почали душити. Крітон сичав, харчав, стусав Драбола ногами, однак лещата Драболових рук не відпускали його. Сократ кинувся Крітонові на допомогу; але тієї ж миті на знак Синдара з'явився негр, величезними ручиськами схопив Крітона й Сократа, виніс їх на вуличку і, кілька раз стукнувши

лобами, шпурнув під стіну протилежного будинку, наче двох паршивих кошенят.

Вони насилу підвелися і якомога швидше подалися до Довгих мурів, а потім стали підійматись до міста.

Крітон зупинився і, впершись головою в мур, почав блювати.

«Бруд зверху, бруд усередині. І він хоче його позбутися. Я теж блював би, якби мав слабший шлунок»,— подумав Сократ.

Вони знову пішли попід мурами.

Крітон ледве ноги тягнув.

— Тобі ще й досі зле? — запитав Сократ.

— Зле. А головне, я відчуваю огиду до самого себе. Як бридко я повівся з тобою! Мені зле, мені зле від себе самого. Ти можеш мені пробачити, Сократе?

— Я вже тобі пробачив,— відповів Сократ.

— Ти оту підлоту розгадав одразу...

— Бо мені було відомо таке, чого не відав ти. Ця твоя любов щоночі лягає в ліжко зі своєю любов'ю Синдаром,— не щадив Сократ Крітона.

Крітон затулив обличчя руками, але не знаходив слів, щоб передати почуття власної огиди.

— Ти помітив, Крітоне, як багато кольорів було в тому вертепі? — запитав Сократ.— Усі барви веселки, а головне, яскраві й пекучі. Тільки одного кольору там бракувало — білого.

— Бо йому там немає місця,— відповів Крітон.

— Твоя правда. Та мені здається, ти там не розплатився.

Крітон мимохіть помацав кишеню. Капшука в кишені не було.

— Розплатився,— сказав він.— У мене вкрали всі гроші! Там було майже тридцять драхм. Але хто їх міг у мене взяти? Та шльондра? Чи, може, той звідник?

Сократ усміхнувся:

— Радій із того, що ми сьогодні зажили, Крітоне!

— Як я можу радіти, коли ще й досі відчуваю на своєму обличчі слину тієї повії, ще й досі відчуваю, як борсаюсь у тому бруді?

— Ми обидва повинні радіти.

— Але чого, скажи, будь ласка?

— Ми обидва пізнали, яку страшну силу має в певні хвилини людська пристрасть, людський інстинкт...

— Це страшна сила! Огидна, проте нездоланна. Скажи мені, чи є на світі щось, здатне протистояти цій силі?

— Не знаю, Критоне. Розум і воля занадто слабкі для цього. Може, тут здатні зробити щось почуття, а може, до гармонії краси слід зарахувати любов, щоб вона викликала блаженство, нє знаю... Це дуже велика сила...

8

— Ось твої сандалі. Не підеш же ти туди босий,— сказала Фенарета.

Син запитливо глянув на матір, однак нічого не відповів.

«До храмів ходжу босий,— подумав він,— але туди й справді не можна».

— Зараз принесу тобі хітон. Недавно я купила тобі його, щоб ти мав новий, коли підеш записуватися в ефеби.

Мати вийшла, а Сократ сидів на своїй канапці. Біля ніг його стояли сандалі. Він дивився на шкіряні перехрещені ремінці, схожі на коричневі ящірки.

Неквапливо взвуся, застібнув пряжки. Брр! Як ці сандалі стискують ступні, давають у підйом, нога в них — наче в лещатах. Він устав і кілька разів притупнув.

Мати повернулася з білим хітоном.

— Тобі він дуже до лиця, синку! — Вона обняла його.— Хай береже тебе Афїна і хай тобі щастить. Переступи через поріг правою ногою. Ти радий?

— Ще й як, матусю! Іти до Перікла — це ж не кожному випадає.

Дім Перікла був простий і не вражав розкошами. Він не міг рівнятися з віллами інших аристократів, зате тут панувало багатство ідей, які приносив сюди сам Перікл, і тонкий смак, який принесла друга Періклова дружина, Аспасія. Цей дім часто відвідували знамениті мужі, філософи, вчені, будівничі, митці, яких Перікл запрошував до Афін з усіх кутків Афінського союзу.

Одна з великих кімнат править за кабінет, де народжується нове обличчя Афін. На рядах столів розкладено плани. У центрі всього — великий план міста, якому мужі, що збираються тут, передвіщають зростання й піднесення краси на небачену висоту. Довкола цього плану розкладено детальні плани будов, у які вже внесено належні виправлення і в які ці виправлення ще тільки вносяться, схеми й макети нових будинків, ескізи їх зовнішнього та внутрішнього оздоблення.

Цими планами заповнена ціла кімната. Коли ж ця краса заповнить Афін? Навіть голови, які майже щодня схиляються над планами, досі не можуть на це відповісти: вони знають лише те, що краса народжується повільно. Приносять проекти, в яких доводиться щось виправляти, вносити щось нове, і це нове, за бажанням Перікла, має бути щораз багатше й величніше.

Великий творець Фідій, до чиїх рук Перікл наважується вкласти керівництво всім перетворенням Афін, заріс, очі його блищать, мов жарини; він обводить указкою план міста, показує на будови й інформує Перікла, як посувається ремонт храмів та міських мурів, зруйнованих персами.

Проміння сонця, що хилиться вже до заходу, пробилось крізь завіси і впало на обличчя Фідія. Воно відкрило на ньому напруження, якого досі ніхто не помічав. Аспасія, що сидить у різьбленому крісельці, нахилиється до Софокла:

— Ти бачиш його обличчя?

— Так. Воно якесь незвичайне. Воно схвильоване, і його указка неспокійно бігає по планах. Він неначе в лихо-манці,— пошепки відповів Софокл і додав: — А втім, горіти краще, аніж тліти.

Фідій тим часом закінчив свою доповідь про те, якого успіху досягнуто в ремонті святинь і храмів. Потім узяв сувої папірусів і розгорнув їх на вільному столі. Парфенон! Його план, загальний вигляд та ескізи оздоблення, яке запропонував сам Фідій. Ліс доричних колон оточив величезний храм Афін-діви. Він, наче царська корона, увінчував самісіньке тім'я Акрополя. Понад сорок могутніх колон здіймалися у височінь. Кольоровий малюнок зображував Панафінейську процесію, яка має бути вирізьблена на фризі храму. Проекти обох фронтонів теж у кольорах: синьому, червоному, жовтому. В кімнаті панувала тиша. Ніхто не наважувався заговорити перше, ніж слово візьме Перікл.

Перікл мовчав. Великі повні уста його були стулені, обличчя вузьке, чоло високе. Поза очі його називали «цибу-леголовий», у вічі — «олімпієць». Він уважно й мовчки розглядав проект Фідія.

Аспасія тихо мовила до Софокла:

— Прекрасний храм! Я пригадала слова, які ти недавно прочитав нам зі своєї нової трагедії: «Багато що на світі має силу, та нема нічого сильнішого за людину».

Обличчя в Перікла збентежено скривилося.

— Я бачу на твоєму обличчі захоплення і страх...— сказала Аспасія.

— Ти моя розумниця,— відповів він, не відриваючи очей від плану.

— Дивовижно! — вигукнув Софокл.

— Це твоє творіння,— скромно сказав Фідій Періклові.— Ми з будівниками Каллікратом та Іктіном врахували всі твої вказівки й побажання.

— Це набагато прекрасніше, ніж я собі уявляв.

— До музикальної зали Одеону з шатровим дахом долучиться нова перлина афінського народу,— сказав Анаксагор.

Перікл за звичкою усміхнувся самими кутками вуст:

— А як же інакше, дорогі мої? Фуکیدід узяв собі за мету згуртувати зграю афінських аристократів і піти з ними проти народу; я ж навчився мислити мозком народу, бачити десятками тисяч його очей і будувати для народу, якому вирішив присвятити усе своє життя.

— Це твоє творіння,— засмучено повторив Фідій і зітхнув, бо Перікл усе ще мовчав про храм.

Аспасія кивнула головою:

— Так, Перікл уміє з нічого творити красу для міста, але ця сила краси — від тебе, Фідію.

— Справжнє шаленство краси! — захоплено докинув Анаксагор.

— Така краса викликає в людини бажання наблизитись до неї,— мовив Софокл.

Та Періклове обличчя все ще лишалось незворушним. Його великі замислені очі допитливо вивчали план і ескізи поздовжнього фризу та архітравів, де на червоному тлі були зображені постаті в синьому.

— Шаленство краси, кажете,— нарешті промовив Перікл.— Так, це видиво, яке являється людині, щоб вона стала кращою. Але це водночас і визивна краса, яка породжує страх.

Руки Фідія безсило опали. Він усе зрозумів. Знав, у що обійдеться Афінам Парфенон. Якщо Афіни зможуть надіти собі на голову цю корону, то це викличе нову заздрість і ненависть у всіх членів Афінського морського союзу. Вже тепер вони осуджують Афіни як нерозумну марнотратницю, що за їхні гроші чіпляє на себе коштовності; бо ні в кого не було сумніву: Перікл звелів перенести казну Союзу з Делоса до Афін не зі страху перед персами, а для того, щоб мати її весь час напохваті.

Перікл підвів голову й промовив рішуче, як промовляв до багатьох тисяч афінян в еклезії:

— Я знаю, про що ви думаете й що боїтеся мені висловити. Скажу про це сам: я надто сміливо запускаю руку в казну союзу, яка зберігається на Акрополі. Так, я це роблю, але хіба я злодій? Чи, може, трачу на себе?

Навшпиньках увійшов раб і доповів Періклові, що прийшов Сократ, якого запрошено на сьогодні й саме на цю годину.

— Хай прийде іншим разом. Я повідомлю коли,— сказав Перікл.

Анаксагор подав рабові знак зачекати й звернувся до Перікла:

— Коли ж до тебе проб'ється цей нещасний хлопець, якщо ти день і ніч сидиш над планами? Він і так чекає вже кілька місяців...

— Хто цей Сократ? — запитала Аспасія.— Мені здається, що це ім'я я вже десь чула.

— Це молодий здібний скульптор,— відповів Фідій.— Я бачив у Крітона його Сілена. Прекрасна робота!

— Скульптор і мій учень,— докинув Анаксагор.

— Це добре,— сказав Перікл, усміхнувшись самими кутками вуст.— Виходить, у Сократа і в мене один і той самий учитель. Ну, якщо ти, дорогий Анаксагоре, зробиш із нього такого ж навіженця, як я, то...— Він звелів рабові провести Сократа до перистилію.— Хай зачекає там. Я запрошую його повечеряти разом з нами.

Тільки-но раб вийшов, Аспасія стурбовано запитала, що Перікла хвилину тому так занепокоїло.

— Наче ви цього не знаєте! — знову спалахнув Перікл.— Мене звинувачують у найгіршому.

Всі знали, що це означає. Перікл був забобонний. Він не міг здолати у собі страху перед надприродними силами, страху перед помстою богів. Він стільки разів уже бачив, як їхня помста здійснювалася!

Анаксагор терпляче намагався розвіяти Періклову забобонність, як лікар намагався б вилікувати хворого від недуги. Та Періклові весь час увижалася кров, що її безбожно пролив член роду Алкмеонідів, роду Перікла.

У ті часи, коли Кілон із своїми прибічниками хотів захопити в державі владу, алкмеонідівець Мегакл був архонтом. Повстанців оточили на Акрополі, але вони сховались біля жертовного вівтаря Афіни, який за прадавніми законами гарантував їм притулок і безпеку.

Мегакл пообіцяв бунтівникам пощаду, якщо, ті вийдуть із святині Афіни. Та, тільки-но вони вийшли, Мегакл порушив свою священну клятву й звелів повбивати Кілонових прибічників. За це віроломство їхній рід назавжди було проклято.

Впродовж двох століть навіть найменше нещастя, яке спіткало члена цього роду, вважалося помстою богів, і це прокляття було дуже на руку ворогам Алкмеонідів, вони ладні були спрямувати його проти них будь-якої хвилини.

— Я теж проклятий,— глухо сказав Перікл,— і я теж розплачуюся за цей кривавий злочин, за цю наругу над Афіною...

— Я з боєм слухаю тебе, мій Перікле. В своїй новій трагедії «Едіп» я хочу примхам туманної долі протиставити вчинки людини, на які вона відважується власною волею.

— Хвалю тебе за це, Софокле. Давно вже час надати належної ваги розумові й людським учинкам проти застарілих забобонів,— сказав Анаксагор і подумав, що це, мабуть, сам Перікл надихнув Софокла піднести людську особистість над легенди й міфи.

Сократ сидів у перистилі біля блюда з фруктами. Під ногами дзюрчало джерельце водограю, а з великої зали долинали голоси. Сократ слухав, що говорить його вчитель.

Анаксагор тим часом провадив далі:

— Пригадаймо, що каже Есхілів Прометей: «Я справді ненавиджу всіх богів». Я теж їх ненавиджу, друзі мої. Вони скрізь, у всьому, до всього втручаються, за все карають нас, хоч самі ще нестриманіші, ніж ми, отруюють нам повітря отрутою погроз і страху... і при цьому не існують!

Перікл зрозумів, що друзі прагнуть звільнити його з-під влади лихого страхіття, проте наполягав на тому, що таємна сила долі все ж таки існує.

— Я певен,— вів далі Анаксагор,— ти, мій Перікле, будеш перший, хто зламає будь-яку силу долі — навіть коли припустити, що вона справді існує.

— Але як і чим, Анаксагоре? — перебила його Аспасія.

— Ти, Перікле, робиш місто Афіни могутнім і гарним, отож не можеш за це подобатися всім силам землі й неба. І цим своїм діянням,— філософ показав на Парфенон на плані міста,— не тільки знімеш із себе будь-яке прокляття, а й здобудеш прихильність усіх сил.

— Атож, атож,— підхопила Аспасія. Очі її, сповнені любові до Перікла, палали.— Буде так, як каже наш філософ.

Кінчик Фідієвої указки торкнувся храму Афіни на плані Парфенона.

— Я бачив сон, дорогий Перікле. Ти назвав би його лихим, та він був такий прекрасний, що я прокинувся від невимовного подиву. І сон цей доти приходив до мене кожної ночі, аж поки я почав креслити й моделювати те, що мені приснилося.

Перікл добре бачив, де зупинився кінчик Фідієвої указки.

— Тобі являлася вві сні Афіна Паллада?

— Так,— загадково відповів Фідій.— Вона вся сяjala, і це сяйво проникло в мій мозок, серце, руки, просвітило мене наскрізь...

Перікла неабияк вразила Фідієва розповідь:

— Розкажи докладніше, як виглядала богиня.

Фідій почав описувати з таким захватом, немовби він і зараз бачив цей сон:

— Афіна вся була із слонової кості, шати мала із широкого золота, а очі її виблискували самоцвітами. Лівою рукою вона спиралась на золотий щит, а в правій тримала маленьку богиню Ніке — Перемогу.

— Перемогу? — видихнув Перікл.

— Так. Перемогу для Афіни і для тебе, Перікле.

Перікл, нарешті, зрозумів, що це омана:

— Зупинись, Фідію! Ти мене обманюєш! Ти змальовуєш мені не богиню, а статую, над якою вже працюєш.

Фідій зрадив цьому докору:

— Так, і я з великим нетерпінням чекаю, що ти скажеш про мою модель.

Перікл стримав своє роздратування: тут був Анаксагор, який завжди застерігав його від вибухів гніву. Але, слухаючи Фідію, він весь аж тремтів у душі:

— Що ти кажеш? Статуя із слонової кості, золота, самоцвітів? І ти хочеш поставити її сюди, в храм?!

— Я гадаю, що місце такої красі там,— відповів Фідій.

— Невже тобі, Фідію, байдуже,— Періклів гнів наростав нестримно,— що я розповідаю тут про красу, яка дратує наших союзників і Фукідіда з його аристократами? Невже ти не знаєш, що таке боротьба за владу в державі? Що таке інтриги проти демократичної влади?

Фідій, мовби не чуючи його, замріяно мовив:

— Обличчя богині схоже було на твоє, дорога Аспасіє. Твій вираз, твоє мудре чоло, твої сяючі очі...

— Так не можна, Фідію! — закричав Перікл. — Я забороняю тобі так зі мною говорити! Аспасія мудра й гарна, однак ти не смієш цим зловживати...

— Твоя правда, мій дорогій, — озвалася Аспасія. — Не дозволяй йому цього! Мені вже й раніше не раз здавалося, що деякі боги й герої Фідія мають твої й мої риси.

— А хіба в цьому є щось дивне? Адже я буваю у вас майже щодня і обох вас поважаю й люблю, — захищав Фідій себе і свій майбутній твір.

Перікл запитав, якого розміру богиня Ніке, що її Афіна тримає в правій руці.

— Вона більша від натуральної величини — сім-вісім стіп...

— У такому разі, твоя Афіна має бути просто-таки гігантська! — гримів голос Перікла.

— Вона більша за Ніке в шість раз, — спокійно відповів Фідій. — Меншою вона губилася б у просторі Парфенона.

— Ти страшна людина, Фідію! Ти хочеш мене знищити! Але цього разу я тобі не дозволю! Подумати тільки — шати аж до кісточок, шати, яких вистачило б на шість жіночих фігур — і з щирого золота! Яке марнотратство! Яке тринькання державних грошей! Ні, ні, Фідію! Цієї помилки я не припускаю!

Сократ чекав. З захопленням розглядав статуї, бронзу, мрамур, алебастр — на вільному просторі і в критій аркаді. Поміж рододендронів, усипаних блідо-бузковими й рожево-червоними квітами, гуляли білі пави з хвостами, наче віяла, і з кожної їхньої пір'їни дивилося блискуче зелене око. Тендітні голови були увінчані чубайками. Сократ спостерігав за величними павами з чубайками на голові. Їхній крик, що лунав час від часу, заважав Сократові слухати схвильовані голоси в залі, де вирішувалась доля майбутньої корони Афін.

Він зрадив, коли упізнав голос Анаксагора. Його присутність тут зменшувала Сократове відчуття пригніченості. На тлі спокійного голосу Анаксагора решта голосів здавалися вельми лункими.

Голос Фідія Сократ теж упізнав. Він чув його накази й пояснення, коли працював з батьком на Акрополі. Голос цей лунав твердо й виразно навіть під стукіт молотків,

рипіння коліс та блоків, серед лайок і прокльонів усіма можливими мовами. В голосі Фідія майже постійно були імператив і натхнення. Він коливався між цими двома тональностями, мінялася тільки сила голосу.

Софокла Сократ чув уперше. Слухаючи його голос, важко було сказати, що він володіє силою, яка змушує заговорити театр для маси, людей, але і в простому діалозі, здавалося, час від часу проривався віршований розмір.

Упізнавши голос Перікла, Сократ затремтів. Він уявляв собі гучний, майже риторський голос, а цей голос полонив того, хто його слухав. Алкмеонідець. Коріння цього роду сягає в давнину. Слава й прокляття супроводжують його ще й сьогодні. Сократ відчував у цьому голосі Періклів захват Парфеноном і Фідіевою Афіною, який проявився найсильніше в страшному жахові, що він, Перікл, віддається в руки ворогам.

У Сократа теж стиснулося серце, коли він почув гострі й гіркі слова: «Ні, ні, Фідію, цієї помилки я не припускаю!»

І серед цих чоловічих голосів, які не забували, що перед ними не тисячне народне зібрання, озивався м'який і пристрасний голос Аспасії. «Це святотатство, що я тут потай підслуховую, але як я можу не слухати? Чи стане мені потім відваги подивитися їм у вічі?»

Несамохіль він ще дужче напружує слух. Говорить Перікл. Говорить приглушеним голосом. Сократ не розуміє, усе ще нічого не розуміє, але Періклів голос міцніє, набирає сили, сповнюється великим внутрішнім бунтом.

— Чи я краду? Як можна так усе перевернути? Я беру за свідка всі Афіни! Я присягаюся, що довіку не візьму собі з союзницької казни ані драхми! Свою сім'ю я змушую в усьому так ощадити, що вона вже ремствує. Мій управитель Євангел лічить їм кожен обол. «Чому? Чому?» — Іноді дивуетесь ви. Я вам скажу. Я став на бік народу, я віддав перевагу бідній більшості перед багатою меншістю. То невже я зробив це для того, щоб збагачуватись за рахунок бідного люду? Щоб зловживати своїм розумінням, що саме в народі та сила, яка може принести Афінам найбільшу могутність і славу? Чого я був би після цього вартий? Таку дрібну, таку вбогу мету не може ставити перед собою Перікл. Хто поширює про мене такі плітки, той брехун. За вкрадене яблуко Драконтові закони відмірювали смертну кару! То якої ж карі, в такому разі, заслуговував би я?!

Сократ чує, як кипить Періклова душа. Вперше він може переконалися, що про нього казали правду, ніби на язик він носив грізну блискавку.

— Смерті для мене було б замало, злочин, скоєний проти афінського народу, був би такий страшний, що не знайшлося б закону, який міг би його покарати. Що таке народ? Може, це якась нереальна маса без очей, без серця? Ні, ні! Це очі, злиті в одне велике око, тисячі сердець у театрі Діоніса, злиті в одне велике серце. Пихатий скнара запрошує на бенкет кількох друзів, годує їх так, що вони трохи не лускають, напуває їх вином, а потім пропонує їм видовище: один штукар, один флейтист та ще гола танцівниця — і гості задоволені. Але цьому великому оку народу, цьому його великому сердцю замало такого видовища. Народові потрібний театр, де поруч можуть сидіти тисячі, й там його вимогливість буде в тисячу разів більша, ніж у гостя на бенкеті. Йому замало одного актора, одного співака на сцені, він хоче, щоб там були цілі хори, щоб лунали хорові декламації, співи, діалоги, щоб відбувалися змагання великих думок... — Перікл обернувся до Софокла: — Так, любий друже, і ти це добре знаєш. Народ замало полоскотати. Народ хоче бути свідком боротьби розкутої волі людини проти сліпого фатуму, хоче, щоб його заповонив вихор пристрастей і краси. Ось чого хоче це велике око і велике серце народу! Кров, сльози, смерть, кара, спокута — і рівносильний сміх та радість. Жити життям героїв! Страждати з ними, перемагати з ними. Ридати в екстатичному захваті від всесильності краси, від такої глибини думок, що аж голова йде обертом. Ніяка особа, а тільки влада народу може задовольнити найвимогливішого глядача, яким є народ, його велике око і велике серце.

Друзі слухали його у глибокій мовчанці. Фідій напружився, мов струна. Він розумів, що Перікл, говорячи про театр, говорив і про Парфенон та його Афіни. «Проте він заразився від Анаксагора невірою в богів. Невже відхилить мої плани?» — подумав він з острахом.

Сократ аж рота роззявив, так уважно слухав, що ж зробить Перікл для цього великого ока й великого серця народу?

Перікл усе ще не спускав очей із Софокла:

— Театр для тисяч розвіює пригніченість і смуток тисяч, театр силою духа і словами підвищує освіченість

тисяч. Не так, як у варварів: існує один володар-бог, а глибоко під ним — напівлюдина-напівзвір. Чому мені докороляють мої вороги, що я честолюбний? Навіщо вони це роблять? Їм ідеться зовсім не про мене. Вони не бажають народові того, що дає йому моїми руками демократія, а демократії не бажають того, що народ дає їй! Отак-то воно. І я цього абсолютно певен.— Перікл глянув на Анаксагора: — Мені соромно за мою хвилину слабкість. Це вона завинила в тому, що в пам'яті мені зринали давні лихі долі та прокляття.— Він глянув на блідого, тремтячого Фідія: — Мене перемогла велич і краса Парфенона, мене перемогла твоя Афіна, Фідію. Тепер Афіні належать усьому народові, і через те йому належатиме і твоя прекрасна Афіна. Ти — великий митець, Фідію, великий скульптор, будівничий і володар простору та матерії. Я дам тобі стільки мін, скільки ти потребуватимеш. Дам тобі міни й таланти, і я певен, що еклезія схвалить це одноставно. Еклезія відчує серцем, що краса підносить людину, що коли вона має її засліпити, то це має бути справді сліпуча краса, довкола людини має бути цілий світ краси...

Сократ слухав Періклові слова, затамувавши дух. Цілий світ краси довкола людини, щоб краса підносила її вище...

— Все те, чим ми хочемо прославити наше місто, повинно мати єдиного творця. Я довго думав над цим і не знаходжу кращого кандидата, ніж ти, Фідію.

— Я боявся, що ти назвеш моє ім'я, дорогий Перікле, і водночас бажав цього.

Перікл підійшов до Фідія і міцно його обняв.

— Радіймо,— сказав Софокл.— Сьогоднішній день такий прекрасний!

— Чому ти мовчиш, любий Анаксагоре? — запитала Аспасія.

— Я чекав, ласкава господине, що ти запитаєш мене так: «Чому ти не заперечуєш проти храму й статуї, ти, хто вчить нас, що богів немає?»

— Ти з нами не згоден?

— Я згоден з вами абсолютно. Я проти того, щоб людина залежала від примх віри в богів, яких вона сама вигадала. Та хіба я можу заперечувати проти цих старих казок як основи витворів мистецтва? А тим паче такого шедевру, яким буде Парфенон і Фідієва Афіна? Ці старі боги з маскою вічної молодості виростили на еллінській землі, як фіга або олива. Якщо такі Фідієві мармурові боже-

ства заселять наш світ, то я сам віритиму в їхню силу завдяки їхній красі.

— Чудово, дорогий Анаксагор, — сказав Софокл. — Адже наше життя ущерть виповнене міфами, саме в них — пракоріння фантазії наших Гомерів і Гесіодів, і ми, трагічні поети, теж коренимося в них.

Сократ виразно чув тепер кожне слово. «Митець, навіть коли він і знає, що сонце — розпечений камінь, усе одно може уявляти його собі Геліосом у золотій колісниці, яка мчить по блакитному іподромі небес, — подумав він. — Так, боги — це людське творіння, і фантазія митця народжує з них твори».

Велика зала, де звичайно вечеряли, виринала з темряви в міру того, як раб засвічував ряди оливних каганців, що висіли на канделябрах. Сократ боявся звести очі на тих, кого мимохіть підслухував у сусідній кімнаті. Найважче йому було глянути на Перікла, сповідь якого і признання він теж підслухав. Очі його звернулися до Анаксагора. Він хотів трохи оговтатись.

— Ми з Сократом давні друзі, — усміхнувся Анаксагор. — Гуляємо вранці уздовж Іліссу й пасемо там його Перкона. А що при цьому ми філософуємо, то інколи забуваєм осла біля річки й вертаємось додому без нього, правда ж?

Аспасія і Софокл засміялися. Сократ почервонів.

— А потім він, — Анаксагор кивнув головою в бік Сократа, — квапливо жене додому осла, а я мушу вертатися сам.

— Хоч трохи розвеселиш нашого вельми поважного філософа, Сократе, — сказала, сміючись, Аспасія. — Сподіваюсь, побути в його товаристві для тебе буде справжньою насолодою...

— ...якщо ти любиш насолоди, — докинув Софокл.

— Так, — хоробро відказав Сократ. — І сьогоднішній вечір найбільша для мене насолода, якої я будь-коли зазнав...

— Ти не перебільшуєш, юначе? — усміхнулась Аспасія.

— Сократ завжди перебільшує, — відповів за нього Анаксагор. — Мені весь час доводиться нагадувати йому про поміркованість, та я певен, що сьогодні він не перебільшує.

Сократ бачив Аспасію сьогодні вперше. Бачив її глибокі азіатські очі, в яких палало світло, жовте, мов лев'яча

шкура, але не наважувався довго дивитися в них своїм допитливим поглядом.

Між бездоганно окресленими губами, нафарбованими карміном, блиснули алебастрово-білі зуби:

— Перебільшення — ознака молодості і... таланту. Навіть у вимозі поміркованості повинна бути поміркованість.

Під час розмови Аспасія дивилась на Анаксагора, а потім звернула своє обличчя до Сократа. При цьому русі золота діадема сійнула дрібненькими рубінами, загойдалася шафрановий пеплос у рясних складках і накидка, скріплена на плечі золотою застіркою.

Під тонкою матерією, що м'яко облягала тіло, Сократ побачив прекрасні форми. Гарна, привітна й розумна. Тож хіба дивно, що колись вона зачарувала перського царя? Хіба ж дивно, що вона зачарувала й Перікла?

За дверима щось упало, почувся брязкіт осколків. Аспасія глянула на рабину, яка обслуговувала гостей. Рабиня миттю щезла, і за хвилину зайшов управитель дому Євангел. Він доповів господині, що рабиня Фейя впустила блюдо, на якому зображено богиню веселки Ірідю.

— Моє найгарніше блюдо, — засмутилася Аспасія.

— Ох, ця Іріда була мов жива, — зітхнув Фідій. — Дуже жаль.

— Це необережність, гідна покари. Фейя заслужила на сувору покару, — сказав Євангел.

Сократ стежив за обличчям Аспасії, яке поволі проясніло.

— Фейя дуже любить мене причісувати, — сказала вона й глянула на управителя. — Я забороню їй цілий місяць торкатись мого волосся.

Євангел вийшов.

— А це достатнє покарання? — запитав Фідій.

З-за дверей долинув дівочий плач.

— Це дуже жорстоке покарання. Якби Аспасія заборонила мені приходити до неї вечорами, я, мабуть, упав би у відчай, як оця дівчина, — мовив Софокл.

Сократ дивився на Аспасію, ніби зачарований. Вона всміхнулась йому й звернулася до Фідія:

— Ти хвалиш Сократового Сілена, Фідію. Скажи нам, яку роботу ти збираєшся доручити Сократові.

Фідій якусь хвилину розмірковував. Всю роботу над Парфеноном він уже розпланував у думці. Сократа він пошле поки що помічником до досвідченого скульптора й стежитиме особисто, як юнак працюватиме. А потім?

Що ж йому довірити, коли він гарно проявить себе? Самостійну роботу? Після того, як буде добудовано Парфенон, Перікл хоче розпочати будівництво нових Пропілеїв.

— Спершу ти виконуватимеш дрібні допоміжні роботи,— звернувся він до Сократа.— Згодом, якщо принесеш мені вдалі ескізи й моделі в глині, я доручу тобі щось солідніше.

— Слушно, Фідію,— зауважив Перікл.— Юнакові слід доручити щось важливе; хай випробує свої сили і здібності. А ти, Сократе, цього не злякаєшся?

— Я тримаю в руці різець з шести років,— скромно відповів Сократ.— Я хотів би робити щось велике.

— Гаразд,— сказав Фідій.— Ти вирізьбиш із мarmуру трьох Еріній: Алекто, Тісіфону й Мегеру. Ми помістимо їх на фризі над новими Пропілеями.— В очах Аспасії він побачив переляк.

— Трьох Еріній? — вигукнув Сократ.— Даруй, я не можу. Я хотів би, я дуже хотів би вирізьбити їх... але не можу...

— Сократе! — вражено вигукнув Анаксагор.— Ти смієш відмовлятися від Фідієвої пропозиції?

Сократ залишався непохитним.

— Три Ерінії, три карги в пошматованій одежі — крила й кігті, наче в яструба... замість волосся — клубок гадюк... очі налиті кров'ю... Ні, я цього не можу. Вибач мені, дорогий Фідію, але я не можу.

Фідій був ображений.

— Нечувана річ! — обурився він.— Я вибрав тобі роботу, в якій ти зможеш застосувати всю свою фантазію й розум. Ти боягуз! Ти не митець!

Перікл відсунув таріль із горіхами, змоченими у вині.

— Замовкни, Фідію! — сказав він.— Мені Сократ сподобався саме цією відмовою. Кожен на його місці, навіть досвідчений митець, за таку обіцянку вклонився б тобі до самої землі. Ти хмуришся, Фідію? Але я не вірю, що той, хто знайшов у собі відвагу сказати тобі у вічі, що відмовляється від такої пропозиції, не має в собі відваги митця.

Фідій був непохитний:

— Але цей молокосос суперечить не тільки мені, а й тобі, дорогий Перікле. Це ж ти сам забажав, щоб на фронтоні Пропілеїв було вирізьблено трьох Еріній і щоб кожного, хто пройде попід ними, вони застерігали від кривавого злочину.

— Так,— сказав Перікл. Він мав на думці провину Алкмеонідів, яка й досі нагонить на нього жак.— Я хочу, щоб ніхто не порушував даної обіцянки, хочу, щоб ніхто не ганьбив давні грецькі звичаї.— Він глянув на Сократа:— А чому ти, Сократе, не хочеш вирізьбити Еріній?

Сократ кинув погляд на Анаксагора:

— Ерінії карають не тільки за криваві злочини й порушення закону. Вони карають і переслідують також невинних, і тільки через те, що в жилах у цих бідолах буцімто тече проклята кров. А що таке проклята кров? Ти, дорогий Анаксагоре, вчив мене іншого. Від тебе я знаю, що людина сама кує собі добру або лиху долю й не може розплачуватися за злочин, скоєний її предками. Ти підніс над забобони людський розум.

Аспасія вся аж засяяла:

— Ти добрий учень свого вчителя, молодий друже. Ну, що ти скажеш йому тепер, дорогий Фідію?

— Ці Ерінії — Періклове жадання, отож нехай вирішує він сам,— відповів Фідій, не бажаючи далі втручатися в цю справу.

Перікл сидів, поринувши в глибоку мовчанку.

Рабиня прибрала зі столиків рештки печеного ягняти, дроздів, фаршированих печінкою, і медових тістечок. Потім подала гостям мідні тазики, щоб сполоснули руки.

Друга рабиня приставила біля кожного столик з грушамми й великими гронами синього винограду, третя поставила у вази свіжі троянди. По залу розлилися приємні пахощі.

Сократ, силкуючись загладити неприємне враження, яке він справив тут на всіх, ще більше його зіпсував. Його погляди постійно перехрещувалися з поглядом Перікла:

— Я не люблю Еріній. Мені огидна їхня несправедлива непримиренність. То невже такі потвори царюватимуть над входом до найбільшої гордості й краси Афін?

Аспасія бачила, що обличчя у всіх спохмурніли. Вона бавилась пуп'янком троянди, нюхала його, привітно усміхалася Сократові:

— А що на цей фронтон запропонував би ти, дорогий Сократе?

Сократ усміхнувся їй і відповів не роздумуючи:

— Трьох Харіт.

Всі здивовано Perezирнулись.

— Ах, так. Доброчинних Харіт, а не мстивих чудовиськ! Це було б прекрасно! — вигукнула Аспасія.— Кож-

ного тут вітали б богині краси й радості: Евфросина, квітуча Талія та осяйна Аглая. Перікле, любий мій, ти зміниш своє бажання?

Перікл усе ще замислено мовчав.

— Можна мені ще щось додати?..— тихо запитав Сократ.

— Тобі ще мало? — розсердився Анаксагор.

— Ні, любий Анаксагоре,— прокинувся нарешті з задуми Перікл.— Дозвольмо вказати Сократові все, що він хоче. Я ціную його щирість.

Сократ наважився зробити останній випад проти Еріній, проти Фідія і проти Перікла:

— На небі сяє сонце, і назустріч сонцю сяятиме золота й мармурова краса Акрополя. І це сяння на землі під сянням неба відповідає красі життя. Я пропонував би зобразити не красиве минуле Афін, а його світле і радісне майбутнє: три Харіти, які танцюють, тримаючись за руки на знак того, що добрий настрій, осяйна краса і розквіт міста нерозривно пов'язані.

Перікл узяв Аспасіну руку, притягнув її до себе й понюхав пуп'янок троянди. Глибоко видихнувши, він поцілував Аспасію в голе плече.

— Скажи, дорогий Фідію, ти довіриш Сократові цих трьох Харіт? — запитав він.

— Якщо ти дозволиш, то охоче,— відповів Фідій.

Прощаючись, Аспасія сказала Сократові:

— Я дуже рада, що тепер ти часто відвідуватимеш нас, молодий друже.

— Мені незабаром сповниться вісімнадцять літ, і мене жде військова служба,— сказав Сократ.

— Жаль,— зітхнула Аспасія.— Тоді, виходить, аж через два роки.

— Так,— сказав Перікл.— І я хочу, щоб ми були першими, куди приведе тебе через два роки твоя дорога.

— А до ескізів Харіт можеш братись одразу, як тільки в тебе випаде вільна хвилина,— прощаючись з ним, сказав Фідій, боляче плеснувши його по плечу, як це робив Сократів батько, і додав з грубою добродушністю: — Ти, шмаркачу, великий нахаба, але дещо в твоїй манітрі таки є.

Раб подав Сократові запалений смолоскип:

— Хайре.

Сократ бадоро вийшов на вулицю, але відразу ж зупинився. Що це? В нього паморочиться в голові? «Від

чого б це? Від вина? Дурниці. Від Харіт! Від моїх Харіт!»

Сократ скинув сандалі, причепив їх до пояса і вистрибом побіг додому. «Паморочиться? Нехай паморочиться! Йди обертом, голівонько! Бо маєш від чого!»

Полум'я смолоскипа від бігу тяглося за ним хвостом. Тепер Сократові здалося, ніби вся вулиця крутиться навколо нього. Йому це сподобалося. «Добре. Все крутиться навколо Перікла. Навколо моїх Харіт. Ці три кралечки віками танцюватимуть над Пропілеями, віками люди дивитимуться на них і казатимуть: «Це Сократ!»

Але що скаже батько? Цікаво, що скаже батько? «Ну й бовдур ти! Гарну штуку ти встругнув! — скаже він. — Вирізьблювати на фриз танцюючих Харіт! Хто ж буде тобі ці таночки показувати?»

Сократ уявив собі, що батько йде поруч нього, і відповів:

— Це дрібниця, тату. Дивись! Я тобі зараз продемонструю, як зображу цих стрибух. — Він застромив смолоскип у землю посеред вулиці й тихенько почав танцювати та наспівувати.

Йому здалося, що він виразно чує батьків голос:

«Годі, шалапуте! Таке вайло, такий лобуряка — і Харіта? Наче бабка і цап».

— Я викличу до себе Корінну, тату! — вигукнув Сократ. — Зніму з неї пеплос, і вона з радістю буде мені показувати й танцювати...

«Ну й шалапут! — розсердився уявний батько. — Я знаю, що ти придумав цих Харіт не заради краси Афін, а заради тієї шевцевої дівки, щоб вона весь час була поруч тебе й ти міг її роздягати...»

— Присягаюсь Герою, що це не так, тату! Я думав про місто, але твої заперечення нагадали мені зараз про Корінну... вона буде казковою в цьому танці... — І, підспівуючи собі дужим голосом, Сократ завзято почав танцювати навколо смолоскипа танець Евфросини.

На розі вулиці з'явився двоє скіфів, охоронців афінського порядку й спокою.

— Що тут діється? — закричав один із них.

— Я Евфросина, Харіта доброго настрою. І я танцюю.

При світлі смолоскипа один із сторожів упізнав його:

— Ти ба! Та це ж Сократ! Звідкіля ти тут узявся?

— Вертаюсь додому. Я ходив до Перікла на чашу вина.

— Не тільки чути, а й видно, що ти пив вино! — засміявся скіф.

Сократ висмикнув із землі смолоскип і тицьнув скіфові в руку.

— Дарую вам світло, мужі! А сам і потемки знайду тут дорогу.— І щодуху побіг, щоб повідомити батьків про велику новину. Та про участь Корінни в цій чудовій справі вирішив поки що мовчати.

Не минуло й хвилини, як він крізь хвіртку вбіг на подвір'я. В ніс йому вдарило всіма запахами дому, лаванди й козячого молока.

9

Сократ ступає босоніж поряд легкої бідки, запряженої Пёрконом, по горбкуватій, нерівній бруківці. На бідці сидить Корінна в білому підперезаному пеплосі. За бідкою йдуть Сократові друзі, які сьогодні зробили собі вихідний. Рано-вранці вони вирушили проти течії Ілісу в напрямку Аграї. Дорога весь час веде вгору, високі відноги Гіметти сягають аж сюди. Ранок бурштинового кольору. Повітря сповнене гудінням бджіл і пахощами меду, яким прославився цей бджолиний рай навіть за межами Еллади.

Гуді — маленьке гніздечко на західному схилі Гіметти, неподалік від Афін; тут Софроніск дістав у спадок від предків латочку землі з виноградником на п'ятсот кушів, сорокома олівами й кількома фігами.

Мета прогулянки — назбавати з дерев стиглих оливок і привезти їх у кошах додому. Хто допоможе Сократові, той дістане трохи оливок. А що солоні оливки чудесні ласощі, нікого не треба переконувати.

Сократ ступає бадьоро, віслюкові копитця вибивають поруч нього веселий ритм, бідка оглушливо гуркотить на кам'янистому путівці, Сократові мало цього гуркоту — він на повен голос співає імпровізований дифірамб красі села Гуді:

О Гуді, місцино прекрасна,
як давня аркадська легенда,
ти в нижних обіймах лугів,
а ще й в прохолоді
оливових тихих гаїв.
Давно із співучих криничок твоїх
води я не пив,
води я не пив

ні з долонь, ані з дзбана,
а ношу ж його завше
з собою...

Сімон, Крітон, Пістій і Кіреб намагаються потрафити в такт Сократового пеану.

Крізь браму медвяних пахощів вони ввійшли до Софроніскового саду на околиці Гуді.

В горішньому кінці саду господарює сусід; його син Главкій — Сократів одноліток. У відчиненій будці, що стояла при вході до саду, кожен з юнаків узяв тичку, щоб збивати оливки, й кошик. Тепер вони були схожі на гоплітів із списками й щитами. Тієї ж хвилини до них долинув радісний голос Главкія, який біг схилом гори:

— Нарешті ти приїхав, Сократе!

Главкій кидається йому в обійми, обидва качаються по землі, борюкаються, до них підбігає вівчарка, теж давня Сократова знайома, і кусає м'яким пискком Сократа і Главкія.

Нарешті всі троє підвелися з землі, усміхнені й засапані, Сократ відреккомендує Главкієві своє військо.

— Любий Главкію, ти зараз познайомишся з героями Троянської війни, яка має тут відбутися. Що оцей,— він показує на Крітона,— Агамемнон, мікенський цар і головнокомандуючий ахейців у поході проти Трої, тобі, сподіваюсь, відомо. А ось цей,— він показав на Пістія,— його брат, спартанський цар Менелай. Він такий худий через те, що в нього у Спарті на сніданок, обід і вечерю сама чорна юшка з оцтом. Це в нього нищий Паріс, син троянського царя Пріама, викрав дружину, прекрасну Єлену. В тому, що ця так звана дружина Єлена майже не боронилася, винна, мабуть, згадана юшка з оцтом, після якої уста не дуже запавні, а Єлена відзначалася витонченими манерами. Слухай далі, дорогий Главкію: ось цей,— він показав на пекаря Кіреба,— знаменитий герой Ахілл, який, крім його славнозвісної п'яти, уславився ще й небаченою хоробрістю та кровожерністю. Ось цей,— він підштовхує наперед Сімона,— вірний Ахіллесів друг Патрокл, якого було жорстоко вбито і за якого жорстоко помстився Ахіллес. А ця ось красуня — то не Єлена, через яку спалахнула, а потім припинилася братовбивча Троянська війна. Зверни увагу, Главкію, яка вона досконала! Це сама Афродіта, що через Парісове яблуко роздмухала цю пожежу й тепер поспішає її з нами загасити. А це,— Сократ б'є в груди самого себе,— це стоїть найдосвідченіший герой війни, гост-

рий на язик, проте правдивий Терсіт, який влучним словом збиває пиху і з царів, і з щитоносців. Терсіт, який на всіх наганяє жах. Але це ще не кінець, гудські мужі, бо ось цей,— він узяв за вуздечку Перкона й притяг ближче до себе,— не простий осел, а славнозвісний троянський кінь, у череві якого... ну, та ви самі знаєте, що повинно бути в тому череві...

Всі вибухнули реготом, а Сократ раптом замовк, зірвав з дерева оливку і, поклавши її в рот, з задоволенням почав жувати.

— Я вважаю,— раптом звернув він мову на інше,— що наші вороги, оці тисячі оливок, дозріли для падіння. Я прошу воєначальника й нашого головнокомандуючого, царя Агамемнона, віддати наказ до наступу!

Крітон весело приєднався до нього:

— Ахейські воїни! Вперед на ворогів! Візьміть їх усіх у полон!

— Стійте! — закричав Главкій.— Спершу вам треба підкріпитися після тривалого походу!

Ум'явши ячмінні коржі й запивши їх трьома дійницями молока, хлопці розділилися по двоє — один збивати з дерева оливки, другий — збирати їх у кошик,— і кинулися в сад.

— Я ще ніколи не чув і не бачив, щоб Афродіта ходила в парі з пашекуватим Терсітом. Ну, та нічого не вдієш. Сьогодні я бачу це вперше,— ущипливо мовив Крітон, коли Сократ і Корінна попрямували до високої оливи, що росла в найдальшому кутку саду.

Сократ підняв дівчину, мов п'р'їну, й підсадив на дерево. Вона сиділа на гілляці, гойдала ногами і сміялася, блискаючи зубами, білішими за пароський мармур. Він зняв з неї сандалі й поцілував пальці її ніг. Вона так голосно засміялась від лоскоту, що всі птахи в саду засоромлено змовкли. Він гладив її п'яти як коханець і скульптор водночас.

— Ох, які в тебе п'яти! — милувався він.— Наче два каштани.

— А щиколотки хіба погані? — кокетувала вона з дитячою наївністю.

— Щиколотки в тебе ніжні, наче шийка високої амфори на одну квітку, а ось тут амфора гарно округлюється,— захоплено мовив він, гладячи її тонкі литки.— Колінце маленьке й кругле, мов яблуко, а над ним...

— Сократе! Скільки ви вже наповнили кошиків? — глузливо питає Сімон.

Корінна показала братові язика й відповіла:

— Вдвічі більше, ніж ти! — І винувато глянула на Сократа: — Це все через мене. Я відволікаю тебе...

— Відволікай, люба, і нічого не бійся. Ми своє надолужимо. Я знаю спосіб, як прискорити цю справу.

Сократ підставив кошик під рясну гілку і сильно нею потрусив. Тільки ті плоди, які залишились на гілці, він почав збивати тичкою, і кошик швидко наповнювався.

По всьому саду лунали жарти, вигуки, сміх. Найважче було збивати оливки з найвищих гілок. Корінна, легенька порівняно з хлопцями, видерлася на самий вершечок і тичкою швидко позбивала плоди з неприступних гілок, сама схожа на коричневу оливкову галузку. Сократ пильно стежив за кожним її рухом, безсоромно дивився на дівочі стегна й животик під закасаним пеплосом і, захоплений їх красою, геть забув про оливки.

Корінна — просте й чисте дитя природи. Їй не знайомий фальшивий сором міських дівчат. Вона знає, що гарна, бачить, як Сократ захоплюється нею.

— Я тобі подобаюся; Сократику? — тихо питає його.

— Ох, подобаєшся! Ще й як подобаєшся. Ти страшенно подобаєшся мені!

— І ці мої довгі ноги теж подобаються тобі?

— Твої ноги гарні й довгі, наче створені для танцю...

— Я люблю танцювати, коли мене ніхто не бачить.

— Ти повинна танцювати саме тоді, коли на тебе хтось дивиться. Шкода було б навіть найменшої крапельки змарнованої краси. Ти танцюватимеш?

— Так, якщо ти цього бажаєш. Я дуже рада, що подобаюсь тобі. Скажи, тобі любе в мені геть усе?

— З того, що бачу, все.

— Тоді дивись на мене, якщо я тобі подобаюся.

Сократ стихив голос:

— Увечері я огляну тебе всю, гаразд?

Дівчина не зрозуміла, що разом із закоханим його вусами промовляє і скульптор.

— Ти хочеш оглянути мене всю? А навіщо?

— Хочу знати докладно, що люблю в тобі.

— Тоді гаразд, — безтурботно сказала вона й подерлася ще вище на дерево.

Він не спускав з неї очей, аж поки вона злізла на до- лішню гілку і стрибнула звідти в його обійми; вуста їхні злилися в палкому поцілунку.

Главкієві сестри Гамма й Омїкрон тим часом готували на вечерю баранину. Вродливі дівчата років по двадцять простелили на моріжку під фігою рогожу. Підрум'янений, золотистий баранчик, присмачений часником, після трудів смакував чудово, і його щедро запивали домашнім вином.

Після вечері Сократ повів товариство до виноградника, під яким на підставці стояла голова бога Діоніса.

На вівтарик перед нею Сократ поклав жменю найкращих оливок і велике гроно винограду. Дівчата запалили пахуче зело.

Перед жертovníком — невеличка галявка. Дівчата увінчали себе й Корінну віночками з лугових квітів і приготувалися до ритуального танцю на честь бога Діоніса. Главкій заграє на авлосі.

Гамма й Омїкрон були босі, білі пеплоси сягали їм до колін, перехоплені в поясі червоною стрічкою; волосся в дівчат було розпущене, вони танцювали на траві священний танець, який поступово переходив у дикі стрибки та оргістичні порухи вакханок.

Коли танець скінчився і звуки авлоса змовкли, Сократ, на превеликий подив усіх, заявив:

— А тепер танцюватиме Корінна.

Корінна підвелася, розпустила чорні коси і стала посеред галявки. Сократ тим часом попросив Главкія заграти мелітську пісню на три стопи.

Ніжно, немов пробуджена зі сну німфа, Корінна почала танцювати своїми маленькими босими ніжками. Коли арсис двічі змінився тезисом, струнке й високе дівоче тіло поволі обернулося, і танець почав набирати дедалі впевнішого ритму. Кожен нахил тіла урівноважувався жестом руки, кожен порух голови з каскадом чорних кіс знаходив відгук у долонях і пальцях. Гарні довгі дівочі ноги ритмічно підіймалися, потім опускалися і перехрещувалися, демонструючи красу своїх форм; у міру того, як пісня набирала темпу, Сократові, що буквально пожирав очима кожен рух танцівниці, почало здаватися, ніби замість однієї Корінни тут танцює двоє дівчат, ніби цей чарівний рух ніг і тіла множитья:

«Здається, їх тут танцює вже троє!..

Клянуся могутнім Гераклом і його палицею! Три танцівниці — і одна чарівніша за одну. Та це ж мої три

Харіти. Мої три Харіти, закляті в Коріннине тіло. **Ще прекрасніше, ніж я гадав!»**

Від хвилювання Сократ не міг і слова вимовити. Він не спускав очей із того, що для скульптора було просто священним: обличчя, обличчя, обличчя, жодне не схоже на інше, всі подібні між собою й водночас різні, але для всіх них спільне одне — уславлення життя рухом; граціозним, чарівним, урочим рухом.

— Знайшов! — закричав Сократ і впав навколішки перед Діонісом. — Дякую тобі, милий боже Діонісе, за цей день! — вигукнув він радісно й почав декламувати дифірамб на його честь:

Хвала тобі, Діонісе, божий сину Діонісе!
Ти — втіха для людей, ти — джерело світла,
ти — дарівник вина;
увінчаний своєю живородною лозою,
ти з допомогою її плодів і соку
рятуєш від горя й печалі,
ти проганяєш турботи й зміцнюєш дружбу,
ти твориш і даруєш радість,
Бромію галасливий,
Вакху нестримний,
боже екстазу, який розпалює великі пристрасті!
Евой! Евой!
Ти дбаєш про згоду,
ти — владика миру і носій веселощів,
ти любиш дифірамби,
ти сам блискуче співаєш їх,
ти — торжество натхнення і захвату,
Евой! Евой!

Всі радісно підхопили:

— Евой! Евой!

Надвечір афіняни попрощалися з жителями села, і візок, навантажений повними кошиками оливок, рушив за Перконом, яким правував Сімон. Дорога, гнана стрімким схилом і випитим вином, весело й бадьоро бігла вниз, до міста.

Позаду всіх, тримаючись за руки, йшли Сократ і Корінна. Обличчя в обох сяяли: в нього — від натхнення, в неї — від щастя. Серця їхні переповнювала любов.

10

Сократ лежав горілиць на пласкому даху батькового будиночка, повертав до призахідного сонця сувій папірусу і вголос читав з нього вірші поета Івіка.

Тільки навесні розквітає айвово дерево,
напоені рологою річкових вод
священні сади непорочних німф;
тільки навесні бубнявлють виноградні пуп'ячки,
які розпукуються й цвітуть у тіні
виноградного пагіння. Та в мені Ерос
не спить жодної пори року.
Несамовитий, мов фракієць, мов той північний
вітер,
що палає блискавками, він прибігає завжди
задиханий,
посланий Кіпрідою, похмурий і нечулий,
із пристрастями, що спалюють моє тіло,
і з самого дитинства міцно тримає
мою душу в полоні...

Сімон сидів поруч нього і, поклавши на коліно табличку, вкриту воском, записував метафори й рядки вірша, які йому надто подобалися. Гарний Сократів голос, чуттєві відтінки й пристрасність окремих слів надавали віршу особливо приємного звучання.

— Хайре, Сократе! — долинуло раптом з вулиці.

Сократ із Сімоном підхопилися і, ставши на краю даху, відповіли на вітання друзів.

— Що ви там робите? — запитав Кіреб.— Дах лагодите?

— Ловимо останні промені сонця! — відповів Сократ.— Але біжимо вже вниз.

На бесіду з Сократом друзі ніколи не приходили з порожніми руками. Вони завжди щось приносили з собою на вечерю. Все викладалось у велику глиняну миску й ділилося на однакові порції.

Нарешті з'явився той, кого з таким нетерпінням чекав навіть Сократ.

— Добри вечір, милий Крітоне! — голосно привітався Сократ і не втримався, щоб не запитати: — Ти знову щось несеш мені?

— Несу,— всміхнувся Крітон і підняв над головою циліндр із сувоєм папірусу.— Але ж ти не міг так швидко прочитати все те, що я позичив тобі минулого разу!

— А навіщо тоді мені очі та оливна лампа?

— Ти ковтаєш сувої з нашої бібліотеки швидше, ніж я. Ти акула!

«Бібліотека старого Крітона! Коли ж то я її проковтну або хоча б здожену молодого Крітона!» — Сократ полинув думками до бібліотеки у Крітоновій віллі: на полицях із сандалового дерева там лежали сотні папірусових сувоїв,

помережаних густим письмом, яке часто доповнювалося кольоровими картинками. Кожен сувій старанно укладено в циліндр із вичиненої козячої шкіри, і циліндр закривався золоту кришечкою, на якій вигравірувано ім'я автора й назву твору. Кришечки ці блищали й засліплювали очі. Не статуї, не фрески на стінах, не завіси, не скрині з дорогими шатами, не шкатулки, повні коштовностей, а бібліотека — ось що було найбільшим і найдорогоціннішим скарбом цього дому. Тут були переклади творів вавілонських, гебрійських, єгипетських, перських авторів. А потім ішли елліни: Гомер, Гесіод, Сапфо, Алкей, Анакреонт, Піндар, Архілох.

— Я акула, — сказав Сократ. — Я лягаю горілиць і мчу з роззявленою пащею на здобич. Я проковтну геть усе.

— Навіть ось це? — Критон подав йому циліндр, у який було вкладено вавілонський епос про Гільгамеша, шукача безсмертя.

Сократ жадібно схопив циліндр:

— Ти мене псуєш, дорогий Критоне, останнім часом я волю більше брати, ніж давати. Цим я хочу сказати, що обтісую з батьком іонічні капітелі, м'яко кажучи, без особливого бажання. — Сократ засміявся і, звертаючись до решти друзів, сказав, що те, про що він довідується з сувоїв, які йому позичає Критон, стримить у нього в голові й під час роботи над капітелями, про які він не думає зовсім.

Друзів це не здивувало: вони самі-бо добре знали різницю між працею ремісницькою і творчою. Капітелі мали бути схожі одна на одну, і хоч праця то була нелегка, однак мистецтвом назвати її теж не можна було.

— Страшно те, — сказав Критон, — що чим більше я читаю, тим більший хаос у мене в голові.

— Цікава штука! — засміявся Кіреб. — Виходить, ці твори придумані для того, щоб наганяти на людину страх.

Сократ глянув на нього:

— Ти гадаєш, що краще й не знати їх?

— Страх від плутанини в голові теж має свій позитивний бік, — відповів Сімон замість змовклого Кіреба. — Він примушує тебе дати лад цій плутанині.

Критон похитав головою:

— Це легко сказати, Сімоне, дати лад! У всьому тому, що хто каже, — поети, чи філософи, — стільки суперечностей, що на це не вистачить розуму однієї людини. — Критон почав навмання перераховувати: — Анаксімен першо-

основою всього вважав повітря, Геракліт — вогонь, а крім того, він учив, що праматір'ю всього є боротьба. Один із філософів твердить, що земля — це куля, а інший — що це рівнина. Більше припущень, ніж аргументів.

— Скажи мені, Сократе, — запитав Крітон, — Анаксагор теж такої думки про Піфагора, що й жителі Самоса, бо- цім він був пророк і чудотворець, якщо навіть не сам бог?

— Ні, Крітоне, — відповів Сократ і пояснив, що Анаксагор шанує Піфагора за його відкриття, надто законів з геометрії й фізики, та його не менш глибоко обурює Піфагорова містика: — Прихильник матерії, а вірить у перетілювання душі! «Я не припускаю, Сократе, що двісті років тому жив у тілі осла... цим я, звичайно, не хочу образити твого Перкона, — сказав мені якось Анаксагор. — Я також не припускаю, що буду колись перським царем над царями чи крокодилем у Нілі».

— Ти говориш дуже гарно, Сократе, але цим ти тільки підтверджуєш плутанину в поглядах філософа, — невдоволено мовив Крітон.

— Ну й нехай! — засміявся Сократ. — Спершу треба довідатися якомога більше... А цікаво, що далі?

Юнаки здивовано перезирнулися. Що далі? Звідки ж їм знати?

Сократ не переставав сміятися:

— Але ж ви самі вже все сказали! Ти, Сімоне, сказав, що цьому треба дати лад, ти, Крітоне, що тут більше припущень, ніж аргументів, і що на все це не стане розуму однієї людини. А коли однієї людини замало, то нехай цим займається більше. Хіба наше товариство не досить численне для цього?

— Це треба зрозуміти так, що ми все розв'язуватимемо спільно? — нетерпляче запитав Крітон.

— А як же інакше? До того ж ми потроху вже й так це робимо, хіба ж ні? — відповів Сократ.

— В такому разі, ти завжди повинен бути з нами, Сократе, — квапливо сказав Сімон.

— Ти будеш нашим учителем, Сократе, — докинули Ксандр і Лавр.

— Що це на вас найшло? — обурився Сократ. — Як я можу когось учити? Я ж сам іще вчуся.

Крітон почав маленькими шматочками відщипувати від своєї порції.

— Ми всі ще вчимося, — сказав він і тільки тепер обережно почав добирати слова: — Ти, любий Сократе, еди-

ний з нас усіх зумієш використати в житті те, чого ми тут торкнемося. Кожна твоя думка — це шило, але зрештою це шило виконає корисну роботу, правда ж, Сімоне?

— Атож,— притакнув учень шевця.

Смуглявий Кіреб блиснув білими зубами:

— Багато домів у місті мають власну назву, що складається з одного слова або цілих фраз: «Ласкаво просимо, достатку!», «Клянуся крилатим Гермесом!», «Тут мешкає щастя». Що, коли б ми цей дім теж якось назвали? Твій батько не повинен про це нічого знати. Що, коли ми називали б його «Мислильня у Сократа»?!

Сімонові це сподобалося:

— Чудово, Кіребе! Це буде і школа, й не школа водночас...

— Про мене! — засміявся Сократ.— Називайте наш дім, як хочете.

— Тобі це смішно? — здивувався Крітон.— Але ми, всі, як я бачу, ставимось до цього цілком серйозно.

— А хіба сміх — перешкода до серйозності? — захищався Сократ.— Я гадаю, веселою дорогою до серйозності йти куди краще.

— Це правда, я теж люблю сміятися, а проте коли напечу хліба, то йду сюди їсти хліб Сократів... хоч він і черствіший, ніж мій,— сказав Кіреб, проковтнувши кусок.

— А тепер я відкрию вам, друзі, що мені вадить у великому Піфагорі,— мовив Сократ.— Кажуть, він завжди старанно утримувався від сміху та веселощів. Скажіть самі, що то за людина, коли вона відмовляється від доброго настрою — веселої своєї половини?

— Від неї залишається тільки одна половина, і то невесела, розвесели її сам Зевс! — знайшов що відповісти на це Кіреб.

Сократ сумно додав:

— А щоб бути відвертим з вами вже до кінця, мушу сказати: навіть мій дорогий учитель Анаксагор не любить сміху. Він і Перікла відмовляє від сміху.

— Афіно-діво! — патетично вигукнув Кіреб.— Чи не вимагатиме він, щоб ми теж були смертельно поважні?! Чи не вважатиметься це відтепер рисою добре вихованого афінянина?

— Якщо дійде до такої вимоги,— сказав Сократ,— то мене можна буде вважати найневихованішим афінянином.

— Слава тобі й радість усім нам! — вигукнув Кіреб.— За це годилося б випити.

— Вони злили богам чистого вина, собі змішали в кратері з водою й налили розведеного. Зачерпнули чашами, і Кіреб урочисто проголосив:

— Я п'ю за «Мислильню у Сократа»! Нехай у ній ніколи не висихає джерело веселості!

— Евой! Евой! Нехай нас у всьому підтримують боги! — Друзі піднесли свої чаші.

Сократ лишався веселим, але почав, здавалось, цілком серйозно:

— Як народжуються боги?

— Від Урана народився Крон, а від Крона — Зевс, — теж цілком серйозно відповів Ксандр.

Критон глянув на Сократа і, побачивши, що очі його всміхаються, сказав напівзапитливо:

— Все виникає з дечого, а кожен — з декого.

— Звичайно, — погодився Ксандр, — це наче ланки неперервного ланцюга. Зевс із Герою та багатьма жителями Землі наплотив цілу купу законно й незаконно народжених богів та напівбогів, які дбають про нас від першого нашого скрику і аж до переходу в потойбічний світ.

— Неперервного ланцюга, кажеш? — мовив Сократ. — Виходить, нові боги народжуються і зараз? А як же тоді з Афіною, що народилася з голови Діа, але залишилася дівою? Чи вийде вона коли заміж і чи матиме дітей?

— Не знаю.

— І про Діоніса, якого Зевс доношував у своєму стегні, теж не знаєш, чи матиме він ще нащадків? — усміхнувся Сократ.

Ксандр визнав, що він і тут нічого певного сказати не може, проте гадає, що ніякі боги більше не народжуються.

— А я от чув, що порівняно недавно народився новий бог, і розповім вам про це, — сказав Сократ і почав свою розповідь: — Був собі раб на ім'я Салмоксіс. І цей Салмоксіс був фракієць. Як улюблений раб філософа Піфагора, він мав великі можливості й вирішив скористатися з них. Раб навчився писати й читати і запозичив від свого володаря багато знань. Піфагор жив на острові Самос і був підлеглий тирана Полікрата, який наполягав, щоб той збудував військові машини проти ворожих кораблів. Розумієте? Піфагор — і раптом виконувати накази пихатого тирана! Ніколи в світі! В самоському порту стоїть на якорах корабель, який має вночі відпливти до Кротона в південній Італії. Якщо Салмоксіс допоможе Піфагорові втекти, той звільнить його від рабства і дасть капшук срібла.

Салмоксіс допоміг філософові дістатися на палубу вітрильника й незабаром у сукняній шапочці звільненого від рабства повернувся до свого рідного фракійського села. В селі йому невимовно зраділи, але батьки засмутилися, що з'явився ще один голодний рот. Що тут придумати, як урятуватися з біди? І раптом одного дня Салмоксіс на очах у багатьох сусідів упав мертвий на землю. Під голоління плакальниць убита горем родина й громада поховали його в тому місці, яке він сам собі вибрав: у саду за будиночком. Життя далі пішло своїм трибом. У річницю похорону односельці зійшлися на могилі і— о диво! — камінна плита ворухнулася, і Салмоксіс устав, блідий, але живий і здоровий.

— Ти з нас глузуєш, Сократе,— роздратовано мовив Сімон.— Верзти таку нісенітницю!

— Це неможливо,— підхопив Пістій.

— Тихо! — гримнув на них Крітон.— Дайте Сократові докінчити.

— Після похорону,— знову заговорив Сократ,— брат Салмоксіса потай приносив йому у склеп їжу, і той, переходячи там, будував свої плани. Фракійці тяжко переживали, що їхнього легендарного героя Орфея вбила блискавка Дія за те, що він наважився приписати богам людські пристрасті й підлість. Вони палали гнівом на Дію, бо той відібрав у них шанованого героя, найславетнішого співака, який зачаровував своїм співом людей, хижих звірів, дерева і скелі. Тоді Салмоксіс воскрес із мертвих, став на могильній плиті й вигукнув: «Народе фракійський! Шановні громадяни, вислухайте мене! Я прийшов, щоб звістити вас про нового бога!» — «Звіщай!» — несамовито закричав народ.— Хто він?» — «Я»,— відповів Салмоксіс. Люди здивувалися, але схвильовано слухали, що він казатиме далі. Салмоксіс переконав їх, що бог Крон переродився в нього і воскрес через сотні літ. І почав пояснювати їм Піфагорову містику чисел; одиниця означає розум, сім — здоров'я, вісім — любов, десять — щастя, блаженство і прибуток. Сказав їм, що висоту тонів можна математично вирахувати за довжиною віброуючої струни. Спіймавшись на ці загадкові слова, люди пильно слухали далі й за хвилину почули, що квадрат гіпотенузи прямокутного трикутника дорівнює сумі квадратів обох катетів...

Друзі аж кишки рвали зо сміху та плескали Сократа по спині. Але той раптом звернув на інше.

— Ця мішанина науки й містики принесла Салмоксісові ореол бога, проте прихильність людей він здобув собі тим, що давав їм поради й лікував їх, керуючись Піфагоровим досвідом. І через те бог Салмоксіс жив тут у великому достатку, шанований і поважаний по всій Фракії.

Досхочу насміявшись з бога Салмоксіса, юнаки запитали Сократа, хто розказав йому про це диво.

— Анаксагор, — відповів Сократ.

Сімон замислено почував потилицю:

— А знаєш, Сократе, оте, про що ти розповів, не таке вже й дурне. До нас у шевську майстерню приходять багато замовників, і від них я чув, що люди весь час чекають на якогось рятівника.

Кіреб кивнув головою:

— Я теж часто чую про це в пекарні, коли заходжу до майстра. Багато хто вірить, що народиться така людина, яка подбає, щоб на світі нікому не доводилось бідувати.

Пістій це теж підтвердив:

— І я чув, що люди чекають на такого бога.

Сократ мовчки їх вислухав. Він теж знав: люди чекають. На що чекають? На рятівника? На чудо? Очі його всміхнулися: «Шахрай Салмоксіс ніколи не став би кумиром фракійців, якби не допомагав їм у життєвих знегодах. Отже, чому люди чекають на прихід рятівника? Вони чекають від нього допомоги. У всьому. І дією, і порадою. Але чекати, весь час тільки чекати... що це дасть?»

І Сократ сказав:

— Ніяких чудес ніколи не діялося, не діються вони й тепер. Та буває, що знаходяться люди, які трішечки поліпшують життя на землі. Взяти хоча б Перікла. Він привів у рух всі сили — на суші й на морі. Тепер вони працюють на повен хід і незабаром дадуть відчутний наслідок.

Тим часом як друзі розпитували про Салмоксіса й Перікла, Егерсід виявляв інтерес тільки до Сократа. До нього дійшла чутка, що Корінна була з ним у Гуді. Він підкріпився пшеничними коржиками, намоченими в густому солодкому вині, і, вирушаючи сюди, уявив собі, що розчавить сьогодні Сократа, наче стиглу фігу.

Таку приємність Егерсід міг собі дозволити. Височенного зросту, широкі плечі, груди, обличчя. А коли ступав, земля під ним важко стогнала: «Розчавлю! Розчавлю!»

Коли він опинився в Софронісовому дворіку й побачив Сократа в колі друзів, то ще рішучіше повторив

подумки: «Розчавлю! Розчавлю!» — і владно крикнув Сократові:

— Гей, ти! Вийди-но зі мною за хвіртку. Я хочу поговорити з тобою віч-на-віч.

Обличчя й голос Сократа прибрали виразу приємного подиву:

— Ну що ти, Егерсїде! Залишайся тут! Що за таємниці? Оці хлопці — мої добрі друзі, і ти, без сумніву, теж до них належиш. Ти — мій дорогий друг, навіть більше: шанувальник. Я добре знаю, дорогий, що ти згадуєш про мене ще частіше, ніж мої друзі. Що не фраза — то Сократ, що не фраза — то панегірик, який робить мене знаменитим. Я радий, що бачу тебе, мій фарбарю!

— Я теж радий, що бачу тебе, — прогуло з широкого рота.

— Ну, що я кавав? — бадьоро вигукнув Сократ. — Він — майстер своєї справи! Я певен, що він подумки й уголос розмальовує мене так, наче я якась знаменитість. Шкода, що я цього не чую!

— Не шкодує! Хоч я весь час тільки про тебе й говорю, як ти кажеш, одначе це самі лайки, бо ти влодій, який хоче украсти в мене Корінну.

Сїмон вирішив нарешті втрутитися між цих* двох півнів, один з яких войовничо настовбурчився, а другий явно глузував.

— Як це украсти? — накинувся він на Егерсїда. — Сократ знає мою сестру ще змалечку і любить її...

— Цілком можливо, але Корінна буде моя! — самовпевнено заявив Егерсїд.

Корінна почула за муром своє ім'я й вилізла на оливу.

— Ну й чванько! — сказав поважно Сїмон, звертаючись до Сократа. — Корінну він зовсім не цікавить. Я чув це від неї на власні вуха!

Велетень спохмурнів:

— Я теж дещо чув від неї! Цей голодранець морочить дівчині голову, але не має навіть куди покласти її, хїба що на камінь, який теше.

— Ні твоя спальня, ні мій камінь не вирішуватимуть тут, кого з нас її любити. Корінна вирішить це сама, — відповів Сократ.

— Ти помиляєшся, мій дорогий. Це вирішуватиму я. — Егерсїд набрав повні груди повітря. — Я здмухну тебе з дороги, наче щойно вилуплене курча, і справі кінець.

— Ти ба, як у тебе все просто,— спокійно відповів Сократ.— Коли я вже не стоятиму тобі на заваді, ти вчиниш із Корінною, як із звичайним шматком сукна: зануриш її в діжку з фарбою, відіжмеш і повісиш сушитися в затінку. Після цього Корінна буде така, як ти хочеш: рожевенька, податлива, ніжна з тобою...

Листя на оливі зашелестіло, неначе на неї налетів вітер.

— Це вже без сумніву! — палко заступився за сестру Сімон.— Вона любенько дозволить занурити себе в діжку з фарбою такому чваньку й бовдурові, як ти! Аякже, жди! Егерсід не знав, на кого спершу йому накинутись — на Сократа чи на Сімона.

Та Сімон вирішив бути з ним відвертим до кінця:

— Не думай, що Корінна дурніша за тебе! Навпаки. Її навчає...

— Хто? Ти, брехуне?

Сімон показав на Сократа і його друзів:

— Ми всі. Вона чує, як ми тут розмовляємо про всяку всячину.

Корінна обережно розхилила віття оливи і глянула вниз.

— Наприклад,— Сократ підвів очі на оливу,— про становище жінки в Афінах.

— Розумію,— сказав Егерсід.— Про вас ходять різні чутки. Ви цікавитесь усяким паскудством. Ви самі розбещені й розбещуєте Корінну. Мене нітрохи не дивує, що вона слухає вас з острахом...

— А що мудрого вона довідається від тебе? — запитав Сократ.— Мабуть, ти не станеш хвалитись їй тим, скільки заробиш за пофарбовану тканину? Сподіваюсь, ти не хочеш зробити з неї п'яту рабіню на додаток до своїх чотирьох? Знаєш що, Егерсиде? Щоб ми були рівноцінними суперниками, я дещо пораджую тобі. Ти фарбуєш тканини, а я розмальовую фарбами деякі статуї. Чого ми маємо докоряти один одному ремеслом? Але прагнення пізнати світ тобі таки бракує. А для Корінни це може важити багато. Знавш що, Егерсиде? Ходи до нашого товариства! Вшануй нас своєю особою!

— Я? До тебе в науку? — глузливо вигукнув Егерсід.— Чи ти збожеволів? Це тебе треба наставити на розум! Тобі це потрібно, як поросяті чухання!

Фарбар погрозово рушив до Сократа.

Сократ підвівся. Олива зашуміла, від страху хлопці заїпеніли. Сократ удав, ніби злякався, і позадував до

муру. Егерсід, підбадьорений цим, почав наступати на нього зі стиснутими кулаками.

— Ти думаєш надто голосно,— раптом суворо озвався Сократ.— Твоя мова мені ясна. Кулаком у підборіддя. Але, дорогий мій фарбарю...— Він раптом схопив Егерсіда за обидві руки й притис їх до його боків.— Але якщо ти не хочеш іти до мене в науку, нам доведеться попроситися! Хайре!

Сократ зненацька підняв дебелого фарбаря й перекинув через мур на вулицю, наче лантух з бобами.

Егерсід гепнув об землю. З-за муру долинули стогін і крекання.

Весь двір регоче, біла тінь із сміхом зіскочила з оливи, а Егерсід сидить посеред вулиці й думає. Він думає вельми напружено, над силу, але по суті: «Е, ні, так далі не піде. Постривай, я тобі покажу! Я справді перефарбую Корінну в колір, в який мені тільки заманеться!»

11

Цього вечора Селена була не така бліда, як звичайно. Її жовтизна була гаряча й оманлива, немовби до неї хтось крапнув кривавого вина із грон винограду, пожертвуваних у Гуді Діонісові.

Цикади теж співали голосніше. Невже і їм у кров просочилася крапелька цього вина, що вони стрекочуть так несамовито, ніби оспівують свою любов?

Сократ чекав, напруживши слух і зір; гаряча ніч плинула ліниво. Коли ж нарешті? Раптом через двір перемайнула біла тінь. Він кинувся до неї.

Корінна поцілувала його.

— Ти мене любиш?

— Люблю.

— А мій плесканий ніс?

— ...він тобі личить. Хіба ж то було б цікаво, якби кожен чоловік в Афінах мав однаково рівний ніс? Я завжди любила все незвичайне. А головне — веселе. Твоє обличчя веселе, ти завжди веселий, і твої статуї також.

Сократ пестить Коріннині коси, щоки й плечі:

— Я змалку ношу за матір'ю кошик і ходжу з нею приймати пологи; скільки я набачився бруду, голоду, скільки наслухався плачу й стогонів! Здається, у цьому можна було б утопити геть усіх людей. Але треба, щоб

люди сміялися й раділи. То невже я повинен витісувати з каменю жахи?

Селена помітила Корінну й почала квапливо лити на неї своє рожево-золоте сяйво.

Сократ зачаровано дивився на дівчину:

— Спасибі, Селено! Ти прекрасно присвічуеш мені. Тепер я огляну свою кралечку очима скульптора.

— Стривай, Сократе! Зупинись!

— Ми знімемо з тебе пеплос. Так. Плічка округлі, а перса — наче тобі дванадцять років, а не двадцять два.— Сократ, стискає в долонях маленькі дівочі перса.

— Пустил! — тихо сміється Корінна.

Та вмовляння її даремні.

— Маленькі, тверді, наче теплий мармур, животик опуклий, не малий і не великий, стегна стрункі, гарні,— він повертає її,— спинка теж чудова. А тепер уважно послухай, що я тобі скажу. Мене запросили до Перікла й доручили вирізьбити з мармуру над входом до Пропілеїв фриз із зображенням трьох Харіт: Аглая — ліворуч, Талія — праворуч і Евфросина — посередині. І всі три повинні танцювати.

Корінна притискає до грудей свій пеплос і не знає, заздрити чи не заздрити богиням за їхню звабу, красу й веселість. Але перш ніж вона змогла підшукати словечко, яке виразило б її заздрість, почувла, що Сократ іще в Гуді спостерігав її на дереві й під час танцю і що він вирішив тесати свої Харіти, взявши за взірець Корінну.

Дівчина аж скрикнула від подиву:

— Мене взяти за взірець? Я буду Харіта?

— Ні, Корінно, ти будеш усіма трьома Харітами водночас!

— А як ти це зробиш?

— Ти — Аглая — будеш зображена в танці у профіль. Ти — Талія — у три чверті, ось так,— він відповідно повернув її,— а ти — Евфросина — спереду. Що ти на це скажеш, триєдина Харіто?!

Корінна дивилась на Сократа широко розплющеними очима й нарешті почала все розуміти:

— І всі три — на мій взірець?

— Еге ж, еге ж. Я негайно візьмусь до ескізів та рисунків.

Радість Корінни була безмежна, і дівчина трохи не закричала, та вчасно схаменулася й затулила долонею уста. А, трохи вгамувавшись, мовила:

— Над входом до Пропілеїв... я одна у трьох подобаю, яка ж я буду славно...— Але раптом затнулася! — Мене впізнають наші! Клянусь блискавками Дія! Батько мене вб'є...

— Ніхто тебе не впізнає, не бійся. Я зроблю тобі іншу зачіску й довгий носик. Ніхто... крім тебе й мене, не знатиме, що Харіта — це ти. Танцюючи Харіти чаруватимуть своєю красою кожного, хто сходитиме на Акрополь!

Вона кинулась йому на груди

— Любий! Краса, Блаженство, Добрий Настрій — це все твоя Корінна! Обними мене! Я кохаю тебе.

Вона палко й довго цілує його, потім тягне в закуток двору і там, серед олеандрових кущів, рокриває йому свої обійми.

Спів цикад заглушує гупання крові у скронях, віття олеандрових кущів гойдається над ними й ніжно шелестить.

— Добре, що ти нарешті повернулася, дівчино,— сказав Мом Артеміді.

— Довелося трохи поблукати по світу, щоб не відстати від Афродіти, яка весь час гасає за чоловіками, а не для того, аби щось побачити.

— Ну то що ж ти там побачила?

— Гори, долини, бистрі річки, квіти й чортополох, багатство й злидні, радість і горе. Найбільше мені сподобалося в Аркадії, а також тут, у цьому кутку між брилами мармуру, біля тебе, Моме...

— Дякую, моя стрункогога красуне, за увагу. А що ти скажеш про свого підопічного, того, хто зареготав, тількино покинув материне лоно?

— Він мені подобається. Не юнак, а вогонь.

— А зараз він із тією дівчиною?

— Нехай натішаться одне одним, скільки душа забажає. Це цілком житейське діло. Чуєш, як блаженно вони зітхають?

З-за Гіметти ще тільки-но почав пробиватися світанок, а з будиночка вже долинув Фенаретин голос:

— Сократе! Вставай!

— Гаразд,— відповів він, як щодня, і мати не помітила, відки долинула відповідь.

Корінна швидко надягла пеплос і обняла Сократа за шию:

— Це було так прекрасно!

Довгий цілунок — і Корінна зникає за муром. Сократ ступнув кілька кроків до будиночка й застиг серед кам'яних брил. День продзьобує пелену ночі, як золоте курчатко шкаралупу яйця.

Мати вийшла з будиночка.

— Ого! Та ти, бачу, сьогодні встав зарані, парубче! Чого б це?

— Мене щось покликало. Мабуть, моя чарівна Артеміда.

Він уклонився Артеміді, але з місця не зрушив. Стояв і міркував: «Чому віддати перевагу? Чим зайнятись у першу чергу? Зірками? Звідки вони взялися? Чому світять? Куди плине Селена на човнику місяця? З чого побудована земля? Де кінець світу? Що найсолодше в коханні? Що первинне: душа чи тіло? Що робити потім? Дбати...»

— Хлопче! О боги! Та він стоїть, наче стовп. Ану хутко мені до роботи! Спершу напій козу! Потім нагодуй осла! Приготуй мені скіпок, щоб я могла розтопити вогнище! Наноси води! А татові наточи різці!

Сократ засміявся, підбіг до матері, підхопив її на руки й поцілував:

— Я вже знаю, матусенько, що мені робити в першу чергу: напоїти козу, принести ослові трави, тобі дров і води, татові наточити різці і тільки після цього зможу зайнятися зірками!

12

Прибіг задиханий раб і повідомив:

— Дружина власника великої пекарні Евколія от-от має розродитися й кличе на допомогу Фенарету.

Мати просить Сократа піти з нею. Він іде. Мати сердиться й картає сина:

— Ти знову босий! Незабаром будеш ефебом, тебе занесуть до списку афінських громадян, а ти й досі ходиш поміж людей босий, наче в нас нема для тебе сандаль.

— У мене власні підметки на ступнях.

Мати гордо крокує в гарному плащі, коси зібрані у вузол, їй це пасує, хоч вона вже й не молода. Сократ іде босий, у тому самому хітоні, в якому працював зранку; вдається, що це зовсім не її син. Вони простують афінськими вуличками, з Фенаретою вітаються люди, які більшу частину свого життя проводять на вулиці, переставляючи ослінчики з осоння в тінь.

Молода жінка показує дитя, яке тримає на руках:

— Поглянь, Фенарето. Ти прийняла його в мене три місяці тому. Воно було трохи більше за пуп'янок півонії, а яке стало нині!

— Хай благословить його Артеміда!

Зграйка дітей добре знає Фенарету. Вони весело стрибають перед нею:

Фенарета, Фенарета,
кращу маму не знайдете,
в неї стільки діточок,
як на небі зірочок!
Хайре! Хайре, Фенарето!

Фенарета із сином ідуть далі, а вслід їм лунають голоси:

— Нехай тобі щастить! А коли вертатимеш назад, навідайся до нас!

Нарешті вони прийшли. Управителька посадила Сократа в перистилі у крісло й звеліла рабові принести йому медяників, винограду та фіг. А сама повела Фенарету до опочивальні, звідки долинав болісний стогін.

Минуло чимало часу, перш ніж Фенарета вийшла з новонародженим на руках.

— Хлопчик! І гарний, як кавунчик.— Викупане дитя вона поклала у вистелений кошик.— Наглядай за ним,— звеліла Сократові й повернулася до породіллі.

Сократ роздивляється на верескливе немовля. «Ще один черв'ячок, червоний, геть зморщений, безпорадний. Ти ще ніби та тваринка. Душечка твоя порожня, в неї ще ніщо не запало — ні добро, ні зло. І тільки тоді, коли ти почнеш набиратися розуму, голова твоя варитиме, наче казан. Я це знаю. Я теж саме набираюся розуму. Бачиш: не було нічого — і раптом ти тут! Майбутній громадянин Афін, яким незабаром стану і я. Ну, на стратега або олімпійського візницю четверика ти поки що не схожий. Але згодом усе може статися.

Чому ти весь час плачеш? Цить, маленький, цить! Не бійся життя, черв'ячку! Я знаю, це не жарту: тебе витягли на цей метушливий світ, а ти нічого не розумієш, не знаєш, куди подітися. Ти така безпорадна, зморщена істота, віддана на поталу всьому, що тебе оточує — людям, речам,— Сократ чує дзижчання мухи, обмахує маленького, щоб вона не сіла йому на личко,— ти навіть від мухи не здатен захиститися».

З опочивальні вийшла мати. Вона досі ще тремтить від напруження, але задоволена. З породіллею все гаразд.

— А маленький плаче? Як завжди.— Вона бере немовля на руки, щоб поколихати його й заспокоїти.— Кожне новонароджене плаче. Тільки ти сміявся в мене, як народився.

— А чого я сміявся? — запитав Сократ.

— Звідки я можу знати? — відказує мати, всміхаючись.— Певне, від радості, що прийшов на світ.

Сократ задивився на матір, яка тримала на руках чуже дитя. «Отак вона, мабуть, гоїдала й мене».

— Я справді радий, матусю, що живу на світі. Яке це диво, що серед стількох людей, які жили перед нами й житимуть після нас, народився і я, і саме у вас, і в такій країні! Я був би справжній дурень, якби не розумів свого щастя.

Довгий пеплос погойдувався на Фенареті, коли вона колихала на руках дитя. Її обличчя погарнішало від ніжності.

— Мені так хочеться поцілувати тебе! — палко вигукнув Сократ.

— Ну що ти, синку,— м'яко сказала Фенарета і всмінулася.— Поглянь! Він уже не плаче. Прекрасно, хлопчику! За хвилину сюди прийде твій батько. Він побавить тебе, обійде з тобою всі віктарі в домі... Тобі світло різало очка, еге ж? І в кошику ти почував себе таким покинутим...

— Ти, матусю, завжди знаєш, чого хоче крихітка, хоч вона й не вміє говорити.

Фенарета не спускала з дитяти очей:

— Така крихітка може нічого не казати, а все одно видно, що вона вимагає простих і природних речей. Мине чимало часу, поки дитина вступить у життя. А зараз це немовлятко — тільки надія і більш нічого. І цю надію доля іноді щедро справджує, а іноді зводить нанівець.

— Доля? — неквапливо перепитав Сократ.

Сократ дивиться на батькові статуї, давні і недавні; все то боги й богині, герої й славетні люди. Бюст Есхіла, Деметра у вінку з колосся...

«Чудний цей мій світ; мати допомагає народжуватися живим людям, а батько — кам'яним. Маленька людинка, якій мати допомагає прийти на світ, безпорадна й цілком залежить від довколишнього середовища. Вона пхикає, плаче, ссе, кричить. Більш ні на що не здатна.

Тато допомагає народжуватися дорослим. Людям і богам. Проте він може дати їм тільки один рух, один погляд,

один вираз обличчя. Це краса, але непорушна, застигла, незмінна. І навіть коли це муза танцю Терпсіхора чи Дісколбол, то в нього завжди виходить незворушний спокій, застиглий рух. Це образ живої людини, однак не життя її. І це тільки образ, зафіксований певної миті. Людина закам'яніла й не ворухнеться. Камінь є камінь.

Цей людський живий черв'ячок, якому мати допомагає прийти на світ, такий же самий безпорадний, як цей мармур. Мати допомагає народжуватися немовлятам, батько — кам'яним велетням. Чия ж робота краща? В обох вона чесна. Материна робота добра, але народження дитини — це, крім того, ще й краса. Батькова робота гарна, це справді так, до того ж вона ще й добра. Та їй завжди чогось бракує. Ось новонароджений, а ось витесаний з мarmуру. Крихітну рухливу людинку й застигле обличчя з каменю завжди розділяє великий інтервал. Що в цьому великому інтервалі? Розвиток людини? Її почуття, інстинкти, пристрасті, думки, вчинки, справи. Це головне, це найважливіше!

Анаксагор заперечує богів. Якщо вони й справді не існують, залишається тільки людина. Але чого варта ця людина, коли вона втрачає опору, коли за спиною в неї не стоять боги і не керують кожним її кроком від народження й аж до могили? Чого варта ця людина, коли вона полишена на саму себе? Боги означають для людини якусь упевненість. Анаксагор відбирає в неї цих богів, а що дає їй натомість?»

Вже сутеніє, а Сократ усе ще стоїть непорушний, замислений:

«Що ж робити з цими дітьми людини? Це, мабуть, буде не така легка робота...»

— Твоя правда, Сократе!

Сократ здригнувся.

— Хто це сказав? — І він озирнувся на всі боки. — Ти, моя богине? Я чую, як на твоїх губах ще бринить моє ім'я. Іменем твоєї чарівності заклинаю тебе, скажи: чи можу я щось для цього зробити?

Лагідний повів охолодив його чоло. Проте не Артеміда, а власний внутрішній голос тихо йому відповів: «Тільки коли в кров твою увійде пізнання, що краса — це добро, а добро — це краса, тільки коли обоє вони зіллються в твоєму серці і в голові в одне ціле, в калокагафію, тільки тоді ти знатимеш, що робити».

Сімон зазирнув через мур:

— Сократе, над чим ти так міркуєш?

— Я знайшов важливе для себе слово й подарую його і тобі: калокагафія!

13

Сократові сповнилося вісімнадцять років, і його занесли в список афінських громадян у демі Алопека, до якого належав і його батько. Він став ефебом. Потім склав обов'язкову врочисту присягу:

«Я не зганьблю священної зброї й ніколи не покину в бою товариша, я буду захищати і сам, і разом з іншими все, що для нас святе й дороге. Я не ослаблю сили й слави батьківщини, а завжди буду її примножувати. Я слухатимусь уряду й коритимусь законам, тим, які були вже ухвалені, і тим, які наново ухвалить народ, а якщо хтось намагатиметься ліквідувати закони або не коритиметься їм, я цього не допущу й захищатиму їх і сам, і разом з іншими. Я також зберігатиму віру батьків. І свідками цього нехай будуть мені боги!»

«Я захищатиму все, що для нас святе й дороге, не ослаблю сили й слави батьківщини, а завжди буду їх примножувати...» З цього дня й аж до шістдесяти літ він буде військовозобов'язаним, дотримуватиметься цієї присяги і, якщо виникне потреба, стане на захист батьківщини.

А така потреба буде. Афінська республіка — постійна вайовниця. Вона захищається і нападає. Вона примножила свою силу й славу в день народження Сократа, завдавши поразки персам у Памфілії на річці Еврімедонт. Вона примножила свою силу й славу завдяки підкоренню Егіни та Беотії, коли Сократові було тринадцять років. Але вона ослабила свою силу й славу в битві з Єгиптом, утративши в дельті Нілу велику частину свого військового флоту. Цю катастрофу Сократ пережив з гіркотою: йому було тоді вже п'ятнадцять років.

Та афіняни не занепали духом і, послухавшись Періклової поради, збудували новий військовий флот, ще могутніший і ще чисельніший. З усіх боків на афінську республіку чигав ворог: перси, спартанці. Навіть у грецьких міст — союзників Афін — інколи виникало бажання відмовитись від демократичного ладу й повернутись до правління кількох осіб.

Винним у цьому напруженому становищі були й Афіни, голова Афінського морського союзу, захисник усіх його

членів від ворогів, а також спритний господар, який не раз гарненько запускав руку в спільну казну. Члени союзу не хотіли миритися з тим, що Афіни багатіють, міцніють і розквітають, нарікали, що почувають себе скоріш рабами цієї гордої цариці морів, аніж рівноцінними союзниками.

І саме через безліч ворогів, далеких і зовсім близьких, ворогів, уже відомих, і тих, які ще тільки-но народжувалися, Афіни не мали права не тільки відкласти зброю, але й задовольнятися зброєю вчорашнього дня на суші й тим паче на морі.

До військової служби й усього, що було з нею пов'язане, тут ставилися з усією серйозністю, строгістю й непримиренністю. Суворо, до смертної кари, було засуджено стратега, який програв битву.

Суворістю відзначалася й муштра ефебів. Їх шикували в стрункі колони, і вони потім вирушали окремими загонами до фортеці Муніхії біля Пірея, де новобранці мали нести службу й навчатися військової справи.

Сократа зарахували до латників, гоплітів, ядра армії, яка воювала переважно на суші, а коли корабель нападав на корабель, то й на морі. Голову гопліта захищав шолом з високим півнячим гребенем, груди — мідний панцир, дерев'яний, обтягнений шкірою щит, гомілки — мідні поножі. Гоплітів навчали кидати спис, володіти двосічним мечем і кинджалом.

Військова служба, для багатьох така виснажлива й нестерпна, як каторга, Сократа тільки зміцнювала й гартувала. Він легко зносив будь-який тягар, будь-яку знегоду — спеку й холод, голод і безсоння. Він виділявся в усьому. Першим гімнастом у своєму підрозділі був Сократ. У змаганнях з бігу — теж Сократ, з кидання й попадання в ціль списа — теж він, у навчальному бою гоплітів з гоплітами знову перемагав він. Сократ любив вирушати в походи по Аттиці під звуки пісень і флейт, хоч би які вони були тривалі, а для багатьох — украй виснажливі. Він думав не про те, коли до нього прийде втома, а коли на обрії з'явиться Егілея, Анафлістос і нарешті Суній та море — море, яке з'єднає його батьківщину з друзями і ворогами, ворогами, яких не злічити, не визначити, бо море змикається за кожною борозною, що її прокладає корабель, стирає всі сліди дороги.

Саме море — це суцільна широка дорога.

На другому році служби Сократа перевели до прикордонної фортеці Філа. А коли термін його військової служ-

би закінчився, Афіни святкували перемогу над персами біля Саламіна на Кіпрі. Саламін підтвердив, що Перікл мав рацію, радячи народним зборам спрямувати всі свої зусилля на будівництво військового флоту. Народні збори його послухались, і це принесло Афінам перемогу.

Коли Сократ повертався додому, греко-перські війни закінчилися, і настав щасливий період миру, при якому Афіни могли збільшувати своє багатство, силу і красу.

Сократ радісно поспішав додому, щоб обняти батьків і Корінну. Він біг вуличками рідного дему Алопека. Люди уникали зустрічі з ним. Ледве відповідали на привітання.

«Що це? Невже я йду чужим містом?» — Сократ стривожився й побіг іще швидше.

Гучно закалатав молотком у хвіртку. Жодного звуку. Ніхто не вийшов йому відчинити. Він обійшов будиночок і переліз через мур на подвір'ячко. З повітки долинуло мекання кози й ревіння Перкона. В нього відлягло від серця. Він чимдуж кинувся до будиночка, відсунув засув: там не було ні душі.

А коли він знову вибіг на подвір'ячко, там уже стояла шевчиха Мелісса з кухлем щойно надоєного молока, пінистого й теплого.

— Це від вашої кози,— мовила вона й простягла йому кухоль з молоком.

— Я так скучив за молоком,— засміявся він.— Ходи сюди, солодке молочко, хай після такої довгої перерви я доскочу нап'юся тебе! — І жадібно підніс кухоль до вуст.

Мелісса чекала, поки Сократ доп'є. Потім обняла його й нестерпно заридала. Він злякався: сталося щось лихе.

— Кажи! Кажи швидше, у чому річ, Меліссо!

— А хіба гонець у Муніхії нічого тобі не передав?

— Ні. Я був далеко. У Філі.

Тоді вона неквапливо, схлипуючи від ридань, розповіла про нещастя, яке його спіткало: Софроніск і Фенарета померли від пропасниці.

Сократ стояв, наче закам'янілий, і не сприймав того, що говорить Мелісса. І тільки після довгої паузи запитав не своїм голосом:

— А які новини у вас?

Мелісса глянула на свій дім, який виднівся крізь віття оливи за муром, і швидко й недбало відповіла, що вони всі здорові, а Корінна вже з рік як заміжжю за Егерсідом і має дитину.

Батько, мати, Корінна! Сократ залишився сам.

Рана, якої доля завдала Сократові, болить без упину. Болить зрослим болем за кожну втрачену любов окремо. Як майже всі афіняни, він винятково чутливий до радості й до горя.

Який безтурботно веселий був він під час збирання оливок у Гуді, такий він глибоко нещасний тепер. Тиняється по будиночку й по двору, мов неприкаяний, босий, у хітоні, який уже сім разів мав бути випраний, підборіддя вкрилося густим заростом, а страви, які йому приносять Мелісса, лишаються неторкнутими.

Сусідка час від часу навідується до нього. Молоко в кухлі скисло, корж погризли миші. Цього разу вона взяла собі на допомогу сина. Разом із Сімоном намагається повернути Сократа до жигтя. Але він дивиться перед собою невидючими очима. Чує їх чи не чує? Не відповідає їм, не озивається.

— Коли б тебе побачили таким батьки, то мало радості ти б їм приніс, Сократе. Навіть після смерті не даєш їм спокою. З'їж хоч що-небудь! Скажи бодай словечко. Заклинаю тебе Зевсом-громовержцем! Ти що, онімів? — Розсердившись, сусідка йде геть.

Сімон уперто домагається його відповіді:

— Анаксагор учора питав мене над Іліссом, коли ти знову прийдеш туди. Що я маю йому сказати?

Але у відповідь знову тільки тиша й мовчанка.

Сімон узяв корж, відкусив, відломив шматок і поклав Сократові в рот. Сократ почав жувати. Усвідомлював він, що їсть, чи не усвідомлював? Сімон радів цьому успіхові. Сьогодні йому, як ніколи, добре шитимуться сандалі.

Сократ блукає по двору поміж статуями й камінними брилами. Батьків молоток. Лежить і заростає лавандою. Він підіймає його і, мов неживий, іде до будиночка, не вмивається, лягає, в чому був, спить і не спить.

Уранці до нього приходять Сімон, замість матері приносить йому корж і молоко. Годує його, як учора: «Шматок мені, шматок тобі». І весь час говорить, байдуже — слухає його Сократ чи ні.

— Корінна не хотіла виходити за Егерсіда, плакала, втікала до бабусі в село... Ти їж! Батько буквально приволік її назад. «Я люблю Сократа», — весь час повторювала вона... Ковтни молока, та більше! Ти повинен про неї

забути. Мати прислала тобі чистий хітон, а я пошив тобі сандалі. Добрі будуть на тебе чи ні? Ану поміряй!

— Людина звільняється від усіх потреб, їй так мало треба — навіть сандалі непотрібні... Але ти добрий, Сімо-не, я залишу їх собі,— озивається нарешті Сократ.

— А до Перікла підеш? Ти казав, що коли повернешся з військової служби...

— Ні. Я більше не буду витісувати статуй.

— Що? Що? — злякано перепитав Сімон.— Ти більше не будеш?.. А то ж чому?

Сократ дивиться на молоток, який лежить на лавці.

— Яка мені була б радість із цієї праці без батька? Це каміння в дворі весь час нагадує, що батька вже немає на світі...

— А що ж ти робитимеш, Сократе?

— Не знаю.

Довго панує тиша.

Сімон нерішуче переступає з ноги на ногу:

— Ти не хочеш поговорити з друзями? Вони питають про тебе щодня.

Сократ нічого не відповів. Сімон пішов, а Сократ майже до вечора просидів на ліжку.

Вечерю йому знову приніс Сімон.

— Ходи-но зі мною,— мовив за хвилину.— Я тобі щось покажу! — і вивів Сократа надвір.

Всі друзі сиділи на мурі один поруч одного, наче голу-би на карнизі. Ніхто з них і словом не озвався, усі тільки дивились на нього. Сократ відвернувся; очі в нього бли-щали.

Сімон підійшов до нього й тихенько запитав:

— Ти плачеш, Сократе?

Сократ мить повагався, а тоді сердито відповів:

— Що за дурниці ти говориш, шевчику! — І повернувся до будиночка.

Наступного дня він довго й мовчки простояв із Сімоном над спільною могилою батьків.

— Треба б поставити їм якийсь мармуровий пам'ят-ник,— тихо озвався нарешті Сімон.

— Ця жорстокість долі сповнює мене жахом...— каже Сократ.— Чому так сталося? Батько був добрий і справед-ливий. Усе життя тяжко працював. Мені ще й досі звучать у вухах удари його молотка. Чому не стало й мату-сі? Найласкавіша мати тисяч дітей, дарівниця життя...

І раптом померла в розквіті сил... За що? Що погане вона кому заподіяла?

На могилі цвітуть нарциси.

— Хто їх поливає?

— Хіба я знаю? Сюди приходять стільки жінок, яким вона допомогла. Мабуть, це вони дбають, приносять сюди квіти й тарілки із стравами.

«Після матері залишилася пам'ять дарівниці життя, після батька — статуї, рельєфи — краса. Після них обох — я. Обоє дали місту все, що могли. Що дам йому я?»

Повернувшись із кладовища, Сократ ліг, геть знесилений своїм смутком.

«Я знаю, що зроблю. Позабиваю вікна і двері. Поховаю себе тут живцем!»

— Не роби цього!

Сократ заціпенів. Потім злякано роззирнувся по кімнаті. Хто це сказав? Хто йому сказав: «Не роби цього!»? Адже він виразно чув цей голос. Упертість починає брати в ньому гору.

— Так, так! — кричить він схвильовано. — Я не вийду звідси! Замкну себе тут! Здохну тут!

— Не роби цього! — знову озвався голос, цього разу вже з нотками наказу.

Сократ знітився на постелі й не спав аж до самого ранку.

Друзі стояли біля Сократового будиночка й чекали, коли він їх покличе.

— Після всього того лиха, яке його спіткало, нам не личить вдиратися до нього, як раніше, з галасом, — сказав Крітон.

Друзі послухались його поради.

Від Сімона вони знали, що Сократ занедбав себе і, мов привид, босий сновигає по будинку й по двору. Вони не сподівалися почути кроків, але чекали, що пролунає його голос.

І раптом він з'явився перед ними. Обличчя, завжди осяяне якимось внутрішнім світлом, посіріло, в кутиках зарослих вуст застигла складка болю, на щоках — ні кровинки, погляд очей не такий м'який і не такий гострий, як колись.

— Заходьте, — тихо проказав Сократ і мовчки обняв усіх по черзі, коли друзі зайшли у хвіртку.

Вони посідали на мармурових брилах, як два роки тому. Мало що змінилося тут відтоді: бракує лише кількох мармурових плит і руки, яка їх обтісувала. Бракує тут й іскор, які зігрівали своїм теплом атмосферу дому, хоч той, із кого ці іскри сипалися, сидить перед ними, не дужий, як колись, а підупалий, згорблений, і гризе стебло, що вирросло між мармуровими плитами.

Друзі заговорили про новини. Сократ утупив погляд у мармурову плиту. Чує, що вони йому розповідають, але сприймає їхні слова дуже туманно. Туман, який оповиває все, що діється навколо нього,— то хмара докорів, хмара сарани, яка пожирає все, що прокидається в ньому до життя:

«Чому я тікав від батька тоді, коли повинен був допомагати йому в роботі? Чому саме в останній час я лякав батьків своєю непостійністю, неухважністю?»

Крітон обережно погладив його руку:

— Ти слухаєш нас, Сократе?

Він мовчки кивнув головою, та хмара, яка пожирає в ньому все світле, не розвіялася. «Який страх посіяв я їм у душі, що з мене нічого не вийде, що я залишуся вічним тягарем на їхній шиї, несвідомим, неслухняним сином, який розпростер крила для лету, але так і не зміг відірватись від землі?..»

— Це страшні удари долі... і ми зносимо їх разом із тобою,— сказав Крітон.

— Ми розуміємо твою печаль, Сократе,— озвався Пістій.

— Ми всі,— докинув Кіреб.

— Ти нас не слухаєш,— сказав Крітон уже трохи гостріше.

«Вони не раз умовляли мене: «Берися до роботи, а не длубайся постійно в непотрібних речах. Навіть несерйозність молодості має свої межі». Ох, знаю, матусю, поміркованість, поміркованість у всьому, софросуне...

Тату, як я, мабуть, був тобі потрібен, коли в тебе почали в'янути сили! Як я вам обом був потрібен, коли ви лежали хворі!»

— Дякую тобі, Сімоне, і твоїй матері...— тихо сказав Сократ. Це було вперше, що він подякував своїм сусідам за їхню турботу про батьків, про дім і про нього самого.

Що відповів Сімон, він не чув. «Чому я не сказав Корінні: «Чекай на мене»? Чи не занурив я її власними

руками в цю смердючу Егерсидову бочку?» — докоряв він собі.

Крітон більше не міг стримати гнівного тону:

— Ми співчуваємо твоєму горю. Всі, хто тут сидить. Але ж ти був найсильніший серед нас. Невже це ти, Сократе? Таж Сократ ніколи нічому не скорявся. Він казав: «Я хочу!» — і було так, як він кавав. А тепер у нас складається таке враження, що ти вже не зможеш сказати ці слова: «Я хочу! Хочу жити!» Твоє горе виявилось сильнішим за тебе, воно зламало тебе всього. Так от яка вона, ця твоя поміркованість, твоя софросюне, до якої ти нас закликав і яку нам прищеплював!

Сократ підвів очі, втуплені в камінну брилу, і здивовано глянув на Крітона:

— Невже я справді це робив?

— Погляньте на нього! Він ще й питає! — вигукнув Крітон. — Він не пам'ятає, що робив! Чому ти зрікаєшся цього? Може, сьогодні вже недійсне те, чого ти навчав нас учора?

— Не сердься на мене, дорогий Крітоне, — тихо мовив Сократ. — Я справді не пам'ятаю, чи пробуджував у вас щось, чи плакав. Мене самого тоді ще треба було навчати розуму, племати в мені добрі паростки.

Сократові друзі здивувались, почувши це, та він провадив далі:

— Моя мати часто нагадувала мені про поміркованість. Це слово так гарно звучало з її вуст — софросюне, — і, мабуть, через те я мимохіть переносив його й на вас. Однак сам я ним керувався мало. Ти вже забув, Крітоне, про корчму в Піреї?

Тонке Крітонове обличчя почервоніло:

— Забув! І не хочу про це навіть згадувати. Але ти, Сократе, забуваєш про такі речі, про які забувати не смієш! Як із твоєю обіцянкою Періклові й Фідієві?

— Ти маєш на увазі Харіт? — протягло мовив Сократ, інакше замість радісних богинь перед ним раптом з'явилися три мстиві Ерінії.

— Так. Харіт, — усміхнувся Крітон. — Я радий, що ти пригадав.

І він сказав Сократові, що Фідій уже другий рік керує всім будівництвом в Афінах. На Акрополь суцільним потоком пливе мармур, і людей там аж кишить, щодень там працюють тисячі ремісників, каменярів і майстрів, своїх і чужих. Слово «чужих» він вимовив із притиском. — Фідій

сказав про тебе моєму батькові: «Сократ не приходить. Мабуть, він уже втратив інтерес до цієї роботи».

— Так! Утратив! — вигукнув Сократ, згадавши про Корінну. — Тепер я її вже не втну.

— Чому? — запитав Сімон. — Твоє «Хочу!» вже покинуло тебе? Крітон має рацію. Сократ уже не Сократ.

Крітон багатозначно глянув на всіх, але Сократа обминув.

— Сократа вже ніщо не розворушить, він весь закам'янів, як цей мармур. Невже він і досі ще вважає себе афінянином?

— Що ти сказав? — обурено вигукнув Сократ. — І мені? Ти, Крітоне?!

— Тобі! Правду в очі! — рішуче відповів Крітон. І обернувся до решти: — Ходімо. Не заважаймо йому. Залишмо його наодинці з самотністю й розпачем, якщо він цього так бажає! Ходімо, друзі!

Всі підвелися, наче по команді, й пішли. Тільки Сімон ще раз озирнувся, проте й він покинув Сократа, пішов разом з іншими.

Сократ і собі підвівся з-поміж безладно розкиданих плит, статуй, торсів, кам'яних рук і голів. Довго простояв отак у полоні цього камінного безладу; почало вже сутеніти, але йому здалося, що світла тут стає чимраз більше. Біліють мармурові плити. Небо над муром з боку міста заясніло.

Раптом він вискочив на плиту, перестрибнув з неї на іншу, промчав двором, розчахнув хвіртку на вулицю й закричав:

— Крітоне, Сімоне, Кіребе! — І раптом осікся.

Під муром стояли Крітон, Сімон, Кіреб, Пістій, Ксандр, Лавр. Сократ вражено дивиться на них. Не може отямитись, за хвилину помічає, як сміються Крітонові очі, й раптом усе розуміє. Починає лютувати:

— Ви блазні! Штукарі! Отак із мене посміялись! Тицьнути мене, мов те сліпе кошеня, писком у молоко! А тепер ти, Крітоне, глузуєш, що я хлебчу, наче в мене не живіт, а бездонна бочка!

— Головне, що нам це вдалося! Я і всі ми сьогодні теж сказали: «Я хочу! Ми хочемо!» — сміється вже на повен голос Крітон, а з ним і решта друзів.

Сократ вергає на них блискавицями очей.

— Ви пройдисвіти! Паливоди! Драби! Мовляв, Сократ уже не Сократ? Мовляв, він уже не афінянин? Невже я

глухий на обидва вуха? Мені і вночі сниться, що мене хтось кличе. Той самий голос, який забороняв мені поховати себе тут.

Очі в Сократа палають, щоки пашать, і руки поволі підіймаються. А голос? Він знову той самий — мелодійний, гарний і гучний, світлий і повний сонця й вітру, а також громів Дія:

— Ви хочете підказувати мені, наче школяреві? Клянусь демонами, я сам добре знаю, хто мене кличе. Мої Афіни мене кличуть!

Крітоң легенько всміхається і мовить з невинною простотою:

— А ми через те й чекаємо тут на тебе, що хочемо піти з тобою.

— То чого ж ми тут стовбичимо? Мерщій туди! Я хочу нарешті вклонитися своїм Афінам! — Сократ раптом засміявся: — Мушу визнати, що вам таки вдалося спіймати мене на гачок, мене, хто сам любить ловити інших у такий спосіб.

— Агов, Сократе! — гукає йому Пістій. — А двері ти не замикаєш?

— Навіщо? До мене злодій не прийде. Та й нема часу з ними возитися.

ІНТЕРМЕЦЦО ПЕРШЕ

«Минуло двадцять п'ять літ. Сорокап'ятилітній Сократ забув про Корінну й закохався у Ксантіппу, молоду гончарівну з дему Керамік».

Рвучко розчинилися двері, і до мого кабінету ввійшов Сократ:

— Я зайшов без попередження, бо сьогодні в передпокої не було раба, який доповів би тобі про мій візит, а крім того, я обурений...

Я вдав, що не почув його останніх слів, і якнайсердечніше привітав такого дорогого гостя.

Та старий добродій не став слухати мене й роздратовано заговорив:

— Мало про кого написано стільки за ці століття, як про мене. Один мені аплодує, інший освистує й тупає ногами, немовби я якийсь поганий мім. Цей мене вихваляє, той гудить. Хай йому грець! То як же ти можеш у цьому

розібратися, коли, до всього ж, я сам не написав ані рядка?!

— І через те я безмежно радий, Сократе, що ти прийшов до мене...

— Стривай! Коли я довідався, що ти збираєшся написати про мене роман, і коли я попросив розповісти мені, що таке роман, у якому автор буцімто свавільно дозволяє собі...

— Не зовсім так...— спробував я заперечити, та Сократ знову урвав мене:

— ...я сказав собі: «Придивись до цього уважніше, підій поговори з ним».

— Ти навіть не уявляєш собі, який я радий...

— Але спершу я тебе таки вилаю! Я обурений...

— Чим же, дорогий Сократе?

— Я чув, як ти ведеш монолог...

— Даруй, це справді погана звичка...

Сократ махнув рукою:

— В мене вона теж була. Але ближче до справи. З тим, що ти про мене написав, аж до тієї хвилини, коли мене покликали мої Афіни і я попереду товаришів помчав на агору, з тим я згоден. Та на самому початку другої частини ти припустився помилки: ти сказав, начебто я забув про Корінну! Де це ти таке взяв, гіперборейцю? Такого ніколи не було! Ніколи! Адже це була моя перша справжня любов, а про таку не забувають. Щоправда, вона отруїла все моє подальше життя й відбила бажання тесати статуї. Життя перестало мене тішити, власна обіцянка вирізьбити трьох Харіт на фриз Пропілеїв гнітила мене. Але час розрубує гордієві вузли краще, ніж меч. Я відчував, що Корінна й потім належала більше мені, аніж тому смердючому фарбареві. Він запряг її до каторжної праці, перетворив у свого п'ятого раба, а я бачив у ній богиню. І не одну, а трьох богинь відразу, і то в ту хвилину, коли вона була найгарніша; такою Корінна залишиться в моєму серці назавжди.

— І ти такі вирізьбив її на той фриз над Пропілеями?

— Звичайно, але ти не знаєш, скільки часу минуло до цього моменту після мого повернення з військової служби. Фідій похвалив мої ескізи: «Так, так, гарно, гарно»,— мені приємно було це чути, бо я креслив їх більше серцем, ніж рукою,— проте відразу сказав, що фриз іще почекає, і ганяв мене, наче той хорт лисицю.

Сократ підвівся з крісла й перевальцем, мов качка, почав ходити по моєму кабінету. Босі ноги його важко чалапали

по паркету, плащ розвівався. Він лузав нут і лушпиння спльовував у вазони на вікні. Потім зупинився і глянув на мене своїми опуклими очима.

— Коли б ти бачив, як мене ганяв Фідій! Мовляв, якщо я хочу стати скульптором, то він зробить з мене справжнього митця! Не звичайного каменяра, а митця! Це була каторжна праця — весь час боротися з каменем. Приводів для цієї праці було стільки, що над Афінами постійно стояли хмари мармурового пилу.

— Які приводи ти маєш на увазі, дорогий Сократе?

— Які, хай йому грець? Ти тільки пригадай: після нашої перемоги над персами під Саламіном раптом настав мир і кінець усім війнам з Персією. Ти можеш собі уявити, що це означало для Афін? Панування над морем, над островами, портами, заморську торгівлю, багатство!

Незадовго до приходу Сократа я бився над нелегкою проблемою: як описати те, що сталося за ті двадцять п'ять літ із Сократом, а також з Афінами та Елладаю? І ось тепер цю саму проблему поставив переді мною сам Сократ. Мені сійнула думка, що я цілком можу скористатися цим його запитанням, аби познайомити своїх читачів із переплетінням подій тих років, і то навіть з найвірогіднішого джерела, а саме — просто з вуст свого героя.

Я попросив Сократа сказати мені, що в тій добі, — адже він сам був її свідком і учасником, — він вважає найголовнішим.

Простодушний філософ легко дав себе спіймати. Він лузав і гриз насіння, а я писав так швидко, що трохи іскри не сипалися з-під мого пера.

— Боротьба Перікла з Фулідідом, вождем аристократів, закінчилася остракізмом, якому було піддано Фулідіда і внаслідок якого він змушений був попрощатися з Афінами на десять років. Демократія здобула перемогу над аристократією. Ти, певне, знаєш, що основи демократії заклав Солон. Для нашого світу це було як одкровення. Клісфен збудував цей дім, а Перікл його розширив, прикрасив і збагатив.

— Мабуть, попервах він наштовхувався на лютий опір багатьох?.. — докинув я несміливо.

— Ще б пак! — вигукнув Сократ. — Я ще й досі виразно пам'ятаю, як тоді все вирувало. Хіба могло сподобатись багатіям, що завдяки Періклові в них танули, а в тих, унизу, росли сила і статки? Не могло, звісно, хитаєш ти заперчливо головою і маєш слухність. — І Сократ розповів

мені про те, що Перікл хотів стерти кричущу грань між багатими й незаможними. Підтримуючи незаможних, він зміцнював економічну, військову й політичну силу Афін.

Запровадивши безплатне відвідування театрів, Перікл давав змогу незаможним афінцям розширювати свій світогляд і культуру, поліпшував їхні манери, прищеплював любов до рідного міста.

Те, що можна було витлумачити як подаяння, милостиню чи благодійність, приносило користь усій громаді; те, що можна було витлумачити як видовище в театрах, означало вищий рівень культури народу.

— А що, по-твоєму, дужче дошкуляло аристократам: втрата грошей чи втрата сили й поваги?

— Гадаю, втрата того й того однаковою мірою прискорила їхній кінець,— відповів я.

— А от і не однаковою мірою! — засміявся Сократ.— Найдужче їх дратували народні збори, наша еклесія.— І він почав розповідати: — Перікл перетворив еклесію в найвищий політичний орган. Вона чотири рази на місяць збиралась на пагорбі Пніксу, і там народ голосуванням вирішував усі важливі справи. Пнікс був пострахом для багатіїв. Там вирішувались питання, що стосувалися і їх самих, і це потім позначалося на їхніх прибутках та майбутньому впливові. Перікл мав чого боятися. Він боявся не тільки аристократів, які відверто тепер виступали проти нього, але й ворога набагато підступнішого, невидимого. Ти ходиш по Афінах, нічого підозрілого не бачиш, а тим часом ось у цій віллі й он у тій схилилися до купи дев'ять голів, одинадцять голів. Таких гетерій, де збираються багаті олігархії і потай запрягаються зробити все від них залежне, щоб скинути демократію і самим захопити владу в свої руки, в громаді хтозна-скільки.

— І Перікл їх не боявся? — здивовано запитав я.

— Цього я тобі не скажу. Боявся чи ні, не знаю, та безсумнівне одне: він ні на що не зважав.— Сократ погладив свою лисину.— Перікл мав одну цікаву рису, майже пристрасть: він любив безпеку. А бути прихильним до народу і неприхильним до тих, нагорі, було з біса небезпечно.

— А чим закінчилася справа з тисячами талантів, що їх мали виділити на будівництво? Еклесія за них проголосувала?.. Адже й це було небезпечно, коли взяти до уваги держави, що входили до Афінського морського союзу

і з чніх внесків у казну Перікл брав це срібло. Чи, може, я помиляюся?

— Ні, ні. Ти не помиляєшся. Навіть еклезія зрозуміла, що гра ця небезпечна. Але не забудь, що Перікл був великий державний діяч і пристрасний оратор. Еклезію він завоював не тим, що розповідав, які гарні будуть Афіни, а тим, яку користь із цього матиме весь афінський народ. Разом із зростанням краси Афін зростатиме й добробут усіх громадян. Ось чим він здобув їхні голоси і їхній ентузіазм.

І Сократ захоплено почав розповідати, як Перікл привів у рух все місто, всю країну, навіть море з навколишніми островами. Він усе примусив працювати. На народні збори приходив із щораз новою пропозицією: звести Довгі мури, на місці Пірея збудувати ще більший порт, ніж був, збільшити кількість трієр і будувати, будувати! Цей олімпієць з цибулеподібною головою, хоч і любив понад усе мистецтво й філософію, сказав мені Сократ, був ніякий не мрійник. Він обома ногами міцно стояв на землі й думав про економічну могутність Аттики та Афін.

Сократ сів у крісло, зручно простяг поперед себе босі ноги й провадив далі:

— Ти, навіть не уявляєш собі, чого вимагало будівництво Парфенона: мармур добували на Пентеліконі, потім вантажили його, везли до Афін, доставляли нагору на Акрополь, обробляли, деревину й дорогоцінний кедр привозили з Лівану, слонову кістку й золото з Африки. Перікл дав роботу тисячам людей на суші й на морі і в першу чергу ремісникам: карбувальникам, каменярам, скульпторам, художникам, ткачам. Одне слово, всім, хто мав руки і вмів щось робити, Перікл дав роботу. Брав з усієї країни, але всій країні також і давав.— Сократ устав і показав мені свої великі, дужі руки: — Ось ці руки допомагали в цій прекрасній праці, скільки ставало сили. Я цим пишаюся. Розкажи про це в своєму романі!

Я був приголомшений картиною, яку мені змалював старий філософ.

— Цей Перікл — знаменитий муж! — вихопився в мене вигук подиву.

— Це правда, однак він був честолюбний і амбітний, як і всі Алкмеоніди. Він перебільшував. Забував про софросюне. Поміркованість, розумієш? — Сократ засміявся своїм гарним заливчастим сміхом: — Софросюне — це велика мудрість людства, але хто з нас від неї не відмов-

лявся і то доволі частенько? Може, ти, га? — запитав він мене.

Я теж засміявся:

— Ну що ти, дорогий Сократе. Я грішу на кожному кроці проти софросюне. Та старість...

— Нічого більше не пояснюй мені,— реготав він.— Я на двадцять чотири століття старший за тебе.

Коли ми насміялись досхочу, він розповів, що відвідував кожного тижня Аспасіін гурток, де бували визначні митці й філософи тієї доби. Там він познайомився з Евріпідом, і там почалася їхня велика дружба. З Анаксагором він зустрічався постійно. Ті самі думки про богів, які філософ висловив колись йому над Іліссом, він виклав у своєму творі, а уривок його твору вже таємно ходив у копіях, поширюючи серед людей безбожність, дарма що в цей самий час будувався храм богині Афіни — Парфенон — і закон про безбожність постійно карав невіруючих смертю.

Непомітно для самого себе я перейшов з ним на «ви»:

— А що сталося з вашими Харітами, майстре?

— Як ти зі мною розмовляєш? — розсердився він.— Скільки Сократів сидить зараз перед тобою? Ну й манери тут у вас, на півночі! Та нічого, пусте. Не вибачайся. Що сталося з Харітами, питаєш? Я вже почав був утрачати надію, що працюватиму над ними. А також потерпав, що Фідій розсердиться на мене за мою пристрасть розмовляти з людьми й допомагати народженню в них правильної думки про речі, думки, яку вони носять у собі і яка не хоче сама народжуватись.

Наприклад, одного разу двоє братів працювали над мозаїкою і посварилися через платню. Старший кричав: «Ти злодій!» А молодший відповідав: «Ні, я не злодій!» Урешті вони кинулися один на одного з кулаками. Один із цієї суперечки вийшов з перебитим пальцем, другий — з роз'юшеним носом. Скажи мені, дорогий мій, чи може на це байдуже дивитись людина?

— Залежно хто,— відповів я.— Сократ, ясна річ, ні.

— Ти мене вже знаєш,— усміхнувся він.— Я втрутився між них. Приборкав цих забіяк, бо вони були б так змолотили один одного, що не змогли б заробити навіть того обола, за який тепер билися. А потім сягнув у них своїми запитаннями так глибоко, як повитуха сягає в лоно породілі.

Зі старшого я витягнув зізнання, що він мав би ділитися з молодшим порівну, проте бере собі більшу частину. А молодший признався, що й справді взяв гроші у старшого, щоб мати стільки ж, як і він, і скільки йому за таку саму працю належить. Старший захищався, що на його утриманні велика сім'я, а молодший відповідав, що теж хоче завести сім'ю.

Я бесідував з ними про ці неприємні речі, а тим часом довкола нас зібрався цілий натовп каменярів, майстрів мозаїки, рабів, були навіть доставщики з ослами. А що я зробив із цього театр, та ще й із публікою, а з братів — протагоністів імпровізованої п'єси, то вони почали змагатися в добропорядності, і кожен з них був сама доброта й зразкова братерська любов. Старший віддавав молодшому відібрані драхми, щоб той міг завести сім'ю, а молодший, у свою чергу, повертав їх старшому, щоб той мав чим прогодувати сім'ю, яка вже існувала. З трагедії, що загрозувала перерости у братовбивство, народилась комедія для богів, і хто мав очі й вуха, реготав з того видовища, до якого я спричинився. Нарешті цей регіт привабив сюди Фідія: «Що тут таке, хлопці? Чому ви не працюєте? Що у вас скоїлося? Ах, он воно що! Знову Сократ».

Я не міг йому переконливо пояснити, що запобіг тут братовбивству. Та це було й не так легко; поки вбивство не станеться, будь-яка розмова про нього даремна.

Я ще й раніше боявся, що Фідій через ці мої театри, на яких я публічно демонструю свій хист повитухи, прожене мене з будівництва, але він цього не зробив. Він плакав у мені творця Харіт.— Сократ коротко прокашлявся.— Мені було вже далеко за тридцять, коли почали споруджувати Пропілеї і Фідій мені сказав: «Ось тобі три мармурові плити й вирізьблюй з них трьох богинь!»

Харіти вдалися мені на славу, і ми помістили їх над самим центром Пропілеїв. Фідій запросив Перікла, щоб той прийшов подивитися на них. Перікл прийшов разом із своїми друзями й радниками, а я через Сімона запросив Корінну. Не знаю, чи була вона в тому натовпі, який відразу оточив правителя. Думаю, що ні; Сімон казав, буцім вона не хоче показуватись мені на очі, бо стала огрядною матусею, в якій вже дочка, така ж велика й гарна, як була вона колись сама. Отже, не Егерсісова, а моя Корінна царює над Пропілеями, попід якими проходять тисячі людей і милуються нею в особах трьох танцюючих богинь...

Потім я знову робив усе, що мені доручав Фідій, проте

мої сутички з ним спалахували дедалі частіше й розросталися, і я дедалі більше почав ділити своє життя...— Він усміхнувся мені своєю осяйною усмішкою.— Ти, звичайно, знаєш, між чим.

— Знаю,— відповів я.— У нас, чехів, є старий трактат, який називається: «Чвари між душею і тілом»...

— Це добре, хай йому грець! Це справді добре. А в мене це, мабуть, називалося б: «Чвари між каменем і людиною».— Він засміявся.— Ти вгадав, друже. Ну, скажи сам, як я міг тесати нагорі, на Акрополі, мармур, коли під Акрополем, у Стої Пейкілі, або, як ти кажеш, у колонаді, в цей самий час проповідував котрийсь із софістів — Протагор або Горгій, що часто бували в Афінах? Хіба міг я не піти їх послухати? Адже ти добре пам'ятаєш, що я ще з батьком іноді вів дискусії на зразок: «Мармур і різець, або як ловити гав». Це він так знущався над моєю жадою до знань. Але тепер це було ще гірше. З'явилася нова філософія! Я витріщав очі й нашорошував вуха, неначе мій колишній друг Перкон, якого я волів віддати сусідові в Гуді, щоб не здох в Афінах з голоду через мою забудькуватість. Як і Анаксагор, ці двоє софістів заперечували віру в богів. Це зразу ж сподобалося мені в них. Ба навіть більше: вони стали для мене вчителями мудрості! «Ми прийшли навчати й просвіщати кожного...» Ти це розумієш, чоловіче, хай йому грець? Кожного! Та це ж те, чого прагнув і я сам, що хотів робити і я! Філософи вже переставали присвячувати своє життя тільки дослідженню й вивченню матерії, всесвіту та атомів і починали думати також про людину. Я невимовно зрадив цьому й ладен був навіть голову скласти за Протагора, який сказав: «Людина — це мірило всіх речей».— Сократ засміявся.— Але я ще не знав, що молодші софісти навчатися з білого робити чорне, кожне твердження тлумачитимуть позитивно й негативно, а отже, й цю прекрасну фразу Протагора також. Та годі про це. А тепер уяви собі, що моїх давніх друзів і багатьох нових, молодших, не можна було переконати в протилежному, і вони називали себе «учнями Сократа». Візьмімо хоча б Алквіада, Евкліда чи Критія. Вони приходили до мене, і ми йшли разом на агору, на ринок, де на мене завжди чекав хтось із громадян і хотів почути від мене якусь пораду. Вони ставали на сходах колони, де було повно штукарів, де бринькали кіфари й танцівниці стрибали по приступках, наче літери по папірусі, коли в когось тремтить рука. Ці дівчата були над-

звичайно граціозні й миловидні, а штукарі — трохи не чарівники. Одначе коли з'являвся я, люди оточували мене з усіх боків, і штукарі змушені були пакувати своє причандалля. Сократ! Знову щось буде! Буде потіха! — Сократ глянув на мене. — Я бачу в твоїх очах подив, молодий друже! Ага! Ти, мабуть, думаєш: «Сократ... яка ж це потіха?» А це справді була потіха, хоч я й не збирався потішати людей. Я підпускав декому шпильки, глузував, аж поки той сам не скидав із себе личину, яка зображувала його розумним і ховала під собою справжнього дурня. Це дуже подобалося всім роззявам, тим паче коли той, кому я підпускав шпильки, починав дратуватися. «Сократ, голубе, з кожного витягне все, що хто ховає в своєму нутрі, ха-ха-ха! А тепер хай бере, кого хоче... а мені... мені краще хай дасть спокій». Та насмішникові й на думку не спало, що він міг би у мене, може, і дечого повчитися, і коли я взявся за нього, то потім знову реготали всі, хто за нами спостерігав. Я сказав, що люди хотіли почути від мене пораду в найрізноманітніших справах: торговельних, службових, родинних, і навіть просили порадити їм, як залагодити суперечку між дратівливим чоловіком і сварливою жінкою, і тільки одним богам відомо, про що іще. Я радив, як умів, коли поважно, а коли жартома, але завше задурно. Ба ні! Часто це не було задурно. Кілька разів я одержував платню — потиличники й копняки, і не буду приховувати: одна перекупка вилила на мене цілий шаплик води, брудної й смердючої від несвіжої риби. Тьху! Ото був душ! Та мушу тобі сказати, що тут було дещо й позитивне: сьогодні я дам комусь пораду, а він мене за неї вилає, трохи не надає стусанів. А потім піде додому, послухається моєї поради й переконається, що виходить на добре. І наступного дня цей чоловік починає мене перед усіма вихваляти як свого рятівника. Отож коли брати цю справу загалом, то можу сказати: люди раді були мене бачити, хоч позаочі й називали мудрієм, навіть волоцюгою, щоправда, додаючи до цього слова «наш»: «наш мудрій», «наш волоцюга». Один торговець оливками сказав мені, що навіть не може собі уявити без мене Афіні. Як бачиш, саме в цьому й була вся притичина: я хотів бути внизу, на агорі, а Фідій хотів бачити мене на акропольському пагорбі.

Коротко і ясно: мене тягло від статуй до живих людей.

— Я знаю, — зауважив я, — ти скрізь ставав відомим й улюбленим, скрізь був бажаним: можна собі уявити,

з яким нетерпінням люди чекали тебе, коли ти, нарешті, з'явишся...

Сократ перебив мене, іронічно захихотівши:

— ...в новій тілесній суті, вже не стрункий юнак, а бородатий черевань з вирячкуватими очима, великими губами й лисим черепом, ха-ха-ха...

— ...але однаково привабливий і чарівний, як сказав про тебе у Каллікла Алківіад,— засміявся я, що хоч раз випередив його.

— То були прекрасні часи! Наші нащадки назвали цю добу «золотим віком», і я думаю, що цілком справедливо. Тоді земля родила все: оливки і ячмінь, були також сприятливі умови для розвитку мистецтва, науки і пізнання. Все давало плоди, блискучі, наче золоті яблука з садів Гесперід. Перікл досяг того, чого жадав: Афіни ставали Елладою в Елладі. Культурним центром тодішнього світу. Бажання стало дійсністю.— Сократ зітхнув: — Та цю нашу добу зросту поволі почала роз'їдати іржа, яка на всі боки розповзалася з олігархічних гетерій. Поки Перікл був ще при повній силі, ці підпільні стратеги не наважувались відкрито виступити проти нього, але коли він постарів і ослаб, вони виступили спершу проти його найвідданіших друзів, а потім почали щораз ближче підбиратися й до нього самого...

Сократ замовк. Перестав відповідати на мої запитання. Стояв непорушно, дивлячись поперед себе. Мене це трохи занепокоїло, але я раптом згадав, що це його давня звичка — стояти отак замислено, інколи навіть цілий день і цілу ніч.

Я не сумнівався, що він зараз наближається подумки до трагічного кінця Перікла. Чи не збирається він простояти отут так аж до самого ранку? А мені так хотілося, щоб він не мовчав саме зараз, коли ми зовсім близько підійшли з ним до подій, таких кардинальних для Афін і для самого Сократа.

Та Сократ знову повернув до мене своє обличчя, освітлене широкою усмішкою:

— Якось я сидів у Перікла, і там, крім Аспасії, не було більше нікого. Я попросив Перікла розповісти про похід військового флоту під його орудою до Понту Евксінського, і раптом до кімнати, ридаючи, вбіг хлопець років п'ятнадцяти. Обличчя його було скривлене від плачу й розчервоніле, сльози котилися по щоках на вишитий хітон. Перікл

урвав свою мову і стурбовано запитав у хлопця, що сталося. Але хлопець ридав і кричав так, неначе його пекли на вогні.

— Хто був цей хлопець? — запитав я з нетерпінням.

— Алквіад. Той, про якого ти сам згадав.

— Небіж Перікла й нова надія роду Алкмеонідів, — зауважив я.

Сократ схвально кивнув головою й розповідав далі, як Перікл з Аспасією схвильовано почали розпитувати хлопця, що з ним сталося, а той у відповідь тільки кричав, плакав, тупотів із злості ногами й ніяк не хотів угамуватися. Тоді Сократ запитав у хлопця, чи знає він, що софросіоне — одна з найбільших чоловічих чеснот. Алквіад сердито відповів: «Я знаю, ти хочеш, щоб я не плакав. Але воно було таке миле, таке гарне. Я прийшов до нього, почав цілувати, гладити його по голові, проте голова в нього похнюпилася, і воно сумно звертало на мене свої очі...»

Аспасія нарешті зрозуміла, що йдеться про улюблене Алквіадове лошатко.

— Чи не захворів, бува, твій Онікс? — запитала вона стурбовано.

— Так, захворів, — схлипуючи, відповів хлопець.

— Це жахливо, — з жалем мовила Аспасія й простягла до Алквіада руки, щоб обняти його.

Та він ухилився й заплакав ще гіркіше.

Я взяв хлопця за руку й тримав міцно, так, щоб він не зміг вирватись. «Ти думаєш, хлопче, що вилікуєш своє лоша плачем?» Він люто блимнув на мене, проте уважно вислухав мої слова. «У мене теж був колись улюблений ослик, — провадив я. — Його звали Перкон. Коли він заслаб, я сам його вилікував. Спробую вилікувати й твоє лоша, хочеш?»

Досі, коли я зустрічався з Алквіадом у Перікла, він не звертав на мене ніякої уваги.

Вислухавши мене до кінця, хлопець раптом змовк. Тепер, коли він перестав плакати, я побачив, який це чудовий юнак. Не мав ані найменшої вади, яка порушувала б його дивовижну красу. Вродливе лице облямовували буйні кучері, очі були ясні, як зорі, станом високий, наче тдополя. Навіть у нашій країні, де гарні юнаки були невидовижу, він був справжнім дивом.

Алквіад зміряв мене уважним поглядом, від лисини аж до босих п'ят. Враз очі його засяяли, і він кинувся до

мене. Впав навколішки, почав обніматися мої ноги й кричати:

— Так! Ти, Сократе, врятуєш мого Онікса! Ходімо! Ходімо мерщій, я відведу тебе до нього!

— Зажди хвилинку. Я спершу хочу тебе про дещо розпитати.

— Питай! Швидко питай!

— Хто годує Онікса?

— Раб Дурта, фракієць. Він дуже любить лошат.

— І більше ніхто?

Алківіад на мить збентежився.

— Іноді й я щось йому віднесу. Вчора ввечері я відніс...

— Ану-ну, цікаво, що ти йому відніс?

— Горіхових коржиків, змочених у солодкому вині. Він їх дуже любить. Якби ти бачив, скільки він їх з'їв!

— Годі,— усміхнувся я.— Мені вже все ясно. Не бійся. Твій Онікс виживе. Коли я йтиму додому, нехай Перікл буде такий ласкавий і пошле зі мною раба. Я дам йому цілющих трав.— Я обернувся до Аспасії: — Вкинете пучку в котилу окропу, дасте настоятись, а потім перелете в посудину, з якої п'є лоша.— Я знову обернувся до хлопця: — Поїтимеш його цим тричі на день протягом трьох днів. Не давай йому нічого їсти в ці три дні, і воно виживе.

Від згадки про ту пригоду Сократ довго і тихо сміявся, а я раптом побачив в своїй уяві, як біля ніг цього Сілена стоїть навколішках вродливий, випещений хлопець, примхливий і ексцентричний, як він обнімає й цілує Сократові коліна, як ці двоє людей горнутья один до одного, хоч вони й відмінні в усьому, за винятком чарів мови й слова, і як між ними виникають дивовижно гарні і, попри всю мінливість долі, міцні дружні зв'язки.

І я зрозумів, що сталося в ту хвилину: Перікл уважно стежив за ними обома, особливо за Алківіадовим раптовим спалахом любові до Сократа. Він відразу ж відчув, що тут зароджується прихильність, коріння якої сягає значно глибше, ніж просто Сократова турбота про Алківіадове лоша. Він також усвідомив, як високо цинив Сократа Анаксагор, як його любить афінський народ, і подумав, що Сократ наділений властивостями, яких бракує Алківіадові, а саме: скромністю, стриманістю, витривалістю. Він сказав собі в думці, що Сократ— можливо, єдиний, хто зміг би приборкати це бісеня.

Усміхаючись, Сократ сказав:

— Перікл раптом обернувся до мене: «Дорогий Сократе, чи не погодився б ти навчати Алквіада?»

Я аж отетерів, почувши таке.

— Я? Навчати Алквіада? Хіба ж я міг би на це відважитись? Я знаю, що нічого не знаю. Може, Анаксагор...

— Він уже застарий, і хлопець його тільки стомлював би. Ти кажеш, що нічого не знаєш? Це в тобі промовляє скромність. Та я задовольню твоє прохання й поставлю це питання інакше: ти хочеш бути його другом?

Я відповів, ні хвилини не вагаючись:

— З великим задоволенням.

— Так! Так! — підхопився Алквіад і палко обняв мене. — Я теж цього хочу!

І справді — з того дня Алквіад весь час був зі мною, запрошував мене до себе, ми разом їли, бесідували, він і кроку не хотів без мене ступити.

— Коли ти зі мною, — казав, — я добрий. А як тебе немає, мене відразу ж посідають злі демони.

Сократ усміхався в глибину віків. Без сумніву, своїм внутрішнім зором він бачив той день, коли, прагнучи підносити людський дух чимраз вище, він завоював це прекрасне, але чванливе людське дитя.

— Що більше мужнів Алквіад, то більше зачаровував він усіх своєю особою і своїм навіженством... — провадив далі Сократ. — Багато чоловіків і юнаків добивались його прихильності. Вони підлизувалися, лащились до нього, навіть освідчувались йому в любові. Знайшлися й такі, які нашіптували йому, що своєю величчю і славою він перевершує самого Перікла. Але він усіх проганяв, не дозволяв цілувати себе й торкатися його, прогнав й Аніта, багатого чинбаря, який згодом став на чолі громади.

Мене ж, навпаки, Алквіад хотів постійно бачити поруч себе. Схвалював те, що я нічого не перебільшував у ньому й не підносив переваг, а, навпаки, піддавав критиці його вади. «Ти, любий Сократе, поводишся зі мною, як ніхто, — сказав він одного разу. — Ти терпляче вичісуєш із мене мої вади, мов тих бліх із блохастого пса. Тож не дивуйся, що я ходжу скрізь за тобою і що так тримаюсь за тебе. Справа в тому, що ці блохи мені страшенно дошкуляють».

Сократ засміявся, згадавши про це:

— Але в мене був дуже густий гребінь!

— Люди казали, — зауважив я, — що завдяки спілкуванню з тобою на Алквіада почала поширюватись твоя слава, Сократ спохмурнів:

— Я не люблю судити про речі однобоко. Алквіад теж додав дещо до моєї слави із свого старовинного роду Алкмеонідів і з своєї чарівної безпосередності та неординарності.— Зморшки на чолі в нього поволі розгладилися. Він почав підсміюватись сам над собою: — Ще б пак! В очах афінян я був такий же дивак, як і він. Босий бородань, який постійно швендяє тільки в полотняному хітоні й коричневому гіматії і в якого так мало потреб, що в цьому з ним не зрівняється навіть жебрак, бажає добра й краси кожному, починаючи від черні на ринку й кінчаючи вирядженими синками багатіїв, які сплять і бачать себе в ролі першого стратега. Я буду з тобою щирим, чужинцю, так само, як був я щирим і з своїми земляками.

— Я навіть прошу тебе про це,— відповів я.

— Ну, тоді слухай! Алквіадова приязнь, яка швидко переросла в щирю любов до мене, була в той час для мене честю й великою радістю. Однак ті зальотники, яким він дав одкоша і які полюбили його без тями, почали мене смертельно ненавидіти через цю любов.

— Наприклад, Аніт...— мимохить нагадав я.— Він тебе, дорогий Сократе, ненавидів до кінця життя...

— Мого і свого,— докинув Сократ.— Та про це я не хочу нині згадувати.

— Затримайся ще біля Алквіада, мій милий гостю. Розкажи про вашу любов, любов двох таких різних і все ж таки привабливих людей, людей, що залишили на тілі Афін своє тавро.

І тоді Сократ повів далі:

— Софросюне? Марнота марнот. Алквіад ні в чому не дотримувався її, навіть коли хотів дотримуватися. Так було і з його відданістю мені. Під час невдалого походу на Потідео мені довелося спати з ним в одному шатрі і бути поруч у бою. Всі дивувалися, що він не обрав собі якогось знатнішого товариша. Згодом виявилось, що Алквіад зробив удалий вибір. Коли ми в бою з ворогами опинилися пліч-о-пліч, він бився як несамовитий, аж поки не впавав поранений.— Сократ прискорив темп розповіді: — Тоді я затулив його собою, вступив у бій із ворогом, який кількісно переважав нас.

— Пишуть, що тобі пощастило винести його з бойовища,— сказав я.

— А хіба я міг покинути його в тій січі, щоб його там добили? — вигукнув він сердито.

— А ще пишуть, що ти відмовився від нагороди за доблесть на його користь,— додав я, перевіряючи в Сократа, чи й це правда.

— А що ти бачиш у цьому дивного? — трохи здивувався він моєму запитанню.— Мені ця нагорода була б ні до чого. Що я з нею робив би? Зате йому, в чий особі я прагнув виховати для Афін другого Перікла, цей лавровий вінок слави не тільки пасував, а й зобов'язував його.

Настала пауза.

Я подивився на Сократа. Він зблід, чоло його прорізали зморшки, він поринув у свої думки. Я з тривогою підходився:

— Тобі зле?

— Ну що ти. Просто я, коли згадую про це, починаю дивуватися. Чому я завжди мусив так жорстоко розплачуватись за кожен свій добрий вчинок — і зразу після цього, і через багато років, у глибокій старості? Воно скрізь так було, чи тільки одні Афіни знали цю чорну невдячність?

— Думаю, що не тільки Афіни...— відповів я.

Та він не став розпитувати мене докладніше, залишився в Афінах і, ніби я міг у цьому щось змінити, палко провадив далі:

— Але як я міг уже тоді здогадатися, кого в особі молодого Алківіада виніс із поля бою, ким він стане згодом для Афін і для мене самого? Як? Як? Новий мій друже, про наших предків і богів розповідають легенди, повні справжніх чудес, а тоді, під час «золотого Періклового віку» і зразу ж після нього, ми теж переживали легенди, повні чудес.

Раптом Сократ занепокоївся й квапливо підвівся:

— Здається, вже досить пізно.

— Так.— Я глянув на годинник.— Незабаром світає тиме.

— Мені пора йти зустрічати сонце,— сказав він і, привітно кивнувши головою, зник.

II

1

«Золотий вік» Перікла — і скрізь навколо Афін заздрощі, ревнощі, ворожнеча, бунти.

Хто із союзників увійде до Парфенона і побачить там чудесну Фідієву Афину із злота, слонової кості й само-

дівітв, тому аж дух забиває і він весь аж тіпається, так хоче запитати: «Чому ми теж не маємо такого Парфенона? Такої богині, щоб золото спливало їй з голови до самих п'ят? Ми теж хочемо мати ці дива світу!

Де Перікл бере гори срібних талантів на цю розкіш? Із наших грошей! Із спільної казни! А рахунки нам не показує. Мовляв, за це нас Афіни охороняють! Пхе! Нема від кого. Вже давно мир. Перси більш не наважаться піти проти нас, а із спартанцями в нас мирний договір на тридцять років. Крім того, подекують, ніби Перікл потай посилає до Спарти щороку на десять талантів срібла, щоб цей мир застрахувати.

Ох, яке це прекрасне видовище, коли з Пірея відпливає афінський флот! Сотні чудових трієр з вітрилами, напнутими скоріше пихою, ніж вітром. Але чи потрібне це нам? Ці трієри годяться хіба для того, щоб наганяти на нас страх або жорстоко карати за спробу вийти з-під влади Афін. Та ми не забули, що зробив Перікл, коли повстав Фасос.

Кажуть, Афіни — це Еллада в Елладі? А яка нам від цього користь? Це тільки збільшує тінь, в якій ми змушені нидіти, тим часом як Афіни розквітають на сонці!»

Такі думки снували в головах союзників Афін, і такі розмови провадили вони майже повсякчас.

Та жодному з них і на думку не спадало, що самі гроші не змогли б створити таку красу; що тут повинен був запанувати людський дух над усім цим, людський розум у всьому цьому й жагуча любов до Афін. І що кожного, хто мав до чогось якийсь хист, це вабило до Афін з усіх держав — членів союзу, хоч і не приносило особливої радості.

Цю течію вже не можна було зупинити. Від однієї перемоги над матерією переходили до іншої, один за одним виростали храми, народжувалися статуї, картини. Афіни захопила ця течія. З одного творіння виростало інше, одна завершена справа вже сама по собі спонукала розпочинати наступну. Поряд Парфенона не могли стояти потворні руїни, архітектурні перлини Акрополя закликали до наслідування.

Вже й інші міста в Аттиці почали впорядковуватися, і ревності держав-міст Афінського морського союзу теж обернулися в течію, яку нічим не можна було зупинити.

Періклові йшов сьомий десяток: він уже гаразд не бачив, що діється навколо нього, гаразд не чув, які точаться розмови. Поволі шкарубів, ставав черствим. Вчасно не

зрозумів, що і його захопила ця течія розмаху і що Афінам та Аттиці він дає із спільної казни значно більше, ніж належить давати голові морського союзу.

Незадоволення й бунти, які спалахували то тут, то там, він придушував насильством. Торгівля розквітала, флот аж роздимало від гордості, Афіни гарнішали з кожним днем. То чого ж йому непокоїться? Хіба він мало зробив за своє життя? Хіба могутність афінян не вселяє страх у їхніх сусідів? То чи треба Періклові боятись малозначних виявів невдоволення з боку союзників?

Незгоди між аристократичною Спартою й афінською демократією тривають уже багато років. Він до них звик. Звик тим більше, що афінська демократія приносила країні невинний розквіт, тим часом як Спарта в усьому відставала, за винятком хіба того, що з самого малечку кожного спартанця навчала суворого вояцького ремесла.

Хай тільки спробують щось почати! Наш військовий флот ударить на всі їхні порти, з кораблів висадяться наші гопліти...

Періклові мрії стали дійсністю, але ця дійсність народжувала в ньому нові мрії, які дедалі більше відривались від землі.

Вороги Афін, вороги Перікла, вороги демократії і її успіхів відчули, що настав слухний момент для виступу, і вони виступили.

Навіщо зразу війна? Вона від нас не втече. Спершу спробуємо розкласти їх ізсередини!

Аристократи Спарти зміцнювали свої зв'язки з аристократами й олігархами в усьому афінському союзі. Підбурювали його членів, щоб ті вимагали самовизначення. Мовляв, так для них буде краще, коли вони не коритимуться демократичним Афінам, а поставлять на чолі влади власну аристократію.

Навіть у самих Афінах спартанці знайшли собі спільників серед олігархів та їхніх прислужників. Похитнули зрештою й частину еклезії. І оскільки поки що не можна було нападати відверто на Перікла, а ще менше — на саму демократію, вони вирішили через обдурену частину еклезії завдати удару його найближчим прибічникам.

Перікл старіє і слабне з кожним днем. А коли він утратить своїх радників і своїх найближчих, тоді легше буде здолати і його самого, міркують вороги і починають діяти.

Аспасію звинуватили у звідництві й безбожності. На Фідія звели наклеп, що він краде золото, відпущене йому

на статуї із слонової кості й алебастру. Анаксагора цькували за твір про релігію, в якому він заперечує існування богів і таким чином поширює безбожність не лише в Афінах, а й у всій Аттиці, у всій Елладі.

Удари сипались один за одним.

Найгірше справа стояла з Анаксагором. Бо якщо в усьому іншому було видно, що це робота наклепників, сикофантів і фальшивих та підкуплених свідків, то тут був незаперечний доказ — сам твір.

Уночі в хвіртку до Сократа хтось квалливо постукав молотком. Сократ вибіг з будиночка, вискочив на камінь і перехилився через мур. Біля хвіртки стояв Періклів раб, якого Сократ добре знав.

— Мені звелено передати тобі, щоб ти мерщій зібрався в дорогу й з'явився до Перікла,— пошепки повідомив той.

Перікл уже чекав на Сократа і провів до кімнати Анаксагора. Той сидів, загорнений у довгий дорожній плащ, поруч нього Аспасія, освітлена мерехтливим світлом кандильєрів. Алквіад стояв у філософа за спиною. Перікл квалливо звернувся до Сократа:

— Нашого дорогого Анаксагора сьогодні звинуватили в злочинній безбожності. Скільки сліз і вмовлянь коштувало мені, щоб захистити Аспасію, але цього разу мої зусилля виявились даремними. Завтра Анаксагора повинна судити гелієя. Треба, щоб він негайно тікав. Я хочу тебе попросити...

Сократ не дав йому докінчити:

— Я проведу Анаксагора на корабель.

— Дякую. Алквіад піде з тобою.

— Гаразд,— сказав Сократ.— Рушаймо.

Швидко попрощалися. Анаксагора посадили на осла, раб узяв повід. Алквіад ніс смолоскип.

Найтрудніше було дістатись за місто. Біля брами їх зупинив вартовий, а з брами вийшло ще двоє. Алквіад сказав, що везе додому в село, недужого діда, бо, мовляв, у Афінах старий часто хворіє. Сократ сказав, що він супроводжує їх, аби в дорозі з ними не сталось якої лихої пригоди. Алквіад дав вартовим закорковану амфору вина. Ті відразу ж повеселіли, але один із них усе ж таки обійшов з усіх боків Анаксагора, який сидів на вкритій попоною скриньці з кількома сувоями папірусу. Якби вартові знайшли їх, вони відразу здогадалися б, хто це, і мали б у руках незаперечний доказ Анаксагорової втечі, а отже, й вини. Сократ вирішив скористатися своєю

славою й любов'ю серед людей: він увійшов у світло смоло-скипа і запитав:

— У чому річ, хай йому грець? Невже ви не впізнаєте мене, афінські воїни?

— Це Сократ! — вигукнув вартовий, старший за званням.— Можете їхати, вельмишановні.

— Коли питимете за наше здоров'я це прекрасне хіоське вино,— мовою торговців сказав Алквіад,— то побажайте старому щасливо добратися до місця. Це добрий і побожний чоловік. Він, у свою чергу, принесе в жертву цілого вола за вас усім дванадцятьом головним богам, коли повернеться до своєї оселі.— І протанцював крізь Діохарову браму.

Воїни пропустили їх, один за одним приклались до амфори з нерозведеним вином, і їхні п'яні вигуки ще довго лунали в темряві.

У Брауроні Анаксагора разом з його скринькою посадили в човен, а потім на корабель, що стояв з піднятими вітрилами, і довго дивились йому вслід, аж поки він розтанув у ранковому тумані.

Незабаром цей утікач помер у Лампаку, його поховали під надгробною плитою з написом: «Тут спочиває великий Анаксагор, дух якого підносився до найвищих істин».

Сократ з Алквіадам навмисне повернулися до Афін через іншу браму, Сунійську. Місто вже вирувало людськими голосами. Все населення поспішало на агору.

Посеред великого брукованого майдану виріс високий стіс дров, довкола завмерли озброєні скіфи. Раби принесли два оберемки сувоїв і поклали їх на стіс.

— Що це таке, громадяни? — питали здивовані люди, яких дедалі ставало більше на майдані.

— Анаксагорів твір про богів,— відповів їм хтось.— Анаксагор утік, але його твір буде публічно спалено.

У Сократа й Алквіада аж мороз пробіг поза спиною від жаху, коли над стосом дров здійнялось полум'я і їдкий дим оповив усю агору.

Так убивати думку! Палити великий розум!

Із Сократових вуст мимохить вихопився вигук, який еллін живив тільки щодо чужих і менш освічених народів:

— Зупиніться, варвари!

Та сторожа не помітила того, хто це вигукнув.

Хвилину на агорі панувала тиша й чулося тільки сичання вогню, який мав ізжертви дух Анаксагора.

Завжди оптимістичний, Сократ уперше побачив майбутне Афін, повите лиховісними хмарами.

Ясними ночами, коли тільки вартові й п'яниці никали вулицями Афін, теплими ночами, коли люди спали на пласких дахах будинків, щоб їх освіжив бодай легкий подих вітерцю з моря, душними ночами, коли з боку Пелопоннесу сунули хмари та бурчали грози ві зливами, темними ночами, коли і місяць, і зорі забули про землю й світили лише вогні перед Парфеноном, Перікл любив сидіти на самоті в перистилі свого дому.

Аспасія пішла спати, і Перікла ще дужче гнітив тягар самотності. Мов щури з нір, вилазили вороги й нападали, маскуючись за опущеним заборолом шолома.

— Чому я викликаю в них таку лютя? — запитав він одного разу в Сократа.

— Той, хто переросте свого противника, завжди стає мішенню для його нападок, дорогий Перікле, — відповів йому той.

— А хіба те, що я все своє життя дбав про добробут міста, моя провина?

— Провиною іноді вважається й те, що ти знаєш більше, ніж інші, не кажучи вже про практичні діла.

— Невже справді діє таке мірило, Сократе?

— Бо такі ми ще мізерні, дорогий Перікле.

Перікл не міг змиритися із втратою Анаксагора, з ганьбою з безчестям Аспасії: в пасквілях на стінах будинків і в комедіях її називали колишньою мілетською гетерою, яка й досі займається звідництвом і пропонує Перікловим друзям після частування молодих дівчат. Засмучувало його й фальшиве звинувачення Фідія у крадіжці золота.

«Я знаю, чого ви хочете, — подумав він про своїх політичних суперників: — Я добре бачу ваші шкідницькі заміри. Спершу ви хочете зруйнувати довкола мене стіну з моїх вірних друзів, а потім, з'єднавшись із спартанцями, — кам'яний мур».

Під впливом цих невеселих думок перед очима в Перікла дедалі частіше поставало обличчя одного з ватажків демократичної партії, багатого чинбаря Клеона. Перікл сам про це ніколи й не здогадався б. Але друзі відкрили йому очі. Люди чимраз більше хиляться до Клеона. Мовляв, Афінам потрібний не колишній чудовий стратег, а такий, який з неменшим хистом міг би правити ними тепер. І Клеон розп'ятує, що він цілком гідний цієї місії.

Старий Перікл закутався в гіматій і затремтів, немовби до нього долинув шурхіт крил мстивих Еріній. За давні й чужі гріхи?

Однак ці похмурі роздуми нітрохи не зменшували його воявничості. Навпаки, ще більше її розпалювали.

А честолюбність і жадання слави підливали в огонь масла.

Перікл посилював військову могуть Афін, розширював їхній вплив, підкоряв дедалі нові міста і колонії, запроваджував у них демократичний лад, суворо й безжалюно квітався з аристократами.

Сократ з острахом стежив за думками Перікла, Спарта — за його діями. Дві держави, дві Греції: одна тут, а друга там. І водночас найзапекліші вороги, бо в Афінах правили демократи, а в Спарті — двоє царів, які успадкували трон від своїх родів.

Заздрість і ненависть спартанців виявилися сильнішими за хабар, яким Перікл щороку підкуповував Спарту, щоб вона не напала на Афіни.

Спартанці, підтримувані вороже настроєними олігархами в усьому Афінському союзі, погрожували війною.

Народні збори вирували. Небажання воювати брало гору. Та Перікл вірив у силу Афін:

— Чи володіє Спарта такою багатю казною, як ми? Хто тримає в своїх руках усі великі торговельні порти світу — Спарта чи ми?

Несміливого заперечення друзів: «Чи має Спарта такий неприкритий, вразливий і приступний тил, як ми?» — Перікл не почув. Зрештою власна пиха настільки засліпила його, що він привітав спалах іскри, яка розпалила полум'я війни.

Недовгою була радість Афін з розширення її власного впливу. Корінфці нацькували на афінського хижака Спарту. Спарта пригрозила Періклові війною і водночас запропонувала йому мир, висунувши дві умови. Перше: Афіни повинні вигнати за межі Аттики всіх алкмеонідівців, не щадячи навіть самого Перікла, бо цей проклятий рід приносить нещастя цілій Елладі.

І друге: Афіни повинні надати свободу й волю всім членам морського союзу.

Багатотисячний натовп на Пніксі в еклезії вибухнув гомеричним сміхом: а одержати за цю люб'язну пропозицію Акрополь з усіма скарбами спартанці не хотіли б?

Та сміялась не вся еклезія. Не сміялися представники

аттіцьких хліборобів, які прагнули миру, не сміялися й численні афінські громадяни, яких опав страх саме через жорстокість обох умов.

Знову настала темна ніч, така гаряча й така задушлива, що не продихнути. Перікл кличе Аспасію, судорожно пригортає її до себе й лякає словами, які свідчать про його власний страх:

«Ти більше приносиш Афінам шкоди, аніж користі, Перікле».

Цей пасквіль він сам прочитав на стіні, коли повертався, як завжди, пішки з еклезії додому.

Чи прийме еклезія умови Спарти? Чи вижене його з Аттики? Чи допустить, щоб афінський союз розпався? Чи допустить таке ослаблення демократії, що, може, заведе її аж на край загибелі?

Еклезія кипіла, наче лава в сопці, але зрештою-таки відкинула принизливі умови Спарти.

Відповідь прилетіла із швидкістю блискавки: спалахнула війна!

Афінський флот обложив пелопоннеські порти і з десятиків пращ почав закидати їх камінням та вогнем. Спартанський цар Архідам двічі вдирався зі своїми гоплітами в межі Аттики. Він звелів вирубати фруктові сади і гордість Афін — величезні оливкові гаї. Грабувати й пускати з димом околичні осади й садиби.

Сільські жителі, малі й дорослі, разом з рабами тікали від грабіжників, паліїв за афінські мури. Мури врятували їх від списів, мечів і вогню, але в Афінах і в Піреї, ущерть набитому сільським людом, — як це ти, Афіно, заступнице свого міста, могла допустити? — з'явився новий ворог, проти якого безсилі були мури, фортеці, зброя. То була чума, чорна смерть.

Афіни стали схожі на розритий мурашник. День і ніч по місту бігали, падали, корчилися, стогнали, кричали люди.

Афінський флот змушений був повернутися від берегів Халкідіки, бо й серед матросів спалахнула чума. Тільки під Потідеєю залишилися сухопутні війська. Сократ віз до Афін пораненого Алквіада.

Доправивши його додому, Сократ подався до свого житла. Хвіртка була відчинена, у дворі стояли й сиділи незнайомі люди. Мовчки, непривітно глянули вони на непроханого гостя й навіть не відповіли на його привітання.

Він зайшов до будиночка. Там теж було повно чужих людей.

— Що тобі тут треба? — запитав неголений, худий чоловік.

Сократ засміявся:

— Краще скажіть ви, що вам тут треба, вельмишановні! Я — дома. Це мій дім.

— Ти Сократ? — сказав незнайомець уже спокійніше. — Нам розповідали про тебе. Але ми не маємо де жити.

В голосі його не було прохання, не було в ньому й нахабства — в ньому була тільки гіркота. Сократ окинув очима юрбу людей. Мабуть, це були дві сім'ї — батьки і діти. Він неквапливо обійшов увесь дім.

— Звільніть горішню кімнату. Я оселяюся там, а вам віддам решту.

Йому покійно подякували, низько вклонилися.

— Хворих серед вас немає?

— Поки що ні.

— А як ті, що в дворі?

— Вони живуть у повітці і в хліві. Вони всім задоволені, Сократе.

«Задоволені, — повторив у думці Сократ і зійшов нагору. Скинув із себе обладунок гопліта й надяг старий хітон та гіматій, які лежали там, де він їх залишив. — Значить, не крадуть. Поки що не крадуть». І пішов до міста.

Під сліпучо-білим осяйним і прекрасним Акрополем лежало місто, поточене червами, мов те падло. Куди не поткнешся, скрізь таборяться сім'ї втікачів з дітьми. У храмах, у стоях, на сходах, у садах, на смітниках — скрізь, абсолютно скрізь, і багато хто з них уже заражений чумою, маячить у гарячці. Біля джерела Каллірої натовпи людей б'ються за кухоль води, хворі повзають біля їхніх ніг і облизують вогке каміння. Бруківка білого міста вкривається почорнілими трупами. Їх не встигають прибирати і спалювати, бо багато хто не годен перемогти в собі жах, що він теж заразиться й сам обернеться у чорний труп. Трупи у спеку швидко розкладаються. Пахощі лаврових кущів і кипарисів забиває сморід, який пливе з усіх кутків міста.

Страх смерті викликає в тих, хто ще не заразився, і тих, хто вже заражений, жагуче бажання жити і пристрасну хіть до останньої втіхи, яку, може, вдасться десь пізнати. Ніч сповнена саява зірок.

Сократ стоїть у задумі й бачить, як із вілли багатія державні раби із зав'язаними носами й ротами виносять трупи, а біля воріт чатують люди, чекаючи, коли у віллі нікого не залишиться. Останнім виносять труп, накритий гаптованим золотом покривалом.

І зразу ж до будинку кидаються перші здобичники. З будинку долинає зойк. Чоловічий? Жіночий? Вбивство? Гвалт? Смерть? Потім западає тиша, і люди-гієни, які чатують під ворітьми, кидаються досередини, плюндрують, грабують, цуплять. Під люті вигуки ділять здобич.

Сторожа? Хіба у вмираючому місті лишилася ще сторожа? Хіба вона теж не переродилася в гієн?

Біля ніг Сократа чорніє кілька чоловіків. Вони не моляться богам, вони проклинають Перікла, вірячи, що це нещастя на Аттіку й на їхнє місто накликав саме він.

Заграва, а потім і сяйне сяйво над Гіметтою сповіщають про схід сонця. Сократ вітає його:

— Здрастуй, добродатне і прекрасне! Допоможи Афінам, бо тисячі їхніх дітей корчаться в тяжких муках, і Танат цілими купами загрибає їх у свої тенета. Спепели своїм вогнем це чорне зло!

З усіх боків виринають Періклові вороги, вся країна метається в гарячці, бореться із запальним процесом, хворобою раптового переходу від достатку до злиднів, страшного стрибка від розваг до вмирання.

Аспасія, хоч вона й невіруюча, тайкома приносить жертву біля домашнього вівтаря Дія:

— Змилуйся над ним, Громовержцю! Не допусти, щоб і він став жертвою проклятого роду Алкмеонідів!

Аспасія б'є чолом об підлогу і плаче. Після жертвоприношення йде до Перікла. Благає його, щоб він разом з нею, поки не пізно, залишив Афіни і врятував себе та її від чуми.

Перікл окинув її уважним поглядом:

— Забирай своїх служниць і їдь з ними до нашого маєтку. Я не можу покинути Афіни.

Ще того самого дня Аспасія покинула Періклів дім.

Навіть чума стала на бік Періклових ворогів.

Вона скосила обох його синів і сестру. Коли Перікл ховав свого другого сина, то вже й сам був заражений. Він стояв, спершись на палицю, й не дозволяв підходити до нього будь-кому з учасників похорону, щоб ті не заразилися. Заплющивши очі, слухав голосіння плакальниць,

і з-під його повік,— уперше в житті,— покотилися сльози. Із кладовища його принесли в ношах, і він відразу ж зліг. Лежав, неспокійно перевертався з боку на бік, свідомість його затьмарювали галюцинації, а в вухах весь час лунало розпачливе, одноманітне голосіння плакальниць, і йому здавалося, ніби так одноманітно плаче його серце.

Управитель Євангел, звільнений раб, який служив Періклові багато років, залишився біля нього. Даремно шукав він лікарів, які колись не раз бували у Перікловому домі,— лікарі вже давно покинули місто.

Євангел доглядав Перікла сам. Клав йому на груди холодні компреси, обкурював його спальню. Майже не спав. Сидів у кутку Періклової кімнати і тихо розмовляв з богами, тихо молився й ладен був віддати Танатові за Перікла своє життя.

Хвиля гарячки відринула ненадовго. Перікл, неначе з очей у нього спала полуда, побачив Євангела. Йому коштувало неабияких зусиль, перш ніж він зміг розтулити уста й запитати:

— Чи є тут ще хто-небудь?

— Ні, володарю. Тільки ти і я.

— Чому ти не пішов з іншими, Євангеле?

Тиша.

— Ну, скажи — чому?

— Ти звільнив мене від рабства. Ти дав мені свободу.

— А ти нею не скористався,— докірливо мовив Перікл.— Залишився тут.

Євангел силкувався погамувати своє хвилювання, голос його господаря бринів для нього, наче слабенький подих гарячого вітру.

— Мені хотілося залишитись тут,— відповів він.

— Он як! Це вдячність,— гірко констатував Перікл.— Вдячність звільненого раба. А що афіняни? Чи люблять ще мене ці тисячі хворих у місті?

«Тисячі мертвих,— подумав Євангел.— І вони вже не відчувають до тебе ні любові, ні ненависті».

— Хворих залишилось уже небагато,— сказав він.— Ти, найшляхетніший з людей, останній із них. Моровиця покидає наше місто.

Зашерхлі, бліді губи розтяглися в кволій усмішці.

— Дозволь, я поміняю тобі компрес,— мовив Євангел і схилився над ліжком.

— Ні, друже. Не торкайся мене. І не чини більше опору моровиці. Нехай вона довершує свою справу на мені.

Євангел не здавався:

— Ти так довго змагався з недугою, як ніхто інший. Покріпися ще трохи, і ти видужаєш!

— Для кого? Навіщо? — Голос Періклів слабшав, переходив у шепіт. — Для Афін я вже давно мертвий. Все, що я міг дати своїй державі, я дав. Живому Періклові за це тепер не діждатись подяки; тож доведеться йому почекати, поки він помре. В тебе ще знайдеться для мене ковток води?

Перікл упав у нестямі й незабаром сконав.

3

«Привіт Фокіонові та його дружині Леоніді від дядька Лептіна з Афін.

Звістка від тебе втішила мене. Отже, ви всі здорові й вам ведеться добре? Посланець, з яким ви послали мені харчі, передав усе, що ти йому доручив.

Поки що не турбуйся грішми, які я позичив тобі п'ять років тому і які ти не повернув мені й досі. Я не лихвар, а рідний твій дядько, отож із відсотків, які ти виплачуєш мені борошном і олією, я задоволений.

З позичкою, взятою в мене, ти поведився ощадливо. Але тобі довелося добре піднатужитись, поки ти полагодив будівлі й дав лад сплюндрованим спартанцями поля і садам, щоб вони пристойно родили.

Я не поспішаю одержати назад свої гроші. До твого відома, війна ремісникам на руку. І нам, шевцям, теж. Я б не скаржився, якби мав і двадцять рук. Я вже багато не подужаю, а от Сімон старається. Хоч він мудрує навіть під час роботи й раз по раз щось собі записує, та коли діло в нього йде незгірше, то чого б я мав йому за це докоряти?

Старі батьки іноді й сорокарічному синові не соромляться вставити клепку, а в нас усе навпаки. Сімон обточує мене, старого батька. Набрався всіляких премудрощів від нашого сусіда Сократа. Однак про нього я напишу трохи далі.

Ти б ніколи не повірив, скільки в Афінах ще живе біженців. Багато хто з них так і не повернувся до своїх спустошених домівок. Я їм нітрохи не дивуюсь. Ти, дорогий

Фокіоне, звідси далеченько, але в околиці Афін ніхто не відає, що буде завтра, якщо він сам ще доживе до завтра. Що, коли сюди знову вдеруться лакедемонські гопліти? Обладунки на них аж гримлять. Що проти них годен удіяти беззбройний селянин? Хіба зможе захистити його фаланга олив чи отара овець? Це тільки приваблює тих грабіжників, і кров потім тече рікою. Через те багато землеробів і рабів, які прийшли до міста на початку війни, усе ще воліють залишатися тут. Вони почувають себе в місті, як собака на пасовищі, але вони за мурами, а що ці мурі обернулися для них у клітку, вони перестають розуміти.

Іноді мені здається, що, мабуть, я до них несправедливий, бо вони тут розлінились, як воші, геть зіпсувались, і тяжка селянська праця їм уже смердить. Ясна річ, їм довелося б добряче попріти, якби знов треба було починати з ріллі, та ця робота виплатилася б їм, як виплачується багатьом іншим, і тобі теж.

А тепер про Сократа. Ти знову просиш передати йому твоє вітання. Я передав, і він вам усім кланяється. Ти весь час згадуєш про нього, який він був добрий до вас, коли ви втекли від спартанців до Афів і поселилися в його домі.

Ти маєш слухність, він чоловік добрий, але щодалі, то стає все більшим диваком. Геть занедбав себе, в хаті й надворі ходить босий, досі не одружився,— хоч, правда, подейкують, ніби залицяється до однієї гончарівни, молодшої від нього на багато років. Але про інших він дбає! Спершу туркотів у вуха жменьці юнаків, у тому числі й Сімонові, а нині туркоче вже майже всім афінянам. Що з того, що він не бажає їм ніякого зла? Не кожен же любить, щоб із нього витягували все, що він має у собі, а тим паче вади, які він ховає від чужого ока. І через те Сократові друзі й недруги ростуть, як гриби після дощу.

Ти також переказав мені через посланця, що з величезним нетерпінням чекаєш миру і що всі ви там уже ситі війною по саму зав'язку, і питаєш, коли вона нарешті скінчиться, бо, мовляв, я тут ближче до всього і знаю про це більше, ніж ти.

Помиляєшся, дорогий мій небоже: до дельфійського оракула ближче тобі, а не мені. Нам тут про кінець війни нічого не відомо.

Іноді ми з Сімоном сушимо собі голову:

Що ж це воно діється? Після смерті Перікла все тут наче почало пригасати. Я знаю, що тебе більше цікавить, скільки кошиків оливок ти збереш і скільки овечої вовни настрижеш за рік, але все те, що я тобі зараз пишу, є відповіддю на твою тривогу, коли ти, нарешті, діждешся миру. Я не знаю, чи нам його дасть Клеон. Згадай лишень сам, як лютував він, коли Мітілена на Лесбосі почала відходити від афінського союзу. Він хотів перебити всіх мітіленців! Вигубити їх! Винищити до ноги! І аристократів, і демократів. До цього, звісно, не дійшло, але тисячі повбиваних мітіленців, зруйноване місто й спалений флот — це теж багато про що говорить, правда ж? Ти, може, здивуєшся, що ми після Перікла обрали саме Клеона. Після моровиці нам було дуже важко, і ти, мабуть, це знаєш. «Хто нас вирятуює із цього лиха? — питали ми себе.— Клеон!» Коли б ти чув його промову на зборах! Він не промовляв, а ревів, як лев, та в нашому лихові нам усім це сподобалося, і ми віддали за нього свої голоси. Ох і показав же він нам опісля!

Демагог! Мир, який нам, програючи війну, запропонувала Спарта, він одкинув. Нахвалявся, що не перестане воювати доти, поки Спарту дощенту не розгромить і не розтопче. Та нині, коли Спарта наступає нам на горло, Клеон усю провину звертає на афінський народ; мовляв, він слабодухий і невойовничий. Бачили такого хитруна?

Тепер Клеонові перепадає й від Арістофана. Цей так розмалював його в своїй комедії «Вершники», що від Клеона навіть пес кістки не взяв би. Якби в нас не залишилась після Перікла така велика свобода слова, то Клеон звелів би відрубати Арістофанові голову разом з його дошкульним язиком.

Щоб ти зміг скласти собі повне уявлення, як далеко зайшов Арістофан, посилаю тобі два уривки з його комедії:

«Є в нас хазяїн лихої вдачі й грубих манер. Він любить донесхочу набивати своє черево. Цей хазяїн — Демос. Родом він із Пнікса й трохи вже недочуває, старий буркотун. На останньому базарі купив собі раба, Пафлагонця-чинбаря (тут він явно має на увазі чинбаря Клеона, розумієш?), дуже підлого, нікчемного типа».

А далі в тебе й зовеім очі на лоб полізуть!

«Ти дурень, мерзенний, зухвалий і крикливий тип. Твоє верещання лунає по всій країні, на всіх зборах, у всіх залах, у кожному кутку. Ти копірсайло! Ти розворушив

у місті все лайно і грязь! Ти прибрав до рук усі Афіни. Ти дикий ненажера — тобі мало всіх наших податків!»

Думаю, дорогий Фокіоне, цього цілком вистачить, щоб ти зрозумів, чому я не можу тобі сказати, коли скінчиться ця війна, бо тепер ти й сам бачиш, як воно в нас усе заплуталося. Хто може нині сказати, куди поверне Клеон?

Бажаю всього доброго тобі, Леоніді й вашим дітям. Хай вас усіх не забуває Деметра і хай ретельно оберігає ваш маєток та отари милий бог Пан».

4

— Агов, Главкію! Главкію! Ти мене чуєш?

— Ще б пак! Тебе чути, мабуть, аж на Сунії, Сократе. Вже йду! — Главкій такий же статечний і дужий, як і колись. — Отже, ти знову приїхав сюди, Сократе, Вітаю тебе. Вся Гуді вітає тебе, а головне — твій маєток.

Над останнім словом обидва зареготали й дружньо поплескали один одного по плечах.

— Хочеш молока з коржем?

— Ні, спасибі, — відповів Сократ. — Підожду, поки сонце підіб'ється над Кеосом.

Молоко, й коржі вони взяли з собою на виноградник.

— Ну й повітря ж тут! — захоплено гукає Сократ. — А ми в місті дихаємо брудом і помиями.

— А сморід із чинбарні Клеона?

— Та хай йому грець! — вилаявся Сократ. — Ми зовсім задихаємось від нього.

Обидва взяли сапки й заходилися обгортати кушки виноградну.

Сократові пощастило — в особі Главкія він знайшов сумлінного помічника, який ділиться з ним урожаєм і який — тепер уже разом зі своїми дітьми — доглядає його виноградник, збирає виноград і оливки, чавить сік, олію й привозить Сократові до Афін разом із солоними оливками виброджене вино, більше того, ділиться з ним навіть драхмами, що їх утворює за лишки врожаю.

Сократ іноді приїздить до Гуді допомогти обробити виноградник, а також трохи розвіятись..

— Я наче той Антей, Главкію, — каже він. — Я повинен руками й ногами триматись за матір землю, щоб набратися сили. — Він бере в жменю землю, розминає її й пропускає поміж пальцями. — Тут я завжди радію життю, навіть тоді, коли воно й коле мене більше, ніж терновий вінок

на голові; тут я забуваю про занепад афінської моралі. Тут я з самого ранку розкошую на осонні з сапкою в руках, тим часом як афінські вулички ще повиті густою тінню; тут після здорової праці я сідаю з тобою і з твоїми дітьми до чаші вина, вино розганяє в мені кров, усі чорні думки відносить вітер, що віє з гір, і я раптом знову відчуваю себе тим колишнім ясновидцем, котрий народився з усмішкою на вустах.

А коли Главкій-молодший запряг осла, щоб підвезти Сократові до Афін кілька бурдюків вибродженого вина й солоних оливок, Сократ весело крокував поряд з візком і співав:

Я упав в високий верес,
шелестів у ньому Ерос.
Сяйними і ніжними
обвівав мене крильми:
«Ти нещасний, ти нездарний,
до любові незугарний!»

Тим часом біля мармурового столу посеред Сократового дворика, як завжди, зібралися його друзі й учні: Сімон, Крітон, Критій і молоді — Антісфен та Євтідем.

Вони чекають на Алквіада, який обрав для себе політичну кар'єру й затримався десь на раді, а також на Сократа, який от-от має повернутися з Гуді. Сімон ділить порівну харчі, які кожен приніс із собою за усталеним звичаєм. Тільки Крітон завжди приносить так багато, що їх вистачає не лише Сократові на вечерю, а й на весь завтрашній день.

— Даріоне, вперед! — долинув раптом із вулиці дзвінкий голос: тієї ж миті гарний пес рідкісної породи переплигнув через мур й одразу ж заходився обнюхувати присутніх, добрих своїх знайомих. У хвіртці з'явився Алквіад у блакитному хітоні й білому хламсі, гаптованому золотими квітами лотоса.

Всі аж ахнули, таким незвичайно гарним видався їм Алквіад у цьому вбранні, і лише Критій затаїв у собі заздрість, удавши цілковиту байдужість.

Душа його переповнена жовчю: «Він може робити, що йому тільки заманеться, і однаково викликає у всіх захоплення. Такий красень — і волоцюга Сократ! Ха-ха, для афінян ці двоє — непогане видовище! Але я знаю, чому Алквіад постійно з'являється в компанії Сократа. Цей гульвіса й марнотратник демонструє Афінам, що він, небіж Перікла і реальний його наступник у званні стратега (який,

проте, ще повинен завоювати для себе в еклезії більшість голосів), водиться, наче з рідним батьком чи старшим братом, із Сократом, цим взірцем скромності, справедливості й мудрості. Мовляв, дивіться, афінські мужі! З вигляду я джигун, зате в душі — людина справедлива, як ось цей мій учитель. І таким я буду, коли стану вашим вождем. І робить граціозний жест світської людини, поруч якої я, Критій, виглядаю сірою мишею».

— Де Сократ? — питає Алквіад.

— У Гуді, — ехидно відповідає Критій. — Обгортає виноград. Ти теж міг би поїхати допомогти йому.

— А знаєш, це непогана ідея! — сміється красень. — Алквіад із сапкою на винограднику! Ви думаєте, що мені це не пасувало б?

— Чому ж, іще й як пасувало б, себелюбе! — усміхається Критій і стежить за молоденьким Євтідемом; засліплений Алквіадовою красою, той ніжно погладив його литку. Алквіад м'яко відштовхнув юнака й нервово заходив по двору:

— Мені дуже кортить дізнатися, що Сократ думає про Арістофанових «Вершників». У театрі його так щільно обступили люди, що я не міг із ним поговорити.

Євтідема збентежила Алквіадова відмова. До нього підійшов Критій. Посадовив поруч себе й погладив його волосся. Потім почав гладити й щоки, пригортати до себе, аж поки в нього не прокинулось палке бажання.

З вулиці раптом долинув спів і гуркіт воза.

— Сократ!

Сімон відчинив ворота, і слідом за Сократом у двір, ведучи за повід осла, увійшов Главкій-молодший.

Бурхливу зустріч Сократа довелося скоротити, щоб дати змогу йому й Главкієві зняти з візка вино й відразу ж після цього відкрити один бурдюк на сьогоднішню вечерю.

Сімон і Антісфен допомагають, тягнуть із колодязя воду, приносять кратер, черпають глечиками з нього вино й наливають у чаші. Главкій, не затримуючись ані на хвилину, вирушає назад у Гуді.

— Гей, друзі! — вигукнув Сократ, підносячи чашу, коли всі сіли до столу. — Земля, наша прадавня мати, шле вам своє вітання з Гуді! — Він глянув на Алквіада. — Що з тобою, мій любий? Чому в тебе таке засмучене обличчя? Що тебе тривожить?

— Так, Сократе, твоя правда. Я справді дуже стривожений. Арістофановими нападками на Клеона. У цьому я

вбачаю посягання на нашу демократію. Його гострий язик не зупиниться ні перед чим. Я чув, він і на тебе пише комедію, Сократе,— сказав Алквіад.

— Невже я сподобився в нього такої ласки? — засміявся Сократ.— Навряд. Та я все одно хотів би дізнатися, за що «Вершники» так полюбилися публіці і, зрештою, суддям теж, бо вони присудили їм першу премію. Що сказали б із цього приводу ви?

— Клеон хоче багато, проте знає і вміє надто мало,— відповів Алквіад.— Він з величезною приємністю задушив би весь Пелопоннес, та для ведення війни його чинбарських знань явно замало. Але тепер він не тільки володар своєї чинбарні, де працює повно рабів, а й володар цілого морського Афінського союзу. Афінський союз розсипається, і до того ж ця постійна маленька війна от-от переросте у війну велику. А Клеон, поганий стратег, взагалі не дбає про справу, яка є однією з найголовніших, а саме — про тил.

— Про який тил, Алквіаде? — запитав Сократ.

— Економічний і етичний.

Сократ схвально усміхнувся:

— Прекрасно! Я радий, що тут пролунало слово «етичний». Чого варта етика в нинішніх Афінах?

Антісфен, буркотливий юнак, з досадою мовив:

— Це нещасна жебрачка. Її вже майже ніде не видно. Люди судяться, видають один в одного шматок із горла, мораль скрізь занепадає. Хоч після моровиці минуло вже п'ять років. Величний афінський дух, який високо витав над Акрополем і поширювався на весь світ, переможено смерчем розкладу й захланності...

Крітон поклав йому на плече руку:

— Я не знав, Антісфене, що ти такий песиміст. Це, мабуть, тому, що ти народився в лихі часи. Ми, хто пам'ятає часи кращі, віримо в їхнє повернення. Потрібен мир. Війна робить із людей негідників.

Алквіад ударив кулаком по столу.

— Не сама війна це робить, Крітоне! — спалахнув він.— А війна, яку ведуть погано і якій не видно кінця-краю. І саме в цьому завинив Клеон!

За столом запала ніякова тиша.

Першим порушив її Сократ:

— Афінський народ заслуговує кращого вождя. І коли він аплодує Арістофановим «Вершинам», то це свідчить про те, що він хоче іншого вождя, господаря і стратега,

Під час спільних вечер Сімон, як правило, прислуговує біля столу. Нараз він спіткнувся об якусь річ, що лежала, заросла плющем, біля мармурової брили. Піднявши її, він побачив, що це іржавий різець. Упізнавши, чий він, хотів сховати, та Сократ це помітив:

— Що ти там знайшов, Сімене?

— Ну... різець... його вже з'їла іржа... це різець твого батька...

— Стій! Покажи-но його сюди!

Всі здивовано втупилися в перелякане Сімонове обличчя.

— Кажу тобі... він весь з'їдений іржею... вже ні на що не годиться...

— Дай-но його мені!

Сімон неохоче простяг різець Сократові. Сократ узяв різець й оглянув його з усіх боків.

— Навіщо ти брешеш, Сімене? Хіба ти не помітив ось цього клейма? Адже ти його добре знаєш. Це мій різець.

Сократ хвилину крутить різець в руках, а потім шпурляє на купу сміття під муром.

— Ти, Критоне, докоряєш мені, що я песиміст,— озвався Антісфен.— Кажеш, що ви, старші, вірите в повернення кращих часів. А ось погляньте! Сократ, який з нас усіх найбільше скуштував тих кращих часів, у їхнє повернення не вірить!

— Не вірю, кажеш? — здивувався Сократ.— Я — не вірю?

— Ясна річ, ні,— відповів Антісфен.— Ти не віриш, що знову будуватимуть якісь нові Пропілеї, не віриш, що виникне потреба в твоєму різці для роботи над якимись новими Харітами.

— Весь цей час, що ми тут сидимо й вечеряємо, не я вас, а ви мене повчаєте,— сказав Сократ.— А тепер я бачу, що не тільки одного Антісфена, але й усіх інших здивувало те, що я пошпурив цим різцем, як непотрібною річчю. Ви говорили тут про Клеона, говорили про те, що війна робить із людей негідників. Яка в цьому роль Клеона? Може, він не бачить, яке зараз склалося становище в Афінах і як стоять справи з нашими союзниками? Ні, він це добре бачить, однак не знає, що робити. Через те й репетує! Через те й хоче заглушити все своїм криком. Бачить тільки один шлях: насильство. Винищити, вибити, вигубити все, що озветься проти нього. Від усього він має тільки одні ліки: війну. Але війнний стан не лікує

болю народу. Ні в чому не допомагає, ніщо не поліпшує. Ви сказали: «Війна робить із людей негідників». А подумайте: може, треба робити з негідників людей?

З платана, кружляючи в повітрі, упав підточений гусиний листок.

— Я пошпуривав своїм різцем, бо не працюю над статуями вже багато років! Ніяких нових Пропілеїв тепер не будуватимуть, це правда. А може, ви хотіли б, щоб я тесав надгробні плити для мертвих? Ні, ні! Я хочу дбати про живих.

5

Щотижня Сократ ходив до гімнасія Академа за Діпілонською брамою навчати молодь і вести з нею бесіди. Сьогоднішній день палав яскраво, мов олімпійський вогонь, повітря було вологе, насичене подихом моря і пахощами любих бджолам квітів.

Сократ ступав повільно, переваляцем, і чалапання його босих ніг нагадувало плескіт оселедців у неводі.

В тому місці, де шлях йому перетинала річка Елідан, перед ним щоразу, коли він ішов сюди, у вуличках Кераміка відкривалася одна й та ж сама картина: трохи осторонь від центральної вулиці, на маленькій площі, на килимі, простеленому долі, гончар Нактер виставляв свої вироби, а продавала їх молода дівчина.

Сократові з вулички було добре видно цю невеличку площу, яка була вся залита сонцем і на якій посеред килима стояло кілька гарних амфор з вухами, пузата енохоя, кілька кратерів для змішування вина, а між кіафами й тонкими лекіфами для олії, виготовлених з неабияким художнім хистом, було розкладено звичайні гончарні вироби: глечики, миски і блюда. Посеред цього оранжево-коричневого лісу кераміки, розмальованої геометричним орнаментом, зображеннями рослин і тварин у густо-червоному або червоному кольорі, стояла прекрасна жива амфора. Висока дівчина зі смаглим, гарно зліпленим обличчям під лискучорною шапкою чудових кіс, струнка, мов кипарис, руки в боки, наче вуха амфори, оглядала своє кольорове царство витонченого й побутового посуду і з майже орієнтальною незворушністю чекала на покупців.

Довго й захоплено спостерігав Сократ за силуетом дівчини. Вона не подавала й знаку, що знає про нього. Але

уважно придивлялась до нього й належно його оцінила. Вона змалку звикла бачити довкола себе чоловічі подоби, намальовані на глиняному посуді. Мріяла, щоб і їй дістався якийсь такий герой, хоч тоді ще не знала, навіщо їй взагалі потрібен чоловік.

З невиразних мрій згодом народилась виразна потреба. А тут, на сонячному боці вулиці, щотижня зупиняється один чоловік, і те, що він зупинявся заради неї, вона зрозуміла відразу. Він завжди мав на собі тільки простий короткий білий хітон без рукавів і довгий коричневий гіматій. Був засмаглий від сонця, атлетичної будови тіла, і коли б поголив бороду, йому можна було б дати років із тридцять п'ять. Як на неї, він ні в чому не поступався перед Ясоном, Ахіллесом, Одиссеєм, а тим паче перед божественним Сіленом. Що в ньому було найкраще, то це його погляд, який підкоряв того, на кого він дивився, але не так, як погляд змія, що паралізує свою жертву, а підкоряв своїм блиском і своєю доброю думкою, від чого всі одразу відчували радість і веселість.

Сократ дивиться, дивиться, і раптом... Що це він бачить? Дівчина, узявшись у боки, легко похитується у такт ліри, на якій бринькає якийсь Орфей із передмістя. Але дівчина не помічає цього джэнджика, вона чує тільки мелодію ліри і всміхається Сократові.

«Досить уже цих оглядин!» — подумав Сократ. Та тільки-но ступнув крок, як раптом... що це? Біля виставленого товару зупинивсь якийсь чужинець. А коли зупинився він біля товару, то, як це часто буває, зупинилися й інші покупці та цікаві; до них приєдналися й діти, які гралися на майданчику, і за мить довкола цього посуду, — горщиків, глечиків і ваз, — здійнявся крик і гамір. Але всіх цих покупців і цікавих миттю приборкав дзвінкий і владний дівочий голос. У ньому бриніла впевненість, твердість і рішучість.

Молода вродлива торговка поводитьсь так, що Сократ дивиться на неї, мов зачарований. З насолодою поглинає очима сцену, яка розігрується перед ним, однак і сам теж стає її учасником. І, що найдивніше, сам собі не чинить ніякого опору!

Яка ж бо вона цокотуха! І який гострий у неї язичок! Мить — і вона вже проганяє від виставленого товару довготелесого юнака, що схопив до рук високий, з білою поливою лекіф тільки для того, аби зблизька розгледіти гарну торговку.

— Постав негайно на місце, нахабо! Цей лекіф не для твоїх брудних лап! О боги, чому ви мовчите?

Сократ тихо сміється в бороду: «Зате ти тут не мовчиш, балакуча красунечко!»

— Я бачу тебе наскрізь, голубе! — лунає приймний дівочий голос.— Ти обмацуєш і брудниш мій найкращий посуд і при цьому витріщаєш очі на мене, думаючи собі, що обмацуєш мої боки. Ні! Годі! Щезни, безсоромнику, поки я не кинула тобі межі очі якимось черепком!

«Яка бездоганна аттічна мова,— захоплено думає Сократ.— Вона могла б давати уроки самому Горгієві. А яка дивовижна вимова! Жаль, що в театрі грають лише чоловіки».

Керамікські хлопці сміються з юнака, але той не щезає. Він відступає на задній план, бо на авансцену в супроводі раба виходить іноземець у грезетовому плащі.

— Ласкаво просимо, шановний, до Нактера, до найславетнішої крамниці з найгарнішою в усіх Афінах керамікою. Боги твої і наші благословили твої кроки, що привели тебе до нас. Вибирай обережно, бо тут що не посудина, то справжній скарб.

Сократ мало не заплодував дівчині. Слухати її — справжня насолода!

— Мальовану амфору для олії, щоб прикрашала твою їдальню? Ох, шановний! Такої амфори, яку тобі можу запропонувати я, не знайдеш ніде. Скажи мені тільки, який ти бажаєш стиль? Із чорними фігурами? Червоними? Чи щось у вільному стилі Полігнота? А тема? Сцени з міфології, з палестри? Чи, може, з життя? Ах, так. Я тебе розумію. Ти шукаєш аттічну кераміку, де на червоно-оранжевій глині чорним густим лаком зображено міфічну пригоду. Ні? Тоді фігури червоного кольору. Авжеж! У тебе чудовий смак! Поглянь, ось те, що ти шукаєш! Ця амфора, звісно, дорожча, ніж чорний стиль, та якщо говорити про її красу й досконалість, то я віддаю її майже задурно. Ти чуєш цей чудовий звук, коли я по ній стукаю? Ну звичайно, вона вийшла з батькової печі. Скільки коштує? Двісті драхм. Багато? Ох, шановний, деінде за таку роботу ти заплатив би триста або навіть більше, якби, звичайно, вони в тебе були. Але я бачу, їх у тебе не вистає. Сто вісімдесят?

Помітивши, що сюди прямують раби з ношами знатного роду, дівчина прискорює переговори:

— Ну гаразд. Тільки як виняток. З поваги до твоєї сірійської батьківщини. Ну звичайно, це видно. З самої навіть поведінки. Загорнути? Боронь боже! З тканини цей прекрасний виріб може вислизнути, і від нього залишиться тільки купка черепків. Нехай раб несе його якомога обережніше.

Дівчина взяла сто вісімдесят драхм, чемно, але гордо, як царівна, вклонилась іноземцеві й звернула погляд на ноші.

З них вийшла молода жінка в жалобі. Дві рабині ступали слідом за нею.

Торговка шанобливо схилила голову й чекала, коли до неї звернуться.

— Померла моя мати. Я хотіла б поставити на її надгробну плиту пристойний жертвник.

— Можу запропонувати тобі кілька прекрасних лекіфів, шановна.— Дівчина спритно нахилилася й одну за одною підняла кілька посудин.

Жінка уважно їх оглянула. Раптом вона помітила Сократа, який стояв неподалік, обернулася до нього й привітно кивнула йому головою; упізнав її й Сократ і відповів на вітання.

— Ти справді гарна дівчина,— сказала жінка.— Батько не обманював.— Вона всміхнулася: — Мій батько — трагічний поет Софокл.

— І він мене знає? — здивувалася дівчина.

— Ти, здається, Ксантіппа, дочка відомого гончаря Нактера?

— Так. Це справді я. Тільки щось не пригадую...

— Можливо, про твою красу він чув од когось із своїх друзів,— провадила далі жінка, мимохить глянувши на Сократа.— Скільки коштує цей лекіф з блідо-синім зображенням Харона на білому тлі?

— Його малював сам майстер Бріг, шановна. Він коштує двісті п'ятдесят драхм.

Жінка взяла в руки гарну посудину й оглянула її зблизька.

— Вона справді прекрасна. Логіро, заплати за неї, ти, Аграно, обережно віднеси її до нош. А тобі, Ксантіппо, я зичу великого щастя,— усміхнулася жінка і, ввійшовши в ноші, помахала рукою Сократові.

Хлопці, які спостерігали цю сцену, кинулися бігти вслід за ношами.

Сократ усе чув. Так, він справді недавно вихваляв перед Софоклом Ксантіппину вроду. З роками в чоловіка більшає досвід і меншає відваги. Та не можна вже стільки вагаться і стояти отут, наче той жебрак.

Він підійшов до дівчини й звернувся до неї:

— Прекрасна царице цього розмаїтого дива! Дозволь мені поклонитись твоїй красі.

— Я теж вдячна випадкові,— а може, твоєму бажанню? — який привів тебе до мене.

— Я боюся, моя красуне, що не виправдаю твоїх сподівань і куплю...

Мову його перебив дзвінкий сміх, такий ясний і чистий, як її зуби.

— Я далека від того, аби вірити, що ти прийшов щось у мене купити, Сократе.

Він нітрохи не здивувався, що дівчина його знає. Адже його знають геть усі в Афінах. А те, що вона знала його дуже добре, він зрозумів одразу.

— І ти прийшов...

— Я вже сказав. Уклонитися твоїй красі...

Вона кивнула головою, і її чорне густе волосся захвилювалося.

— За те, що ти прийшов зі мною побесідувати, я повинна...

Вони обоє засміялися. І Ксантіппа, бачачи, як весело Сократ сприймає її жарти, жваво провадила далі:

— Мабуть, ти прийшов послухати, як я сама вихвалитиму свою мудрість, а потім заженеш мене своєю діалектикою в глухий кут і доведеш, яка я безнадійно дурна...

Він був у захваті від неї, проте йому ще не хотілося міняти веселого тону розмови, щоб не втратити приємного відчуття задоволення її сміхом.

— Тобі, мабуть, відоме ім'я Фенарети?

— Хто ж не знає імені твоєї матері?!

— Баби-повитухи, яка, може, й тобі помагала прийти на цей світ,— докинув Сократ.

— Не може, а точно! Мені розповідала про це моя мати.

— Отож-бо я успадкував від неї повивальне мистецтво, майєвтіку, і наганяю на кожного ним жах, що не тільки з його живота, але й,— яке страхіття! — з голови захочу витягти думку, якщо вона там, звісно, є. А іноді буває,— Сократ удавано сумно зітхнув,— що там я не знаходжу

нічого, крім порожнечі; і тоді сердега за це відкриття,— уяви собі! — починає мене ненавидіти!

— І ти цьому дивиєшся? — запитала Ксантіппа.— Кожен ховає те, що має під накривкою, а ти нахабно піднімаєш її, і замість безсмертних слів про гармонію та Сократову науку «калос кагатос»... з-під неї із сичанням вихоплюється трохи пари. Мене теж поймає страх, коли ти вступлюєш у мене свої очі...

— Ну й даремно! Тобі не можна відмовити в розумі, прекрасна Ксантіппо,— сказав Сократ переконливо.— Ти пройшла чудову школу. Ту саму школу, що й я.

В голосі Ксантіппи забриніли нотки образи:

— Не глузуй із мене! Я не проходила ніякої школи.

— Проходила, моя люба. Я пройшов більший, ти — менший базар, але і там, і там були люди.— Сократ дивився на її здивоване обличчя, напіврозтулені вуста, які вперто мовчали.— Я мушу тобі відкрити про себе щось таке, після чого ти повіриш, що я з тебе не глузую і що ми з тобою справді однокашники.

Ксантіппа почала помалу задкувати, та її боса нога напнула на лекіф, посудина захиталась, і дівчина злякано скрикнула.

— Не впав,— заспокійливо мовив Сократ, дивлячись на високий лекіф.

— Зате я могла впасти. Що це ти мені забиваєш баки? Мабуть, я роблю дурницю, що слухаю тебе,— сказала Ксантіппа і докірливо похитала головою. Але перш ніж Сократ спромігся щось відповісти, вона рішуче мовила: — То що ж ти хотів мені про себе розповісти? Кажи, я слухаю!

Сократ засміявся:

— Я багато чого навчився з книг, багато чого від освічених мужів, проте найбільшу науку пройшов на базарах серед народу. І там я вчуся постійно. От і сьогодні: я багато чого перейняв від тебе, Ксантіппо.

— Від мене? Я — твоя вчителька? — Ксантіппа зареготала.— В такому разі, тобі неабияк пощастило!

— А мені іноді й справді в дечому щастить. Взяти хоча б оте, що я стою зараз перед тобою. Я вже стільки років тиняюсь афінськими вулицями, зазираю в кожен кут, одначе тільки ти змогла мені сказати: «Годі, годі, любий Сократе, мудрувати тобі! Може, ти нарешті зупинишся? Може, звернеш нарешті увагу й на мене?»

— На кого? — запитала Ксантіппа.— Це ти що, про мене?

— Та що ти, дівчинко. Це я про кохання. Про найпрекрасніше безумство на світі. І ти мене напоумила, що тинятись весь час містом — добре, але іноді ще краще й зупинитись. А особливо тоді, коли ти в когось закохаєшся. Я просто зачарований тобою, Ксантіппо, моя ворона лощичко,— широко сказав Сократ.

— Я щотижня чекаю, коли ти нарешті з'явишся у вулиці, коли зупинишся й почнеш дивитись на мене так, немовби бачив щось... щось...

— Щось таке, від чого немає нічого гарнішого в цілому світі! — докінчив він за Ксантіппу.

— Ох, яке блаженство чути ці слова саме від тебе,— сказала дівчина.

— Можна запитати, чому ти слово «блаженство», яке я шаную, пов'язала саме зі мною?

Дівчина мовчки гладила рукою вінця амфори. Ясні очі її повила легка поволока.

— Чому? Та це ж дуже просто: на мене від тебе переходить щось приємне, щось таке, що я не вмію назвати, але від чого почуваю себе безмежно щасливою.

Сократові довелося докласти неабияких зусиль, щоб у своєму довгому гіматії поміж розмальованих посудин продертися до неї й нічого не перекинути. Він обняв дівчину, палко поцілував її, і вона відповіла на його цілунок.

6

— Сьогодні ми знов хтозна-доки його чекатимем,— похмуро мовив Антісфен.

— Наш господар дому десь швендяє,— посміхається Крітон.

— Колись заради дівчини він цікавився шевською триногою, а нині — гончарним кругом,— підхоплює Сімон.

А тим часом трохи віддалік на мармуровій брилі сидить Критій і пригортає до себе молоденького красунчика Євтідема. Пригортає його обережно, щоб не наполохати, й нашіптує йому любовні вірші, які сам склав для нього.

— Ти її знаєш, Критоне? — питає Антісфен.— Мабуть, вона гарна, як та зірниця в небі, коли наш учитель забув і про свою знамениту софросюне, і про свої бесіди, які любить над усе на світі, і про нас також.

— Ця його Ксантіппа, кажуть, дуже проречиста,— відповів Крітон.— Для торгівки це не дивно, а для Сократа — тим паче, бо мовчазна його ніколи б не привабила. До того ж вона, кажуть, гарна, як намальована. В цьому теж можна не сумніватися, в Сократа є непомилне відчуття краси.

— Скажіть, будь ласка! — озвалося раптом від хвіртки, яку відчинив господар дому.— Які ви нетерплячі! А чи знаєте, який великий шмат дороги до Діпілонської брами і назад, не кажучи вже про прогулянку вздовж Ерідану?

— Ха! — переможно вигукнув Крітон.— Нарешті признався. Ви чули? Прогулянка вздовж Ерідану? А дозволь запитати тебе: з ким?!

— З Ксантіппою... з моєю вороною лошичкою,— замріяно відповів Сократ, блаженно всміхаючись.

— Ти так у неї закохався? — здивовано запитав Антісфен.

— Справжній мужчина завжди повинен доводити почату справу до кінця, а, крім того, мені здається, в мене влучила стріла божественного безумства Ероса...— відповів Сократ.

З нього перестали сміятися.

— А як же проповідувана тобою софросюне? — поцікавився Антісфен.

— Астрологи свідчать, що існує таке положення зірок, коли софросюне треба слухатись, але існує й таке, коли проти неї треба захищатись, навіть більше — зрікатися її.

— А від чого це залежить? — запитав Крітій, глядячи Євтідемову шию.

«Тут бракувало ще тільки твоїх запитань»,— подумав Сократ, однак відповів:

— Від виду любові, дорогий Крітію. Любов — це жадання блаженства й добра. Якщо в ній немає останнього, то це не справжня любов. Великий — і водночас малий — бог Ерос,— дитина і столітній дід в одній особі,— хоче, щоб божественне безумство, яке він пробуджує в серцях, знайшло свій вияв у прекрасній любові, котра веде до гармонії душі.

— Це поширюється й на підтоптаних закоханих? — ущипливо запитав Крітій.

— Ще й як! — відповів йому Сімон.— Вони мудріші, у них глибші враження, і вони здатні викликати їх і в коханої особи. Погляньте на Сократа! З його вигляду вид-

но, що захоплення красою й життям не є перевагою молоді!

Сократ докинув на адресу Критія:

— А крім того, його ніколи не приваблювали хлопці, а тільки жінки і то такі красуні, як Ксантіппа. Для мужчини створена жінка, а не мужчина.

Критій невдоволено блимнув на нього й відповів:

— Кожна жаба хвалить своє болото і має на це право.

— Нам уже треба потроху збиратися в дорогу,— сказав Сократ, відвернувшись від Критія.— Гіппій буде на агорі за три години до полудня, і ми не повинні змушувати його чекати.

Раптом розчинилася хвіртка, і на подвір'я вбігла молода дівчина в сільській одежі, закутана шаллю. З розгону гепнувшись на першу-ліпшу мармурову брилу, вона важко відсапувала.

Всі кинулись її обіймати. Сократ погладив її обличчя, розчервоніле від швидкого бігу.

— Добридень, дорогий Евкліде. Як ти добрався?

Евклід, Сократів учень, був мегарянин, а що мегарянам під страхом смертної кари заборонено було вступати на землю Аттики й бруківку Афін, то він з'являвся до Сократа вночі, переодягшись дівчиною.

— Добре, Сократе. Я вийшов з Мегари по півночі. До Елевсіна дістався бігцем, а по землі Аттики йшов легкою дівочою ходою, коли вже розвиднілося, і з оцим ось кошиком.

— Ти кого-небудь зустрів? — питає Критон.

— Анікогісінько! Я ходжу безлюдними стежками й над ранок завжди приєднуюсь до торговок.

— Ти — найсамовідданіший учень із нас усіх. Стільки разів у місяць робити по сто шістдесят стадіїв! Я ніколи не зможу віддячити тобі за це, Евкліде.

— Кожне твоє слово, Сократе, є для мене винагородою,— щиро сказав Евклід і почав скидати дівоче вбрання, під яким був хітон.

— Кажуть, Сократе, що Гіппій чудовий оратор,— звернувся тим часом до Сократа Євтідем.

— Ну то й що з цього?

— Я... я... тільки так...

Сократ широко усміхнувся:

— У тебе ясні очі, Євтідеме, і в них усе легко можна прочитати.

— І що ж ти в них прочитав?

— Те, що ти соромишся висловити вголос: «Тобі не страшно, Сократе?» Бачиш, я вгадав. Ти почервонів, мов троянда.

— Ти що, збожеволів, Євтідеме? — обурено вигукнув Крітон.— Сократ і...

Та Сократ жестом руки зупинив його!

— Все, що нам відомо про Гіппія, свідчить про те, що вести диспут з ним буде нелегко. Такого суперника, який знається на багатьох науках, до того ж є першорядним оратором, не можна недооцінювати. Чи, може, вам здається, що це не так?

— А хіба слово, хай воно навіть наймудріше, — достатній аргумент у диспуті? — запитав Антісфен.

— Ти хочеш, щоб він продемонстрував на афінській агорі свої дії? — здивувався Евклід.

— Звісно, ні. Краще хай продемонструє нам свої думки, — мовив Антісфен.

— У центрі нашої уваги має стати людина, — сказав Сократ.

— Такої ж думки й софісти, — вихопилося в Критія. Він мав на увазі вислів Протагора. — А далі що, вчителю?

Сократ пильно подивився йому у вічі й відповів:

— Дуже просто. Далі мова піде про те, як хто дивиться на людину й що думає робити з нею.

Вони подалися до міста; по дорозі з Сократом раз по раз весело вітались афіняни. Навіть ті, кому він колись зазирнув у душу й відкрив, що в них справжнє, а що фальшиве, ховали своє ображене самолюбство й сердечно віталися з ним.

Сократ протискується поміж ятками крамарів і торговців, учні невідступно йдуть за ним. Базар вирує головами:

— Купіть! Купіть! Мої оселедці найкращі і найдешевші. Сюди, до мене, хто охочий! Віддам запівдарма!

— Хайре, Сократе!

— Хайре, Діоне! Хайре, Фарнако! Як торгується?

— Агов, Сократе! В мене є свіжі фіги. Для тебе — за добре слово!

Сократ зупинився біля жінки, яка продає нут. Він купує в неї майже щодня. Купує? Йому вона дає з поваги за дарма.

— Як я можу брати в тебе гроші, добрий чоловіче? Сип собі, скільки хочеш. Я ще винна тобі за рекламу. Он поглянь!

На дощечці невміло, але старанно надряпано: «В мене купує Сократ!»

Друзі засміялись, а з ними і всі, хто був поблизу.

— Треба було б, Фіоно, за словом «купує» в дужках дописати: «за п'ять пальців»,— сказав Сократ.

— Та що ти! Так говорять тільки про злодіїв!

— Але ж він теж краде! — добродушно регоче торговець оливками біля сусідньої ятки.— У мене він украв душу з тіла.— І, бачачи, що до нього обернувся Сократ, квапливо додав: — Витягнув з мене, що я б'ю свою жінку. Та тепер, Сократе, я вже цього не роблю.

Друзі зупинились біля ятки, де торгував їхній товариш Пістій. Він уже самостійний карбувальник, продає мідні, срібні й золоті прикраси. Ятка його стоїть на самому краю ринкової площі, щоб тут могли зупинитися вельможні дами або гетери, яких раби несуть у ношах.

Широко всміхаючись, Пістій дивиться на Сократа й хвалиться:

— Багатій Ментін замовив у мене золотий ошийник на єгипетський взірець. Важка, коштовна річ. А знаєш, для кого? Ти її добре знаєш...— шепоче він.— Для гетери Феодати. Вона сама приходила до мене зняти мірку. Я можу заробити на цьому аж вісімсот драхм. Що ти на це скажеш, Сократе?

— Якби Ментін був на твоєму місці, він заробив би тисячу вісімсот драхм. Ти теж зароби. Він од цього не збідніє,— засміявся Сократ.

— Гаразд,— потер руки Пістій.— А тепер я збираю товари й зачиняю. Хочу послухати, як ти провчиш цього заброду, ха-ха...

— Я боюся, аби він не провчив мене, дорогий Пістію. Приходь коли-небудь увечері, якщо можеш!

— Я б залюбки, та дружина...

— Ах, он воно що! — засміявся Сократ.— Вона тримає тебе на коротких віжках! А ти не давайся!

— Кажуть, ти теж збираєшся одружитись...

— Це дійшло вже й до тебе, Пістію?

— На ринку відомо геть про все.— Пістій нахилився до Сократа й прошепотів: — У напрямі Керамік — чарівна Ксантіппа.

Сократ і його друзі ввійшли до Стої Пейкіли. Біля великої картини битви під Марафоном, намальованої Полігнотом, вони побачили гурт софістів та їхніх шанувальників, які чекали на молодого, проте відомого вже у всіх грецьких містах софіста Гіппія з Еліди.

Послухати змагання між Сократом і Гіппієм прийшли також і оратори. Лісій із Сіракуз, один із найстарших логографів і непохитний демократ. І Антіфонт, реєстратор судових промов, знавець процесів, що стосуються вбивств, прихильник олігархів, давній Сократів ворог.

Сократ із друзями зупинився на чималій відстані від софістів. Тут і там юрмився люд.

— Наче дві армії перед битвою, — засміявся Сократ. — За плечима в них історичне й героїчне тло — Марафон.

— Марафон — це минуле, — зауважив Крітон. — Для нас важливе майбутнє.

Вже й на сходах, які ведуть до Стої, і під ними зібрався великий натовп громадян, і серед них багато торговців. Кожен знає, що тут незабаром відбудеться.

В кінці Стої з'явився стрункий чоловік і наближається повільною ходою, притаманною вельможам. Густа борода додає йому статечності. На ньому довгий збірчастий хітон, на якому золотом вигіптувано єгипетські піраміди із сфінксами та антилопами. Цей мотив на хітоні весь час повторюється. Святковий хітон спадає йому аж до п'ят, а поверх нього накинуто хламід топазного кольору. В дбайливо завите волосся застромлено лаврову гілочку із срібла. Чоловік, обвішаний золотими оздобами, які сам собі викував, тримає в руці ебеневу палицю з золотою кулькою. Саме втілення витонченої делікатності й розкоші.

Навпроти нього стоїть Сократ — простий, босий, засмаглий і статечний, як аттичний селянин.

Натовп вітає обох філософів оплесками. Антіфонт кинувся назустріч дорогому гостеві. А той першим підходить до Сократа й поштиво вітається з ним.

— Я Гіппій з Еліди, учитель мудрості.

— Це видно, — відповів Сократ. — А я Сократ, прихильник мудрості.

Гіппій оглянув Сократа з голови до босих ніг.

— І це теж видно з того, що я про тебе чув.

Софісти задоволено перезирнулися: завдано першого удару.

— Ласкаво просимо, славетний Гіппію,— спокійно і ввічливо мовив Сократ.— Афіни перед багатьма відчиняють навстіж свої брами. Але у серце своє вони впускають мало кого. Ти прибув до нас з Еліди?

— Своєї рідної Еліди я останнім часом майже не бачу. Частіше буваю у Спарті, якою я просто зачарований. Побував я також у Сіракузах, в Акраганті та в Єгипті. Відвідав Сарди, Родос, Галікарнас, Мілет, Самос, Ефес, фессальську Ларісу і звідти нарешті приїхав сюди.

Міста, які Гіппій відвідав, він перерахував з погано прихованими хвастощами.

— Я теж подорожував,— сказав Сократ.— Відвідав Гуді.

На сходах Стої вибухнув сміхом гурт людей, що стежили за цим словесним двобоєм.

Хтось із софістів тихо сказав Гіппієві:

— Це село неподалік від Афін.

— У тебе там маєток? — запитав Гіппій.

— Невеличкий. П'ятсот душ рабів,— відповів Сократ. Кожен кущик свого виноградника він перетворив на живу душу.

— Це, без сумніву, значний маєток. А мені казали, Сократе, що ти бідар.

— Тобі збрехали. Я казково багатий.

Всі здивовано витріщились на Сократа.

— Маю п'ятсот кущів винограду. Маю дах над головою і багато вірних друзів, тут, довкола мене, і там.— Він показує на ринкову площу, звідки долинають оплески.

— Ну що ж, ми познайомилися. Мені дуже приємно. Я хотів поговорити з тобою, Сократе, бо слава про тебе облетіла всі краї, які лежать навколо нашого моря. Я чув про тебе дивовижні речі, а надто люди хвалять твою мудрість.

— Ти перебільшуєш, дорогий Гіппію. Хто може нині претендувати на мудрість! А, керуючись твоєю настановою сумніватися з приводу всього, можна було б поставити під сумнів, чи мудрість існує взагалі.

— Щодо цього я ніколи не сумнівався, бо я сам — учитель мудрості.

— Але тут виникає питання, що таке мудрість,— провадив далі Сократ.

Гіппій почав нервувати:

— О так, я чув про твій метод витягувати з людей їхні погляди й знання, щоб методом дедукції одержати дефініцію поняття.

— Техне майєвтіка, — засміявся Сократ. — Атож! Тобі хіба не сказали, що моя мати була повитухою?! Повивальне мистецтво я успадкував від неї. Для кожного важливіше, коли я витягну висновок про щось із нього самого, ніж зроблю його сам.

— А я визнаю інший метод, — хвальковито заявив Гіппій. — Мій метод — лекція і змагання з ораторського мистецтва.

Сократ похитав головою:

— Щодо мене тобі не пощастить його застосувати. Я маю звичай вести бесіди. Тобі це підходить?

— Я до всього вмію пристосовуватися, Сократе.

— Звичайно, ти сам можеш вибирати, на яку тему ми вестимемо диспут, Гіппію.

— Про людську освіченість. Ця тема приваблює тебе, Сократе, і мене теж. Я, наприклад, присвятив себе вивченню математики, астрономії, граматики, фізики й риторики.

— О горе! — вигукнув Сократ. — Виходить, мені доведеться дискутувати з ученим, якому все навколо нас відоме? Мені, нікчемному невігласу, якого цікавить тільки людська душа?

Сократове бідкання публіка зарахувала на його користь у змаганні з софістом. Гіппій зрозумів це відразу ж. Він відступив трохи назад, щоб збільшити відстань до слухачів, а потім віддав свою палицю Антіфонтові, щоб звільнити обидві руки для жестів, і високомовно почав:

— Хто повеліває зорями і сонцем у небесних високостях? Кажуть, олімпійські боги, хоч я не бачу там нікого, хто це робив би, ніхто нам не показується, і багато що на землі діється з чиеїсь таємничої волі, про яку нам нічого не відомо. Чи може хтось назвати того, хто здатен розгадати цю загадку? Ви мовчите? Хто має повелівати людиною? Вона й сама добре знає, яким шляхом їй піти, щоб це принесло їй не шкоду, а успіх. — Хтось заплодував. Гіппій глянув у той бік і легенько вклонився. Відтак провадив далі: — Якщо ми перев'яжемо крила птахові, він не зможе злетіти в небо й битиметься в дорожній пилюзі, беспорядний, нещасний. Що ж воно таке, те, що зв'язує людині крила і гне її до землі, хоч людська душа, за твоїми, Сократе, словами, діставши крила, має підійматися у небесні високості?

— Я просто вражений твоїми знаннями про мене, Гіппію, — розвів руками Сократ.

— Що ж у такому разі гнітить громадянина? Закон — це тиран над людиною, і він грішить проти свободи; крім того, через його несталість цінність його завжди незначна. Закон обмежує людську свободу. А свобода, як уже сказав Есхіл, це найбільший скарб людства.

Гучні оплески урвали сміливу й пишну промову Гіппія. Спираючись на Протагорову тезу про те, що «мірилом усіх речей є людина», Гіппій розвивав її далі й перекручував, аж поки звів до вимоги, що кожна людина повинна володіти необмеженою свободою.

Чи випадково Гіппій обрав цю тему для своїх розмірковувань? Ясна річ, що ні. Він добре знав, який настроій панує в Афінах. Знав широку свободу слова в Афінах. Знав, чим догодить слухачам.

Право особи на свободу! Вимога, висунена в час затяжної війни, яка то розгорялась полум'ям, то тільки жевріла, однак не припинялася ні на хвилину.

А в той період афінський люд схильний був якомога повніше задовольняти свої тваринні інстинкти та власницькі бажання. Необмежена свобода! Як гарно звучать такі слова і як легко вихоплюються вони з вуст! Як прекрасно сприймаються на слух, саме тепер він настроєний ловити подібні зухвалі гасла й вирази, котрі розковують пута людини й переконують її, що вона має право на свободу дикого звіра. Нині над усім домінує бажання розбудити в людях тугу за давньою свободою, тугу, що й досі успадує онуками від прадідів.

«Але чому й для кого найбажаніша саме ця туга за беззаконням?» — подумав Сократ, розмірковуючи не тільки над тим, про що промовляв Гіппій, а й до кого він промовляв, коли й чому.

Натовп бурхливо заплoduвав Гіппієві. Сократові учні насторожено вп'ялися очима в свого вчителя, який спокійно лузав насіння.

Коли овації ушухли, босий Сократ підступив ближче до Гіппія:

— Я захоплений тобою, Гіппію, і схиляюсь перед твоїм розумом. Чудовий виклад. Жести твої гарні, плавні і водночас стрімкі, вразливі, завжди переконливі; вони дотепно пов'язуються з ритмом фрази...

Гіппій переможно озирається. Бачить своїх друзів-олігархів. А ті, знаючи Сократа, наморщують брови, і в очах у них написано: «Спершу похвала, а що буде після неї?»

Сократ не міняв свого ввічливого тону, але, розпочавши промову, дедалі жвавішав і веселішав.

— У твоїй лекції, пересипаній поетичними порівняннями й блискуче дібраними словами, мені найбільше сподобалося те, як Протагорову мудру сентенцію «Мірилом усіх речей є людина» ти розвинув аж до вимоги необмеженої свободи для людини. Це здорово! Справжній земний рай! Чи дозволиш мені, шановний Гіппію, проаналізувати твою тезу?

— А чого ж. Аналізуй, дорогий Сократе.

— Дякую за твою ласку. Сподіваюсь, однак, що ти розумієш: я аналізуватиму почуте від тебе,— мовив Сократ. Очі його всміхалися, проте на обличчі не поворухнувся жоден м'яз.

— А то ж від кого іще? — самовпевнено відповів Гіппій.— Моя промова вже проаналізована всіма, хто тут мене слухав,— і мені вельми приємні були ці оплески,— то чому б я мав заперечувати, щоб ти проаналізував почуте від мене, зроби мені велику честь.

— Що ж, тоді давай разом внесемо деяку ясність у твою промову. Ти сказав, що закон — це тиран над людиною?

— Так, я це сказав.

— І я правильно тебе зрозумів, що, на твій погляд, немає ніяких надприродних, ніким не бачених сил, які ці закони встановлювали б? — запитав Сократ.

— Ти зрозумів мене абсолютно правильно.

— Але в такому разі,— сказав Сократ,— ці закони могли установити не хто інший, як люди. Ти згоден зі мною, любий Гіппію?

— Цілком. Це ще раз підтверджує мою тезу,— впевнено відповів Гіппій.

— А навіщо люди встановлювали закони? Щоб їм жилося краще чи гірше?

— Коли краще, а коли й гірше.— Гіппій показав рукою в бік слухачів.

Вони відгукнулися схвальним гомоном.

— Не стану цього заперечувати,— на превеликий Гіппійів подив мовив Сократ,— але давай розглянемо закони, які придумані для того, щоб людині жилося з ними краще, ніж без них.

— Давай! — охоче погодився Гіппій, певен, що чим ближче Сократ підведе його до відомих законів, тим легше йому буде зробити проти них випад.

Сократ переступив з ноги на ногу, прибрав якнайзручнішої пози і заговорив про закони та реформи, якими Солон обмежив надмірне багатство одних і взяв під охорону бідноту.

— Солон,— вів далі Сократ,— єдиними винуватцями всього лиха й катастроф оголосив зажерливих багатіїв, евпатридів. Вони багатіють за рахунок визиску,— виснажуючи землю й витискуючи піт з рабів. Необмежена свобода на користь саме їм. Твоя промова, наш любий гостю,— все одно, що побажання багатіям: «Успіхів вам, друзі, в цьому безсоромному визискуванні!»

Слухачі вже кілька хвилин про щось невдоволено гули й нарешті вибухнули гнівом. Софісти затупотіли ногами, Антіфонт заперечливо замахав руками:

— Гіппій цього не казав!

Серед тих, що протискувались дедалі ближче, хтось вигукнув:

— Він цього не казав, однак його так можна було зрозуміти!

— Хайре, Сократе! Хайре, Сократе! — лунали один за одним вигуки, і нарешті вони злилися в суцільний хор ентузіазму.

М'яко всміхаючись, Сократ угамував бурхливі овації. Він простяг до Гіппія голу руку, на якій не було ні браслетів, ні перснів:

— Дорогий Гіппію з Еліди, сьогодні ми з тобою зустрілися вперше, але чутка про твої мудрі промови, які ти виголошуєш у всіх грецьких містах, дійшла до мене раніше, ніж ти тут з'явився. Я був би несправедливий, якби зараз, перед усіма, не сказав, що ніхто з учителів мудрості так щиро не визнає за людиною природного права, на протилежність праву, встановленому і схваленому багатьма людьми, як визнаєш його ти.

— Я пишаюся цим, Сократе,— сказав Гіппій.— Кожна людина прагне природного права, тобто такого, яке їй дала природа.

Сократ, мовби не знаючи, що далі казати, запитав:

— Ти цікавишся історією?

— Таж звичайно,— запевнив його Гіппій.— Як же інакше я міг би бути вченим, коли б для мене самого історія не була вчителькою?

— Я дуже радий, що чую це. В такому разі, вчити тебе мені немає потреби. Як знаєш з історії, всі права

й привілеї захопили для себе багаті й сильні, однак за іншими їх не визнають.

— Я,— Гіппій широким жестом розхристав на грудях хламід,— я,— сказав він з надмірним притиском,— визнаю природне право за всіма людьми!

На Гіппієв пафос Сократ відповів нормальним тоном:

— На словах так, я це припускаю. Проте від твоїх слів до дії дуже далеко, і, мабуть, вона ніколи не народиться. Але Солон, як тобі, напевне, відомо, необмежену свободу багатіїв визискувати обмежив законами. Як, по-твоєму, дорогий Гіппію, ці закони корисні чи шкідливі для народу?

— Навіщо ти питаєш мене про те, що сам знаєш? — роздратовано кинув Гіппій.

— Дуже просто,— сказав Сократ.— Кожне ствердження містить у собі й часткове заперечення, а кожне заперечення містить у собі часткове ствердження. Ти, знавець світу, міг би допомогти мені краще в цьому розібратися.

Марнолюбний Гіппій вирішив саянути перед Сократом своєю мудрістю.

— Часткове заперечення ще не заперечує всього ствердження, так само як часткове ствердження ще не спростовує всього заперечення.

— Знаменито, Гіппію! — добродушно вигукнув Сократ.— Однак після цього тобі доведеться погодитися з тим, що закон одним завдає шкоди, а іншим приносить користь. Ясна річ, тут не можна замовчати, що наші демократичні закони приносять користь більшості й завдають шкоди меншості. Але,— Сократ зробив коротку паузу й почухав бороду,— ти, Гіппію,— думаю, пам'ять мене ще не зраджує,— сказав, що визнаєш природне право за всіма людьми.

— Заперечити цього я не можу. Тут є багато свідків, які підтверджують, що пам'ять у тебе ще міцна, проте навіть цього заперечувати я не наважусь.— Гіппій самовпевнено усміхнувся й процитував строфу з «Елегій» Солона: — «А тих, хто дома скнів у бридкій неволі й тремтів перед поневольниками, я визволив. Я здійснив це силою закону, з'єднавши право із насиллям, і виконав усе, що щиро обіцяв». — Гіппій засміявся вже гучно: — Ти не пропустив слова «насилля», дорогий Сократе? Може, хтось із вас і пропустив його? — звернувся він до натовпу.

— Ні! Ми всі добре почули його! — загукали люди.— Говори далі, Гіппію!

Гіппій уклонився їм, немовби прощаючись.

— Мені більше нічого сказати. Солон доречно поєднав право з насиллям, і ви в цьому насиллі живете нині, підкоряєтесь йому, шануєте його, хоч і не радо, як запевнили мене всі міста вашого союзу.

Натовп підступив ближче до промовців.

— Спасибі тобі за бесіду,— сказав Сократ,— але, перш ніж ми її завершимо, дозволь мені іще одне запитання. Чому ти проповідуєш природне право, цю необмежену свободу, по всіх грецьких містах та островах афінського Союзу, а в своєму рідному місті Еліді на Пелопоннесі ти навіть менше ніж гість, дорогий Гіппію? Тобі не подобається суворість ваших законів, приписів та звичаїв, і ти волієш мандрувати по нашій країні, де панує така безмежна свобода слова, що від неї в людей, таких, як ти, аж у голові паморочиться? Чи тобі, може, цього ще замало, і ти хотів би викликати в нас неслух перед законами й повернути нас у такий спосіб до часів дикого варварства та тиранії? Тобі хтось за це платить? Ти вчитель мудрості. Це твій фах чи, може, ти живеш із чогось іншого?

Гіппій, діткнутий образою, переборов себе й рішуче відповів:

— Це мій фах.

— Те, що роблю я, вважаю своїм покликанням,— сказав Сократ.

— Це добре видно хоча б із твоєї зовнішності: ти бо-сий... на тобі поношений хітон, засмальцьований гіматій,— зневажливо мовив Гіппій.

— Послухай, друже! Розкрий мені очі. Бо у нас, либонь, не існує ніяких законів і всім людським пристрастям дано повну волю: І ти, нещасний, усіма зацькований, утікаєш від цієї свободи до нас, щоб тебе, мабуть, не розтерзали пристрасті інших?

Натовп сколихнувся від сміху. Люди аплодують Сократові. Гіппій випинає груди. Підносить голову.

— Якщо це так, то чому ти зичиш нам того, від чого втікаєш сам?

— У нас теж правлять закони,— сказав Гіппій. Цей нюанс він делікатно обминув у своїй промові.— Але навіть коли б цього й не було, я все одно не вважав би себе настільки слабким, щоб боятися дужчого. Я здатен його обеззброїти, і, якщо хочеш знати, у мене є всього доскоchu. Я можу подорожувати, куди мені заманеться, я цілком незалежний у своїх знаннях, таланті і здібностях. І я бажаю

такої самої незалежності всім, бо знаю, яка вона приємна на смак.

Сократ здійняв угору руки:

— О, дозволь подякувати тобі за твою ласку від імені цих малих зборів, я кажу малих, бо бачу тут усього кільккасот душ, а ми звикли вирішувати важливі справи за участю шістьох тисяч людей. Та ти все одно прийми нашу подяку від щирого серця.

Гіппій мовчав.

Сократ підійшов до нього і, торкнувшись його карбованих пряжок, браслетів, застібок, перснів, запитав:

— Золото?

Почувши це слово, чоловік, який уже хвилину походжав сюди й туди, раптом здригнувся.

— Шире золото, — похвалився Гіппій. — Я сам विकарбував його, і камені на ньому теж справжні. Їх купив за платню, яку одержав за свої уроки.

— Ану-ну, цікаво, що тут за розкіш така? — пролунав раптом гучний голос, і крізь натовп став протискуватись чоловік із бронзовою бляхою на грудях. Він підбіг до Гіппія і почав безсоромно обмацувати його шовковий гаптований гіматій, золоті коштовності та оздобу. Гіппій бридливо відсахнувся, і тоді чоловік назвав себе:

— Я астином, наглядач, призначений народом виявляти надмірну розкіш. Це золото. Це теж. Доведеться заплатити покуту, громадяніне, і то велику! Як твоє ім'я?

Та на його плечі тієї ж миті лягла Сократова рука:

— Не поспішай, друже.

— Хайре, Сократе. Ти обстаєш за цим марнотратником?

— Це софіст Гіппій з Еліди. Він прийшов до Афін, щоб побесідувати зі мною. Він чужинець і не знає наших приписів. Ти можеш спокійно його поминути і йти собі далі виконувати свій службовий обов'язок.

Астином іще раз окинув поглядом роззяцькованого чужинця і сказав:

— Якщо ти за нього ручаєшся, Сократе, я не накладатиму на нього покуту. Хайре! — І, повернувшись у натовп, зацікавлено придивлявся, що ж воно буде далі.

— В тебе непогані знайомі, — сказав Гіппій Сократові. — Спасибі, що заступився за мене.

— Я зробив тільки те, що в нас належить робити заради гостей. Але я хочу зробити для тебе щось більше. Хочу тобі, любий Гіппію, дати в дорогу гостинця. — Сократ

ехидно усміхався: — Що б ти сказав на те, коли б я тобі відкрив, який я безмежно вільний? Що, коли б ти під час своїх мандрів розповідав про нашу зустріч і глузував із Сократа: «Чи знаєте ви, люди добрі, що він розповів мені, коли я вирушав до вас?»

— Кажи, я слухаю. Я готовий прийняти твій гостинець,— сказав Гіппій, не втрачаючи надії сподобатися тим, кому хотів тут сподобатись.

— «Уявіть собі! — провадив Сократ від імені Гіппія.— Цей дивний, обідраний і босий чоловік вважає себе найвільнішим із людей через те, що,— я лусну зо сміху! — через те, що, мовляв, він не є рабом власних пристрастей і через те, що підкоряється законам, які подарували Афінам славні предки. І коли ці закони справедливі,— а він переконаний, що всі афінські закони справедливі,— і він їм, оскільки в нього на справедливість добрий нюх, підкоряється, то, мовляв, це тільки збільшує його свободу, ха-ха-ха!»

— Я не бачу тут нічого смішного,— замислено і трохи похмуро мовив Гіппій.

— «І ще одне, дорогі друзі,— вів далі Сократ від імені Гіппія,— найвільнішим з усіх людей тебе робить те, що ти не маєш, так би мовити, ніяких потреб, крім найнеобхіднішого шматка хліба і якої-такої одежі, ха-ха-ха!»

— Дозволь, дорогий Сократе,— озвався Гіппій,— подякувати тобі за гостинець. Ти дав мені, можливо, більше, ніж думав. Мені тепер зрозуміло, чому на тобі така убога одежа. Ти з необхідності творець чеснот...

Вузьким коридором, який утворився серед натовпу, до них ішов високий молодик. На чорних його кучерях красувався вінок з вогненно-червоних троянд. Довкола нього маяв і тягнувся по землі шовковий пурпуровий плащ. Обличчя його було червоне, очі трохи затуманені, і неважко було вгадати, що він повертається з якоїсь учти.

— Ти навчаєш задурно, бідолашний Сократе,— голосно провадив Гіппій, щоб його тріумф чути було всьому натовпу. Він більше не міг стримувати свій гнів від такого приниження.— Ти не цінуєш власної мудрості... то як після цього можеш хотіти, щоб її цінували твої учні, твої слухачі? Від жебраків, яким ти хочеш уподобитись своїм нужденним виглядом, драхми, ні навіть оболи, до тебе не посиплються. Жебрак жебракові допомогти не може. А заможні не дурні. Вони тобі за твоє: «Я знаю, що нічого не знаю»,— платити не стануть.

Високий молодик ступав коридором, який утворювався перед ним, бадьоро, зграбно, наче гарна бестія. Ноги його, взуті в м'які сандалі, аж до колін перехрещували ремінці. Сметаново-білий шовковий хітон з рясними зборками був короткий, а пурпуровий плащ такий довгий, що тягнувся по бруківці, наче шлейф. Поруч молодика біг здоровенний пес рідкісної дорогої породи. Молодикова постать прикувала до себе погляди всіх присутніх. Євтідем захоплено прицмокнув.

Молодик чув, як Гіппій щойно гудив Сократа. Він рушив до софіста й наказав псові:

— Даріоне, фас!

Всі з захватом дивились на величезного пса, який застиг із вищереними зубами.

Молодик повернувся до Сократа й запитав:

— Нацькувати?

— Боронь боже, Алквіаде! Ми справді трохи посварились, але сподіваюся, ти не віддаси через це ніжнішого з нас на поталу своєму Даріонові!

Натовп вибухнув реготом.

Сократ теж засміявся:

— Бачиш? Уже нема на кого нацькувати!

Справді не було на кого. Гіппій зник без сліду, як зникає у річці краплина води.

8

Алквіад підійшов до Сократа. Низько йому вклонився й заговорив приємним ритмічним голосом, сповненим натхненням й любові:

— Найдорожчий мій Сократе! Навіть коли над Афінами з'являється Геліос у золотій колісниці, то й тоді я бачу менше сяйво, ніж те, що випромінює мені твоє обличчя!

Всі усміхаються гарному молодикові і з задоволенням слухають його. Тільки двоюрідний його брат Критій стежить, як Євтідем намагається доторкнутись бодай Алквіадового плаща. Ось він доторкнувся до нього й заплющив очі від щастя. «Всі люблять цього чваньковитого джэнджика — Сократ, люди і мій Євтідем,— каже подумки Критій.— А мене не любить ніхто».

Алквіадова радість хлюпає аж через вінця:

— Нарешті я бачу тебе, мій дорогий Сократе!

Сократ обертається до нього з іронією:

— Справді! Яка незвичайна в нас сьогодні зустріч! Чоло твоє знов увінчане трояндовим вінком! Ти вертаєшся з п'ятики. Цілий місяць не показуєшся мені на очі, а тільки гуляєш. О, що я бачу? Хто це так спотворив твого Даріона? Хто утяв йому хвоста?

— Мені теж його жаль. Хвіст йому дуже пасував.

— Лицемір,— сичить Критій.— А люди кажуть, що це твоя робота!

— Це явна брехня! — сказав Сократ.

— Ні, це правда,— покійно признався Алквіад.— У хвилину слабості... після вина... моя дружина Гіппарета не дозволяла мені... плакала... Це справді ганебний вчинок, і я каюся.

— Така рідкісна тварина! — докинув Критій.— Ти сам казав, що заплатив за неї сімдесят мін!

— Клянусь Герою! — злякано вигукнув Сократ.— Та це ж удесятеро більше, ніж коштує все моє майно в Афінах і маєток у Гуді!

— І все це через те, що тебе, дорогий Сократе, не було зі мною!

— Усі Афіни не схвалюють цього,— сказав Критій.

— Що я не був із ним?

— Що він спотворив цю рідкісну тварину.

— А мені саме цього й хотілося,— сказав Алквіад.— Я хотів, щоб афіняни говорили про цю мою витівку, а не шукали чогось гіршого в моїй поведінці.

— А можна знайти й щось гірше? — запитав Сократ.

— Клянуся Дієм! Ще й питаєш!

Сократ спохмурнів.

— То ось чому ти від мене так довго ховаєшся!

Алквіад кається і признається, що йому соромно було показуватися Сократові на очі. Він піддався спокусам гетер, п'ятик і гульбищ; коли Сократ питає Алквіада, чи й справді він соромився показуватися йому на очі, чи, може, більше кортіло гуляти, Алквіад палко відповідає:

— Якби ти, наймудріший і найхоробріший, не врятував мені під Потідеєю життя й не виніс із бойовища, я нині перебував би вже разом із тінню Перікла в царстві мертвих. А зараз, Сократе, я прошу тебе, щоб ти врятував мені життя вдруге, інакше-бо мене жде загибель. Сам себе я не можу стримати й приборкати. Я безпорадний перед пристрастями, які весь час не дають мені спокою...

— Ти засмучуєш мене, друже.

— О, Сократе, мій учителю, я знаю твою доброту! — Алквіад не звертає уваги на Сократові заперечення і з запалом веде далі:

— Не відмовляй у моєму проханні. В тобі стільки сили, що ти спроможний на все, зможеш навіть уберегти мене від нападу шалених пристрастей. Ох, як мені хочеться знову спати з тобою в одному шатрі, як під час військового походу, їсти те, що їси ти, битися пліч-о-пліч з ворогом і вчитися від тебе всього доброго. Як я шаную тебе, найдорожчий мій друже! Мій рятівнику!

— Годі вже! — урвав його спохмурнілий Сократ. — Ти перебільшуєш, хоч і знаєш, що я цього не терплю.

— Я більше тебе не покину, Сократе! — палко обіцяє Алквіад. — Коли я з тобою, я кращий. Коли ж тебе немає поруч, мене опановують лихі духи. А я, мій дорогий, я не такий поганий, щоб радіти цьому! Щоб цього бажати! Нехай покарає мене Зевс, якщо я кажу неправду! Лай мене, Сократе, тримай у покорі силою свого слова, карай, топчися по мені!

— Годі вже, Алквіаде. Ти ні в чому не знаєш міри. Ні в гульні, ні в каятті. Хіба я не казав тобі вже сто разів, що однією з найкращих чеснот людини є софросюне? Поміркованість, відчуття доброї міри. Вона — першооснова всіх інших чеснот і без неї ти віхоть соломи, що його куди хоче, туди й гонить вітер.

Алквіад захоплено провадить далі:

— Коли Сократ починає говорити про чесноти, то його, мов проповідь жерця, мала б слухати вся афінська мольдь...

— Через те, що я викриваю в ній усе нездорове? І в тобі теж? — запитав Сократ.

— Ти викриваєш лихі вчинки людей, а також їхні лихі думки. Ти — мов той пророк, мов ясновидець... — Алквіад говорить з іще більшим запалом: — Ми любимо тебе над усе на світі, Сократе. Ти — наш батько, ти — голос невмирущих богів! — І знов починає картати себе: — До чого б я докотився без тебе! Тільки ти мене, тигра, здатен приборкати так, що я лежу біля твоїх ніг. Та більше я від тебе ні на крок. Вестиму життя просте і гарне, як ти...

Алквіад зірвав із пліч свій багряний плащ з коштовного шовку й кинув зі сходів Стої в юрбу на ринковій площі. Плащ майнув у повітрі, червоний, мов полум'я, мить — і люди вже б'ються за нього, шматують його, кожен хоче

відірвати собі якнайбільший клопоть цієї орієнтальної краси.

— А свого пса ти теж туди кинеш? — ехидно питає Критій двоюрідного брата.

— О ні! — Алквіад дивиться Критієві у вічі. — Його я люблю більше, ніж деяких людей, з яких увесь час хлюпає жовч.

Сократові була приємна Алквіадова переміна, внаслідок якої той знехтував своїм коштовним плащем. Але раптом він згадав, що Алквіад силоміць тримає в своєму домі художника Агафарха, хоче, щоб той покрив там усі стіни фресками. Отож запитав, чи Алквіад уже відпустив його. Алквіад признався, що художник все ще в його домі.

— Яке свинство! Яке беззаконня! І ти ще смієш мені обіцяти, що зміниться?

— Я вже скоро його відпущу, Сократе. Він незабаром упорається з роботою. Оздобить увесь мій дім. Гіппарета в захваті від його фресок. погодься сам: я відпущу його, а коли він знову повернеться, то вже не здатен буде намалювати так, як малював раніше. Нині ж, замкнений у голих стінах, Агафарх малює на них краєвиди й людей і створює собі ілюзію, ніби він теж серед них на волі. Це здорово йому вдається!

Усі регочуть.

Критій теж регоче: яке зухвальство, яка примхливість, яка підлотність! Невже Алквіад справді буде першим мужем Афін?

— Чому ти, Сократе, не хочеш присвятити себе політиці? Ти цілком міг би бути й воєначальником. У тебе для цього є всі дані, — звертається Критій до Сократа.

— Якби я, дорогий Критію, цим цікавився, то, можливо, й справді досяг би якогось успіху. Проте я був би сам-один. А я хочу домогтися, щоб державними справами цікавилось якомога більше людей на користь Афін. Через те й присвячую себе не політиці, а вам. У такий спосіб я помножую самого себе. І гуртую вас з іншими людьми, щоб ви взаємно були добрі один до одного, щоб стали між собою друзями.

Чи Сократ бачить, з якою ненавистю Критій дивиться на Алквіада, котрому Євтідем так віддано всміхається?

— Щоб взаємно допомагали один одному провадити доброчесне життя й водночас утішалися його дарами.

Трохи поодаць у Стої два епігони софістів навперербій промовляють про те, що́ треба зробити, аби людина легко й швидко досягла успіху, сили й багатства.

— Зиск — мета всіх людей! Зиск — мета громадянина нашої доби! — галасують вони.

— Зиск — це повні пригорщі срібняків, — каже Сократ, — але що діється в душі такої людини? Там — убогість, порожнеча через те, що справжнє багатство — це освіта, мудрість, арете...

Раптом почувся чийсь гострий сміх. Це сміявся афінський підліток, байда й обідранець Анофелес. Він стояв, спершись на мармуровий стовп Стої, і насмішувато дивився на Сократа:

— Ти надто високо витаєш у хмарах, Сократе. Не заглядаєш людям у нутро. Ті двоє мають слушність. Людині не треба багато мудрості, їй вистачить і крихти, стільки, як перцю, зате вона хоче мати якнайбільше кмітливості, щоб якомога швидше досягти успіху. До чого тут чеснота, шановні? До чого тут чеснота, скажіть мені, будь ласка! Нею ситий не будеш. Навпаки, за неї ще доводиться платити голодом, злиднями, а іноді й головою, ха-ха-ха! Ану скажи, велемудрий Сократе, хіба я не маю слушності?

Сократ усміхнувся:

— Маєш, Анофелесе. Ти маєш слушність, як і ці софісти.

І Анофелес вигукнув:

— Слава мудрому Сократові!

9

Гончар Перфін святкував народження п'ятої дитини, хлопчика, а що́ він був досить заможний і мав просторий дім, то запросив друзів випити по чаші вина й закутити прянощами. Запросив він і Ксантіппиного батька, Нактера.

Учта була весела й гучна, бо син Перфіна доладно грав на авлосі, до речі й не до речі влітав його звук у розмову товариства гончарів.

Об'єктом дотепів, які лунали з усіх боків, був Нактер:

— Друже, візьми в руки батога й добряче всип своїй найстаршій доньці!

— З якої речі? — здивувався Нактер. — Кращої доньки, ніж моя Ксантіппа, немає в світі.

Перфін, одне око якого було серйозне, а друге сміялося, сказав:

— Свята правда — продавати гончарські черепки ця дівка вміє, як ніхто в усьому Кераміку.

Сусід Нактера розсердився:

— Ти можеш її хвалити, Нактере. А я що маю робити? Вона переманює від мене всіх покупців.

— Тільки від тебе, друже? — Перфін обвів пальцем гончарів, які сиділи за столом. — Ця хитрунка переманює до себе геть усіх покупців. Але якщо ти, Нактере, не візьмеш, поки не пізно, до рук батога, то втрапиш цю свою здібну помічницю. Ми, звичайно, будемо цьому тільки раді.

Гончарі зареготали. І, регочучи, не переставали кепкувати з Нактера.

— А вона така гарна, що й сам Гермес із герми накидає на неї оком.

— Мені здається, вони вже про все домовились. Наш товар нарешті перестане припадати пилом: тепер пил посплеться на твої горшки, Нактере!

Нактер терпляче сприймав усе це як звичайні дотепи, що без них не обходиться жодне родинне свято.

— Що за дурниці натуркуєте ви мені в голову? Наїлися, напилися, а тепер надумали похихотіти з мене, га?

— Якщо це тільки жарт, то хихочи й ти з нами, чого тут дратуватися, — порадили йому гончарі.

— Я бачу вас наскрізь, хитруни. Ви сказали одному: «Давайте, хлопці, поглузуємо трохи з Нактера! Ми знаємо, який він запальний! Потішимся з нього!» Та я сьогодні не маю бажання дратуватись, — заявив Нактер, але видно було, що він уже таки почав утрачати самовладання. — Я вас попереджую: Ксанта — моя права рука! Отож ніяких більше розмов! — Нактер грізно повів очима: — А тепер кажіть, хто з вас приніс цю підлу чутку, ніби я її втрачаю? Може, ти, Перфине?

— А чому батьки втрачають своїх дочок? Хіба ти не забрав у свого тестя його дочку? — відповів Перфін і стусонув Нактера під бік.

Нактер навіть гадки не мав, що діється в серці його дочки. Однак він не подав і знаку, що це для нього новина, і спокійно відповів:

— Ну, ну, ну, дорогий Перфине, навіть такий поспіх? Невже твій син ніяк не може діждатись, коли приведе в свій дім мою Ксанту? Якщо це так, то порадь цьому

безвусому сосунцеві, нехай іще почекає кілька років на подружні радощі-втіхи...

— Безвусий? І сосунець? — ображено вигукнув Перфін.

— А хіба ні? — дедалі дужче розпалювався Нактер.— Я повторюю, саме так: сосунець!

Голос його потонув у вибуху реготу:

— Всі чули? Він назвав Сократа сосунцем!

Нактер вирячив очі, мов собака, в горлі якого застрягла риб'яча кістка.

— Що, що? Що це ви верзете? Який Сократ?

— В Афінах, наскільки мені відомо, є тільки один Сократ, — корчився від сміху Перфін.— Ой, я лусну зо сміху! Сократ — Ксантіппин жених! А батько дівки нічого й не знає!

Слово «жених» увірвало Нактерові терпець. Він грюкнув кулаком по столу й під регіт друзів-гончарів помчав додому.

Ще за порогом він закричав:

— Вставайте! Вставайте! Виходьте всі з барлоги! Ви, малеча, ні, ви вертайтесь назад до свого гнізда — й спати! Жінко, вставай! Ксанто, ходи сюди!

Дружина сіла на ліжку, Ксантіппа, сонна, розкуйовджена, боса, в зім'ятому пеплосі, стала перед батьком.

Нактер хвилину ще вергав громи й, згадуючи всіх богів, лаяв підступний і зрадливий світ, наче набирав розгону. А тоді грізним голосом запитав дочку:

— Скажи, шалапутко, ти знаєш Сократа?

— Як же ж його не знати? Його знають усі Афіни.

— Ти теж його знаєш, жінко? — звернувся він до дружини, взявшись у боки, щоб певніше стояти на ногах.

— А чого ж, знаю. Я часто бачу його на ринку.

— Так, він тиняється по ринку й по місту, як той волоцюга, нічого не робить, тільки меле, меле язиком і залицяється до моєї дочки.

Ксантіппа вже давно виросла з тих дитячих сандальок, у яких не дозволяла собі перепиняти батька. Тепер вона швидко урвала його:

— Я маю тебе, тату, за освіченого громадянина. А, будиши таким, тобі не личить удаватися до слів, недостойних тебе й Сократа.

— Яких же це, цікаво?

— Адже ти щойно сказав, що він нічого не робить, тільки меле язиком!

— А хіба це неправда?

— Ні, батьку. Він навчає тих, із ким бесідує.

Нактер витріщив очі:

— І чого ж він їх навчає?

— Думати,— відповіла Ксантіппа.

«Думати?!» — Для сприйняття Нактера це було занадто складно.

— А хіба думати треба вчитися? Ну й дурень же той твій Сократ!

Дружина Нактера ніяк не могла втямити суті суперечки. Вона спробувала прояснити її для себе практичним запитанням:

— А що ти, Ксанто, маєш із цим Сократом?

— Я вийду за нього заміж! — співучим голосом відповіла Ксантіппа.

— Що? Сократ хоче з тобою оженитися? — здивувалась мати.

— І я теж цього хочу. Ми з ним уже про все домовились.

— Без мене? — закричав Нактер.

— Так, ми домовилися про це й без тебе, батьку.

Хмари в спальні батьків зіткнулися, і вдарив грім із блискавкою.

Б а т ь к о:

— Але ж у нього нічого немає.

К с а н т і п п а:

— То він матиме хоч мене.

Б а т ь к о:

— Він ходить до гетер.

К с а н т і п п а:

— Перестане.

Б а т ь к о:

— Він нічого не робить.

К с а н т і п п а:

— Я навчу його працювати.

Б а т ь к о:

— Він тільки говорить і говорить.

К с а н т і п п а:

— Я теж люблю поговорити. Буде діалог.

М а т и:

— Він навіть не їсть, як усі люди. Тільки лузає насіння.

К с а н т і п п а:

— Я йому варитиму.

М а т и:

— Цілими днями пропадає на агорі і в гімнасіях.

Ксантіппа:

— Відтепер сидітиме вдома.

Мати:

— Він цілими ночами бенкетує, ходить у гості, виголошує промови.

Ксантіппа:

— Я влаштовуватиму бенкети вдома і дозволю також Сократові виголошувати промови.

Батько:

— Кажуть, він хоче змінити людей!

Ксантіппа:

— Я зміню його!

— А з чого ж ви житимете? — несподівано запитала мати.

Будь-яка дівчина в Елладі, що знала Сократове становище, затнулася б, почувши таке запитання. Та Ксантіппа була Ксантіппа!

Вона підняла щити своєї красномовності й заокотіла:

— Ви гадаєте, ваша дочка не подумала про це? Клянуся всіма мальованими горшками — яка я була б після цього господиня? По-перше: я одержу посаг і то непоганий, як не раз обіцяв тато. Зачекай, тату! Помовч! Тепер говорю я. Ясна річ, мій посаг ми не процвиндримо. За нього купимо все найнеобхідніше для життя: осла, кіз, пристойне знаряддя для невеличкого маєтку, — Ксантіппа дозволила собі тут маленьку гіперболу, щоб приголомшити батьків, — питаєте, якого маєтку? Та Сократового ж, у Гуді під Гіметтою, я була там із ним. Там у нього є виноградник, оливковий сад, кілька фіг і так далі й таке інше. Словом, маєток. І якщо ми почнемо там порядкувати... допоможи нам тільки, Деметро! Ви й самі не повірите, скільки це нам дасть...

Вона зупинилася, щоб перевести дух, і цим скористався батько:

— Але ж на такому винограднику і в такому саду хтось повинен працювати!

— Сократ і я.

— Козу доїти, гній викидати...

— Сократ і я.

Всі атаки батьків розбиваються об волю Ксантіппи, наче хвилі об віковичну скелю. Та прибій повертається знову й знову.

— Він на двадцять років старший за тебе!

— Вже починає лисіти!

— Не має навіть сандаль!

— Дозволяє, щоб його, наче якого злидня, годував той добродійник Крітон!

— Ремесло скульптора, що приносило хоч якусь користь, він занедбав.

— Навчає кількох юнаків. Але — ти чуєш, Ксантіппо? — люди кажуть, що він не бере в них за це жодного обола!

— Годі! — вигукнула Ксантіппа, відчувши, що суперечка досягла кульмінації.— Він навчає також синків багатіїв.

Батько й мати звели на неї насторожені погляди.

— Я його переконаю, і він братиме від них плату за науку,— рішуче заявила Ксантіппа.

Батьки заціпеніли. Перед їхніми очима одне за одним постали обличчя найбагатших Сократових «учнів», яких знали всі Афіни: Алквіад, Крітій, Крітон, Хармід.

— У нас із Сократом буде стільки грошей, що ми навіть не знатимемо, куди їх дівати,— підсумувала Ксантіппа нічну розмову.— На добраніч.— І, повернувшись, пішла спати.

Нактер теж почав роздягатися.

— Знаєш, батьку, я нашої дочці нітрохи не дивуюсь,— сказала йому раптом дружина.— Днями я ходила на ринок купити риби. І раптом — Сократ! Він, хоч і босий, ступав, наче той цар, а за ним — цілий натовп. Потім він заговорив до людей, я вже не пам'ятаю, про що, але це було так зворушливо й весело, що всі сміялися й плакали. Він має над людьми велику владу, батьку. Можеш мені повірити.

Вона загасила каганець і лягла поруч чоловіка; стомлений подіями дня, той помалу поринав у сон.

Раптом до них прибігла Ксантіппа й переможно вигукнула:

— Мамо! Тату! А про найголовніше ви ще й не знаєте! Я буду знаменитою!

10

Симпосій у багатія Каллія вдався на славу завдяки прегарному передвесільному настрою Сократа. Сьогодні він бесідував із застільниками про любов. Любов до жінки Сократ високо підніс над «любовною бридотою», як він назвав любов мужчин до юнаків.

— Ти через те з таким захватом говориш про любов до жінки, що закохався в гарненьку юнку, Сократе. Кажуть, буцім вона на п'ятнадцять років молодша за тебе?

— На двадцять,— уточнив Сократ.

— Проте язик, кажуть, у неї набагато старший,— удивливо зауважив постійний Сократів суперник, софіст і учень Горгія Антіфонт.

— Подейкують, ніби Ксантіппа — єдина в Афінах дівчина, яка здатна позмагатися своїм гострим язиком із Сократом. Вона вже так його підкорила, що він ладен із нею побратись,— підпускав шпильки і Каллій.

До нього відразу ж приєднався трагічний поет *in spe*¹, молодий Агафон, який тільки ще чекав на свою прем'єру й чекатиме на неї ще кілька років:

— Взяти наречену до своєї школи як учня він не може, бо вона взагалі, кажуть, не дає йому й рота розтулити.

Дотепи сипалися з усіх боків:

— Ото буде видовище: великий філософ — і раптом під такою маленькою сандалією!

— Все мистецтво майєвтики, яке Сократ успадкував від своєї матері, виявилось тут безсилим! Із Ксантіппиної душі вилетів не Фенікс, а криклива кавка.

— Навіть знаменита Сократова діалектика, кажуть, проти неї безпорадна.

Крітон і Критій, Сократові учні, пробують захищати вчителя. Алквіад уже погрозово підносить важку срібну чашу, щоб пошпурити нею у кривдників, та Сократ зупиняє всіх жестом руки й дозволяє висловитись і злим наклепникам, таким, як Антіфонт, і тим, хто кидає свої дотепи цілком добродушно. Посміхаючись у бороду, він смакує хіоське вино. Нарешті дотепи вичерпалися, і всі чекали на Сократову відповідь.

Сократ починає обгрунтовувати свій вибір:

— Досі, коли я повертався вночі з симпозіуму чи пиятики, дома мене чекала хіба що самотність і німота. Самі знаєте, як після вина розв'язується язик, а я мусив мовчати, наче та ніч, що обступала мене. Це нікуди не годиться. Бути весь час на самоті негаразд. Мені лишалося тільки одне — бесідувати з самим собою, щоб не почувати себе таким самотнім. А дім? О горе! Незагишна, глуха й сумна пуста. Та постривайте, хай-но я ожениюся! Клянуся Цербером, усе буде інакше! Я вертаюсь додому пізно

¹ В майбутньому (лат.).

вночі. Пізно, підкреслюю. Будь-яка жінка вже давно б від мене втекла. Але Ксантіппа, моя дорога лошичка, вірець усіх жінок... я бачу це вже цілком виразно,— чекає на мене навіть цілу ніч, якщо треба. Вона здалеку впізнає мою ходу, здалеку мене вітає її дзвінкий і веселий голос. Все довкола аж співатиме, коли вона зашебече до мене ласкавими словами. Німа пустка зміниться лунким залом, де кожне слово відгукується живою луною. Її голос? То буде щебет...

— Горшків і мисок! — уставив Антіфонт.

Та Сократ не звернув на це ніякої уваги:

— Її голос — то буде щебет солов'я, урочиста пісня цикади, і Антіфонт луснув би із заздрощів, коли б почув, скільки хисту та бадьорості в цієї прекрасної жіночки. Мало хто вміє впадати в такий святий екстаз, як вона. Коли б мою Ксантіппу знав бог радості Діоніс, то зарахував би її до своїх співучих менад за її дзвінкий голос. Усім риторам не завадило б у неї повчитися. Клянуся псом! А то серед риторів є такі, що тягнуть із себе слово на мотузці, квокчуть, повторюються, помагають собі руками й ногами, справжній танок з ораторського мистецтва демонструють — а вона? Стане, як Артеміда, грайливо зігне гарну витончену ногу, лівою рукою підпре бік, праву підніме в гарному жесті, розтулить вустонька — і слова її вже линуть до покупців, до батьків і до мене, мов хмари стріл, вже галопують, мов та перська кіннота. Повірте мені, дорогі друзі, багато хто мав би в неї повчитися. Повчитися виражального багатства її мови, наслідувати її оригінальний і енергійний стиль, перейняти від неї ударний наголос і так далі. А як вона обізнана із синонімами! Вам треба було б бодай раз почути, як кількома влучними виразами з царства природного й духовного вона вміє дорікнути мені хоча б за те, що я запізнився на побачення. Як вона вміє мене змалювати! Як знає мене! Навіть я себе так не знаю...

За столом зчинився гамір.

— Хоч твій девіз і збігається з висловом дельфійського оракула: «Пізнай самого себе!» — вигукнув Критій.

Сміх за столом вибухнув з новою силою.

— Ох, які ж ви дріб'язкові! — вигукнув Сократ.— Я знаю, чому ви на неї так нападаєте: ви заздрите, що Ксантіппа буде моя! Ви заздрите, що вдома я зможу тепер робити прекрасні справи із словесних баталій з такими, як Антіфонт, і взагалі всіма новоспеченими софістами! Ви

зздрите за мою Ксанту — буйну і необ'їджену лошицю. Але якщо я витримаю і клус, і галоп, і кар'єр з нею, витримаю її гострі зуби й міцні копита, якщо зживуся з нею, то потім зможу протистати й неслухняним, мов норовисті коні, афінянам.

Гучний регіт змусив Сократа зробити паузу, яку він використав для того, щоб допити вино й кивнути роботі, аби той налив йому знову. Потім він здійняв угору трояндодий вінок, який увінчував його голову.

— Це тебе треба увінчати найпрекраснішими трояндами, моя білорука й дотепна наречено! Зважте, друзі: Ксантіппа вже нині славна в усіх Афінах і поза межами Аттики. А ваші коханки й дружини? Я навіть не знаю, чи є вони у вас. А якщо ви й маєте якихось думувальниць, то я не знаю навіть їхніх імен. Якби Ксантіппа не була в моєму стилі, то навіть б я, досягши вже років мудрості, брав її? Ану, скажи ти, Антіфонте. Ти, моя чорна тінь, але водночас і кмітлива голова. Чому? Я вже, далєбі, не можу діждатися, коли, вертаючись пізно вночі додому, не скрадатимусь у свій барліг нишком і навшпиньках, як ви, боягузливі тишки, а ввійду до свого палацу під вереск сурм і гуркіт барабанів, гучніший, ніж той, під який рушають у бій варвари.

Пролунали бурхливі оплески, вибухнув регіт.

Топазові баньки совоокої Фідієвої Афіни з висоти Акрополя бачили жменьку світлячків. Та нам ізнизу, з вулиць міста, видно було кілька смолоскипів у піднятих угору руках рабів, а довкола них — кілька людей.

Це з учти від багатія Каллія поверталися шановані мужі.

Незабаром топазові баньки совоокої Афіни знову бачили з висоти Акрополя жменьку світлячків, які поволі перелітали з Кераміка до дему Алопека.

То були не світлячки, а весільчани, які із смолоскипами супроводжували до Сократового дому Ксантіппу, його дружину.

11

Діонісів театр заповнюють глядачі. В Арістофана сьогодні великий день: своєю комедією «Хмари» він змагається з комедією Кратіна «Пляшка».

Майже ніхто не має сумніву, що над старим п'яничкою Кратіном та його незграбною комедією здобуде перемогу

молодий і дотепний Арістофан, який торік своїми «Вершниками» висміяв Клеона й викликав в Афінах бурю захоплення.

Клеон і архонти, правителі міста, займають місця. Найпочесніше місце відведено Діонісовим жерцям. На виставу прийшов також Евріпід. Організатори вистави шукали сьорізь Сократа, проте не знайшли його. Він сидів, скулений, у найвищому ряду. Його учні подбали про місця, якнайближчі до сцени. Ксантіппа, довідавшись, що зміст комедії стосується її чоловіка, покинула геть усе й прибігла до театру в останню хвилину, коли вже зачинали браму.

Пролунав гонг, і дія комедії розпочалася.

Старий громадянин Стрепсіад має марнотратного сина Фідіппіда, який доводить його до великих боргів. На агорі Стрепсіад почув, що є мудреці, так звані софісти, які вміють слабого зробити дужим, а неправе діло обернути на праве. Старий їде до «думальні», щоб навчитися цього мистецтва й хитрощами спекатися кредиторів. До «думальні» входить дозволено тільки втаємниченим. Оточений блідими й немічними учнями, вчитель софістики стоїть у підвішеному кошику й спостерігає за сонцем.

Комедія починається дотепно, весело, глядачі розважаються, регочуть, і Арістофанові здається, ніби він от-от зійде на сцену, увінчаний лавровим вінком, як під час вистави «Вершників».

Мудрець сходить із коша на землю, щоб прийняти у своїй «думальні» Стрепсіада й звершити над ним обряд утаємничення. Актор, який грає мудреця софістики, повернувся обличчям до публіки, яка вщерть заповнила театр. На обличчі в нього маска Сократа!

Публіка на мить заціпеніла. Сократ — софіст? Але відразу ж після цього вибухнув регіт і, наче гнаний шквалом вітру, прокотився всім театром. Комедія розповідатиме про їхнього улюбленця — дивака Сократа, і його маска, схожа більше на Сілена, ніж на його власне обличчя, тільки пожвавлює загальну веселість. А комедія тим часом триває: беззмістовну велемудрість софістів символізує й пародіює Хор хмар: поклоніння їм як божествам має замінити новітню релігію. Софістика — нова мода, нова мудрість, що прийде всьому на зміну.

Регіт ущухає, наче його хто обрубав — глузувати з релігії однаково небезпечно як і для автора, так і для Сократа; та й будь-хто з глядачів міг би за свій сміх постраждати. Однак комедія — це комедія, а не життя, то чого б

нам не посміятися, адже сам Перікл казав, що свята й вистави влаштовуються для того, щоб наш дух якнайшвидше відпочив від втоми й позбувся пригніченості та смутку.

Коли ж виявляється, що Стрепсіад до науки нездарний і замість себе до «думальні» мусить прислати свого неслухняного сина Фідіппіда, веселий настрій повертається до публіки, і величезне півколо сидінь здригається від буйного сміху. Тільки подекуди чується ущипливий, єхидний смішок.

Клеон замислено супить брови. Порівнює: торік Арістофан грубо висміяв його, а нині начебто добродушно маніриться із Сократом. «Чому б це? Боїться напасти на Сократа, улюбленця народу? Арістофан не схожий на боягуза. Якщо він не злякався мене, то кого й чого мав би боятись тепер? Мене він має за нахабу й горланя, але сам ще більший нахаба і горланить до народу вустами протагоніста й цілого Хору!»

Клеон нахилиється до сцени й знову відхиляється, щоб освіжити погляд зміною відстані; він весь час напружено жде, дійме Арістофан нарешті Сократа своїм гострим словом чи ні. І ця хвилинка наближається.

Фідіппід — протилежність свого батька — бадьоро сприймає проголошувану софістами необмежену свободу, швидко навчається необхідних ораторських хитрощів, проганяє кредиторів, та через розбіжність у художніх смаках, — батько любить Есхіла, а син — шанувальник Евріпіда, — Стрепсіад і Фідіппід починають битися; змолотивши старого до крові, Фідіппід доводить йому, що, згідно з новим ученням софістів, син має право бити свого батька, а також і матір.

Свист, тупіт, крик. Актори змушені перервати гру, бо через гомін, який дедалі наростає, нічого не чути. Афіньський люд захищає свого босого дивака. Він не потерпить, щоб його так кривдили.

На Арістофана з усіх боків градом сиплються лайки:

— Ти, партачу! Це не наш Сократ!

— Припиніть це неподобство!

— Геть! Щоб на сцені ніхто й не кевкнув!

І свист! Свист!

Сократові учні не тямлять себе від обурення і теж свистять. Хіба можна перевернути їхнього Сократа догори ногами? Адже він хоче, щоб вони були кращі, і не підбиває їх на таке неподобство.

Свист, тупіт і тисячоголосий крик стрясають театр, Арістофан зблід. Весь знічений, він благає в душі богів, щоб ця буря лютувала й далі і щоб не дозволила дограти до кінця цю знущальну комедію.

Та Клеон і архонт-басилевс, які сиділи в першому ряду, підвелися й подали знак публіці вгамуватися.

Сімнадцять тисяч громадян невдоволено бурчать, але все-таки заспокоюються, вгамовуються, і вистава триває.

Актори, немовби їм самим уже набридла ця комедія, прискорюють темп гри. Старий Стрепсіад, якого побив Фідіпід, так розлютився, що зі злості підпалює «мислильню» безбожного Сократа, котрий підбурює дітей проти рідних батьків.

Осатаніли й глядачі. Сократові учні — Алквіад, Сімон, Крітон, Антісфен — горляють до знемоги. Однак софісти теж не мовчать. Адже Арістофан в образі Сократа висміює, по суті, їх.

Арістофана закидають тухлими яйцями й гнилими яблуками.

І раптом під виття оскаженілої публіки хтось показує на центральні сходи поміж сидіннями; ними повільно ступає Сократ.

Глядачі його відразу ж помічають. Вибухає грім оплесків. Це справжній триумф!

Антіфонт, якому не видно Сократа, нахилиється до зніченого Арістофана:

— Ти чуєш? Це перемога! Ти виграв!

Проте наступної миті вони обидва розуміють, кому аплодує публіка. Сократ усміхається своєю спокійною й приємною усмішкою і, сходячи щораз нижче, теж плеще в долоні.

Але він аплодує не Арістофанові за те, що той його так спотворив, а публіці за її справедливий осуд зловмисної комедії.

Комедія провалилась остаточно.

Сократ зійшов аж до перших рядів. Тут на нього чекали його учні й друг Евріпід; але тут був ще й Арістофан.

Сократ підійшов спершу до нього й глузливо привітав його з цим невдалим жартом. Та він був єдиний, хто не надав цьому належного значення.

Алквіад зіскочив із третього ряду в перший і в нестями накинувся на Арістофана:

— Яке свинство! Невже ти не міг обрати для цього когось іншого, крім Сократа? — Він не звертав уваги на те, що Сократ подавав йому рукою знак зупинитись.

— Кажуть, Арістофане, що ти непоганий куховар. Сьогодні ти теж уміло намішав до підливи всіляких прянощів та присмак, тільки де ж печеня? Ти її спалив. Героя немає. Чи, може, ти перетворив Сократа, противника софістів, на їхнього вчителя, керуючись якимсь нечесним наміром? Не перебивай мене, дорогий Сократе! Це так!

Арістофан зберігав спокій:

— Я всього лише комедіант, який розважає людей, і тільки божевільний може сприймати комедію серйозно, а тим паче так трагічно, як ти, Алквіаде.

— Комедіант, кажеш? Чого ж тоді люди в твоїх комедіях упізнають...

— Мужів, якими пишаються всі Афіни,— спритно докинув Арістофан.— Клеона, Сократа і присутнього тут Евріпіда. Я дбаю про їхню популярність.

— Ти їх висміюєш! Обливаєш поміями! — лютував Алквіад.

До них неквапливо підійшов Сократ.

— Він сам себе сьогодні висміяв,— мовив він.— Сподівався на лаври, а що здобув? Публіку, як виявилось, любий Арістофане, ти не завоював. Ану покажись! О, та на твоєму хламисі — смердюче яйце. Дозволь, я витру його своїм плащем. Він старий, і з ним нічого не станеться.

Кожен дотик Сократової руки й кожне його слово були для Арістофана немов ляпас. Він смикався на всі боки, проте, так і не змігши від Сократа вирватись, нарешті скорився.

— Як на мене,— озвався раптом Евріпід,— то зі сцени повинен промовляти вихователь громадян, а ти, Арістофане, справжнього вихователя молоді, Сократа, змалював як її ворога! Чому? Чому ця твоя комедія така потворна, нікудишня, заплутана, і чому з неї так недвозначно націлені стріли ненависті в людей певного гатунку...

— Яких же саме? — злякано запитав Арістофан.

— Принаймні не в тих, з ким ти запанібрата. Ви, вороги всього нового, не хочете, щоб молодь була краща й освіченіша, ніж її батьки. Ви не можете погодитися з тим, як, скажімо, я і Сократ дивимось на людину, а також із тим, що ми віримо в можливість її вдосконалення, що внаслідок ґрунтовнішої освіти вона стане добropоряднішою й хориснішою громаді. А ти перевернув усе з ніг на голову! І навмисне! Навмисне кричав устами акторів, що Сократ

підбурює синів проти батьків і псує молодь. Усі батьки тепер вороже ставитимуться до Сократа.

— Не всі! — озвався раптом один із проводирів демократичної партії, чинбар Аніт, який зупинився біля купки тих, що тихо бесідували між собою. — Саме сьогодні, після перегляду твоєї комедії, Арістофане, я надумав віддати свого сина в науку до Сократа. Ти смієшся з людей, до яких належу і я... мій любий!

Арістофан, побачивши, що своєю войовничістю він тільки ще більше згуртував демократів та їхніх друзів, напружив усі сили і завдав Сократові ще дошкульнішого удару, ніж у комедії:

— Але ж Сократ ходить по Афінах і публічно проголошує, що сини повинні перевершувати своїх батьків.

Сократ вирішив, що годі вже, аби його захищали Евріпід, Аніт та Алквіад.

— А хіба це не так?! — весело озвався він. — Хіба розвиток людини має зупинитись? Якби афінські батьки не хотіли, щоб їхні сини були освіченіші, ніж вони самі, тоді я був би для цих синів кращим батьком, ніж їхні рідні батьки.

Всі, хто ще залишився в театрі, аплодують. Та Евріпід стурбовано наморщив чоло:

Арістофан посміхається.

— І ти, Сократе, гадаєш, що афінські батьки похвалять тебе за те, що ти хочеш... — Тут він теж вдається до софістики і вкладає в свої слова інший зміст. — Ти хочеш, щоб їхні сини нехтували ними й ставилися до них зверхньо?

Сократ сідає на кам'яну лаву в першому ряду й лузає насіння, тим часом як решта залишилася стояти і значно перевищувала його своїм зростом. Та яка це дивна річ — сила слова! Сократ промовляє неквапливо, але слова його звучать просто й велично:

— Якби ці батьки визнавали тільки те, що було й що є, і не хотіли допускати нічого нового, то для мене було б честю, коли б вони виступили проти моїх поглядів. І такою ж, ба навіть іще більшою честю для себе я вважаю те, що мене люблять їхні сини...

Юнаки навколо Сократа палко підтакують.

— Далєбі, я справді волів би, щоб мене ненавиділи батьки, ніж мав би бути ненависним їхнім синам. І, дивлячись у майбутнє Афін, я твердо вірю, що люди в них ставатимуть дедалі кращими, і я хочу сприяти цьому всіма своїми силами.

Серед вибухів бурхливої радості, з якою учні почали обнімати свого вчителя, пролунали оплески Евріпіда, Анита й кількох самітників, що залишилися у глядачевій залі театру, а також акторів, що вже без масок виходили з убіралень під сценою. Аплодував йому й актор, який грав Сократа.

Арістофан звивався, мов перерубаний вуж. Очі його налилися кров'ю. З якою радістю любив він завдавати ударів іншим і як страждав, коли хтось бив його! І вже зовсім нестерпне було його горе, коли хтось брав над ним верх у словесній перепалці.

Сократ підвівся і, блаженно усміхаючись, розпростер обійми:

— Афіни сьогодні показали, як люблять мене! Бачиш, Арістофане, а це ж мав бути твій великий день!

12

Життя молодят складалося зовсім не так, як його уявляла собі Ксантіппа. Не Сократові, а їй, Ксантіппі, довелося брати господарство до своїх рук.

За посаг, який вона принесла з дому, Ксантіппа купила осла, і Сократ дав йому Перконове ім'я; купила козу, і Сократ тепер попивав свіженьке молоко; вирощувала го-родину, і Сократ тепер мав до сиру часник та цибулю.

А коли вона не встигала зробити щось сама, то зверталась по допомогу до сусідів. Симон давно одружився і мав уже дорослих дітей, отож, коли Ксантіппа приходила просити в нього допомоги, охоче посилав їх до неї.

Симон був вдячний Сократові за те, що навчився від нього чимало різних премудростей і тепер сам міг записувати свої міркування про добро й красу. Отож посылаючи дітей на допомогу Ксантіппі, він вважав це справедливою віддякою своєму вчителеві.

Та ця допомога була незначна, і Ксантіппа крутилася з ранку до вечора, щоб забезпечити сім'ї сякий-такій прожиток і щоб вони з Сократом не були такими залежними від Крітона. В Гуді вона доглядала занедбаний виноградник,— Сократ, бесідуючи з друзями, любив попивати вино; вона трусилася й збирала в кошики оливки — Сократ віддавав їм перевагу вдома, коли вони були вже солоні.

Ксантіппа пишалася тим, як вправно веде вона господарство, Сократ не міг намилюватися нею, і так минав день за днем. А що вона не знала, до чого їй братися в першу

чергу, то врешті придумала, як полегшити собі працю. Сьогодні вона зібралася прати. Зіп'явшись навшпиньки, покликала через мур Сімона. Той, навіть не питаючи, чого хоче Ксантіппа, відразу ж послав до неї сина. Хлопець допоміг Ксантіппі підкотити до колодязя вапняковий куб, щоб було на чому поставити ночви з білизною.

Ксантіппа пере, заплівши дві товсті коси. Вона вся мокра, пеплос із тонкого полотна прилип до тіла, коліна чорні від землі — вранці вона садила на грядках розсаду салати.

Сократ вийшов з будиночка, підійшов до Ксантіппи й поцілував її; відтак узяв корж і кілька фіг, сів біля столу й замилювався на свою молоду дружину; на плечах у неї звивалися дві чорні коси, наче дві товсті гадюки; йому приємно було бачити, що робота аж горить у неї в руках і вона навіть мугикає якусь пісеньку. Потім погляд його впав на вапняний куб, на якому стояли ночви, і він засміявся:

— Ну й картинка ж!

— Чого ти регочеш? — питає Ксантіппа й оглядає себе.

Крізь мокрий пеплос просвічують соски її грудей, внизу живота вимальовується чорне лоно. Невже він сміється з цього?

Ні, ні. Він квапливо відповідає:

— Чи знаєш ти, що ці ночви з білизною стоять на божій голові?

— Що? — Ксантіппа оглядає куб. — Який це бог? Це звичайнісінький камінь.

— А ти придивися краще з того боку, що звернений до колодязя. В цьому вапняку захований син Ночі, бог глузів Мом. Це мало бути його погруддя. Батько його не докінчив, я хотів за нього довершити роботу, але теж не визволив його із цього каменю. Нас із Момом єднає міцний зв'язок. Не чари, звичайно, а доля насмішників.

Ксантіппа, яка змалку продавала богів, намальованих на керамічному посуді, знала їхнє життя та долі і ставилась до них із пошаною.

— Я бризкаю тут на нього брудом... — злякано мовила вона й почала швидко обмивати богове обличчя. — А чому ти його не довершив?

— У мене тоді з'явилася інша робота, важливіша, а згодом довелося вирішувати: або займатися скульптурою, або людьми. І він поплатився за це моє рішення.

— То ось через що він підмовив Арістофана, щоб той написав про тебе комедію!

— А що ти про неї чула, моя лошичко? — поцікавився Сократ.

Ксантіппа підняла полотнину й подивилася проти сонця, чи немає на ній якої плями.

— Ну, хоча б те,— весело відповіла вона,— що ти любиш підійматися в кошику й вивчати хмари. Щоразу, коли я викидаю гній з-під кози й бачу, як ти кланяєшся сонцю, я згадую про цю комедію. Мені ввижається, наче ти здійсмаєшся над нашим городом у якомусь кошику, а я саджаю під тобою на грядці часник.

— Ти бачила цю комедію? — запитав Сократ і, коли Ксантіппа ствердно кивнула головою, почав їй докоряти: — А чому ти приховала це від мене?

Ксантіппа схилилась над ночвами. Віджимаючи білизну, раз по раз відкидала за плечі чорні коси.

— Як тобі сказати,— ухильно відповіла вона.— Там мовилось так плутано. Де в чому була правда, де в чому брехня, дещо розраховане на те, щоб розвеселити публіку, а дещо, аби її подратувати. А коли я вийшла з театру, біля гурту людей весь час крутився цей комар Анофелес. Він не знав, що я твоя дружина, і через те весь час дзумів: «Сократ безбожник, Сократ псує молодь».

— А люди?

— Всі сахалися від цього паразита.

— А чому ти мені не розказала про все це ще того самого дня? Адже ти завжди мені про все розказуєш,— здивувався Сократ.

— Бо того вечора, коли ти повернувся з театру, ти був такий засмучений... і я не хотіла...

— І ти, мабуть, подумала, що я справді псую молодь і що маю чого бути засмученим?

— Та що ти! Як би я могла таке подумати? Я ж тебе теж слухаю, коли ти бесідуєш тут із друзями. У тебе такий гучний голос, що тебе чути в коморі, у погребі, на вулиці...— Вона трохи стихила голос: — Та про те, що ти віруєш у богів, я не наважилася б заприсягтись. Нещодавно ти сказав, буцім Евріпід висловив таке блюзнірство: якщо боги здатні на такі ганебні вчинки, як помста, якщо вони зловмисні й незичливі, то це не боги...

— І я з ним погодився, еге ж? — перебив її Сократ.— І сказав відверто: богів немає...

Вона затулила йому долонею рота, охоплена жахом.

— Що ти мелеш! Кажеш, що богів немає?! О Геро, мати всіх людей! Перестань уже реготати, чуєш? Сміх — це дар

божий, як ти кажеш, але тут він зовсім недоречний. Зараз же допоможи мені відкотити бога в якесь пристойне місце. Хоча б он туди, під тамариск.

Ксантіппа кидається до каменя, Сократ м'яко її відстороняє, підіймає камінь і переносить, куди вона показала. Ксантіппа зриває кілька квіток дикого маку і зв'язує їх у букет. Потім приносить амфору й наливає в неї води, щоб було чим задобрити Мома.

Сократ тим часом доїв корж, закусив кількома фігами й випив кухоль вина. Потім підійшов до Ксантіппи й палко поцілував її.

— Куди? Куди це ти зібрався? — насупилась вона. — Знов ідеш тинятися по місту?

— Знов, моя лошичко.

— Навіть дня не відпочинеш?

— Сьогодні не можу. Мене ждуть люди.

— А хіба таке було колись, щоб вони тебе не ждали? — зітхнула Ксантіппа.

Коли Сократ пішов, вона взяла амфору з великими червоногарячими квітами й поставила її перед кривим носом Мома.

Потім присіла перед богом, так наче стала навколішки.

— Прости мені, боже Моме! — палко мовить вона. — Я не знала, що тебе ув'язнено у цьому камені. Та ти не турбуйся. Я виправлю свою помилку. Відтепер буду про тебе пам'ятати. А на цього мого волоцюгу ти не сердься. Сам бачиш, який він навіжений. Узяв собі в голову, що повинен побесідувати з кожним афінянином. І коли котрогось дня не побесідує з якимсь рабом, торговцем, шевцем, слугою, не кажучи вже про пританів, архонтів і демагогів, то скаржиться мені, що змарнував день свого життя, і відчуває себе страшенно нещасним. Сократ хотів би, щоб день був утричі довший, тоді він зміг би з кожним, — вона озирається, — погомоніти. Але мова в нього дуже гарна, і люди залюбки його слухають. Я й сама іноді так заслухаюсь, що забуваю про молоко на вогнищі. Він весь час говорить щось нове. В мене таке враження, ніби він щось постійно шукає. Нелегке моє життя з Сократом. І я ревную його! Та він тільки сміється з моїх докорів: «Хіба Гера теж не ревнує Дія? Хіба ця наша велика богиня не така ж сварлива і вперта, як ти?» А я йому на це: «А ти хіба не такий самий зальотник, як Зевс?» — «Бачиш, люба моя, — відказує він, — саме в цьому й полягає краса людська, без помилок було б нудно жити на світі. Різниця лише в тому,

що наш великий Зевс весь час за кимось волочить, а я після нашого весілля знаю тільки тебе!» Я накидаюсь на нього: «А чи знаєш, що ти говорив сьогодні вночі крізь сон?» — «Не знаю, — відповідає він. — Радо про це довідаюсь». І я починаю його перекиривляти: «Вона прекрасна! Вона недосяжна!» Ну, то що, зраднику? Хто ж вона, ця прекрасна й недосяжна, га?» І знаєш, що було далі? Він зареготав і відповів: «Я скажу тобі, хто вона, ця прекрасна й недосяжна: це людська досконалість!» І знов зареготав. «Ти з усього тільки регочеш! — кажу я йому. — Ти навіть уві сні регочеш!» І знаєш, милий боже, що він мені відповів? «Сміється той, хто має чисте сумління!»

Ксантіппа поглядила грубо обтесаний камінь, нахилилася, щоб зазирнути Момові в обличчя, ще напівзанурене у вапняк, і благально проказала:

— Прости мені, що я хлюпала на тебе брудом, і йому теж прости. Я люблю його. — Ксантіппа підвелася, зіп'ялась навшпиньки й гукнула через мур: — Сімон! Сімон! — І коли той озвався, запитала: — Ти не знаєш, чому Сократ сьогодні вдома не встиг навіть місця нагріти і сказав, що його ждуть люди?

Сімон вийшов на поріг із сандалею в руках:

— Мабуть, це через Брасіда. Кажуть, він знову веде проти нас спартанців.

— Афіно-діво! — злякано скрикнула Ксантіппа.

— Не лякайся. Він іде не на Афіни, а на північ, проти наших союзників.

— Але ж це якоюсь мірою теж проти нас, га?

— Атож, — кивнув головою Сімон і пішов до будиночка.

13

Сімон не помилився.

Брасід швидким маршем посувався через Фессалію на північ і, пройшовши через Халкідіку до Амфіполя, афінського міста-колонії, обложив його.

Флот з афінськими гоплітами, під керівництвом Клеона, поспішав Амфіполеві на допомогу. Недалеко від лакедемонян він став на якір.

— Як колись біля Потідеї, — пошепки сказав Алквіад Сократові. — Ми з тобою в одному шатрі, разом їмо, разом і в бою, і спочиваємо теж разом, весь час поруч, мій любий Сократе.

Коли почалась битва, зіткнулися щити, задзвеніли мечі,

і рікою потекла кров, афінська і спартанська. Афінської пролилося більше, бо афіняни битву програли. Вожді обох армій, Клеон і Брасід, полягли на полі бою.

Сократ і Алквіад щасливо повертаються до виснажених війною Афін, які жадають миру. Миру жадають афінські хлібороби, жадає його і Спарта, отож на сцені з'являється давній проповідник примирення Нікій, якому мир завжди на руку — у мирні дні йому легше натоптувати свого капшука.

Нікієві вдалося примусити еклезію до того, щоб Афіни вклали зі Спартою мир на п'ятдесят років. Скільки довіри викликає до себе мир, укладений на такий довгий період! Нікій уклав мир із Спартою, проте в еклезії довіри не знайшов.

У лідери радикальної демократії після Клеона висунувся Алквіад, який розпочинає з Нікієм тривалу боротьбу за здобуття прихильності в народі.

Алквіад обговорює ситуацію із Сократом. Як завжди, він сидить на мармуровій брилі, а Сократ ходить довкола нього, лузаючи насіння.

— Мета цього блискучого миру, укладеного на п'ятдесят років, — засліпити нам очі. Йому не вірять навіть діти, — гарячкує Алквіад. — Це принада для селян, сильця для провінції; мовляв, спить спокійно, громадяни Аттики! Мир гарантований вам на п'ятдесят років! А тим часом, — і я ладен закластися на десять мін! — спартанські ефори вже сьогодні розробляють план нового нападу на Афіни! Нікія це задовольняє, громадяни, адже мир — це мир, договір — це договір, тож сидить, згорнувши руки, аж поки одного чудового дня всю Аттику знов не заповонять спартанські латники.

Сократ киває головою:

— А ці своє ремесло знають добре! Я завжди захоплювався дисципліною й хоробрістю спартанських воїнів.

Нікій і численні аристократи цілими місяцями втішають в еклезії афінський народ видом братерського і проїнятого любов'ю союзу між Спартою й Афінами.

— Який братерський союз може бути між нами, демократами, і споконвічно аристократичною Спартою? — вигукнув Алквіад. — Мабуть, вони мали на думці ще додати: між аристократами спартанськими й аристократами афінськими!

Народ поволі, однак дедалі рішучіше стає на бік Алквіада. «Він — Періклів спадкоємець, — кажуть про нього. —

А Перікл теж завжди був непримиреним ворогом Спарти».

— Під загрозою опинились не лише Афіни, а й усі наші союзники. Загроза нависла також над морською та економічною міццю держави. Для врятування вітчизни готуймо армію й флот, афінські мужі!

Пристрасна Алквіадова промова має успіх. Члени еклезії сотнями переходять на його бік.

Та Нікій теж не дремає:

— Невже ви легковажите дорогоцінним, здобутим у такій тяжкій боротьбі, миром? Невже хочете готувати нову війну? Невже ми не наситились нею по саму зав'язку?

Якийсь громадянин екзальтовано кричить:

— Аристократи хочуть продати Афіни Спарті! А що буде потім? Спартанці нас усіх, демократів, переб'ють або ж обернуть у рабів!

Еклезія бушувала, наче грім під час бурі, і відкривала Алквіадові шлях до найвищої мети.

Нарешті було визначено дату, коли еклезія вибере Афінам десятюх нових стратегів.

14

— Може, підемо до котроїсь із наших афінських краль? — запропонував Антісфен, коли вони після вечері вийшли з Крітонової вілли, й додав: — Кажуть, Феодата — найгарніша і найосвіченіша гетера, яку будь-коли знав нічний світ.

Алквіад запитливо глянув на Сократа.

— «Кажуть» — слово оманливе, — озвався той. — Мені замало чуток про красу. Я завжди прагну бачити її зблизька. Веди нас, Алквіаде, ти на всьому добре розумієшся.

Алквіад сказав воротареві, що Сократ і його друзі хочуть уклонитися прекрасній Феодаті. Ім'я «Сократ» подіяло, мов помах чарівної палички: їх одразу ж провели до просторої кімнати, двері якої виходили в сад, звідки заглядала зоряна ніч, лилися свіжість і пахощі.

Кімната була розкішно обставлена і встелена килимами, на вікнах і дверях висіли дорогі завіси. Біля столика над чашею з вином, яке раз по раз підливала рабиня, сидів якийсь блідий молодик.

Він відрекомендувався прибулим і назвав себе трапезитом з Пірея.

Легкі удари по струнах кіфари змовкли, Феодата підвелася з крісла й пішла назустріч гостям.

— Спасибі за таку милу зустріч,— уклонився їй Алківід.— А твоя дочка нас не привітає?

— Тімандра ще в Ефесі, та вона от-от має повернутися, щоб своє чотирнадцятиліття відсвяткувати вже з матір'ю,— відповіла Феодата.

Сократ задивився на Феодату. Молода вродлива жінка. Обличчя біле, волосся пофарбоване в червоний колір, зачіска висока. Очі темні, мов агатові мигдалини, губи повні, хтиві й ніжні водночас.

— Посидиш трохи з нами?

— Звичайно! Тільки спершу піду дам розпорядження моїм дівчатам.

— Бачиш,— зраділо мовив Сократ,— ми тільки прийшли, а ти вже робиш мені приємність.— А коли Феодата запитала, чим саме, відповів: — Та тим, що маєш своїх рабинь за людей і називаєш їх «моїми дівчатами».

Феодата всміхнулася Сократові:

— Я їх люблю. Даруй, я зараз.

Вона пішла до дверей, і скульпторське око Сократа, те око, в якому завжди світилося захоплення митця, відзначило бездоганну красу її ніг та ходи.

Гетера звеліла рабням увінчати гостей трояндовими вінками й принести м'ясних і солодких закусок та охолодженого вина. Повернулася вона в довгому пеплосі, оздобленому внизу гарною вишивкою, і в блідо-фіолетовій накидці. І пеплос, і накидка, здавалось, були зіткані з самого повітря й пахощів, такі вони були прозорі: крізь них проглядали круглі плечі й досконалої форми перса. Під персами тканину було перехоплено стрічкою, щоб підкреслити вигини жіночого тіла.

Феодата не спускала із Сократа очей.

— Якби я бачив тут тебе одну, Феодато, то це ще легко можна було б пояснити, але що ти бачиш лише мене — це, далєбі, вражає,— не приховував він свого подиву.

— Я багато чула про тебе, Сократе, й давно хотіла з тобою познайомитись. Коли ти зайшов до кімнати, тут, здається, аж наче стало світліше.

— Мій обов'язок, а також обов'язок усіх, хто переступив твій поріг,— гідно оцінити твою осяйну красу.

Сократ розпочав змагання з вихваляння Феодати та її краси. Запобігаючи перед рудою красунею, Антісфен перс-

бывав молодого трапезіта, фантазія якого не йшла далі Афродіти-Кіпріди, Афродіти Кнідської...

— Ну й Афродіт у нас! — тихо зауважив Сократ.

І тоді трапезіт згадав ще про одну Афродіту — Анадіомену, яка виринає з морських хвиль, точнісінько як оце Феодата з хвиль прозорого пеплоса.

«Непогане порівняння», — подумав Антісфен і почав квапливо порівнювати її красу з рожевою водяною лілією, з пуп'янком маку-видюка, з піснею, із свіжим повітрям на вершині Парнасу...

Сократ мовчав.

Феодата слухала, вимушено всміхаючись, і очікувально дивилася на філософа. Алквіад теж чекав, що той скаже. Сократ з апетитом уминав м'ясо і ласощі, а коли попоїв, обмив пальці в срібнім блюді й витер їх об шовкову тканину. Розправивши бороду, сказав:

— А тепер, божественна Феодато, годилося б, щоб і я вплив свій голос у дифіраμβ твоєї красі. Та, хоч вона вразила мене й захопила до нестями, хоч заповонила мене так, як полонить іноді схід сонця, ти не дозволяй мені цього.

— Чому, Сократе?

— Важко говорити про велику радість від споглядання краси, якщо душа твоя корчиться від муки, ба навіть виснажена цією мукою.

— Виснажена? Так раптово? Це означає, що мука ця настигла тебе аж тут, у мене?

— Саме так, моя красуне.

— О боги, хто ж так скривдив тебе в моєму домі?

— Ніхто, тільки ти одна.

Феодата злякано підхопилася й простягла до Сократа руки:

— О, я нещасна! Чим же, скажи!

— Прошу тебе, залишся в цій позі і з цим переляком на обличчі! — вигукнув Сократ. І, обернувшись до друзів, сказав: — Бачите це мідне волосся, розсипане по плечах швидким рухом голови, ці брови, відкриті, як небесна брама, ці вії, схожі на чарівні стріли, що солодко ранять, цю литку, яка бездоганним вигином переходить у білий стовп стегна, цей тонкий стан над широкими клубами, це склепіння грудей з двома яблучками персів і цю шию, що несе на собі голову з устами, за цілунок яких легко йдуть на смерть? І це я кажу тільки від імені зору — одного з п'яти людських органів чуття.

— Ох, як любо це мені слухати! — зітхнула Феодата й закохано глянула на Сократа. — Але ти казав, буцїм я завдала тобі нестерпної муки!

— Атож! — мовив Сократ і, окресливши руками в повітрі лінії Феодатиних пліч, рук, стегон та ніг, скрушно похитав головою: — А я, дурень, покинув різець скульптора!

— Ніхто з нас, Феодато, не скаже тобі солодших слів, ніж ті, що ти їх зараз почула! — промовив Антісфен.

— І все ж таки я його трохи доповню, — озвався Алківіад. — Я розмовляю з Сократом майже щодня, однак ніколи не чув, щоб він шкодував за тим, що покинув різьбярство, аж оце сьогодні, коли побачив тебе, Феодато.

Феодата стала навколїшки біля ніг Сократа й поклала голову йому на колїно:

— Ти навіть не уявляєш собі, Сократе, яка я щаслива, що ти прийшов до мене, але водночас глибоко й нещасна, що не можу позувати для твоєї скульптури.

Сократ м'яко провів долонею по її волоссі від тімені аж до самих кінчиків:

— Тебе малюють наші найкращі художники, і це полегшує мій біль.

Антісфен пильно глянув на Сократа:

— А тобі не кортить заради Феодати знову взяти до рук різець і молоток?

Сократ захитав головою:

— Я знаю. З неї вийшла б прекрасна статуя. Мабуть, я ще не забув... ні, без сумніву, ця модель враз повернула б мені все, що я вмів.

— То що ж тобі заважає? — спитала Феодата.

— Я набираю воду решетом, — усміхнувся Сократ. — Вивчаю людину, хочу її вдосконалити, проте прихильники софістики мені в цьому заважають.

— О, мені це дуже добре знайоме. Я сама це спостерігаю, — зітхнула Феодата. — Молоді софісти погано впливають на людські душі. Вони безперервно виголошують промови і вбивають ними кожную живу душу. Знищують у людині будь-яку впевненість у своїх силах.

— Розривають усе, наче ті дикі кабани, і намагаються обернути в одвічний хаос, — похмуро мовив Антісфен. — У хаосі їм, звісно, жилося б найкраще. Геть народовладдя, геть закони, геть будь-яке право, що визначає співжиття! Схиляються перед свавіллям, бо воно дозволяє індивідууму не зважати на решту людей і дбати тільки про власну

користь.— Антісфен винувато глянув на чарівну гетеру.— Куди це нас завела розмова про твою красу?!

Феодата похитала головою:

— Ми говоримо про речі важливіші, ніж мій зовнішній вигляд.— І, глянувши на Сократа, додала:— Мене дивує нахабство, з яким ці люди публічно повчають нас усіх, як стати хитрим егоїстом.

Сократ гірко засміявся:

— А хіба ж можна дивуватись цій людській слабості? Адже найбільше людей ловляться саме на ті їхні поради, як висунутися вперед і здобути від цього для себе користь!

Феодата здригнулася від огиди:

— Це жахливо, що їхні промови мають над людьми таку велику владу.

— Так,— сказав Сократ,— слово має над людиною велику владу, однак не тільки їхнє, і через те я й мої друзі маємо нині стільки роботи.

Феодата легким жестом руки показала в бік Алквіада:

— Ти, Сократе, плакаєш людину, як сірійські садівники плакають свої дички. Вони щеплять їх і роблять усе можливе, щоб виплекати найкращий сорт фруктів.

Молодий багатий трапезіт слухав і стежив за цією розмовою з явним незадоволенням. Він прийшов сюди заради власної втіхи, а візит цих непроханих гостей триває, хоч давно вже звернуло з півночі. Нарешті він не витримав:

— Уже пізно. Хай Феодата вирішить, кого з нас вона залишить тут сьогодні для кохання!

І, поклавши руку на капшук, визивно глянув на Феодату, певен, що гетера не встоїть перед золотою музикою.

Феодата ковзнула поглядом по присутніх, немовби щось зважуючи.

— Я жінка вельми корислива, навіть жадібна, і цього не приховую.— Вона дивилась на молодого міняйла, який гордо випнув груди, відчувши себе після цих слів переможцем.— Особливо сьогодні я жадібна, як ніколи. І через те, друзі, не ображайтесь на мене, що я прагну мужчини, в якому є двоє мужчин водночас.

— Що це означає? Кажіть ясніше!

Феодата підвелася:

— Я прагну мужчини, в якому є митець і філософ водночас.— І низько поклонилася Сократові.

Всі здивувалися. Міняйло сховав свій капшук і пішов геть.

Алківіад заявив, що він з Антісфеном вибрали собі по молодій рабині і потішаться з ними. Вони пішли в сад, двері до якого виходили прямо з зали, і домовились, що потай помилуються на те, як Сократ кохатиметься з Феодатою і як він сам додержуватиме стриманості, котру так рекомендує їм.

Феодата задула каганці, що заливали ясным світлом кімнату, і, засвітивши оранжеву лампу, поклала на вогонь кілька паличок арабських парфумів. Потім принесла обережок подушок. Атмосфера в кімнаті стала відразу інтимнішою й розпалювала почуття.

— Ти спіймався в тенета продажної жінки,— тихо мовила Феодата.— Може, теж підеш, поки не пізно? Я чула, ти недавно одружився.

Сократ засміявся:

— Так. Проте це не причина, щоб я пішов геть, хоч і палко кохаю свою дружину.

— Кажуть, твоя Ксантіппа — писана красуня...

— Це правда. Але краса її інша, ніж твоя.

— Мабуть, вона ревнива?

— Ти вгадала.

— Це вгадати неважко. Маючи такого чоловіка...

Сократ зареготав:

— Але я дивуюсь, що вона мене ревнує! Це ж цілком природно, що я кохаю Ксантіппу й водночас захоплююсь Феодатою, еге ж?

— Та мабуть же. Одначе я тебе не потішила, а, навпаки, пробудила в тобі жаль, що через любов до живої людини ти перестав витіснювати людину з каменя. Але і те, що ти нині робиш, теж мистецтво.

Він гладив Феодатину шию, відчуваючи незвичайну насолоду від дотику своїх пальців до її шкіри.

— Забудь про муку, яка тебе катує, коли ти в мене. Благаю тебе, Сократе! Сьогодні в мене свято. Забудь про свої болісні думки і будь веселий, як радиш усім.

Він поцілував її й сказав:

— Коли ми підходили до твого дому, я чув, як ти грала на кіфарі...

Феодата сіла на подушці біля його ніг; оранжеве світло лампи падало на її мідне волосся. Втупивши очі в Сократа, вона напівголосно заспівала вірші Архілоха, акомпануючи собі тихими акордами кіфари:

Страшна жага любові
запала у глнбини мого серця
й, залвши погляд мій густою тьмою,
з грудей моїх тендітний розум вкрала...

Сократ любив музику і спів. Він слухав і всміхався:
— Я пливу з тобою на хвилях твого співу й музики,
і це така краса! — Притяг її до себе. — Як ти вмієш задовольнити всі людські чуття, люба! — захоплено мовив він.

Сократ боровся із спокусою, яку викликала в нього краса Феодати і яка дедалі зростала від того, що він гладив її груди, живіт і стегна.

Алківіад з Антісфеном зазирають до кімнати крізь віття олеандра й дивуються:

— Це важче, ніж витримати голод, спрагу, спеку або холод, — шепоче Алківіад.

Антісфен схвильовано зітхає:

— Сократ — справді сильний чоловік, і він здатен на все, що задумав.

Небо над горами блідне, в оранжевій лампі догорає олива, лампа блимає, і в півтемряві Феодатине обличчя здається ще загадковішим і ще жаданішим. Феодата палко цілує Сократа на прощання.

— Сьогодні я пізнала, дорогий мій, красу нових глибоких стосунків між людиною і жінкою, досі ще не знаних мені. Це засвідчує слушність твоїх слів про те, що втіха на світі — не одна, що їх сотні, а може, навіть тисячі, і ти вмієш їх відкривати й дарувати людям.

— Ти, Феодато, наділена рідкісним даром усі ті втіхи повертати й задовольняти.

— Можна мені тебе про щось попросити, Сократе?

— Ну звичайно!

— Приходь знов, як тільки зможеш!

Він поцілував її на прощання:

— Я сам з великим нетерпінням чекатиму нашої наступної зустрічі.

Коли він пішов, з-під олеандра виринув Алківіад і з розпростертими обіймами рушив до Феодати.

Та вона попросила його, щоб він сьогодні від неї нічого не вимагав.

Сократ повертається від Феодати. Вже пізня ніч, по суті, майже ранок, над Гіметтою світає, і по небу розливається заграва.

Сократові гарно на душі. Після випитого вина ноги самі несуть його додому. Аж пританцьовують. На язик просяться слова Феодатиної пісні:

Страшна жага любові
запала у глибини мого серця
й, заливши погляд мій густою тьмою,
з грудей моїх тендітний розум вкрала...

Босі ноги чалапають по бруку. Сократ думає про Ксантіппу, з нетерпінням чекає її обіймів. Де він її знайде? Позавчора вона сиділа на брилі граніту, обнявши руками коліна, одягнена, з розпущеними косами. Минуло багато часу, перш ніж він розпростав цей клубочок нещастя і пригорнув до себе. «Як воно буде сьогодні?» — з острахом питає він себе й тихо відчиняє хвіртку.

Двері будиночка вже добре видно, та Ксантіппи ніде й сліду. Сьогодні вона чомусь не жде його, як завжди. Сократ ступає навшпиньках до домівки; зненацька двері розчахуються, і на поріг виходить Ксантіппа з дійницею в руці.

Сократ жде, що вона вергатиме на нього громи й блискавки. Але зуби жінчині блиснули в лагідній усмішці:

— О, ти вже вернувся? Так рано? А я ще тільки-но йду доїти козу. Тобі там сьогодні й справді було так погано, що ти чимдуж поспішаєш додому?

Ксантіппин голос бентежить Сократа. Він готувався до бурі, а тим часом дома його зустріла погідна усмішка.

— Ти добре виспалась, моя лошичко? — ухильно питає він.

— Ще й як! — похвалилася вона. — Дома було так тихо. Ніхто не хропів, ніхто не хихикав уві сні, не розмовляв.

Неперевершений майстер діалогу не знає, що сказати. Рятуються, як тільки може:

— Це добре, що ти лягаєш спати, коли я десь затримуюсь. Ти свіженька, наче після купелі!

— Оце так похвала! Нічого схожого досі я від тебе не чула! — Ксантіппа поставила дійницю і взялася в боки: — Зате ти цілу ніч очей не стулював, отож тепер спатимеш цілий день, а я цілий день за тебе гаруватиму. Клянусь сонюкою Афіною, ці твої бесіди — справжнє лихо! Не

встигнеш вийти й за поріг, як когось зустрічаєш і починаєш тягти його за язика. Ти, балакуне, тільки й знаєш, що весь час балакати, і твоїм балачкам не видно кінця. Ти в мене такий базіка, такий торохтій, дірявий глек, киплячий горщик...

Сократ вихваляє її далі:

— Бачиш, серденько, я не помилюся! Мови в тебе мали б повчитися всі ритори-й синонімісти. О співуча аттична мово, збагачена Кераміком! Наче музика, бринить вона з твоїх гарних вустоньок.

Ксантіппа не піддається на його солоденький тон:

— Що ж це ти зробив із хітоном? О Геро! Та він же у тебе весь залитий вином!

— Я був на симпосії в Крітона.

Ксантіппа стає дедалі дошкульнішою:

— Он як? Я сиджу тут сама серед цього каміння, докола мене глуха німота, а він бенкетує! Ласує паштетом та оселедцями, попиває винце! Я ж добре знаю, скільки ти його видудлиш, поки звеселієш. Помовч! Не чіпай мене! Я ще здалеку чула, як ти мугикав собі під ніс пісеньку, не від радості, що вертаєшся до мене, а від радості, яку залишив там!

Сократ ніжно обняв її за плечі:

— Я знаю. Я негідник, що весь час кидаю тебе тут саму, однак вини моєї в цьому немає: ти сама добре знаєш, що жінкам у чоловічому товаристві з'являтися заборонено. Та якраз сьогодні ми в Крітона говорили про те, як несправедливо чинимо щодо наших жінок, замикаючи їх удома, наче тих курей у курнику, і якраз сьогодні я подумав про те, що треба запропонувати, аби дівчата здобували освіту нарівні з юнаками й могли з'являтися в товаристві, де ведуться філософські розмови. Тільки з освіченістю становище жінок поліпшиться. Жінки стануть подругами для чоловіків і перестануть бути для них тільки гетерами, які щось знають і щось уміють, скажімо, декламувати, танцювати, співати й грати на кіфарі. Це буде суспільним переворотом, моя любя!

Ксантіппа випрочалася з його обіймів і швидко задоконала:

— Що ти мелеш? Ти ще дужче хочеш мене розсердити? По-твоєму, я покину все — виноград у Гуді хай згниє на кущах, коза в хліві хай здохне, у хаті хай не буде навіть глечика молока, — а сама піду до школи, тим часом як ти вештатимешся по місту?.. — Вона раптом змовкла й поню-

хала Сократів хітон: — Парфуми! Ти був у гетери! — Голос її зривається: — Ах ти, негіднику! То ось яка ціна цим твоїм премудростям! Ти кажеш, що провадив бесіди, а сам тим часом цілу ніч обіймався з напахченою гетерою!

Ксантіппа аж заходиться плачем, і пальці її впиваються у Сократові плечі.

— Так, я справді був у гетери, моя лошичко. Ми були в Феодати. Та я з нею не кохався. Я їв, пив і бесідував з нею. Феодата — виняткової культури жінка. Але ти — найгарніша і найчарівніша афінянка. Я сказав Феодаті, що кохаю тільки тебе. — І, затуливши цілунком Ксантіппині уста, ніжно повів її до будиночка.

Мом, сердитий на жабу Артеміду, яка завжди кидає його тут самого й швендяє десь по Аркадії, з цікавістю прислухався до розмови між подружжям.

Цей старий відлюдько любив Сократа від самого його народження, та йому здавалося, ніби він ще більше полюбив цю жіночку, — вже хоча б за те, що вона літала по двору, маючи чорним, мов вороняче крило, волоссям, а очі її палали пекучим вогнем; вона також ніколи не забувала поставити йому букетик квітів. А те, що в неї гострий язичок? Це ж куди краще, ніж коли б вона була божим ягнятком.

16

Під платаном сидять троє — Сократ, Алківіад і Критій. Четвертого не видно.

— Дрімаймо, куняймо, засинаймо, спімо, як убиті, — радить нам Нікій. Але хто знову розбудить Афіни? Сілюхи? — запитав Алківіад.

— Нікій не бачить, що Афіни треба розбудити. Та афінський люд, — моряки, ремісники, торговці, — це бачить, — відповів Сократ. — Я чув, як ти промовляв на зборах, чув і те, як народ сприймав твої слова. Люди вірять саме в твої здібності господаря і стратега. І через те вони так люблять тебе, Алківіаде.

— А що тебе жде від цієї любові, ти легко й сам можеш здогадатись, — докинув Критій.

Алківіад замахав руками, немовби відганяв від себе осу:

— Ні, ні! Поки мене не проводжатимуть зі зборів, вшановуючи як першого мужа, я не хочу про це й думати.

Критія весь час мучать заздрощі: «Я теж Періклів небіж, теж Сократів учень і не менш здібний. Я поет, а проте

ходжу по землі, тим часом як Алквіад витає в хмарах, наче той орел».

— Як на мене, Алквіаде, то люди люблять тебе передусім за твою красу, яку ти підкреслюєш примхами чужої земної моди,— ущипливо зауважив він.

— Ох, Критію, Критію,— мовив Алквіад,— якби ти був у моєї шкірі, то знав би, що коли мужчину люблять жінки та мужчини за його зовнішність, то це для нього дуже обтяжлива любов, а іноді навіть і бридка.

— Одначе ти й з тими, чия любов тобі байдужа, щебечеш солоденько...

Алквіад кивнув головою:

— Твоя правда. Я не вмю плювати людям у душу, бути ехидним та ущипливим. Але коли вже на когось розгніваюся, то так лупцюю його, що він навіть не знає, за які гріхи на нього впала ця кара, а вранці йду до нього, роздягаюся догола й прошу, щоб він мене відшмагав...

Сократ мовчав і вмоченим у вині пальцем малював на стільниці Ероса з луком і стрілами. «Який він дивний, цей Алквіад! Дикий звір, який за хвилину обертається у сумирне ягнятко»,— подумав, побачивши, що на Алквіадових скронях набрякли жилля.

— Я не можу чинити опору навіть власній дружині. Вона мене любить. Каже, що без тям...

— Через те і втекла від тебе до свого брата,— зловтішно зауважив Критій.

— Нічого дивного;— вів далі Алквіад.— Вона хоче добитись, щоб я не дивився на жодну іншу жінку й шаленів з кохання до неї, як вона шаленіє до мене.— Він обернувся до Сократа:— Ну, скажи, дорогий Сократе, хіба це розумно, що вона забороняє мені ходити до Феодати й інших гетер? Чому ми, чоловіки, відвідуємо гетер? Та тому, що знаходимо в них те, чого нам бракує вдома.

І він заходився розвивати далі думку про те, що жінка повинна бути не тільки самицею, а й другом, з яким чоловік може про все поговорити. У гетери можна вдатися до найрізноманітніших розмірковувань, і навіть з більшим успіхом, ніж на симпосіях, де господар тебе донескою напоїть вином, нагодує печенюю, паштетом, а іноді й живим м'ясом. Спалахують буйні веселощі, витівки, лунають дотепи, і розумне слово сприймається тут опісля як продовження штукарства. А тим часом у гетер...

— Облиш, Алквіаде!— урвав його Сократ.— Навіщо ці балачки?

— Я захищаю своє право на свободу вибору! А ось моя ревнива Гіппарета вважає, що за своєю безтямну любов має право тримати мене у в'язниці.

— Алквіад говорить про безтямну любов! Але тільки тоді, коли йдеться про когось іншого! — глузливо мовив Критій.

— А чому ти вважаєш, Алквіаде, що Гіппаретина любов до тебе безтямна? — запитав Сократ.

Алквіад весь раптом змітився, на обличчі в нього з'явився мученицький вираз:

— Моя Гіппарета справді сказала. Вона подала архонтові-судді клопотання про розлучення. І я сьогодні повинен з'явитися на розгляд цієї справи.

— І ти спокійно сидиш тут із нами, замість того щоб іти на суд захищати себе? — здивувався Сократ.

— Я захищаю себе тут перед тобою, Сократе. Для мене важливо, щоб ти знав, які муки я терплю із своєю Гіппаретою.

— Муки, кажеш?

— Так, мій Сократе. Хіба це не безумство, що вона хоче судом примусити мене, щоб я лежав біля її ніг, наче той цуцик, і щодень запрягався у палкому коханні? Та цього вона судді не скаже. Наведе сто аргументів, який я поганий чоловік, а це ж звичайнісінький тиск і насильство! А скільки разів ти застерігав нас, Сократе, від насильства в любові? Ану скажи сам!

Але Сократ запитав його:

— А ти свою дружину хіба не любиш, Алквіаде?

Хвіртку відчинив захеканий судовий посланець і передав Алквіадові архонтів наказ негайно з'явитися на судове засідання.

— Твоя дружина, як того вимагає закон, особисто вручила архонтові клопотання про розлучення і тепер разом з ним нетерпляче жде, коли ти нарешті з'явишся до суду.

Оповісник лихої новини дивиться на Алквіадове обличчя й злякано задкує до хвіртки.

— Зачекай, друже! — зупиняє його Алквіад. — Перекажи судді, що я не прийду. Ну? Чого ще ждеш? Хочеш, щоб я двічі повторив тобі ці слова?

— Я шукав тебе в твоєму домі і, поки знайшов тут, минуло багато часу... Якщо все ж таки ти захочеш прийти на суд, — адже це дуже важлива справа, — то не гайся, — промимрив посланець.

— Біжи мерщій і перекажи мою відповідь архонтові, інакше-бо я розіб'ю на твоїй голові цього глека! — закричав Алквіад.

Сократ докірливо глянув на свого учня:

— Невже той, хто хоче керувати цілою державою, не може бути зразком у дотриманні законів?

Алквіад нічого не відповів. Подумки він супроводжував судового посланця до Пританея: «Він, мабуть, уже вийшов з дему Алопека і тепер іде через Меліту...»

А тим часом у судовій залі на Гіппарету від довгого чекання й неймовірного напруження напали млости. Хтось приніс води й охолоджує їй скроні; суддя вже вичерпав усі слова втіхи для нещасної жінки. Архонт сьогодні й сам був не від того, щоб його хтось хоч трохи втішив. Він знав, що Алквіад незабаром стане на чолі всієї громади, і почував себе нещасним від того, що не зміг, як годилося б, помирити його з власною дружиною.

А тим часом Алквіад нічого не відповідав на серйозні Сократові й ущипливі Критієві поради підкоритися закону і з'явитися в суд. Він почав танцювати, накинув на плечі хламис, сколов його фібулою, дотанцював до хвіртки й весело помахав обом на прощання рукою.

— Це страшна людина, — сказав Критій, коли хвіртка за Алквіадам зачинилася. — Не дїждався, коли справу про розлучення з Гіппаретою буде вирішено, і чимдуж побіг до гетер святкувати цю подію.

До зали вбїг судовий посланець і знічено доповів, що повернувся без Алквіада.

— Він мене прогнав.

— А ти що? — люто гаркнув на нього архонт.

— Він погрожував, що розіб'є на моїй голові глека, і я мусив рятуватися втечею...

З грудей у Гіппарети вихопився розпачливий зойк.

— Ох, яка я нещасна! Він не прийде! Ох, бідна моя голівонько! Він не любить мене! — ламала вона пешені руки, на яких дзвеніли золоті браслети. — Ох, навіщо тільки я подала це клопотання? Який злий демон надрумив мене на це?! — Гіппарета впала на коліна й простягла до судді руки: — Ох, я нещасна! Я хотіла тільки налякати його! Я думала, він зрозуміє й визнає, що негідно поведився з дружиною, яка його кохає, і матір'ю двох синоч-

ків, яких я йому народила. Сподівалася, що він виправиться, кине гуляти, вчиняти бешкети...

— Мені дуже жаль, але суд із твоїм поданням уже ознайомився і має достатньо підстав для того, щоб не зволікати далі, дорога Гіппарето, а задовольнити твоє клопотання про розлучення,— пригнічено мовив суддя.

Гіппарета впала, мов підтята. Вона качалася по підлозі, зойкала, плакала, розпачливо кричала:

— Убийте мене! Я не хочу жити! Я не хочу жити! Раптом відчинилися двері, і на порозі став Алквіад.

— Що ти робиш, серденько? — почувла вона над собою його голос.— Закортіло до Аїда в підземне царство? Навіщо таке безумне бажання, коли в мене дома є власний Елісій?

Перш ніж Гіппарета отямилася, перш ніж архонт спромігся щось вимовити, Алквіад підхопив її на руки й вибів з нею із приміщення суду на агору.

— Громадяни! Дивіться! Алквіад! — озвалися голоси з юрби цікавих, яких тут завжди було повно.

— А що це він несе? — Юрба кинулася за ним.

— Клянусь Дієм! Свою дружину Гіппарету!

Гіппарета боронилася, пручалася, хвищала ногами, відштовхувала його голову, кричала, та все даремно. Він біг з нею містом, за ними маяли його хламів і розпушені Гіппаретині коси. Незшитий Гіппаретин пеплос розгорнувся й оголив її білі стегна.

Навздогін їм лунав сміх і веселі вигуки:

— Він викрав власну дружину!

Юрба цікавих і штукарів, яка супроводжувала їх, зростала з кожним кроком.

— Молодець, Алквіаде!

— Чудово, Алквіаде!

— Так чинить справжній муж!

Побачивши, що опір її даремний, Гіппарета обхопила чоловіка за шию, і він цілував її на бігу аж до самого дому.

Афіни раділи! Афіни сміялись! Афіни були свідками сніяtkового видовища!

Звістка про викрадення Гіппарети швидко облетіла все місто. Долинула вона й до Сократа і Критія, що сиділи під платаном.

Сократ зареготав.

— Ця витівка, ця нікчемна витівка вдалася нашому негідникові! «Який там суд?! Іди ти з ним у болото, архонте!

І ти, Гіппарето, теж! Ти кохаєш мене, я тебе, я викраду тебе, мов жених свою наречену, і ми знову заживемо, наче після весілля».

— Це звичайнісінький жарт. І кожен із нього повинен тільки посміятися,— сказав Критій.— Але хіба, дорогий Сократе, тебе тут більше ніщо не смішить?

— Ого! — засміявся Сократ.— Ти хочеш щось витягти з мене, баби-повитухи? Ти вже навчився від мене цього мистецтва?

— Я навчився від тебе значно більше, не тільки цього. Але випробувати саме на тобі повивальне мистецтво — такого я собі не дозволив би. Я радію, я, близький Алківідів родич, і гадаю, що й ти, його друг, теж радієш із його спритності й дотепності. Ще трохи — і він був би впав у неласку чесних афінян через своє неврівноважене сімейне життя. Та сьогоднішнє викрадення ним Гіппарети зворушило багато сердець. Це був з його боку чудово продуманий передвиборний хід.

Сократ замислено вислухав його, а тоді мовив:

— Я радий.

— І, безперечно, твоя радість тільки зросла від того, що він зробив це на очах у публіки? — змінив свою внутрішню невдоволеність на зовнішню прихильність Критій.— Адже ми добре знаємо, як то воно часто буває: ця ж сама громада хвалить за кожен вдалий Алківідів крок тебе, його вчителя, Сократе.

— Але, в такому разі, ти стверджуєш, що ця ж сама громада і гудить мене за кожен його невдалий крок,— сказав Сократ.

— За що ж тебе гудити? Алківід слухає тебе, як учень, що безмежно довіряє тобі: кожне твоє слово викликає в нього дію. Недавно він наочно продемонстрував це нам. Ти засуджуєш аристократів за те, що вони гордують бідняками, і він, майбутній наш стратег, аби довести, що цілком поділяє твою думку, а прислів'я аристократів: «Злидні смердять» — йому чуже, щедро накрив свої столи і впустив до свого дому всіх голодних, жебраків, сиріт, які залишились після загиблих воїнів, бідняків, не здатних працювати через свої хвороби, безруких і безногих калік. Він бенкетував з ними, співав, і йому нітрохи не заважало те, що вони не викупані в пахучій купелі й не намащені пахучими мазями. Одне слово, він уміє здобувати прихильність у народу.

Сократ спрямував на Критія свої великі очі:

— Я страшенно нездогадливий, дорогий Критію. Скажи мені: ти хвалиш Алквіада чи лаєш його?

З-за муру раптом долинув приглушений сміх. Критій вдрігнувся, проте за хвилину знову запала тиша, і він знову заспокоївся. За муром сидів Сімон і записував на коліні Сократові вислови, як це він робив уже не раз.

— Хіба можна гудити Алквіада? — удавано здивувався Критій. — Це незвичайна людина, здатна кожного схилити на свій бік, ба навіть зачарувати. — Й улесливо додав: — Так само, як ти, Сократе. Лиха людина могла б сказати, що за буйні бешкети його треба поставити перед гелієюю, хіба не так? Та ми з тобою не лихі люди. Ти навіть для характеристики його свавільних витівок вибираєш найпоміркованіші слова, визнаєш їх цілком природними, і люди, які так часто тебе слухають, звикли поділяти твої думки. Але я боюся ось чого: те, що вважається нормальним для юнака, не личить чинити мужеві й стратегові.

Сократ звів руки до неба:

— Клянусь Герою, що поділяю цей твій страх, дорогий мій. Я боюся, щоб Алквіада не обрали за стратега надто молодим. Ти кажеш — муж. Так, йому тридцять один рік. Проте в нього ще стільки привітної дитинності й наївної пустотливості! Поглянь на нього, і ти сам побачиш сяюче від щастя обличчя і сповнений любові погляд...

Критій так міцно прикусив губу, що з неї виступила кров.

— Чому ти так пильно дивишся на мене, Сократе?

Сократ звів угору руку й знову опустив її на мармуровий стіл:

— Я думаю про Алквіада і дивлюся на тебе через те, що ти говориш про нього.

— І бачиш, — визивно сказав Критій, — що обличчя мое не сяє, очі не сповнені любові? Ну, підтвердь! Не бійся мене! Скажи правду! Я всіх відлякую від себе. Мене не любить навіть цей сосунець Євтідем. Ні з пристойності, ні з чемності не відчув до мене... нічого, зовсім нічого. В Афінах немає жодної живої душі, яка любила б мене, коли поруч зі мною стоїть цей красень Алквіад.

Сократ відчув у цю мить, яка чужа й далека для нього ця людина, гірка, мов полин.

— Ми нічим тут не зарадимо, дорогий Критію. Така вже людська суть, — сказав він. — Людям споконвіку більше подобаються обличчя, які світяться любов'ю й красою.

— Ніж обличчя, на якому написані заздрість і непривітність.

— Навіщо ж такі суворі слова?

— Вони — сестри тих слів, що їх ти тільки-но промовив.

«Його ненависть перейшла вже й на мене. Не тільки зараз. Він ненавидить мене давно»,— подумав Сократ. Йому було прикро сидіти поруч з людиною, якій ненависть уже не тільки переповнювала серце, а й вихлюпувалась на уста.

— Ми забуваємо пити,— сказав Сократ і знову налив собі й Критієві вина.— Не знаю, Критію,— додав він лагідно,— я вас обох учив однаково.

— Ні! — вигукнув Критій.— Йому ти приділяв більше уваги.

— Він сам брав від мене більше. Може, навчився й того, як здобувати у людей прихильність.— Сократ зволожив язик вином і прищокнув: — Ми сьогодні, по суті, весь час говоримо про Ероса: любов людини до людини, до жінки, до коханого. Алквіада теж люблять не всі Афіни, це перебільшення.— В голосі Сократа забриніли нотки гніву: — Є чимало й таких, кого від нього верне. Але, попри це, він ні на кого з них не нападає, тим часом як ти, Критію, хоч і бачиш, що Євтідем тобою нехтує, все ж таки, як тільки трапляється нагода, трешся об нього, наче той кабан об камінь...

Критій заціпенів. Схопився руками за стіл, і очі його налилися кров'ю.

— Нарешті я почув від тебе щире слово, Сократе,— мовив він крізь зціплені зуби, жовчно й люто.— Я давно помітив, що ти плакаєш до мене зовсім інші почуття, ніж до решти своїх учнів, а тим паче до Алквіада...

Сократ хотів щось сказати, та Критій рішуче його перепинив:

— Я ще не закінчив. А тим паче до Алквіада, в якого і ти теж закоханий. Мовчи! Я це знаю. Через те ти його, молодшого за мене, виховав і посадовив на місце, яке мав посісти я!

— Так, я його виховав, дорогий Критію, не заперечую. Але я його нікуди не садовив. Так може сказати тільки той, хто сам звик чинити щось насильно. Помовч тепер ти! Хто знає, може, ти теж колись станеш стратегом, і тоді я побажаю тобі, щоб ти чинив насильство тільки на словах і тільки в ім'я добра.— Сократ зітхнув: — Якби я міг за-

вирнути в майбутнє, що ви обидва принесете своїй вітчизні!

— Ти часто промовляєш, як оракул, і досі не бачиш ясно моє й Алквіадове майбутнє? — здивувався Критій.

Сократ підвівся:

— Майбутнє ховає в собі всі дива краси та блаженства, але їхніми творцями будуть ті, хто здатен на фантазію, сміливі думки, поетичні уявлення.

Критій теж підвівся.

— А хіба з нас двох не я поет? — Він гордо рушив до хвіртки. Потім став і обернувся: — Мені вже нічого в тебе робити, Сократе, якщо ти порівняв мене з кабаном. Поки що нам обом немає чого сказати один одному.

Коли Критій щез, над муром з'явилася кошлата Сімонова голова.

— Ти знов підслухував? — докірливо запитав Сократ. — Ну й що ти на це скажеш?

— Вони обидва однакові, однаково запальні, вперті й непогамовані...

— Дякую тобі, дорогий Сімоне, за ці слова підбадьорення, — іронічно сказав Сократ.

17

Греція має тільки одне небо, синє, наче полошковий цвіт, має тільки одне сонце, найясніше від усіх світил, має тільки один Олімп, населений веселою компанією богинь та богів, від яких тхне людським духом, наче від порту запахом риби. Має одні-єдині Дельфи, які знають майбутнє. Вона має тільки один язик, одну мову, яка дуже мало відрізняється, хоч би куди ти пішов. Та вона не має однієї думки, однієї мети.

Війни загострюють усі класові й державні суперечності, а загострені суперечності знову ж таки розв'язуються клюгом списа і лезом меча. Країни, виснажені й спустошені війною, дбають тільки про те, щоб збагатитися й знову піднятися завдяки новій війні. Але навіть оборонні війни перетворюються на війни грабницькі.

Елладу роздирають дедалі глибші протиріччя, протиріччя аж до кісток і крові. Як тут можна вірити мирові Нікія? Як зрозуміти, що мир задовольняє аттичних хліборобів чи власників рабів, за яких доводиться дорого платити? А як усі інші громадяни?

Як могли б ми, афіняни, поставити на чолі своєї держави слабовольного прихильника спокою, підстаркуватого Нікія, який заради непевного миру ручкається з тими, хто не перестає з усіх хлопців і дівчат виховувати жорстоких воїнів, і ще обіцяє їм допомогу афінян, якщо проти них вбунтуються їхні ілоти?

Через те ми хочемо, щоб нами керував не цей недоумкуватий старий проноза, а хоробрий муж, який не дасть водити себе за носа, і коли сусід його озброюється, то він озброюється теж.

Хто цей муж? Відповідь на це запитання існує тільки одна:

Це син Клінія,
небіж Перікла,
учень Сократа,—
Алківіад.

Афінян поведе ця молода, ще не зовсім приручена шельма, така гарна, що аж дух забиває, пружна, спритна, хоробра — одне слово, дитя Фортуни, яке всі палко люблять і яке само палко любить, гордість міста, надія народу.

— Нікого доля так щедро не обдарувала зовні, нікого не засипала стількома так званими дарами життя, як Алківіада,— казали про нього в пізніші часи, але тогочасна доба це теж розуміла. За великої врочистості Алківіада обрали й призначили стратегом.

Та це був би не Алківіад, вихованець Сократа, і він не відчував би нині ніякої радості, якби разом з ним не раділи усі афіняни.

— Хто хоче з дружнім наміром прийти до мене сьогодні перед заходом сонця, той буде моїм бажаним гостем,— запрошував він до себе на бенкет усіх афінян устами оповісника.

Натовпи людей біля муру довкола його саду зростають і не можуть діждатися, коли нарешті відчиниться брама. Анофелес видирається по спині людей на мур і стежить звідти, як іде підготовка до врочистого бенкету.

— Клянусь богами Олімпу, я осліпну від цього видовища! — вигукує він приголомшено.

Голодний натовп лається під муром:

— Що ти там бачиш? Кажи!

Худий довгань смикає Анофелеса за ногу:

— Я стягну тебе вниз, нікчемо! Чи ти й до того, що там бачиш, хочеш простягти свою жебрацьку лапу?

— Та скинь його вниз, цього комара!

— Не хвилюйтеся, громадяни! Я зараз вам усе розповім,— швидко торохтить Анофелес, заслоняє очі проти сонця дашком долоні й кричить, приголомшений видовищем, яке відкривається перед ним: — Клянусь Геліосом, нашим животворцем! Клянусь чарівною Афродітою, збудницею кохання! Великий Пане, покровителю стад...

— Ти ж не біля вівтаря, недоумку! Говори, що там бачиш!

— О Діонісе, боже родючості й виноробства...— невпинно узиває богів Анофелес

Хтось нахилився, щоб підняти камінь, і Анофелес зник за муром.

— Нікчема! Проноза! Паразит! А нас тут як мух!

— На всіх явно не вистачить!

— І ми навіть не знаємо, що там готують!

— Знаємо! — вигукнув підліток, якого підсадив на мур батько.— В саду повно рабів. Вони носять дрова на вогнище, наштрикують на рожни телячі стегна, поросят, гусей, ягнят; вервечка рабинь несе на тацях гори оселедців, коші, повні наїдків, груш, фіг і горіхів, амфори з вином.— І підліток раптом починає горлати: — Горить! Горить! Весь сад у полум'ї!

Через мур перекочуються клуби диму. Раби порозпалювали вогнища й починають обертати рожни. Дим пахне деревом, лоєм і печеним м'ясом, дратує ніздрі нетерпеливців. Зненацька лунає відчайдушний крик:

— Відчинили браму! Ми туди не потрапимо!

— Потрапимо!

Дехто вже в саду, найсміливіші деруться через мур, у воротях зчиняється тиснява, люди падають одне на одного, душаться, кричать, кличуть на допомогу. Раби звільняють від них браму. Впускають лише таку кількість голонних, скільки може вміститися в садах. Потім брама в великими труднощами зачиняється. За брамою рай, бо Алквіад нічого не шкодує, він сьогодні просто-таки найбільший марнотратник в усіх Афінах. Але під брамою лунають вигуки невдоволення. Кулаки гупають у бляшані листи: адже Алквіад може нагодувати цілі Афін! Алквіад зможе все, якщо захоче! І Алквіад, немовби прочитавши ці думки, посилає на мур сурмачів та оповісників:

— Афінські громадяни! Частування вистачить на кожного. Все підраховано, ніхто не піде звідси, не ковтнувши вина й не закусивши. Тільки трохи потерпіть.

А в саду учасники бенкету вже б'ються за перші ласощі, хапають засмажену на рожні печінку, рибний салат. Жменями набирають із мисок густу підливу, городину, горохову кашу...

У всіх покоях Алквіадової вілли розсунуто завіси, раби й рабині розносять миски з водою, щоб гості могли обмити пальці, амфори з вином, кратери й воду. Вже давно настав час розпочинати бенкет, та Алквіад усе ще не дає знаку. Його оточує пістрявий гурт друзів: серед них і заможний чинбар Аніт, один із ватажків демократів, і Евріпід, і Крітон; є тут й Алквіадів двоюрідний брат Критій, Сократові учні Арістіпп, Антісфен, Євтідем, Сімон та інші. Але Сократа досі ще немає.

Алквіад ледь приховує свій неспокій, ба навіть досаду. Чому він так довго не приходить? Не прийде? Дифірамби присутніх його зовсім не тішать, він мляво відповідає на них і дивиться на двері.

Нарешті! Прийшов! Босий. У білому хітоні, в коричнево-му гіматії.

Сократ усміхається, і від його усмішки в бенкетній залі раптом яснішає. Яснішими стають Агафархові фрески на стінах, живі квіти, одяг і обличчя людей.

Алквіад підхопився. З грюкотом перекинувся накритий столик, срібло й золото дзенькнуло об мозаїчну підлогу. Алквіад побіг назустріч Сократові, низько йому вклонився й закричав з емфазою:

— Погляньте, дорогі друзі, прийшов справжній стратег Афін! Ти, неперевершений Сократе, весь час промовляв в еклезії моїми вустами, я був тільки твоїм знаряддям. Переміг ти, а не я.

Гості аплодують і радісно гукають:

— Слава Алквіадові! Слава його творцеві Сократові!

Сократ стоїть зворушений і водночас збентежений Алквіадовою любов'ю.

— Я завдячую тобі всім,— палко провадить далі Алквіад.

— Годі! Годі, юначе,— зупиняє його Сократ.— Ти хочеш, щоб я пішов геть? Ти вирішив мене звідси прогнати?

Алквіад обнімає Сократа й цілує його.

— Ти хочеш, щоб я подякував тобі десь-інде? Ні! Нехай усі бачать, хто дав Афінам Алквіада! Та й як я міг би називатися твоїм учнем, пайдорожчий Сократе, якби набундючився сьогодні й забув про свого вчителя?

Алківіад обняв Сократа за стан, повів його між гостей і посадовив поруч себе.

— Це правда,— сказав Сократ,— я прагну, щоб від мене кожен пішов кращим, ніж прийшов. Але сам я усього не здужаю. Багато що залежить і від самого учня. Іноді в цю справу втручається богиня Тіхе, засипає людину із свого рогу достатку щастям, однак здебільшого, як запевняє присутній тут мій дорогий друг Евріпід, діють пристрасті й запал.

— Це правда,— підтвердив Евріпід,— пристрасті відіграють неабияку роль у долі людини. І саме через те я також не заперечую ролі випадковостей і того, що людині дано до коліски.

Алківіад кивнув управителеві, і в усіх покоях відразу ж зачовгали босі ноги рабів. Раби почали розносити гарячі й холодні страви. З перистилю долинув тихий бренькіт кіфар.

Критій, сидючи біля далекого столика, ховається за високою вазою з квітами й стежить виряченими від подиву очима, як Алківіад сам обслуговує Сократа: він накладає йому не просто найдобріші ласощі, а справжні оздоби цих ласощів — кошички з тіста, наповнені паштетом з птиці й дичини, курячу печінку з мигдалем. Це неприємне для Критія видовище навіяло йому дивну думку:

«Спартіати час від часу оголошують ілотам, своїм невольникам, «священну війну», влаштовують на них полювання, наче на того дикого звіра, і вбивають найдужчих із них. Але хто такі ці поневолені ілоти, які живуть на берегах Евроту, зарослих високим очеретом? Звичайнісінькі звірі! — Критій заплющив очі.— Оголосити «священну війну» ось цим, що сидять тут за почесним столом,— ото було б полювання! Вибрати з-поміж них найдобріших!»

Критій, задоволений цим порівнянням, відвів очі від Сократа, біля якого упадав Алківіад, і заходився уминати качаче стегенце.

Євтідем, який кидав закоханий погляд на Алківіада, почував себе вкрай ніяково. Критій, який іноді сідав поблизу, сьогодні сів у протилежному кінці бенкетної зали і ні разу навіть не глянув на нього. «Чому? Чим я його скривдив?» Євтідем раптом відчув себе безмежно самотнім. Йому було страшенно прикро, що Критій не шепоче йому на вухо солодких слів і не шукає нагоди доторкнутись до нього. Й навіть не приносить уже йому своїх віршів.

Коли всі наситились досхочу й не здатні були справитися навіть з чикотнем, фаршированим жовтками з перцем і салатою, вони ласували вже тільки горіховими та мигдалевими лакотками, политими густим вином.

Розпростерши обійми, Алквіад звернувся до Сократа:

— Скажи мені, дорогий мій учителю, чим я можу тобі віддячити за всі роки твоєї науки?

— Науки? — невдоволено перепитав Сократ.

Алквіад схопився за серце:

— Я не дозволю собі тільки брати від тебе й нічого не давати тобі у відплату. Скажи, що ти бажаєш, і я дам тобі все. Заявляю про це привселюдно...

— Ти пам'ятаєш, що́ я тобі відповів, коли ти мене кілька років тому запитав, скільки мені треба платити?

— Так, — відповів Алквіад. — Ти тоді сказав, що жадаєш від мене високої винагороди.

— А ти зневажливо махнув рукою. І гордо сказав: «Я чув, що ти навчаєш задурно, але для мене гроші не головне. Я одержав у спадок велике багатство й заплачу тобі стільки, скільки ти сам захочеш».

— А ти, Сократе, зареготав тоді: «Годі тобі, юначе! Я навчаю задурно і не тільки тебе, любий Алквіаде».

— А ти настобурчився, — засміявся Сократ і цього разу. — І сказав, що якби заплатив мені, то не почував би себе чийсь боржником.

— І це прикре почуття я повинен носити й далі? І ти не дозволиш мені його позбутись навіть сьогодні? — невдоволено вигукнув Алквіад.

— Ти гадаєш, мій любий, що сьогодні я жадатиму від тебе менше, ніж жадав кілька років тому?

Гості були схвильовані. Для них було неабиякою загадкою, що може жадати від багатія Алквіада такий невибагливий чоловік, як Сократ.

— А що ж ти жадав від Алквіада кілька років тому? — запитав Сократа Евріпід.

— Очевидно, любові, — ущипливо зауважив Критій.

— Атож, любові, дорогий Критію, — признався Сократ. — Я жадаю від учня дещо більше, ніж гроші: я жадаю, щоб він жив так, як я його цього вчив. — Сократ глянув на здивованого Алквіада: — І ти мені тоді сказав: «Я згоден».

— Так, я справді сказав ці слова, але з твого боку це було більш ніж скромно — ти заслужив великої винагороди, великого дарунка.

— І я хочу тепер його від тебе одержати, Алквіаде. Я бесідую з тобою й з усіма своїми учнями заради Афін. І саме через любов до них я не рахував днів, які присвятив тобі, Алквіаде, і я згорів би від сорому, якби узяв за це з тебе плату. Ти кажеш, я скромний? Навпаки, мені далеко до скромності, я хочу, щоб ти любив Афіні такою ж великою любов'ю, як я, і служив їм якнайвідданіше.

Очі в Алквіада заблищали, голос його затремтів:

— Ти великий муж, Сократе! Ти — найкращий син Афін! Я безмежно вдячний тобі за любов до Афін, яку ти прищепив мені. — Алквіад намагався погамувати своє зворушення і сказав іще врочистіше, ніби запрягався тут, перед усіма: — Я хочу служити Афінам вірно й чесно, поки житиму.

Почуття глибокого хвилювання виповнили, серця всіх гостей. Вони підводилися один за одним із-за столу, наперебій виголошуючи тости.

Рабині в підперезаних пеплосах розносили трояндові вінки. Алквіад узяв один з них, поцілував і надів Сократові на голову. А коли Сократ став протестувати й сказав, що перший вінок сьогодні належить йому, Алквіадові, він усміхнувся:

— Ні, ні! Поруч тебе я виглядаю примхливим, пустотливим клопчиськом, сповненням звичайного людського духу, і ніколи не досягну твого рівня й гармонії твоїх чеснот, твоєї нерозривної єдності добра й краси.

— Ти закликаєш мене, щоб тепер у свою чергу я почав хвалити твої чесноти? — запитав Сократ.

— Ні, прошу тебе. Мій обов'язок — підтвердити їх діями, — відповів Алквіад.

Нова хвиля захоплення прокотилася залогом, і золоті чаші дзенькнули одна об одну.

Ніхто навіть не помітив, що тієї ж хвилини, коли Алквіад увінчав трояндовим вінком голову Сократа, Критій пішов геть.

В Алквіадових садах горять яскраві вогні. Вгорі вони зливаються в суцільне рожеве сяйво. Оливові лампи й каганці, розвішані на міцних вірвовках поміж деревами, освітлюють усі сади і додають їм краси, під рожнами з новими шматками м'яса й цілими валахами та кабанами палають вогнища, сотні смолоскипів світять у сутінках, полум'я забиває полум'я, і все ж таки воно не розсіює

всіх тіней, що їх відкидають лаврові та олеандрові кущі, рододендрони й цитрусові дерева.

— Беріть! Беріть! Хапайте! — кричить раб, стягує з рожна золотаво засмаженого валаха й крає його на чотири частини. — Але не попечіть собі губи.

— Ах, яка це божественна розкіш, справжня амброзія! — лунають навколо вогнища голоси. — Давайте сюди нектар! І амфори з вином!

Найзапопадливіші тягнуть у тінь цілі стегна валахів та окости й там разом із своїми найближчими потай обгризають їх. Бо якщо вийти з цим на світло, то хтось неодмінно виidere печеню тобі з рук.

У міру того, як ніч глибшає, як наповнюються животи й вино розпалює кров, веселі стають веселішими, а базіки — балакучішими.

— Мені здається, — просторікує, звертаючись до своїх, вільний громадянин з напханим ротом, але з порожньою кишенею, — можна побитися об заклад, що такого стратега в Афінах ми ще не мали, відколи живемо. Алквіад... цей бенкет гідний місячного гостювання на Олімпі. Нарешті ми досхочу порозкошуємо!..

— Схоже на те, — запихається м'ясом його товариш і перебирає в думці дні грецького календаря, де щомісяця випадає якесь свято чи торжество, котре має закінчуватись бенкетом, — що вже зараз можна уявити собі, які будуть гойні цього року панафінеї, елевсінії, великий і сільський діонісії, святкування річниці перемоги під Саламіном. Головне, щоб нас не підвело здоров'я, а про наше черево подбає вже цей Аполлонів двійник.

— Так, той скнара Нікій бачить тільки своїх рабів, а цей далекозорий молодик бачить усю Аттику, весь наш союз, весь світ і море. Нас уже заколисує дрімота, але він усіх розбудить і трусне як слід цим, гнилим трухлявим світом, ось побачиш!

— Я не сперечаюсь, — лягає горілиць сповнений надії громадянин і перехилиє важку амфору доти, аж поки з шийки в неї не полилося йому на язик вино. Алквіада вихваляють і ті, хто залишився за брамою: раби на вірвочках спускають їм із муру кошики ласощів. Рай із садів поширився й за межі маєткú.

До кімнати, де в колі своїх найближчих друзів попиває гино новий стратег і спостерігає темпераментний танець ніжних гречанок з миртовими гілочками у косах і в руках,

раб приводить міцної статури чоловіка, стерничого Антіоха, який хоче поговорити з Алквіадам.

Алквіадові обличчя цього моряка знайоме, але скільки в нього знайомих облич серед командирів та учасників багатьох битв!

Антіох сам відрекомендувався йому:

— Я той, хто кілька років тому спіймав тобі на агорі приручену перепілку, коли вона злякалася і втекла в тебе з-під плаща.

Це сталося давно, ще того дня, коли збирали добровільні пожертвування на громаду. Алквіад назвав кругленьку суму, яку він вирішив пожертвувати, і люди на агорі були захоплені цим його жестом. Радісно схвильований Алквіад перестав притискати до грудей свою перепілку.

— Уявляєте, друзі, який я був тоді хвалько? За нікчемну перепілку пообіцяв зробити цього чоловіка стерничим на своїй командирській трієрі, коли стану стратегом.

Кіфара та барабанчики дзвенять без упину, танцівниці не перестають м'яко похитувати й вигинати стегнами. Гості регочуть.

Антіох збентежився:

— Дорогий Алквіаде, не подумай, що я і справді прийшов по твою обіцянку, я сказав це скоріше жартома, щоб у твій славний день розвеселити тебе. Бо тоді, напевне, ти теж пожартував.

Алквіад помалу споважнів:

— Я тоді справді пожартував, однак за те, що ти сьогодні прийшов по мою обіцянку, — не бреш! — за те, що ти мені повірив, я призначаю тебе стерничим на своєму командирському кораблі.

— Ти мене ошчасливив! — захоплено вигукнув Антіох.

— Це ти ошчасливив мене, — заперечив Алквіад. — Я люблю тих, хто в мене вірить, на морі їх я люблю подвійною, а в бою — потрійною любов'ю. — Алквіад випростався: — А крім того, я не стерпів би, якби в Елладі була бодай одна людина, яка могла б сказати: «Алквіад не дотримує своїх обіцянок, хоч він дав їх і жартома».

Олива в каганцях догоряє, багаття згасають. З високих куп попелу струмує тепло. Наче біля домашнього вогнища, тут порозлягались напівголі чоловіки, юнаки, рабині, а також повії, бо кожне свято дає нагоду і їм поживитися. Випите вино, навіть розбавлене водою, тьмарить розум і збуджує інстинкт. Хто кого запопаде, той тому і належить.

Чорною бурею гуляє попід деревами й кущами тваринна прасила парування. Запах сімені й поту змішується з пахощами квітів та запашних мазей.

Стогони, зітхання, мляві освідчення в коханні невидимої невидимому, незнайомої незнайомому.

Над садами вже не чути музики. Лиш один тон, пратон із глибин землі, звучить і пульсує в темноокій ночі, наче та кров в артерії.

Критій сидить з Антіфонтом в аркаді перистилію. Софіст Антіфонт не може повірити в новину, що Критій розходиться із Сократом, і п'яно бурмоче:

— І до кого ж ти тепер підеш?

— Недалеко від тебе, любий Антіфонте, можеш не сумніватись. Я піду до того, хто вчив тебе, — до Горгія, — відповідає Критій і підводиться з мармурової лави. Але він розуміє, що розходиться не тільки із Сократом та Алквіадам, а й з демократами взагалі. Розходження. «Тільки розходження? Навряд. Друзі вже стільки разів запрошували мене до своєї гетерії. Так, а це не дрібниця — записатися там у любові до олігархії й ненависті до демократів. Чого ж це я вагаюся? Мені і так давно вже не до вподоби цей їхній лад, при якому простоліуду житиметься краще, ніж знаті».

Критій сухо засміявся:

— Дорогий мій Алквіаде! Старенький Сократе! Ви б мені показали, якби дізналися, що я задумав. Щастя, що ви не можете про це довідатись.

Критій виходить у сад. У срібному світлі світанку назустріч йому йде Євтідем і приязно всміхається.

«Ось камінь, об який чухається кабан», — подумав Критій.

Євтідем починає йому докоряти:

— Чому ти сьогодні уникаєш мене, любий Критію? Мені без тебе нудно.

— Вже трохи пізно. Та й між нами вже всьому кінець.

Євтідем простягає до нього руки:

— Ні! Ні! Не кажи такого, дорогий мій! Я тебе люблю.

— Забирайся геть! — кинув крізь зуби Критій і, коли Євтідем простяг до нього руки, смикнув за них так, що той упав на зруб фонтану й забився до крові. Критій навіть не глянув на Євтідема, який розплакався з жалю до себе самого, і попрямував до брами.

Із садів до вілли віяло холодом; разом з ним прокралася тінь. Тихо обійшла кімнату. На одному із столів стояв

великий золотий таріль. На ній лишилося кілька фісташок. Тінь поклала фісташку в рот, а таріль засунула у велику кишеню, в яку жебраки ховають коржі й різні недоїдки. Переконавшись, що її ніхто не помітив, тінь знову повернулася до саду, прибрала вигляд тіні дерева й стала стежити за всім, що діялося довкола. Все живе, що ввійшло сюди ввечері через браму, лежало тепер, звалене вином. Шлях до брами був вільний. Переходячи від дерева до дерева, тінь помалу наближалась до відчиненої брами. Нараз із правого боку залунали чийсь енергійні кроки. До брами йшов молодик у шовковому хламсі.

— Приймеш моє покірне вітання? — запитала тінь.

— Атож. Ти вже теж ідеш геть?

— Так, — відповіла тінь, відчувши в слові «вже» засмученість молодика явно знатного роду. — Я жебрак, — засміялася тінь, і між її жовтими зубами зачорніло дві щербини, які худе, видовжене обличчя робили схожим на вовчий писок, — я жебрак, але не люблю обертатися серед жебраків. Я почувую себе серед них самотнім.

Крітій зацікавлено глянув на свого товариша.

— Дивна річ. Я теж почував себе тут самотнім і відчуженим...

— Серед отих? — Жебрак показав на віллу і слово «отих» вимовив з великою пошаною. — Але ж ти теж належиш до них, дорогий Крітію...

Крітій не звернув уваги на те, що цей набрида його знає, і запитав:

— А до кого належиш ти?

— Я належу до тих, кому потрібна моя допомога, шановний добродію.

Крітій вийшов із жебраком за браму.

— А в чому ти можеш комусь допомогти?

— Я Анофелес, шановний.

— Он воно що! — вигукнув Крітій. — Тоді і я тебе знаю...

— І ти, дорогий Крітію, теж можеш колись попросити в мене допомоги, — додав Анофелес.

Крітій уважно подивився на нього, проте нічого не відповів.

— Поклич мене, коли я буду тобі потрібен, шановний добродію, і ти побачиш, до кого я належу.

Крітій кинув йому золотий дарік. Анофелес спіймав монету на льоту й опустив у велику кишеню; золото дзенькнуло об золото. Почувши цей звук, Крітій посміхнувся.

Двоє рабів, які в натовпі чекали на своїх володарів, запалили від вогню біля брами смолоскипи і приєднались до Крітія.

— Ідіть додому. Я піду сам,— сказав він.

— Без світла? — озвався від брами голос Анофелеса.

— А чого мені боятися? — засміявся Крітій. І пішов.

На перехресті вулиць він швидко звернув до дему Кідафін. Місяць на небі мінився, як настрої у Крітія: він то блід під хмаркою, то починав еяти повним блиском.

Та Крітій більше не вагався — він уже зважився. Зупинився перед маленькою хвірткою. Тихо постукав. Хвіртка тієї ж миті відчинилась, і в ній з'явився старий раб.

Крітій показав на віллу:

— Там іще сидять?

— Хто ти, шановний?

Крітій узяв із рук раба каганець і присвітив собі на обличчя.

— О так, шановний! — вигукнув раб.— Я тебе знаю. Ти буваєш у нас, хоч і приходиш через задню хвіртку. Я доповім про тебе.— І побіг, залопотівши в траві босими ногами.

В невеличкій кімнаті, освітленій лише двома каганцями, панувала сутінь. Уздовж стін — канапки, біля кожної — столик, а на столику — тэці з солоними й солодкими наїдками, амфори з вином і чаші. В цій кімнаті не слугують ні раби, ні рабині. Дивна гостина! Тут кожен має обслужити себе сам. Тут гості наливають собі самі. Тут гості хочуть бути самі. Тут не треба ясного світла. Тут нічого не записують; тут усе треба вапам'ятовувати. Біля дверей стоїть улюблений раб господаря, якому він подарував волю. Цей раб — надійний. І глухий.

Старий раб вбіг до кімнати й пробрався поміж гостей до канапки на чільному місці, де лежав господар — Пісандр, афінський демагог. Раб доповів йому, що біля хвіртки чекає Крітій.

— Нарешті! — засміявся Пісандр.

Залунали радісні вигуки.

— Чому саме сьогодні? — запитав Антіфонт.

— Мабуть, це сталося саме сьогодні після бенкету в Алквіада,— сказав Ферамен.

— Приведи гостя,— наказав Пісандр рабові.

Коли Критій увійшов, його дружньо привітали. Олігархи один за одним обняли його й поцілували.

Пісандр поклав гостя навпроти себе. Усміхаючись, мовив:

— Ти мій дорогий гість.— Потім, мовби виправляючись, сказав: — Наш гість! І ще в такий радісний день! Що ти нам приніс, Критію?

— Нічого, крім самого себе,— схвильовано відказав Критій.

— А цього хіба замало?

— Це справжній подарунок для нашої справи!

— Не будь таким скромним, дорогий Критію! — залунали вигуки радості.

Але Критій надав своєму обличчю й голосу скромного виразу. Цього він навчився від софістів.

— Я прийшов проситись до вас.

Коли вмовкли вигуки захоплення, заговорив Антіфонт:

— Ти добре подумав над тим, що просишся до нас саме тої хвилини, коли твого кривого родича обрано стратегом і він дбатиме про розвиток демократії в Афінах?

— Атож,— притакнув Пісандр.— І він, Сократів вихованець, візьме цю справу як слід до своїх рук. Тепер нам довго доведеться чекати на свій шанс.

Критієві уста скривила гірка посмішка:

— Я теж Сократів вихованець. І саме тому прийшов до вас, щоб нам не довелося довго чекати на свій шанс.

— Я не розумію, як ти це собі уявляєш? — здивовано мовив Ферамен.

— Можу заприсягтися! — рішуче заявив Критій.

— Клянусь Дієм, ми віримо тобі, як братові! — з емпазою вигукнув Пісандр.— Але присяга скинути демократію — обов'язкова для кожного члена нашої гетерії. Твоя присяга, Критію, має бути врочистою. Ти складеш її за тиждень. Тільки промовляй її неквапливо.

— Як я вже сказав, я теж Сократів вихованець,— мовив Критій.— Алквіад не виніс із його науки найціннішого. Я взяв від Сократа більше: софросіоне — мистецтво чинити все розважливо.

— Алквіад — знаменитий муж, і він загрожує нашій справі більше, ніж будь-хто інший,— мовив Пісандр, наголошуючи на словах «будь-хто інший».

— Алквіад найбільше загрожує самому собі,— посміхнувся Критій.— Я добре знаю свого знаменитого брата в перших. У нього є все, що робить людину щасливою й що може привести афінського мужа до жаданої слави, але,—

Критій гучно зареготав,— але, дорогі друзі, боги обдарували в ньому не людину, а хижака. І в людей,— так уже введено на цьому світі,— згодом виникне природне бажання вбити цього хижака.

— Алквіад не живе, він мчить життям. Питання тільки куди,— притакнув Ферамен.

Критій глянув на Пісандрове обличчя, тьмяно освітлене каганцем:

— Це справжня доброчесність,— о музи, ви мене чуєте? — вказувати людині напрям путі...

Пісандр заплескав у долоні:

— Я аплодує не тільки поетові, а й думці. Втрутитися в грандіозні плани, зупинити похід маніакальних задумів, які малює фантазія.

— Ти теж поет, Пісандре,— люб'язно мовив софіст Антифонт.— Я тільки звичайний судовий речник, фахівець убивств, однак насмілюся далі йти слідом за тобою, дорогий Пісандре. Зупинити похід, але раніше, ніж пролетиться перша краплина крові.

Пісандр, замість того щоб глянути на Антифонта, глянув на Критія.

— Привітаймо ж Критія, який не тільки сам прийшов до нас, а й приніс нам Сократову софросіоне. Знати ціну часу й ціну розвитку подій — ось що головне для кожного з нас, а потім уже розсудливо міркувати, терпляче й невтомно готувати ту хвилину, коли з безхмарного неба вдасться грім.

— Прекрасно, дорогий наш Пісандре! — вигукнув Антифонт.— Ці слова варті uzливання Гермесові, богові мудрих.

Всі підняли чаші. Малюнки на золотих боках чаш — загадкові, наче підступи олігархів.

— Про що говорив Алквіад на бенкеті? — запитав Пісандр у Критія.

— Нічого особливого. Про любов до громади.

Гості, кожен по-своєму, почали тлумачити Алквіядову любов.

— Радикальний демократ захоче повернути Афінам колишню силу і славу,— сказав Ферамен.

— А може, зрівнятися з Періклом? — висловив здогад Антифонт.

— О ні! Навпаки! Перевершити Перікла! — вигукнув Критій.— Поширити демократію по всій Елладі й перетворити Афіни на головний її центр.

— Ні, ні, ні! Це даремні мрії мегаломана,— відкинув цю

перспективу Ферамен, не тому, що не вірив у можливість її здійснення, а саме тому, що вірив у неї.

— Перікл теж був мегаломан, а як багато він досяг,— спокійно заперечив Пісандр.

— Те, що вдалося йому, Алквіядові вдатися не може! — з віщою переконливістю заявив Антіфонт.

— Чому ж це не може? — здивувався Пісандр, який не збиравсь погоджуватися з наміром своїх друзів.— А якщо ці мрії сподобаються демократам усїєї Еллади й островів? Алквіядові скрізь відчинятимуть брами... Він легко виграє війну...

— Тоді ми, ясна річ, ніколи не діждемося свого шансу! — вигукнули Антіфонт і Ферамен.

Критій рвучко підняв руку, а потім поволі опустив її.

— Спустімося з хмар на землю, повернімося від мрій до дійсності, дорогі друзі. Бо що сміливіша мрія, то легше вона руйнується.

Хвилину панувала тиша. Потім озвався Пісандр:

— Сама по собі?

Йому відповіла тиша.

— Їй допомагають зруйнуватися,— сказав Критій за хвилину.

Вогники в каганцях, здавалось, ожили й запалали ясніше. Пісандр хотів виголосити перед друзями велику промову, але, не проковтнувши їжу, вдихнув повітря ротом, і кусок з рота потрапив у дихальне горло. Пісандр почав душитися. Обличчя його спершу почервоніло, потім посініло, жили на лобі понабрякали.

Перелякані друзі посхоплювалися з лож, кинулись йому на допомогу, почали допитуватися, що сталося.

Пісандр зайшовся кашлем і замахав руками, проганяючи всіх від себе. Нарешті кусок вискочив у нього з горла. Пісандр витер долонями обличчя і сказав ще з більшою категоричністю, ніж збирався:

— Про Алквіядову любов до Афін треба буде повідомити наших друзів у всій Елладі, на суші й на островах, бо ця його любов означає, що скрізь, куди тільки він прийде із своїм військом, прийде й демократія. А хто з цвіту суспільства захоче, щоб йому отруювали життя народовладдям? Якщо шанувальники демократії захочуть відчинити йому брами міст, то олігархи повинні їх зачинити у нього перед носом!

— Ти бачиш усе дуже добре, прозірливий Пісандре,— похвалив його Антіфонт,

— Всі, хто тут присутній — і ти, любий Антіфонте, також, — повинні вирушити в дорогу, — сказав Пісандр, іще трохи покашляючи. — Найпізніше завтра домовимось, хто, коли й куди піде.

Всі на знак згоди підняли обидві руки, повернувши їх долонями до Пісандра.

— Отже, нам нема чого боятися, — сказав Ферамен. — Війна буде не така вже й легка.

— Добрий вождь про небезпечне післязавтра думає ще вчора, — зауважив Крітій.

Якусь хвилину всі мовчки ласували соковитими персиками.

— Алквіад — це грізна сила, — вихопилося в Ферамена.

— Бідолаха, — удавано співчутливо мовив Крітій. — Він заслабкий для того, щоб підняти Афіни. Та й як він може їх підняти, коли на них висять сотні важких гир — голодні, жебраки, ненажери. — З уст його вихопився глузливий смішок: — Клеон подав черні палець і не встиг навіть зогледітись, як мусив кожному за байдикування в гелієї виплачувати по три оболи замість двох. Я чекаю, що голодні незабаром почнуть вимагати по чотири оболи, а де їх візьме мій убогий брат у перших, коли він хоче збільшити кількість кораблів, війська, зброї? Я вже бачу, як від цього всього в нього лускає голова.

У Пісандра від сміху затрясся живіт:

— Коли владу здобудемо ми, то таких клопотів собі не завдаватимем. Шонайперше ми припинимо цю марнотратну сплату оболів ледарям і вошивцям. А наш Антіфонт пояснить за нас цій потолочі, що для них самих буде краще не одержувати ті три оболи.

Вогники каганців загойдалися від вибуху сміху і трохи не згасли.

— Ну звісно ж! Хто інший зміг би це їм пояснити, як не всезнаї софісти, — зауважив Ферамен.

Знадвору долинули веселі голоси. Відблиски смолоскипів упали крізь високі вікна до кімнати. Вдало сюди й ім'я Алквіада; здавалося, натовп вигукує не ім'я, а кидас у вікна каміння.

— Ця потолоч уже вертається із свята додому. Вже пообгризала всі кістки, — з огидою сказав Аспет. — А знаєте, шановні друзі, що найрозумніше було б не бажати ніякої війни взагалі? Бо скільки рабів од нас знову перекинеться на інший бік!

Пісандрові очі глузливо звузилися:

— Я чекав, коли й ти, любий Аспете, нарешті заговориш. За те, що ти віддаєш своїх рабів на роботу в копальні, ти маєш непоганий зиск, ото ж можна собі уявити, що було б, якби від тебе втекло їх із півсотні!

— А хіба я повинен позичати їх задарма? Може, мені слід повчитися цього в тебе? — миролюбно відказав Аспет, а подумки вилаявся: «Клятий череваню, ти сам витискаєш з усього більше зиску, ніж ми, взяті всі разом. Ми ще не в сідлі, а ти вже поводишся, як той фараон — хочеш, щоб ми тобі кланялись...»

Пісандр не забажав вилучувати Аспета до кінця.

— Не сердься на мене, любий друже. Я пожартував. Та якщо ти хочеш поговорити серйозно, то я готовий! Якщо довго не буде ніякої війни, тобто якщо життя в Афінах гнитиме, мов та стояча вода, цілих п'ятдесят років, як це собі уявляє Нікій, кількість рабів у нас дедалі меншатиме. Ці говорючі машини довго не видержать, у них щось там заскреготить — і кінець. А виграна війна привела б нам у кайданах нових рабів. Рабів у нас знов було б доволі, але потім нашої справі настав би кінець. Я бачу, Аспете, що ти не дуже їй відданий.

— Я ладен піти за неї навіть на смерть! — вигукнув Аспет.

— Даруй мені, дорогий Пісандре, що втручаюсь у вашу розмову й наважуюсь закінчити за тебе твою думку, — озвався Антіфонт. — Для нашої справи найбільшим лихом була б переможна війна і, навпаки, найкраще було б, якби Афіни війну програли... це дало б нам змогу...

— Помовч, дорогий, — суворо урвав його Пісандр. — Більше ані словечка!

Антіфонт нахилився до нього:

— Скажи, друже, чи ми, бува, не граємось тут з вогнем?

Пісандр привітно усміхнувся:

— Спарта знає про нас, і вона недалеко.

ІНТЕРМЕЦЦО ДРУГЕ

«Лева в селі, ясна річ, найкраще не тримати, бо, коли його вигодуєш, волі звіра настає кінець!»

Арістофан

Я саме дописував заключну сцену бенкету й гуляння в Алквіядових садах, коли до мене раптом увійшов Сократ. Обличчя його аж сяяло від радості.

— Я бачу, ви в гарному настрої,— зауважив я.

— Ти весь час розмовляєш зі мною так, начебто я з'являюся перед тобою в двох чи трьох особах,— невдоволено мовив він.— Дивна манера! Та я прийшов повідомити тебе про щось дуже веселе.— Він сів у крісло, зручно простяг поперед себе босі ноги й почав:— Сім пар коней плакав він. Це вміють й інші евпатриди, скажеш ти. Звичайно. Але які то були коні! Одного разу на перегонах четвериків вони виграли всі три призи.

— Хто це «він?»— запитав я, нічого не розуміючи.

Він витріщив на мене очі:

— Хто? Оце так запитання! Таж Алквіяд, хто ж іще? Хіба в той час говорили про когось іншого, крім нього? Хіба в Афінах можна було говорити про когось іншого?

— Можна було. Про тебе, Сократе.

— Так,— погодився він.— І це, мабуть, через те, що Алквіяд був мій найулюбленіший учень, а крім того, в мене тоді народився син.

— Лампрокл,— поквапився я сьїнути своїми знаннями.

— Так. А чи знаєш ти, якого походження слово «Лампрокл»? Не знаєш... У ньому спільний корінь двох слів: лампас, тобто смолоскип, і лампрос, тобто чудовий.— Він засміявся:— Мені подобався смолоскип, Ксантіппі — слово «чудовий», от ми й назвали його «Лампрокл». Це був гарний хлопець. Від матері він успадкував красу й проречистість, від мене... що ж він успадкував від мене? Далебі, нічого, крім бажання тинятися по місту; ясна річ, він не мав моєї повивальної пристрасті — витягувати з людей їхні думки і вдавати з себе творця та вдосконалювача людських душ.

— Ти міг би, дорогий Сократе, не дискредитувати те, що віками шанували в тобі й що шанують і досі,— заперечив я.

— Я можу це собі дозволити,— пустотливо засміявся

він і повернуся до розмови про свого синочка.— Таке людське дитя — вже само по собі радість, а до нашої сім'ї воно внесло рух. Ксантіппа-мати обернулася в квочку, і в нас уже не обходилося без крикливого обміну поглядами. Ксантіппа сподівалася, що тепер я більше сидітиму вдома. Але для мого моделювання мені потрібен був доросліший матеріал. У цьому й справді була потреба, бо мораль в Афінах дедалі занепадала й робота знайшлася б стільком тисячам вихователів, скільки тисяч там було жителів. Коротше кажучи, на кожного афінянина — один Сократ. І з нагаєм у руці. Тільки етика без доброї волі того, кого виховуєш, етика під загрозою прочухана нічого не варта, і ти бачиш, дорогий мій, довкола себе безліч тому підтверджень. А втім, ні, я жартую. Мої друзі, так звані мої учні, крім Критія, який від мене відійшов, приносили мені саму тільки радість. Вони навчились пізнавати себе й навчати цього інших, а це, — навчати інших бути провісниками, — це ж і є поширювання людської свідомості все далі й далі, як цього прагнув я. А моя гордість, Алквіад, уже посів місце Перікла. Він часто зі мною радився, часто вислуховував мене, і тільки в дечому ми з ним розходились. — Сократ спохмурнів і сердито грюкнув кулаком по столу: — Як стратег він був сама ексцентричність, і я марно намагався на нього вплинути, як на впертого осла. — Він гучно зареготав, і я зрозумів: він згадав щось кумедне й далеке.

— Можна запитати, з чого ти смієшся?

— Ну звичайно, — Сократ ніяк не міг угамуватися. — Я щось згадав, розумієш? Лампроклові тоді було, здається, три чи чотири роки, і він канючив, щоб я вирізав йому з дерева якесь звірятко. Я знайшов гарне поліно акації, біле, мов жіночі перса, і робота пішла швидко, бо в мене для цього були різні причандалля. «Що це буде, тату?» — «Песик». Лампрокл заплескав від радості в долоні: «Песик! Я люблю песиків». Коли песик був готовий, він, сяючи від щастя, поніс його показати мамі. І раптом я чую голос хлопця: «Гав, гав», а йому тут же відповідає Ксантіппа: «І-а, і-а». І зразу ж після цього вибух сміху, який я чув з її вуст дуже рідко. Обличчя, очі — все в ній сміялося, коли вона вийшла на поріг. «Ти, здається, пообіцяв йому пса... а поглянь... це ж осел!»

І я, старий осел, теж зареготав, зрозумівши, що, думаючи про впертого Алквіада, вирізав хлопцеві осла замість пса.

Я теж засміявся.

— Ну, прощай. Тобі вже час іти спати, синку.

— Мабуть, я не такий уже молодий, Сократе, щоб ти казав мені «синку»,— усміхнувся я.

— Але все-таки ти молодший за мене майже на дві з половиною тисячі років!

III

1

Друг і учень Сократа Херефонт, хоч йому цього ніхто не доручав, вирушив до Дельфів. Там він запитав у піфії, чи є в Елладі хтось мудріший за Сократа. Оракул від імені бога Аполлона відповів: «Ніхто з людей не може зрівнятися з Сократом у незалежності, справедливості й мудрості».

З величезною радістю повернувся Херефонт до Сократа. Сократ лежав на кам'яній лаві під своїм будиночком і розмірковував. Коли Херефонт переповів йому відповідь оракула, він сказав:

— Дорогий Херефонте, ти знаєш, як я тебе люблю, однак такі речі можуть хвилювати тільки божевільних. Іди від мене геть! — І повернувся на правий бік.

Херефонт махнув рукою й подумав: «Цього можна було сподіватися. Спершу він був само арете! А тепер скромність! Але постривай! За хвилину про це знатиме все місто».

Минуло небагато часу, і пів-Афін було на ногах. Слова Аполлонового оракула про Сократа облетіли все місто. Ворогів вони засмутили, а друзів утішили.

Коли ця звістка долетіла й до Алквіада, той відразу ж збагнув, що це може принести йому користь. Якщо Сократ наймудріший з еллінів, то, в такому разі, його найкращий учень Алквіад не може бажати чогось нерозумного, відновлюючи давню мрію афінян про підкорення Сіцилії.

«Годі нарікати на злидні Афін! Після смерті Перікла державна казна майже весь час стоїть порожня. Та від нарікань вона не поповниться. Кожен хотів би, щоб громаді велося добре, але боротися за це? Скільки, цікаво, цього хоче? Благословенні слова Аполлонового оракула! Він нам тепер допоможе схилити на свій бік навіть усіх несміливців, ховрахів, боягузів і лежнів».

Алківіад сів на коня й помчав до дему Алопека. Зупинив коня біля муру й гукнув Сократу, який лежав на лаві:

— Ти вже знаєш? Тут уже був Херефонт?

— Був,— відповів Сократ і повернувся на лівий бік.

— Клянуся всіма совами Афіни! — вигукнув Алківіад.— І ти лежиш? Уставай! Ходімо як слід відсвяткуємо це!

— Навіть не подумаю! — буркнув у відповідь Сократ.

Ксантіппа все це добре чула, бо саме вийшла з будиночка:

— Коли не треба йти, то ти йдеш, а коли тебе просять — огинаєшся,— сказала вона. І гукнула: — Заходь, дорогий Алківіаде, не турбуйся, він піде.— Вона затермосила Сократа за плече: — Вставай! Надягни чистий хітон і не змушуй довго чекати такого дорогого гостя!

Алківіад неквапливо зайшов на подвір'я.

— Нехай благословлять тебе боги, любя Ксантіппо, за твої слова. З твоїм мудрецем ми цю подію належно відсвяткуємо, а завтра її святкуватимеш з Лампроклом і ти, та й не тільки завтра. Лампрокле! Пестунчику! Що ти найдужче любиш?

— Горіхові коржики, медяники, виноград, фіги,— не задумуючись, відповів хлопчик і смикнув матір за пелос: — Що я іще люблю?

— Дай мені спокій!

Алківіад засміявся:

— Нещасна дитина, скільки в неї клопоту. В нас, дорогий Сократе, проблема куди простіша: нас жде дар Діоніса.

Сократ устояв перед спокусою погуляти, але перед голодом вина не встояв. І вони пішли.

— Куди це ти мене ведеш? До Феодати?

— Так, дорогий мій. Тобі це не до вподоби?

— Чому ж! Думка непогана.

Йти лишилося вже небагато. За хвилину вони наблизились до вілли з пласким дахом, де світили канделябри і звідки долинали жіночі голоси.

Алківіад повернувся обличчям до вілли й прочитав анакреонтичні вірші:

Чорна земля п'є дощ,
її ж п'є вічно спрагле дерево,
море п'є гірські бистрини,
сонце ж п'є морські простори,
а його п'ють місячні вуста.
Чого ж ви так дивуетесь,
коли й мені напитися хочеться?

З даху долинув радісний вигук:

— Алквіаде!

У домі зчинився рух. Залопотіли босі ноги рабинь, і за хвилину відчинилась брама.

Алквіад і Сократ підіймаються на дах. Біля сходів їх зустрічає Феодата. На ній білий збористий і підкасаний пеплос, на плечах — оранжева накидка. Хоч Алквіад піднявся сходами перший, вона обіймає спочатку Сократа і тільки потім підходить до Алквіада; обох їх вона цілує в уста.

З пишного килима й високої подушки підводиться осяяна срібним місяцем молоденька дівчина. Вона теж вітає гостей. Не хоче йняти віри власним очам. Чула багато про Алквіада, чула й про його мужню красу, однак дійсність перевершила всі її сподівання. Тімандра вся аж затремтіла.

— Скажіть, — питає Феодата, — що це діється сьогодні в місті? Вулицями повзуть смолоскипи, наче ті вогненні змії. Ватаги бешкетників галасують, співають, кричать.

— Ці бешкетники — мої друзі, — засміявся Алквіад. — Вони були в мене на бенкеті й тепер розносять по місту радісну новину, яку приніс Херефонт із Дельфів від самого Аполлона...

— Перестань, — суворо сказав Сократ.

— Клянусь Аполлоном, що не перестану доти, поки не розповім про цю новину. Дельфійський бог каже: «Мудрішої людини за Сократа нема в усій Елладі».

Феодата плаче від радості і обіймає Сократа. Дівчина теж підходить до нього і з чарівною сором'язливістю питає:

— Чи можна, Сократе, й мені, незнайомій дівчині, привітати тебе від усього серця?

Він обняв дівчину й поцілував її в обидві щоки. Потім задивився на неї.

— Незнайомій, кажеш? — І пильно глянув на обличчя Феодати, що, звівши угору руки, зверталася до повні:

— О Селено, яка поливаєш нас сріблом блиску свого, тобі теж, напевне, відомо, що цей муж не тільки мудрець, а й усезнайко!

— Не треба бути всезнайком, щоб переконатися: ця чарівна дівчина — твоя дочка, — усміхнувся Сократ.

— Так. Тімандра — моя дочка, — просто сказала Феодата. — І саме сьогодні ми святкуємо її чотирнадцятиріччя.

Гості злили богам і випили за юну іменинницю.

— Нехай Харіти не заздять твоїй красі, і нехай вона розквітає з кожним роком! — сказав Сократ.

Алквіад задивився в агатові очі дівчини й помітив на самому їхньому дні золоті іскорки:

— Нехай боги дадуть тобі все, що ти сама забажаєш!

Тімандра теж не могла відірвати очей від Алквіада.

Запанувала коротка тиша, гомін у місті ненадовго ушух, вогники на терасі, в яких горіла пахуча живиця, поволі згасали. Запах живиці переміг пахощі розквітлої шавлії, що долинали з саду. Звідти ж долинав спів цикад.

Феодата вийняла з кованої шафи аркуш папірусу й подала Алквіадові:

— Я одержала цього листа від одного з друзів. Будь такий ласкавий і прочитай його нам.

Алквіад підійшов до канделябра з засвіченими каганцями й почав читати:

— «Ми п'ємо з тебе, наче з ріки, беремо в руки, мов троянди. Не соромся своєї доступності, навпаки, пишайся тим, що стільки людей тебе бажає. Адже вода теж існує для всіх, вогонь теж не належить тільки одній людині, сонце — теж божество, котрому поклоняється все людство. Твій дім — це храм краси, і кожен, хто до нього ввійде, той — жрець; кожен, хто надіне в ньому собі на голову вінок, той — пілігрим, і його пожертва — десятина. Правуй своїми підданими на радість їм, і нехай тебе й далі супроводжує їхня шана»¹.

— Який у тебе голос, Алквіаде! Він так вабить до себе, — зітхнула Тімандра.

— У тобі, Тімандро, вабить усе, — відповів Алквіад.

Феодата зняла з дівочих плечей пеплос, і гостям відкрилися маленькі, тугі перса.

— Помацайте, — сказала вона.

Сократ стиснув долонею дівочі перса й захоплено вигукнув:

— Навіть песиміст Мом не знайшов би тут ніякого ганджу!

Феодата обернулася до Алквіада. Але той навіть не поворухнувся:

— Я не наважуюсь...

— Дякую тобі, — тихо сказала дівчина.

Сократ замислено спостерігав цю сцену. Невже це Алквіад?

¹ Уривок з «Любовних листів» Філострата.

Канделябри, що стояли по краях великого килима, лили в ніч жовте світло, яке з ніжним сріблом місяця зливалось в чарівне зеленаво-біле сяйво, і золото коштовностей, що їх Феодата мала на собі, більше скидалось на лід, ніж на золото. Черепашки на Тімандриній шії й зап'ясті зблискували опаловими спалахами.

Алквіад ліг так, щоб міг бачити тільки Тімандру.

— Ти, чарівне дівча, вже запропонувало нашим очам стільки прекрасних утіх,— сказав Сократ.— Але яку розкіш явила б ти цим очам, якби дозволила їм помилуватись на твою вроду в русі!

Дівчина глянула на матір. Феодата мовчки кивнула їй головою. Тімандра розаула шовкові сандальки.

— Я танцюватиму боса...

Вона ввійшла в круг світла, що падало від каганців, і показала алебастр своїх ніг без кайданів — тонкі кісточки й гарні пальчики.

Феодата вдарила по струнах кіфари, видобувши з них урочистий акорд танцю жриць-богині Деметри.

Під прості й глибокі акорди Тімандра виконувала танець, який складався з гарних жестів і вклякань перед богинею. Було щось зворушливе в тому, як Тімандра, це юне дівча, неймовірно поважно рухалася перед уявним вівтарем Деметри.

Потім дівчина знову глянула на матір, виступила із круга світла й за хвилину повернулася до нього нага, маючи серпанком. Вона танцювала для Алквіада. Серпанок то відкривав дівоче тіло для захопленого огляду, то закривав його, гойдався над дівчиною, що танцювала, мов той навіжений птах, облітав її трепетне тіло й водоспад чорного волосся. Бентежність, яка виповнювала Тімандрине серце, наштовхнулася на бентежність дорослого й досвідченого чоловіка. Цей старий, як світ, демон Ерос поранив їх обох. Вони тепер бачили тільки одне одного. Божественний шал. Божественне сп'яніння. Це вже була не жриця богині Деметри, це була п'яна вакханка з почту Діоніса, з плавними рухами стегон, дівчина, що знемагала в задусі багатівкової ночі, де первісні інстинкти роблять із молодого дівчати пристрасну жінку.

— Нехай буде добрим той бог, який поведе ці босі ніжки до чоловіка й притулить її гарячі перса до його грудей,— мовить Феодата.

Срібнонога Тімандра кружляє перед самими очима в

Алківіада. Каганці — і ті, здається, перестали світити, забиті сяйвом білого тіла.

Алківіад пожирає її очима, ніздрі його розширюються, напіврозтулені вуста ловлять повітря, дихання прискорюється. Ритм танцю теж прискорюється, кіфара Феодати співає й дзвенить, лунають удар за ударом, дико вирують акорди, а над ними бринить один постійний, високий тон, чарівний, невблаганний, владний, і здається, що це він збурює в тілі кров...

Танцівниця сміливішає у своєму танку, розкриває комусь назустріч обійми, ваблячи його до себе, і знову відлітає, повертається, розставляє ноги, — внизу вона зблискує золотий пушок, — і знову кружляє, наче п'яна, справді п'яна.

— Ти зблідла, Феодато.

— Так. Мабуть. Але це мене, Сократе.

— Прихили голову до моїх грудей, не хочеш?

— Так, так. З радістю. Твоє серце теж гучно калатає, Сократе.

— Може, ти хочеш, аби я переконував тебе, що це від вина та нічних пахошків?

— Невже тільки від цього? А ця моя крихітка, моє козенятко, моя ніжна голубка...

— Я витру сльози з твоїх вій і щік, Феодато. Ти плачеш.

— Як і кожна людина, що втрачає того, кого любить.

— Не плач. Заспокойся вже. Адже ти провела з ним стільки гарних днів.

— Так. Але створіння... людина-звір... така ненаситна. Та тут ідеться про мою дочку, — раптом сказала вона з ніжністю. — Мою єдину дитину. Нехай її береже богиня Тіхе.

Тімандра, танцюючи, наближається до Алківіада, на мить падає в обійми, які він розкриває їй назустріч, але відразу ж випручується і раптом, немовби за помахом чарівної палички, застигає, вирізьблена з білого світла.

Алківіад опускається перед цією красою навколішки.

Сократ стискає в своїх долонях Феодатину руку:

— Повірте мені, мої дорогі: хворий не той, хто кохає, а той, хто не здатен на це почуття.

Гомін, який долинав сюди з міста, знову почав наростати і наближатися, нагадавши всім про слова дельфійської піфії.

— Всі Афіни славлять твою мудрість, мій Сократе, — схвильовано мовила Феодата і з жалем додала: — А ми

тим часом справляємо тут іменини моєї маленької дівчинки. Мені так прикро.

— Люба моя Феодато,— сказав Сократ, усміхаючись,— невже ти й справді вважаєш, ніби я зміг би придумати щось краще, ніж ця гарна і незвичайна ніч, щоб відсвяткувати цю подію?

2

Східний кінець острова Саламін схожий на руку з розчепіреними пальцями. На одному з них стояв маєток Евріпіда. Схил, обернений до моря, ховав простору, світлу печеру, де Евріпід мав звичай писати. Та щоразу, коли приходив Сократ, щоб оцінити його твори, він велів рабам ставити столики й крісла на мисі над печерою, у заростях піній. Звідти відкривався чудовий краєвид на сушу, на море й на острови.

День був сонячний, однак Евріпід загорнувся в просторий дорожній плащ з овечої вовни й тільки тоді сів у крісло.

В очах Сократа це запалило іскорки Сілена:

— Отже, ти знов садовиш мене на мисі?

— Я виконую твоє бажання,— відповів Евріпід і переверив, з якого боку сьогодні дме вітер.

— Але ж тобі більше до вподоби сидіти вниз, в печері?— не переставав допитуватись Сократ.— Тут ти явно мерзнеш.

Евріпід сів спиною до вітру й загорнув плащем голі ноги.

— Як бачиш, я подбав про захист від усяких несподіванок.

— Про які це ти несподіванки говориш, хай йому грець? Крім чудового краєвиду на море, на кораблі й на он ту отару овець, білих, наче їхнє молоко, я нічого незвичайного тут не бачу.

— Ти помиляєшся! З моря тут дме вітер. Ти це відчуваєш? Тінь пінії захищає мало, і сонце пече в голову. Ти це відчуваєш? Сопілки вівчарів, бекання овець, гавкіт собак, гомін і крик моїх людей в оливковому саду, дзижчання бджіл...

Сократ зареготав:

— Жаж! Крила метеликів шелестять, наче листя платана під час бурі. Ти це чуєш? Черв'як тупає в траві, реве на квітці джміль, ти це чуєш? На квітці дикого маку, колір якого вириває тобі з голови очі, ти це бачиш? Якби не

важлива розмова з тобою, я вже давно побіг би між цих твоїх пастухів і збирачів оливок!

Евріпід теж засміявся.

— Це на тебе схоже! — вигукнув він.— Мандрівний філософ, як тебе називають. Тобі просто необхідно, щоб на тебе скрізь чекали несподіванки. А я мушу ховатися із своїми трагедіями в печеру, де мені ніхто не заважає.— Евріпід знову трохи пересунувся, щоб сховатись від надокучливого сонця, яке шукало його лисину між віттям пінії, й захоплено мовив: — Тільки там, у тій тиші, куди не сягають дощ, вітер, сонце й голоси, тільки там мені з'являються Медея, Геракл, Іполіт, Федра, тільки там я виразно чую їхній плач, стогін, прокльони, мстиві вигуки, мрії закоханих сердець...

— Вибач мені, дорогий Евріпідє,— Сократ стиснув його руку.— Я тільки перевіряв тебе. Я давно підозрюю, що ти сидиш зі мною тут тільки через те, що боїшся, аби я, бува, не спустився до твоєї печери між твоїх героїв. Ти, певне, боїшся, що я відразу ж почну з ними бесідувати, і ніякої трагедії потім не вийде!

— Тобі, моєму другові, все дозволено,— сказав Евріпід.— Ходімо туди!

— Ні! — вигукнув Сократ. Ми сидітимем тут! Ти мене знаєш, я легко знаходжу привід, щоб поглузувати з чогось, і тоді трагічні герої, які туди до тебе прийшли, могли б від моїх жартів обрідитись і втекти. Де ж ти їх потім шукатимеш?

Евріпід полегшено зітхнув.

— Якщо ти дивишся на це саме так, з такою надмірною делікатною пильністю приглядаєшся до моїх героїв, то я приймаю твої слова із вдячністю.

— Стій! — закричав Сократ.— Не ворущись! Помовч!

Евріпід усе ж таки спробував устати, але ноги його були загорнені в плащ, отож довелося скоритись Сократові, і він тільки вирячено дивився в його пукаті очі.

— Вона ще тут, ще тут, не ворущися,— прошепотів Сократ і поволі наблизив руку до Евріпідової бороди, в якій заплуталася бджола.

Евріпід весь затрясся й сполотнів.

— Моя маленька, золотенька, ходи, ходи до мене,— попросив Сократ, обережно взяв бджілку за крильця й відпустив її.

— Ти, можливо, врятував мені життя,— зітхнув Евріпід, усе ще охоплений жахом.

— Тобі ні. А бджілці я таки справді врятував життя. І твоє підборіддя від набряку,— засміявся Сократ.

— От бачиш! — сплюнув Евріпід.— І я ще повинен вихвалити цю здичавілу природу!

Та бджілка вже знайшла свою квітку, і до Евріпіда, незабаром після того, як переляк минув, знову повернувся гарний настрої.

— Мене називають найтрагічнішим поетом. Як ти гадаєш, друже, чи не спробувати мені для різноманітності написати якусь комедію?

— Аби віддячити Арістофанові за те, що він підсміюється з нас обох? Я тільки привітав би це і навіть дав би тобі деякі поради.

— Яке вино ти питимеш? — запитав Евріпід.

— Біле. Вино в тебе завжди біле, топазне.— Сократ засміявся: — Але коли я згадую про те, що кожному комедію в нас супроводжує такий собі витівник і безсоромник, у якого з-під одіння стирчить дебелий шкіряний фаллос і він витіває з ним безсоромні штуки, ведучи при цьому непристойні розмови, то не знаю, чи твоя делікатність, найтрагічніший поете, витримала б це.

— Ну що ж! — зареготав і Евріпід.— Кожному своє. Щось богам плодючості, а щось нам, любострасним людям, для збудження. І погодься, любий Сократе, такий безсоромник протягом хвилини зуміє розсмішити цілий театр. Я йому в цьому заздрую.

— Я теж не від того, щоб посміятись,— сказав Сократ,— але нічого не вдієш, я віддаю перевагу трагедії, що, хоч і неспроможна зробити так, щоб глядачі, яких набився цілий театр, хапалися від реготу за животи, зате вона здатна примусити людей думати.

Вони злили золотистого вина богам і відпили по першому ковтку. Сократ прицмокнув язиком і обливав губи:

— Любий Евріпіде, ти, кажеш, найтрагічніший поет?! Це безглуздя й нісенітниця! В такому разі, я — найтрагічніший філософ. А хіба про мене можна таке сказати?

— Про тебе, мій дорогий? Це справді нісенітниця. Ти глузуєш, сичиш, б'єшся, гладити, голубиш — робиш усе можливе, тільки б розворушити людей, щоб вони стали кращі, ніж є.

— Це ж саме робиш і ти, Евріпіде, хоча б, скажімо, зворушливими зв'язаннями своєї Медеї. Ти найтрагічніший поет? — Сократ простяг руку в бік моря, що мерехтіло на сонці.— Той, хто торує шлях новим і добрим звичаям та

законам,— найвеселіша людина. Веселість не вимірюється сміхом, а радісним почуттям і дією. Ти веселий витівник,— сказав Сократ, сам розвеселілий.— Ти кидаєш смолясті вінки в ряди глядачів. Але іноді тобі у відплату за вогнений вінок люди дають вінок лавровий, іноді ж ти їх лякаєш, і вони освистують тебе.— Сократ ковтнув із срібної чаші вина.— Вино в тебе краще, ніж у Каллія.— Він витер рукою бороду:— Та на афінян ти маєш зуб, хай йому грець!— І почав перераховувати, весело дивлячись на друга:— Ти проти сваволі правителів. Ти проти несправедливих законів. Ти проти олігархії, тиранії, монархії. І навіть те, що ти так гостро виступаєш проти Спарти, не всім подобається. Поетів ти теж дратуєш своїми нововведеннями, переробляєш міфи, витісняєш своїми п'єсами п'єси їхні і, хоч і виводиш на сцену богів, робиш це тільки для того, щоб відкривати в нас людську природу. І ці твої боголюди— по суті, вже зовсім люди, в усьому, скрізь, і цим ти тільки підбурюєш проти себе богів та людей.

— Клянусь палицею Геракла, це вже занадто!— здивовано вигукнув Евріпід.

— Я ще тільки починаю,— застеріг його Сократ.— Ти дбаєш про права для жінок і заступаєшся за них перед їхніми чоловіками. Всіх несправжніх чоловіків, а вони всі несправжні, ти цим підбурюєш проти себе.

— І жінок теж,— засміявся Евріпід.— Про мене розповідають, що я— ворог жінок, бо двічі невдало одружувався.

— Або візьмімо це твоє применшення ролі долі,— вів далі Сократ.— Ти гадаєш, дорогий мій, людям до вподоби, що відповідальність за їхні вчинки ти покладаєш на них самих і що потім вони не можуть посилатись на Мойру чи Ананке?

— Людям це, без сумніву, неприємно, і я це визнаю. Але як їм досі не спало на думку, що тоді, коли вони викидають якогось коника, винна не доля, а вони самі?— всміхнувся Евріпід.— Не лякай мене більше, краще пиймо вино.

— Е, ні, вельмишановний поете, це не все. Те найгірше, що ти накоїв і що нині коїш у своїх «Троянках», я залишив на самий кінець.

— Ну, що ж, добивай!— спохмурнів Евріпід.

— Ось найганебніше: ти говориш про рабів як про людей! Ба навіть більше— нарікаєш на їхню неволю! Кажуть, ніби ти вважаєш раба морально вищим, ніж віль-

ного громадянина. Жаж! Ти — філософ на сцені! Ганьба! Ти — учень Анаксагора! Друг Сократа! Тричі ганьба! — Годі! Годі! Годі! — закричав Евріпід і замахав руками: — Я розгромлений. Знищений. Але чи усвідомлюєш ти, Сократе, що до всіх цих моїх злочинних підлої причетний і ти?

Сократ спробував був надати своєму обличчю засмученого виразу, та з цього вийшла тільки кумедна гримаса, яка розсмішила Евріпіда.

— Клянуся всіма псами! Він теж починає реготати на повні груди! Слава тобі, брате! — зраділо вигукнув Сократ і підніс чашу: — Я зливаю Аїдові, щоб нас обох він дуже не мучив за наші гріхи в' своєму Тартарі, і п'ю, щоб наші спільні гріхи росли, мов гриби після дощу!

Евріпід теж підніс чашу:

— За це, дорогий Сократе, годилося б не тільки випити, а й просто-таки впитися. Знаєш, підступнику, я вже потерпав, що ти почнеш мені радити, аби я зовсім кинув писати.

— Я — і така порада? — ображено вигукнув Сократ. — Виходить, ти міг би подумати, що по дорозі до тебе мене мало не заколола ряба корова... А втім, — у голосі його забриніли веселі нотки, — навіженство властиве мені з самого малечку.

Потім вони повернулись до «Троянок». Евріпід прочитав те, що було в нього написане.

Сократ хвилину розмірковував, а тоді запитав:

— Хочеш знати моє враження? Я б сказав, що найсильніший тут образ Андромахи, сина якої, Астіанакта, збираються скинути з мурів здобутої Трої, та образ троянської цариці Гекуби, що змушена віддати свою вродливу дочку Кассандру за служницю до Агамемнона. Сцену з царем Менелаєм і його легковажною дружиною Єленою я з радістю прослухав би ще раз.

— Гаразд.

— А який буде кінець? Ти вже уявляєш його собі? — запитав Сократ.

Евріпід мимоволі глянув на північний схід — десь там стояло могутнє фрігійське місто Троя.

— Можливо, так: здобута Троя палає. Закутих у кайдани троянських дівчат і жінок грецькі воїни ведуть до кораблів, які відвезуть їх у неволю. Лунає плач, на тлі червоної заграви пожеж здійснюються вгору руки. Величезні пожежі, страшна стихія і це страждання жінок та дітей,

картина жаху, що його несе війна невинним і беззахисним людям...

— Чудово, Евріпід! Я в захваті від цієї сцени! Ти талант!

— До твого наступного приходу я матиму це на папірусі.

Обидва підвелися й пішли до маєтку. Евріпід сумно зітхнув:

— Боюсь, що афінський народ освище цю трагедію. Греки під мурами Трої поводяться як варвари, і вся п'еса спрямована проти війни, тим часом як Афіни, мені здається, готуються до нового походу.

— Ти не помилився. Війна от-от почнеться.

Вони прогулювалися в оливковому гаю.

— Оливки вже починають наливатися,— сказав Сократ, немовби вимірюючи цим час.

— Ти боїшся за Алквіада? — запитав Евріпід.

— Так. Я боюся за нього,— відповів Сократ і змовк.

Срібне сонце сховалось за обрієм. За кілька хвилин на фісташковій кущі й траву на горбі над маєтком упаде роса. Звідти долинули гучні звуки бичачого рога. Це був знак пастухам заганяти отари до загороди.

— Тобі доведеться ще сьогодні ввечері принести жертву Панові за щасливий день, господарю,— сказав Сократ і додав з усміхом: — А ці сушені фіги заховай для свого друга Сократа. Для Пана в тебе напевне знайдуться кращі дари...

— Я охоче обдурю бога заради тебе,— відповів Евріпід і теж усміхнувся.

В маєтку Сократ обняв свого друга й сів на візок, запряжений двома віслюками, які відвезли його до маленького порту.

3

Алквіад, навіть ставши стратегом, не відмовився від своїх навіжених витівок і безсоромно виставляв їх напоказ. Слава легковажного гультая й аматора утіх була йому тільки на руку. Вона вводила в оману ворогів, які поволі переставали його боятися.

Але Нікій його боявся. Один раз Алквіад уже переміг, а тепер постійно затіняє його в еклезії. Нікій застержливо казав своїм прибічникам:

— Я Алквіада добре знаю. Його змалечку виховували як майбутнього воєначальника. Такого честолюбця, як він, Афіни не пам'ятають. Коні, кораблі, зброя й словесні битви — він скрізь повинен перемогти. Поразка для нього рівнозначна смерті. Кажу вам, під личиною веселого приятеля маскується хижак.

Ті поважно кивали головами й допитувалися:

— Чого ти так непокоїшся, дорогий Нікію? Невже він проти нас щось затіває?

— Дорогі друзі, — докірливо мовив Нікій. — Ви що, хочете мене розсмішити? Що б він не затівав, це завжди буде проти нас, миролюбних людей. — Він погрозив уявному Алквіадові: — Цей негідник знає кожне місто й порт, — на суші вони чи на островах, — як свої п'ять пальців, проте останнім часом безперервно гасає по морю. Сьогодні він на сході, завтра — на заході. Чому, цікаво? Може, в Афінах йому стало тісно й він виїжджає в світ трохи розв'ажитись? Шукає нових коханок, бо афінські йому вже набридли? — Ущипливий тон Нікія змінився спонукальним: — Повірте мені, друзі! Його розцяцькований плавучий палац — то не прогулянкова трієра, то військовий розвідник!

А тим часом той, кого Нікій так боявся, справді об'їжджав міста й порти. Зупинявся то там, то там. На берег сходив не як перший муж Афін, а як веселий гульвіса, що любить випити й погуляти.

Мета? Щоб довідатись, яка де ситуація. Який де панує настрій, хто за афінську демократію, а хто за олігархів, які почуття хто плекає до Афін, а хто — до інших держав. А ще яка мета? Здобути друзів. У Сократа він пройшов добру школу й засвоїв, що самої науки замало; Сократ навчив його, як здобувати друзів, як завойовувати їхні серця: якщо ти простягнеш до когось руки, то відлякаєш його. Поводься так, щоб той, чию прихильність хочеш завоювати, простяг руки до тебе. Насильством примусити когось до дружби й любові не можна, і ніяких чарівних формул на це немає. Фальшивим підлешуванням викриєш себе дуже швидко. Демонструй своїй здобичі добро! Будь терплячий і ласкавий! Порадь! Допоможи!

Алквіад з безпечною певністю обертався серед людей різного стану й природи, серед матросів і сухопутних воїнів і на той час мав за своїми плечима вже тисячі друзів, шанувальників та вдячних прихильників.

Колись йому казали: «Своєю славою ти перевершиш самого Перікла». Але як його перевершити? Він пам'ятав, як іще за Перікла багато афінян мріяли про підкорення Сіцилії. Це була прекрасна мрія. Він довго зважував, якими силами володіють Афіни, а якими Сіцилія. Поїхав і оглянув її. І нарешті зважився: «Так! Так! Я воскресну цю мрію! Я вирушу туди з тисячами своїх воїнів, здобуду Сіракузи, всю Сіцилію, а потім переді мною затремтить і Спарта!»

В гетеріях міркували так: «Якщо Алквіад виграє, то він уже не зупиниться, піде далі й далі, запанує над цілою Елладою і скрізь запровадить цю свою здичавілу радикальну демократію.

Що ж ми тоді робитимем? Ми запрягаємося тут, що зметемо демократію, а тим часом зметуть нас самих».

В еклезії проти Алквіада здіймалися хвилі опору, високі, як гори, і Алквіад виставляв проти них гори хліба, м'яса, овочів, золота, міді, сірки й натовпи рабів. А також гору сорому від того, що афіняни ні в чому не примножили Періклову справу, а, навпаки, зменшили її.

Не тільки еклезія, а й ринкова площа вирує й шумить, наче море під час бурі. І прихильники миру посилають туди своїх намовників.

Проте видиво здобутої Сіцилії постає перед ними дедалі виразніше, чіткіше, невідступніше. Не дає ні воїнам, ні цивільним громадянам спокою, спокушає їх, манить. «Ця країна — вдсятеро більша, ніж Аттика, і ми в ній господарі! Яка то буде здобич! Яке невичерпне джерело багатства!»

Афіняни вінчають Алквіадову голову золотим вінком, блиск від якого видно далеко навкруги. Тільки одне сонце сяє на небі — і це Феб-Аполлон, тільки одне сонце сяє на землі — і це Алквіад.

— Сіцилія наша! — Афіни переповнені цією мрією, як лоно вагітної жінки, і мало не луснуть від неї. Мури пописані вапном, вуглинами й фарбами: «Щастя тобі в поході на Сіцилію!», «Нехай тебе супроводжує удача, Алквіаде!»

Карта Сіцилії замальована кольором піску палестр, утрамбованої землі доріг і зруйнованих будинків. На ринковій площі на агорі вирують роздратовані людські голоси. Голоси «за» й голоси «проти» люто крешуть один об один.

— Він щоночі ходить до Феодатиної дочки Тімандри, напахчений, аж це чути по всіх вулицях, якими він іде!

— Нехай! Напахчений хоче, щоб пахли й ми. Він витягне нас із злиднів. А ти, бовкало, хіба не смердиш оболами?

Бовкало, якому добре заплатили за те, що він бовкає язиком, посміхається:

— Не так швидко, голубе! Ми ще тільки схопили вугра за хвіст, а ти вже сідаєш до повної миски!

— Цей старий пень Нікій усе гальмує.

— Мабуть, знає чому.

З гурту тих, що стояли найближче, озивається сердитий голос:

— Ти, брудна пико! Негіднику! Може, ти сам збираєшся наповнити нашу порожню казну? До бздин, які там є, ти можеш додати хіба що свої бздини.

— Похід на Сіцилію принесе успіх нашій батьківщині, принесе нам усім користь! — галасують люди.

Бовкало поволі задкує, ховається в натовпі, але напослідок ще сичить:

— Або нещастя.

Схопивши кілька ляпасів, він зник у юрбі, однак устиг посяяти в людей сумніви. Люди починають думати про те, що вони не одностайні. Хто в горох, а хто в сочевицю. Для війни це погано. І хтось зауважує:

— Кажуть, Алквіядові хочуть дати на допомогу Нікія. Хіба в цьому є бодай якийсь глузд?

— Мабуть, є. Нікій не допоміг йому проти Аргоса, не допоможе він йому й тепер. Мабуть, комусь це вигідно.

— Це свинство!

Та цієї ж миті озивається веселий голос:

— Треба тільки виступити, і Сіцилія сама впаде нам до ніг. Там є багато людей, які ждуть, щоб ми принесли їм нашу демократію. Своїми тиранами вони вже ситі по саму зав'язку. Вони радісно привітають нас, відчинять нам брами міст.

Жінки, мов оси, обсідають ятки торговців; дзижчать і гудуть, вимагають товарів, що їх торговці мерщій ховають, аби завтра й післязавтра злупити за них уп'ятеро більше. За оболи, звичайну монету ринку, нині вже майже не продають. А наглядачі, які повинні пильнувати за дотриманням офіційно встановлених цін і ваг, у такий непевний час сваритися з торговцями не будуть. Наглядач теж повинен щось їсти і щось купувати. От вони й відвертаються, коли торговка відповідає жінці, яка обурюється, що за мішечок бобів треба платити сріблом:

— Не обурюйся, громадянко. На ринку порожньо.

І завтра теж нічого не буде.— Але потім утішає її: — А от коли ми завоюємо Сіцилію, товарів тут буде повно... і ти знову зможеш обнюхувати, що свіже, а що не зовсім, і ми терпітимем від цього збитки.

Громадянка озирається на всі боки, немовби шукає в когось допомоги проти такого безсоромного здирства. Та наглядач щез. Тепер йому за те, що він нічого не бачить, даватимуть харчі безплатно. Нічого не вдієш — такий настав час!

На стіні великої стої намальовано гігантську карту Середземномор'я. Кожна держава замальована іншим кольором. Перед картою зібрався великий натовп людей.

— Де ж та Сіцилія?

— А ти хіба не знаєш, розумнику? Та ось же вона!

— А чому це вона така жовта?

— Бо це сірка. Зерно. Золото.

— О Афіно, саме цих скарбів нам і бракує! — радісно вигукує той, хто питав, і витріщає очі на Сіракузи, які хтось обвів на карті червоним кольором, що нагадує колір полум'я.

— Через те наше військо й вирушає туди походом, бараняча ти голово!

— Ще не вирушає. Збори за це ще не проголосували...

— ...вони ще ждуть на тебе, бовдуре, коли ти згодишся дати дозвіл розпочати війну!

— Я б його не дав. Я б усе зупинив, якби на те була моя влада!

— Ова! А це ж чому?

— Бо знов пролетиться афінська кров! І то найкраща.

— Твоя навряд чи пролетиться. Ти можеш бути спокійний.

Вибух сміху. Вибух гніву.

— Такого нікчому, як ти, чого доброго, можуть десь закидати камінням. Ти це розумієш?

— Дайте копняка цьому зрадникові!

Чоловік зник, як дух, своє насіння недовіри пішов сіяти в інший кінець агори. Скрізь є люди, скрізь є вуха, скрізь є довірливі простачки, котрих можна обдурити.

— Як же ж вона далеко — та Сіцилія! — лунають жіночі голоси.

— Коли ж то ми знов побачимо своїх чоловіків!

— Для тебе тут знайдуться й інші.

— А як воно там, на тій Сіцилії? Я чула, що там є величезна гора, і з неї б'є полум'я.

Сократ повернувся додому і ще з хвїртки гукає Ксантіппі:

— Серденько, Ксанто! Готуй мерщій вечерю!

Він приголубив Лампрокла, який грався в гоплітів, вимахуючи, мов мечем, обчухраною гілкою і лопотячи по двору босими ніжками. Потім помив руки, зручно всівся біля мармурового столика під платаном, де завжди вечеряла сім'я, і став чекати.

Коли Ксантіппа вийшла з будиночка, він здивовано глянув на неї. Вона не поцілувала його, як завжди, не дорікнула жодним словом, що він швендяв десь цілий день. Проте й нічого не подала на стіл і з порожніми руками сіла навпроти нього. «Ага,— подумав він.— Мабуть, за день тут щось сталося».

— Скажи, люба, що гнітить твоє серденько, і дай нам повечеряти. Ми голодні, як вовки, правда ж, Лампрокле?

— Я хочу з тобою поговорити.

— Що? Що? Хай йому грець, та я завжди радий поговорити з кимось і з тобою теж. Але хіба ти не можеш зачекати, поки ми повечереємо?

— Не можу.

Він зітхнув і вийняв із кишені жменю насіння.

— Ну що ж, починай, моя люба. Я тебе слухаю.

Ксантіппа втупила в нього погляд своїх чорних очей і почала:

— Сократ казав: «Не мати ніяких засобів до існування — це божественно. Мати їх якнайменше — ще божественніше. Цим ми наближаємось до досконалості». Виходить, сьогодні ми з тобою станемо богами.

Сократ іще не здогадувався, куди вона гне, і сприйняв її слова з гумором:

— Ого! Мені це подобається. А якою богинею ти хочеш стати? Котру вибираєш собі з цілого їхнього сонму?

— Ще не знаю. Спершу вибирай ти, Сократе.

— Я? Бачиш, серденько, я над цим іще не думав. А й справді, хто з них найкращий? Але ні! Так не годиться. Котрому з них ведеться найкраще? Ну, та це ж ясно, як білий день! Зевсові ж! У нього є й особистий слуга Ганімед, і тонкостанна Геба подає йому на стіл, на кожному кроці його жде вродлива жителька Землі, він сибарит першого класу. Так, моя лошичко, я вибираю собі Зевса.

Ксантіппа усміхнулася, і в кутиках її уст затаїлася маленька хитринка:

— Чи ти ба! Наш тато вибрав собі найбільшого ненажеру на всьому Олімпі. Не карайте мене, боги, за ці слова! Хто б міг таке подумати про нашого шановного мудреця! Виходить, я краще, ніж ти, дотримуюсь Сократової науки.

— Що ти маєш на увазі, моя люба?

— «Якнайменше потреб — це божественно», — так ти, здається, повчав? Отже, я вибрала собі Ехо.

— Ехо? Богиню луни? А це чому? — здивовано питає Сократ.

— По-перше, вона була дуже балакуча, як оце я. А по-друге, ти чув коли-небудь, щоб Ехо щось та їла?

— Я люблю гарні жарти, — сказав Сократ докірливо. — Ти що, частуєш мене ними замість вечері?

— Саме так, мій любий. Надягай свій дорожній гіматій і вирушай на Олімп!

— Що мені там робити?

— Накажеш запросити себе там на вечерю, як звик тут, щоб тебе запрошували. А я візьму Лампрокла, стану біля стої, і, може, ми з ним вижебраємо собі щось на вечерю.

— Хай йому грець! — обурено вигукнув Сократ. — Що це означає?

І тоді Ксантіппа засипала його безжальними підрахунками:

— Скільки ми виручили за продані оливки? Кілька драхм. Та й ті проїли, купуючи борошно. З решти збили олію і теж спожили її. Вино з винограду, який ми привезли з Гуді, ти випив із своїми друзями. А тих кілька мисок молока, яке надою від кози, я віддаю Лампроклові.

— А чому ж ти мені про це... — спробував був заговорити Сократ, та Ксантіппа рішуче його перебила:

— Готується війна. На ринку починається паніка. Нічого немає. І нічого не буде. Але з-під поли продаватимуть усе, ясна річ, за срібняки. В усьому домі нема ані обола. Софісти... помовч! — я цим цікавилася, — беруть у місяць за одного учня цілих п'ятдесят драхм. А скільки в тебе учнів? І з яких багатих вони родин? А ти не береш ні обола! Ловиш людей на гачок, як рибалка рибу. А коли спіймаєш, тобі не дістається ані лусочки. Мовчи! Я вже знаю, ти хочеш мені відповісти: «Але ж, серденько! Я дбаю

про людину, а не про драхми! Від людини залежить її щастя і щастя всіх інших...» Та що ти маєш із того, що дбаєш про щастя інших?! Ага, ти хочеш сказати, що маєш за це винагороду, і то велику — блаженство. Ну гаразд. Тоді дай мені й нашому синові вкусити цього твого блаженства! Не можеш, еге ж? От бачиш, філософе. О, я знов чую твоє заперечення! «Що нам бракує, моя лошичко? В тебе є я, в мене — ти, в обох нас росте син, котрий буде такий гарний, як мати, і такий дурний, як тато...»

— Саме так, моя любачка... — засміявся Сократ.

— А хіба Антіфонт не сказав тобі просто у вічі, що ти божевільний? Мовляв, такого скніння не витримав би навіть раб! Гіршого від того, що ти їси, не буває вже нічого. І я теж повинна мучитись біля тебе? Ми з Лампроклом теж повинні замість пристойної їжі задовольнятись нутом, як оце ти? Але ти, крім того, що постійно лузаєш отой свій нут, ще й ходиш на бенкети! Бенкет в одного, бенкет в іншого, то навіщо тобі брати за свої премудрості бодай кілька оболів? Тобі немає в цьому потреби! Чи, може, тобі за твої премудрості ніхто не хоче нічого давати?

— І були б дурні, якби щось давали, — Сократ усе ще намагався обернути розмову на жарт. — Адже кожного я вчу бути розумним.

Ксантіппа не змогла більше витримувати його жартівливого тону й розплакалася. Лампрокл, хоч і не знав, у чому річ, і собі голосно заплакав.

Сократ обійшов стіл, сів на лаві поруч дружини й посадовив її до себе на коліна, хоч вона й пручалася. Потім витер їй сльози й поцілував у смуглі щоки.

— Ах ти моя лошичко! Зупинись нарешті в своєму шаленому галопі. Твій монолог був просто чудовий. Ну, не плач, я кажу цілком серйозно. Чому ти, дурненька, досі нічого не сказала мені про все це?

— Ти й сам усе добре бачив, — крізь сльози відповіла Ксантіппа. — Я не раз казала тобі, тільки ти мене не чуєш. Ти витаєш думками десь-інде. — В голосі її знову забриніли нотки гніву. — Ти весь час витаєш думками десь-інде, а я мушу гарувати, із шкіри пнутися, щоб...

— Годі вже тобі, дівчино. Крітон учора сказав, що становище з продуктами на ринку дедалі погіршується і, коли нам щось треба, то щоб я прийшов до нього. Адже в нього під Гіметтою є два маєтки.

Заплакана Ксантіппа глянула на Сократа трохи з цікавістю, а трохи з підозрою:

— Я знаю, Крітон нам помагає дуже часто. Скажи, чому ти не приймаєш ні від кого жодної драхми, а від нього...

— Від нього я теж не приймаю ані драхми! А харчі — не гроші. Це не милостиня. Це дарунок. Гей! Лампрокле! Сідай-но на коня!

Хлопець спритно видерся йому на спину й сів на шию.

— Вйо! — вигукнув Сократ і помчав з сином із двору.

Ксантіппа втерла заплакані очі і, подивившись їм услід, з любов'ю прошепотіла:

— Ну й навіжений!

Крітон зустрів Сократа радо, як завжди. Лампрокла погладив по кучерявій голівці і звелів рабині принести хлопцеві ласощів, які тільки є в його домі.

Залишившись із Сократом наодинці й почувши, що Ксантіппа не має ані жменьки ячмінного борошна, щоб спекти якого коржа, він на хвилину вийшов і наказав рабам віднести їй кошіль продуктів, а також вина й олії.

— Справу залагоджено, — сказав він, повернувшись.

Сократ щоразу почував себе ніяково в такій ситуації, і Крітонові щоразу доводилось повторювати, що він дає йому харчі з великою охотою. Сьогодні Сократ теж був збентежений цим благодійним жестом друга, і Крітон повів його до своєї бібліотеки.

— Тобі, бачу, мало моїх постійних запевнень, що не ти мій боржник, а я твій. Ходімо зі мною, дорогий Сократе, я тобі щось покажу.

Вони зайшли до бібліотеки. Крітон повернув Сократа обличчям до полиць, на яких сяяли золоті кришечки циліндрів із сувоями папірусів, і почав показувати кришечку за кришечкою.

— Будь такий ласкавий, прочитай ці написи.

— «Крітон: «Про витривалість», — прочитав Сократ. — «Крітон: «Про красу і добро». «Крітон: «Про любов духовну і фізичну». Крітон: «Про справедливість»... — Сократ здивовано глянув на Крітона: — Я знав, що ти написав уже чимало творів, однак не сподівався, що їх так багато.

Крітон торкався золотих сонечок — кришечок циліндрів — із його творами:

— Ці написи неповні. В циліндрах заховані не тільки мої думки, а й твої, Сократе, твої передусім. І після цього ти ще хочеш, щоб я був таким скнарою, який уміє тільки використовувати тебе, а сам і пальцем не кивне заради тебе? Я одержую від тебе дарунки, яким немає ціни, а сам не можу дати тобі за це бодай кілька крихт? Як же я можу

напихати свій живіт, частувати друзів, тим часом як ти, найкращий із них, голодуватимеш разом з дружиною й синочком? За кого ти мене маєш?

Сократ хмурився, заперечливо махав руками, та Крітон не вгавав:

— Ти, Сократе, багач, а я жебрак, отака-то правда. Що таке борошно, олія, сушені фрукти і, я знаю, що там ще? Я успадкував свої маєтки, а яка моя в цьому заслуга? Хіба не честлюбство й гордість спонукають кожного афінянина зробити щось корисне для свого міста? Хіба ми не бесідували про це ще замолоду? Не тобі, а мені мало б бути соромно, що я весь час стільки беру від тебе, та що там беру — трохи не обкрадаю! Але є одна річ, і вона хоч трохи полегшує моє почуття сорому, тільки ти не хочеш цього зрозуміти й радість, яку я відчуваю, завжди обертаєш у прикрі для нас обох хвилини.

— А хіба це не прикро? — обурено вигукнув Сократ. — Принаймні я почувваю себе дуже ніяково.

— Ну й погано! — Крітон почав уже дратуватися. — Це через те, що ти мало поважаєш сам себе! А цю справу полиши іншим і в першу чергу мені.

— Ну й вичитав ти мені сьогодні, дорогий Крітоне, хай йому грець! — невдоволено пробурмотів Сократ.

— Я давно вже повинен був тобі сказати, що про тебе думаю. Ти прийшов на світ із такими на перший погляд простими й водночас такими важливими для людини думками, як ніхто до тебе. Скажи сам: хіба хтось коли-небудь займався людиною так, як це робиш нині ти? Ти вже роками шліфуєш людську душу. Людину творить ціла група творців, і ти один із них.

— Які високі слова! Ти мене тут замучиш, Крітоне, клянусь Цербером! — вилаявся Сократ.

Крітон засміявся:

— Що, що? Коли тебе шмагає Арістофан, ти це спокійнісінько витримуєш, а коли я поводжуся з тобою трохи лагідніше, ніж він, то ти починаєш кричати пробі?

— Мені доводиться щосили стримувати себе, мій друже...

— Поміркуй сам, — весело сказав Крітон. — Якби я тебе не підтримував, тобі довелось б заробляти собі на прожиток, і ти не зміг би вести свої бесіди, і сонечок, які я щойно показував, тут не було б! Ти дивуєшся? А це саме так! І не гидуй мною. Чи, може, ти не бажаєш далі ділити зі мною свою радість і славу?

Сократ перестав супитись:

— Здаюся, любий Крітоне.

— Нарешті! — вигукнув Крітон.— Поки є в мене, буде і в тебе, і в твоєї сім'ї. Ну, а те, що має колись статися, станеться. Можливо, колись навіть виявиться, що Афіни мали не тільки своїх ледарів, пройдисвітів і дурнів, а й Крітонів теж,— додав він із притиском.

Сократ знову нахилився до золотих кришечок, прочитав назви решти Крітонових сувоїв і всміхнувся:

— Сократ радить Крітонові, як уберегти себе від фальшивих обвинувачень.

— От бачиш, дорогий друже, коли б не я, твоя цінна порада залишилася б для людей таємницею,— засміявся Крітон.

Сократ відвернувся від полиць із циліндрами і обурено вигукнув:

— Хай йому грець! Вдавати із себе чесного громадянина — найбридкіше, на жаль, і найкорисніше заняття. Та де взяти такого Архідема, якого я тобі порадив, щоб він відганяв від тебе цих шантажистів, як пес відганяє вовків від отари овець?

Обидва рушили до виходу. Крітон, перш ніж розгорнути завісу, запитав:

— А чому ти сам, Сократе, не пишеш?

— Ти тільки те й робиш, що питаєш мене про це.

— А ти весь час уникаєш відповіді на моє запитання.

Сократ розсунув завісу. Складки її вирівнялися, і на ній з'явилися виткані сцени з мандрівки Одиссея.

— Оце так ткач! Золотом описує давні події. А я от писати не можу. Я повинен бесідувати. Мені потрібен живий діалог, жвавий обмін думками, погляд то з одного, то з іншого боку, суперечки. Хіба ж я міг би при такому темпі мови ще й писати? Це може робити тільки хтось третій. Я радий, що замість мене це чините ви, мої друзі, а також ти, Крітоне.

Раби вже давно віднесли Ксантіппі кілька великих амфор вина, олії й чималий кошіль продуктів.

Вона жадібно кинулась до кошеля. Ого! Та тут є борошно, горох, боби, пшениця, копчена тріска, засмажений баранячий окіст, глечики з солоними оливками й медом, сушені фіги й сушений виноград, горіхи... А на дні — о Геро! Хай благословиться твое ім'я і всіх твоїх синів та дочок! — капшук, повен драхм! Про них Сократ, мабуть, не знає й не повинен нічого знати. «Цей мій швендя схопив би їх

і негайно відніс би назад! Треба їх мерщій заховати! Так. Решту харчів у погріб, до комори, а тепер хутенько влаштувати бенкет. Хіба бенкетувати дозволяється тільки Каллієві й таким, як він? Чому б хоч раз не влаштувати бенкет і в Сократа?» Ксантіппа, співаючи, заходилася готувати частання.

Коли Сократ із Лампроклом повернулись додому, вона якнайніжніше поцілувала чоловіка і, подаючи на стіл під платаном, похвалила його:

— Тепер я бачу, що ти й справді великий філософ, мій Сократе.

Тим часом через агору марширує колона гоплітів, закутих у лати. Залізний полоз із сотнями очей, із сотнями ніг розтинає навіл людський натовп. Бряжчить залізо, карбований крок гучно, мов барабан, гупає об бруківку.

Гоплітів бурхливо вітають. Вони несуть у собі велику місію: збори схвалили похід на Сіцилію.

Алківіад виходить на площу. Підносить угору руку, обличчя його сяє. І на «Хайре, Алківіаде!» відповідає:

— Хайрете, друзі, хайрете, мої товариші!

Олігархи не вішають голови. «Ми ніколи не допустимо, щоб прославився вождь демократичної партії і в такий спосіб ще більше її зміцнив. Ми ніколи не допустимо, щоб він напав на олігархів у Сіракузах, на наших прибічників, на наших таємничих спільників, і в такий спосіб ослабив нас. Якщо нам не вдалося перемогти Алківіада відкрито, то в нас є інша зброя, і коли її як слід підготувати, вона принесе більший успіх, ніж ці його тисячі вірних і відданих воїнів та моряків».

5

Сонце заходить у червоній заграві. Червоні блискавки метає й діамантове колье на Тімандриній шії. Гарна ця дівчина. Здається, вона ще більше розцвіла від кохання до Алківіада. Повні губи її легенько тремтять, великі очі сповнені смутку, ніздрі раз по раз здуваються, наче маленькі хвильки під хвилями прекрасного волосся, запах якого висить над терасою, мов вечірня імла.

Феодата полишила закоханих на самоті. Вони сидять на подушках на килимі. Хвилини розлуки гнітять обох.

Алківіад думає про своє повернення:

— Ти залишишся в Афінах, Тімандро? Не сумуєш за своїм рідним Ефесом?

— Ні. Мій дім не в Ефесі. Мій дім там, де ти, коханий Алквіаде.

— Так буде завжди?

— Так буде завжди, поки я житиму.

Він поцілував її зап'ястя, потім долоню:

— Коли я вперше побачив тебе, таку тендітну, маленьку, мені здалося, що ти ще дівча, але ти була така чарівна, і я пошкодував, що ти ще дівча.

— Я думала, що ти прийшов до моєї матері, і в мене защеміло серце.

— І тільки коли ти почала танцювати, я побачив, що ти вже жінка і що сама цьому радієш.— Він цілував пальці її руки.

— Але ти не дивився на мою маму, ти дивився на мене.

— І як це тобі вдалося так перемінитися в мене на очах? Ти зачарувала мене, полонила. Піфо, богиня принадності, стоїть, мабуть, біля коліски кожної жінки.— Він поцілував соски її персів.

Тімандра обняла Алквіада й запустила пальці в чорні хвилі його кучерів.

— Ти пригадуєш, що сказав тоді Сократ? — запитав він.

— «Хворий не той, хто кохає, хворий той, хто не здатен на це почуття»,— відповіла вона.

— Немає більшого блаженства, як кохати і знати, що тебе теж кохають.

— Якби ти звелів мені зараз устати, я б, мабуть, знепритомніла. Це від кохання, еге ж, любий?

— Так, це від кохання. Доля щедро обдарувала мене, аж занадто щедро. Іноді я замислююсь, чи добре це?

— Я чула, що ти носиш позолочений щит, на якому зображено Ероса з блискавкою. Я чула, що в того, хто побачить тебе в твоєму золотому обладунку й червоному плащі, загоряється від любові серце. В чоловіка і в жінки. Та в мене лучила блискавка твоїх очей, блискавка голосу...

Він підклав їй під голову подушку й поцілував.

Феодата м'яко ступала по пухнастому килиму, обходила канделябри й гасила каганці, що висіли на них.

Сходив червоний місяць. Тімандра побачила його колір і здригнулася.

— Ох, як я хочу, щоб ти вже повернувся! І щоб весь час був біля мене.

— А якби я не повернувся взагалі, Тімандро?

— Коли ти як переможець увійдеш до здобутих Сіракуз, уклонися джерелу Аретузи, що б'є з-під папірусу й папороті. Коли ж ти не повернешся, я вимолю у Великої Матері, щоб вона обернула мене в джерело, як німфу Аретузу. Але ти повернешся.

Вона підвелася і принесла триніг, у казанку якого жевріли вуглинки. Роздмухавши полум'я, підкинула в нього пахучої живиці. Тихими словами, яких Алквіад не розумів, благала Велику Матір Кібелу. Просила вберегти її любов. Просила вберегти йому життя. Просила допомогти йому повернутися переможцем. Щоб не скрикнути від жаху, закусила до крові губи. Алквіад це помітив.

— Що провіщає вогонь? — запитав він і підвівся.

Вона хлюпнула на жарини очисною водою. Пильнувала, щоб у неї не затремтіла рука, щоб не здригнувся голос:

— Все гаразд, мій коханий. Шал моєї любові умре разом зі мною. Дякую тобі, Велика Мати!

Маленька Тімандрина рука почаклувала над срібним амулетом з вирізьбленим знаком зодіака й повісила його Алквіадові на шию. Він надів їй на палець перстень із каменем кольору морської хвилі.

Повня побіліла і ясно світила в небі. При її білому сяйві Алквіад помітив Сократа, який лежав під будиночком на кам'яній лаві.

— Ти спиш, Сократе? — пошепки покликав він.

— Ні. Чого ти сюди прийшов?

Алквіад згорнув свій шовковий плащ і хотів підкласти його Сократові під голову. Сократ сердито відштовхнув його руку, роздратовано повторив:

— Чого ти сюди прийшов?

— Я прийшов попрощатися з тобою...

— Не прощайся, іди так!

— Без твого благословення, Сократе? Без слова любові, яка нас єднає?..

— Вже не єднає.

— Ти хочеш, щоб я, не обнявши тебе, вирушив...

— На неправе діло? — перебив його Сократ. — Навіщо ж я тебе вчив, що воєначальник повинен боротися тільки за діло праве?

Алківіад спалахнув гнівом:

— Як на мене, то тут ідеться про діло абсолютно праве. Сегеста, поневолена Селінунтом, якого підтримують Сіракузи, попросила в нас допомоги. Допомоги, чуєш?

Сократ підвівся з лави. В ньому теж закипів гнів.

— Я знаю ціну твоєму співчуттю до нещасної Сегести, брехуне. Я знаю, про яку допомогу йдеться тут насправді: ти зазіхаєш на Сіракузи...

— А те, що народні збори визнали необхідність цієї війни, по-твоєму, теж брехня? — сердито урвав його Алківіад.

— Ти просто відмовив їх на це. Ти привабив на збори молодих блазнів, які прагнуть воєнних пригод, і моряків, що жадають грабунків і здобичі. Але всім афінянам це не до вподоби.

— Мені теж не до вподоби всі афіняни. То невже через це я мав би відмовитись від такого прекрасного походу? — сказав Алківіад, і в голосі його забриніли глузливі нотки. — Ти коли-небудь бачив, щоб мені забракло хоробрості? Саме ти, Сократе, не повинен би в цьому сумніватися.

Сократ спохмурнів:

— Дбай про Афіни, якщо ти добрий стратег. Ти мрієш уславитись, як Перікл. Проте Перікл уславився тим, що багато зробив для справи миру, а не своїми походами. Ти ж хочеш уславитись війною, хочеш задовольнити своє марнославне бажання. То який же ти після цього мій учень?

Алківіад навмисне пропустив повз вуха останню фразу і трохи згустив фарби:

— Сіракузи перестають нам коритися. Вони поволі, зате впевнено витісняють Афіни в усьому світі, від Індії аж до Піренеїв. Приборкати тиранічні Сіракузи — мій обов'язок, якщо я хочу стати справжнім стратегом.

— Ти знову брешеш! — вигукнув Сократ. — Сіракузи для тебе — це ворота до воєнного походу на Африку, до підкорення Карфагена, а потім і здобуття Пелопоннесу. Ти, зазнайку, хочеш запанувати над усією Елладою. — І гірко додав: — Все намарно... даремно... я тебе вчив...

Цей гіркий Сократів тон розсердив Алківіада куди більше, ніж його лайка. Він почував себе вкрай ображеним і приниженим.

— Я афінський стратег і вирушаю в похід по те, що потрібне Афінам. Я не повинен тобі коритись. Я вже не

малий учень, яким був колись. А ти? Я знаю! Ти боїшся кількох калюж людської крові.

Голос Сократа зазвучав певніше:

— Я крові не боюся. У трьох битвах я бачив, як ллється людська кров. Але тепер дивитись на це не хочу! Чинити насильство і вбивати? Соромся!

— Ну що ж, відпочивай на своїй лаві! — зневажливо засміявся Алквіад.— Ти вже старий!

Сократ ліг на кам'яну лаву й нічого не відповів. З будиночка вибіг маленький Лампрокл: його розбудив крик. Побачивши Алквіада, якого він любив, хлопчик кинувся до нього.

— Поглянь, який я маю великий горіх. Роздуши його мені.

Алквіад підняв хлопчика на руки й поцілував його в щічки.

Сократ, не поворухнувшись, суворо наказав синові:

— Лампрокле! Не торкайся його. Зараз же вернися назад!

Гордого Алквіада ці слова образили дужче, ніж коли б він схопив ляпаса. Мить постоявши, він мовчки вийшов за хвіртку і стрибнув на коня.

Сократ підхопився, кинувся до хвіртки й гукнув:

— Алквіаде! Постривай! Я...

— Та йому відповів тільки цокіт кінських копит, який за хвилину розтав удаліні.

6

Якби Афіни були одним гігантським кристалом, вони вигравали б усіма барвами веселки. Що не людина, то інша думка про сіцилійський похід, а якщо не інша, то бодай у чомусь відмінна.

Еклезія обрала трьох стратегів походу. Алквіада, Нікія й Ламаха. Вже самий цей вибір не сподобався Алквіадові, який мав повну владу головного стратега. Ламах хоч і прийняв Алквіадів план походу і особисто підтримав його під час голосування проти волі Нікія, хоч він і був добрий, хоробрий воїн, однак запальному Алквіадові здавався не досить енергійним та рішучим.

Але чому народні збори вирішили, щоб походом керував ще й Нікій? Чому нав'язали його Алквіадові? Щоб Нікій

допомагав йому чи, навпаки, заважав у поході? Нікій не хотів цієї війни, то як же він зможе тепер воювати з натхненням? Кожен гопліт знає, що без натхнення воювати не можна, а еклезія цього не знає?

Щоб цей прихильник миру за будь-яких обставин та ворухнув хоча б мізинцем для перемоги Алквіада, для перемоги свого сильнішого суперника? Якої мети домагаються ті, хто висунув Нікія у стратеги? Яку мету ставить перед собою сам Нікій? Чи не хоче він, бува, розладнати похід? Алквіад відчув реальну небезпеку, що нависла над походом. Через те й вирішив якомога швидше розпочати його.

Він наглядав особисто за тим, як вантажать у Піреї на кораблі провіант і воїнів, підраховував, обчислював і вимірював, звертався з промовою до війська, до народу, майже не лягав спати, а коли надходив ранок, знову починав усе з початку. Сто п'ятдесят трієр стояли вже під вітрилами, готові до відплиття, і Алквіада це підбадьорило.

Але пророцтво для походу було несприятливе. Пильне око Алквіада помітило в цьому ворожу руку. Цікаво, скільки одержали жерці Аполлона й піфія в Дельфах за це лихе пророцтво? І від кого?

— Воїни! Наш ентузіазм і певність, наша рішучість і непохитність — ось наше пророцтво! І гарне пророцтво!

Йому аплодували тисячі воїнів усіх видів зброї. І Алквіад зажадав, щоб флот відплив, незважаючи на лихе пророцтво.

Останні приготування, прощання. Але в ніч перед відплиттям в Афінах на перехрестях вулиць і перед будинками громадян хтось спотворив герми. «Хто ж міг учинити таку наругу над зображенням бога Гермеса по всьому місту? — дивувались люди на світанку. — Корінфці, щоб запобігти походу проти дружніх їм Сіракуз? Вороги демократів? Невідомі гультаї після пиятики? Ні, ні! Це справа рук Алквіада!»

Ніхто не знав, звідки пішла така поголозка. Вона ширилась по всьому місту. А може, вона виповзла з якогось олігархічного лігва? З якого ж саме? Скрізь перед Дієм-громовержцем присягаються завдати поразки демократії. Чиї вуста висловили перші, що пошкодження герм — справа рук Алквіада?

— Навіщо б він це робив? — дивувались люди.

З усіх дір, здавалось, виповзала однакова відповідь: Алквіадова зарозумілість переважає його піклування про

батьківщину. Це невиправний паливода. Вчинити таке злодійство перед самим відплиттям!

— Але де свідки, які це бачили? — питали люди.

Сократ, як і щодня, вітав сонце:

— Вітаю тебе, мій золотий друже. Честь тобі. Вставай, виходь з-за обрію, добрий мій брате. Залий нас своїм життєдайним сяйвом! Ти — наше вогнище, наша піч і наш смолоскип...

Він не докінчив свого вітання, бо з-за муру до нього долинули схвильовані голоси: вночі хтось спотворив герми, і зразу ж після цього залунали лайки, крики й прокльони. А ще за хвилину до нього прийшли Сімон з Крітоном і розповіли про те, що в цьому блюзнірстві звинувачують Алквіада та його друзів.

Сократ, кремезний, дужий, босий, із скуповдженою після сну бородію стоїть на кам'яній брилі й у своєму гніві схожий на одного з титанів. Кричить від злості, болю й жаху перед кривдою, заподіяною Алквіадові:

— Та хіба це можливо, про що ви кажете? Стратег воєнного походу, людина, яка понад усе мріє примножити славу й могутність своєї вітчизни? — Сократів голос аж гримить: — Невже той, хто має перед собою такий грандіозний план, за кілька годин до відплиття, коли від клопотів у нього лускає голова, щоб флот відплив без затримки, невже він візьме молоток чи якусь залізяку і, мов навіжений, гасатиме по Афінах і трошитиме нею герми, спотворюючи найповажнішого бога греків? Хто може повірити в таку брехню?

Крітон глянув на Сократа спідлоба:

— Але ж ти сам був проти цього походу й відмовляв від нього Алквіада!

Сократ зіскочив з брили й енергійно заходив по двору, лузаючи насіння нуту. Від хвилювання він іноді викидав зерна й ковтав лущиння.

— Так. Я був проти цього походу. Застерігав Алквіада перед такою нерозсудливою авантюрою, яка мала завершитися не на Сіцилії, а Карфагені й нарешті в Спарті. Я боявся, що Алквіад пролле ріки крові. Проте тут був іще дехто, і той «дехто» боявся, що коли Алквіад переможе, то він установить на Сіцилії народну владу замість дотеперішньої тиранії й цим зміцнить також демократію афінську. Не вірте у віщування оракулів, не вірте в різні страхів'я, мої любі. Вірте своєму розуму! Питайте, хто й

чому особисто зацікавлений розладнати сіцилійський похід!
Той і є винуватцем цієї богозневаги!

Над походом нависла загроза. Алквіада чекала геліея.

Та, всупереч цьому, тисячі латників з Аргоса й Мантінеї заявили, що підуть на Сіракузи тільки з відданості Алквіадові і що відразу ж відмовляться від походу, коли суд його скривдить.

Обурений Алквіад кричав, мов несамовитий, щоб розслідування почалося негайно.

Та ба! Архонти цього не бажали!

Але народ бажав знати правду. Та ба! Знайшлися спритні промовці, які, навпаки, заспокоювали обурений народ: мовляв, навіщо відкладати відплиття ескадри, а тим паче позбавляти ескадру такого чудового стратега!

І коли хтось сказав:

— Нехай він пливе собі й нехай йому щастить. А коли війна скінчиться, нехай він з'явиться на суд і відповідь за свій учинок,— це прозвучало вагомо й переконливо.

Алквіад помітив, що тут затіяно якусь нечисту гру; проте як далі розвиватимуться події, він не знав. І тому захищався ще з більшим запалом:

— Це жахливо, що я повинен, не очистившись від усіх звинувачень і підозр проти себе, вирушити в похід на чолі такої могутньої сили. Я ж заслуговую смерті, якщо не очищуся від цих звинувачень! Але якщо підтвердиться, що я не винен, а це таки підтвердиться, то я хочу виступити в похід на ворога без страху перед підступними наклепниками!

Він промовляв до глухих вух, дивився в лукаві очі. Вони веліли йому, щоб він негайно відплив разом із своїми співкомандувачами — Нікієм та Ламахом. Алквіад зрозумів, що тепер він безпорадний проти тих сил, які женуть його в непевність далечі й війни. Коли в Піреї у супроводі великого почту він сходив на свій корабель, в очах у нього блиснула пересторога: «Постривайте ж, нехай-но я тільки повернуся!»

Коли Сократ довідався, що Алквіад підкорився, він шодуху помчав униз, до Пірея, до військового порту, повторюючи вголос:

— Він не сміє відпливти неочищений! Не сміє! Не сміє!

Коли ж він дістався молу і протиснувся крізь юрбу цікавих, то побачив, що море вже наїжилося трієрами, сотнями й сотнями весел, сотнями й сотнями щогл та рей.

Велич сили.

Велич розуму людського.

Велич краси.

Велич страху.

Кораблі один за одним, з воїнами на борту, відпливали з гавані.

Сократ запитав, де корабель головного стратега. Йому відповіли, що він відплив першим. Сократ упав у відчай і, приголомшений, дивився вслід трієрам. «Мій Алквіад! Стратег походу! І залишає позад себе таке страхіття!»

Він усе ще кричав у голос морю й тому, кого воно несло на своїй гладіні, усвідомлюючи, а може, й не усвідомлюючи марності своїх зусиль.

— Він не сміє відпливти неочищений! Не сміє! Не сміє!

Хтось у натовпі повернув у його бік голову і засміявся:

— Що це ти мелеш, старий? Якщо він вернеться переможцем, то ніякого суду не буде! На його честь збудують тріумфальну арку!

Сократ простояв на березі доти, аж поки всі трієри підняли котви, напнули вітрила й занурили в хвилі довгі весла. Він стояв доти, аж поки всі кораблі покинули порт і поки останній корабель зник з очей.

«Я цього не хотів! Я цього не хотів, але тепер мені не залишається нічого іншого, як від усієї душі побажати йому перемоги. Правду казав той чоловік: Якщо він переможе, то потім ніхто не наважиться звести на нього наклеп».

Сократ простяг руки услід кораблям:

— Нехай тобі щастить! Вертайся із славою, хлопче мій!

7

Алквіад відплив неочищений.

Чекати, аж коли він повернеться... переможцем? Гетерії олігархів щодня збирались на таємні наради. Який ще звести наклеп на Алквіада, коли герми не виправдали їхніх сподівань? Вони довго не знаходили чогось вагомого і досить ефективного. Аж нарешті одного дня Критій замислено кинув:

— Елевсінська містерія?

— Містерія? Але ж це означає...— жажнулися присутні.

Ніхто не наважився вимовити вголос слово «смерть».

— Я ж нічого не сказав,— захищався Критій.— Я тільки міркував про можливості. Боронь боже! Алквіад — мій родич. Зрозумійте це! Забудьте те, що почули!

— Кривні зв'язки тут нічого не вирішують, любий Критію. Те, що ти не хочеш скривдити Алквіада, робить тобі честь. Однак це єдина можливість. До того ж ти присягав. Невже ти хочеш усупереч присязі...

— Ні, ні,— запротестував Критій.— Я підкорюся вашому рішенню.

Всі невимовно зраділи й швидко порішили:

— Містерія. Кожному відразу ж стане ясно, що цей блюзнір принесе невдачу походів і ніякої перемоги не буде. До роботи!

Язики працювали, язики обіцяли, язики здобували, язики погрожували. Дзвеніло срібло драхм. З'явилися сикофанти. Знайшлися свідки, які приходили не лише з вигадками, а й з неспростовною правдою.

Флот спершу зазнавав невдачі. Передчасний галас про підкорення Сіцилії Афінами докотився до острова раніше, ніж туди допливли афінські трієри. Сіцилійські міста замкнули перед афінянами свої брами, і військо чинило їм запеклий опір.

Тільки завдяки дошкульним ударам афіняни змогли захопити міста Занклу і Катану. Архонти послали до Алквіада на Сіцилію швидкохідний державний корабель «Саламінію».

Алквіад саме вивчав карту в своєму шатрі, коли увійшли посланці з Афін.

— Хто ви? Що вам тут треба? — здивовано запитав він.— Як ви насмілились увійти без попередження? Сторбо!

— Не клич сторожу, Алквіаде. Її заарештовано. Тебе ми теж арештуємо іменем архонта-епоніма й іменем афінського народу. «Алквіад не гаючись повинен сісти на державний корабель, повернутися до Афін і з'явитися на суд»,— звучить для тебе наказ.

Алквіад стояв наче вкопаний. Потім вибухнув:

— Ви що, збожеволіли? Я тільки-но почав... у мене все продумано... тут стільки війська... і я повинен його покинути? Що вони тут без мене робитимуть, ти мені не скажеш?!

— Ти чув наказ архонта? — рішуче запитав його командир «Саламінії».

Алківіадова правниця мимохіть потяглася до короткого меча.

— Здай зброю!

Він зціпив зуби й нерішуче віддав командирові свій меч. Потім, оточений посланцями, попрямував до «Саламінії».

— В чому річ, стратегу? — питали воїни, що з'юрмились на березі.

— Куди ти ведеш цих людей, Алківіаде?

Він засміявся й доклав усіх зусиль, щоб у його словах не прозвучали нотки гіркоти:

— Це вони ведуть мене, а не я їх. Я повинен ненадовго прогулятися до Афін. За кілька днів я знову буду з вами. Не турбуйтеся за мене, хлопці! — І надав ходи.

На кораблі йому відвели найкращу каюту, дозволили вільно рухатись по палубі. Він стояв, міцно стиснувши руками поруччя, аж побіліли кісточки пальців, коли вдалині почали танути сіцилійські береги.

Удар дзвону сповістив про обід. Алківіад зійшов до своєї каюти, де на нього вже чекав матрос із стравами.

Алківіад почав їсти. Матрос стояв біля дверей і не виходив. Алківіад роздратовано глянув на нього:

— Тобі що, звелено стерегти мене навіть тоді, коли я обідаю?

— Ні, володарю. Я хотів би з тобою поговорити, якщо дозволиш.

— Говори, я слухаю!

— Двоє моїх братів служать у твоєму війську серед латників. Ми всі любимо тебе.

Алківіад їв неквапливо і стежив за матросом, вродливим юнаком з обвітреним обличчям і по-дитячому щирими очима.

— Гаразд, — усміхнувся він. — Сідай і кажи далі.

На обличчі в юнака відбився вираз переляку.

— Сісти?.. Ні, ні... ти слухай. — Він стихив голос: — Знаєш, чого ти плывеш до Афін?

— Так. Я маю виправдатись перед судом за обвинувачення, висунуте проти мене.

— А в чому тебе обвинувачують, ти знаєш?

— Ну звичайно. Якись негідники, щоб зірвати наш похід на Сіцилію, пошкодили герми і звернули це на мене.

— О ні, тебе обвинувачують у чомусь значно гіршому, у такому, за що визначають тільки одну кару: смерть, —

прощепотів матрос.— На тебе донесли, що ти ставив у себе вдома елевсінські містерії.

Алківіад рвучко підхопився з-за столика, мало не перекинувши його; тарілки попадали на підлогу. Обличчя його налилося кров'ю:

— В такому разі війна для нас програна! Її міг виграти тільки я!

— Не кричи, володарю. Щоб нас, бува, хто не почув...

— Дай мені кинджал, юначе! — наказав йому Алківіад.

— Я дам тобі щось краще, ніж кинджал, — відповів матрос і, нахилившись до нього, тихо запитав: — Ти знаєш кого-небудь у Фуріях?

— Ще б пак. Їх заснував мій дядько Перікл і заселив афінянами. Я знаю там багатьох людей.

— От і гаразд. Завтра надвечір ми прибудемо до Фурій і зупинимось там на ніч і наступний день, щоб набрати води й дати перепочити веслувальникам. Я можу допомогти тобі дістатись переодягнутому на берег...

Чи має це ще хоч якийсь сенс?

— Гаразд, юначе, — рішуче сказав Алківіад і випростався. — Приготуй усе, що треба. І спасибі тобі.

8

У Фуріях знайшлися люди, які прихистили в себе Періклового небожа. Його доля викликала в них співчуття, і вони піклувались про нього, наче про рідного сина.

Алківіад ніяк не міг оговтатись. Учорашній стратег, командувач величезної і прекрасної армії, людина, від якої цілком залежав успіх сіцилійського походу, був викинутий нині на берег з порожніми руками, як людина, що зазнала корабельної аварії. Утікач. Прохач. Найзлиденніший жебрак під сонцем.

Таке падіння з вершини слави до глибин лиха і приниження було надто тяжким ударом навіть для нього, навіть якщо зважити на його витривалість. Та це було ще не все — його чекав новий удар, іще страшніший. Коли «Саламінія» повернулась до Афін без нього, афіняни заочно засудили його до смерті через отруєння за блюзнірську безбожність. У нього забрали маєток, який дістався йому в спадок від батьків. А на додаток ухвалили, щоб його прокляли всі жерці і жриці. Не підкорилася тільки одна Теано, сказавши, що вона жриця молитов, а не проклять.

Коли звістка про це докотилась до Алквіада, він упав на ложе. Відмовлявся приймати їжу. Маячив. Намагався зазирнути в далеке минуле...

Це було багато років тому, ще в роки його юності. Він пристав до тисячної процесії, яка йшла на прощу з Афін до Елевсіна. Він сказав собі, що як небіж Перікла має право побачити новий елевсінський храм, відбудований Періклом на місці зруйнованого. Цікавість спонукала його побачити храм саме під час таємничих обрядів.

На чолі процесії за статуєю бога Діоніса в довгій білій одежі, увінчані миртою, ступали жерці і втаємничені. Одні несли смолоскипи, інші пучки колосся. Над процесією лунали священні співи й радісні вигуки на честь бога родючості, бога бурхливих веселощів і вина: «Діоніс! Бахус! Діоніс! Бахус!» До Елевсіна, священного міста Деметри, процесія дійшла, коли вже споночіло. Всі втаємничені, місти, очистилися купанням у морській затоці і там, на луках, над берегом моря, закружляли з запаленими смолоскипами у буйному танці.

По всій луці мерехтять сотні і сотні вогнів, і ніхто не знає, що серед них танцює непроханий гість — невтаємничений Алквіад.

Під звуки бичачих рогів прочани гасять смолоскипи і крізь шість брам із темряви ночі входять у темряву величезного квадратного Телестеріону.

Прослизнув сюди й Алквіад. У просторому храмі між рядами іонічних колон панує могильна тиша... Темрява посилює напруження. Викликає священний трепет.

Нараз завіси розхиляються, і посеред святині в раптовому спалаху вогнів відкривається сцена.

Всім керує найвищий жрець — гіерофант — у розкішних багряних шатах, із довгими кучерями й у царському вінку. Починається дія давнього міфа: хор зображує, як богиня Деметра шукає свою прекрасну дочку Кору. Мати блукає по світу й марно тужить за дочкою, марно кличе її. З відчаю Деметра насилає на землю неврожай, сама відмовляється від їжі й нарешті після виснажливих пошуків утраченої дочки приходить до будинку елевсінського царя Келея.

Деметра — богиня родючості, дарувальниця хліба і мирного способу життя людям — сама для себе спокою не знаходить.

Вона повзе по сцені, наче та хйтка тінь, і з вуст її вихоплюється жалісний стогін, болісний крик, не схожий ні на

божественний, ні на людський голос, бо це крик самої осиротілої землі, що лунає з її безодні, крик нестямний, від якого крається серце.

Алківіада поймає трепет.

Хор жаліється богам на Деметрині муки в домі Келея, в якому вона живе і поблизу якого є один з таємних входів, що веде до підземного царства.

Геліосові з неба все добре видно. Він бачив, як Аїд викрав Кору, коли вона танцювала з німфами, й поніс її у своє підземне царство; він зглянувся над нещасною матір'ю й розповів їй про долю Кори. Деметра у відчаї, скорботі її немає меж. Виснажена стражданнями, голодом і втомою, вона схожа на привид, і єдине, що видає у ній ще іскру життя,— це зітхання і плач.

Та Ямба, служниця в домі Келея, розвеселяє її згадкою про солодке парування й запліднення всього живого, пробуджує в ній нове бажання до життя.

Сцена зображує підземне царство з тіннями мертвих. Виконуючи волю Зевса, Кора, дружина Аїда, дочка Деметри й Зевса, повертається на землю.

Вона виходить з підземного царства в ореолі слави, з букетом квітів, під спів хору і звуки музики. Весна після довгої зими повертається на землю. Життя відновлюється. Смерті немає — є вічне життя. Над сценою здіймається хмарка запашного диму. На очах у містів, при запалених смолоскипах Зевс єднається у священному союзі з Деметрою, щоб запліднення жінки на тричі зораній ниві вплинуло також на родючість землі і принесло людям урожай.

Пригадуючи ці сцени, Алківіад тремтить від хвилювання ще й зараз. Однак нитка спомину веде його далі...

В Телестеріоні звучить музика авлосів та кіфар, і крізь світловий ліхтар до храму непомітно входить світанок. Смерті немає — є вічне життя.

Постановка цієї містерії справила на нього незабутнє враження. Через багато років він набрався зухвалості таємно повторити її в своєму домі, щоб до нього повернулось могутнє почуття прасили землі, її вічне вмирання і вічне воскресіння. Він запросив кількох друзів,— Сократа, побоюючись, що той його відмовлятиме, не покликав,— узяв з них слово, що вони мовчатимуть, і священний обряд почався.

Сам Алквіад грав найвищого жерця — гіерофанта з царським вінком на голові, а його товариш — другою жерця дадуха, носія смолоскипа.

Багатий інтер'єр Алквіядового будинку, краса Деметри й нерозбавлене вино, яке вони пили замість кікеону, — напою містів, — звели, однак, обряд із священної містерії до її осквернення. П'яний Алквіад, заповонений красою Деметри, скинув із себе довгий багрянний плащ гіерофанта, обернувся в самого Зевса й на очах у друзів почав кохатися з богинею родючості, роль якої грала афінська красуня. Довго зберігали мовчання всі ті несправжні місти, і аж тепер хтось виказав таємницю. Алквіад підвівся з ложа, немовби збирався кинутись на цього мерзотника. Хвилину метушився по кімнаті, та потім зупинився перед завісою. Він знав, чому цей негідник зрадив його, чому виказав. Він зробив це не для того, щоб знищити Алквіада, — він знищив Алквіада, щоб звести нанівець усю сіцилійську експедицію. Він виказав, щоб замість демократів зміцнили свої позиції олігархи.

«Що це зі мною скоїлося? Я досі ще не хочу повірити, але це правда, правда! Я — вигнанець! Позбавлений усього, що мав. У мене відібрали батьківщину, вкрали маєток, мене розлучено з усіма, кого я любив! Що робить моя Гіппарета? Що роблять мої синочки? Пішли з матір'ю до дядька? Чи не зачинить він тепер двері перед дружиною й дітьми рокованого на смерть? — Алквіад стискає долонями скроні, в яких прискорено пульсують жили. — Що робить моя маленька Тімандра? Чи згадує вона ще про мене? Не згадуй! Я не хочу! Я — виродок! Я проклятий!»

Гнів затьмарює Алквіядові розум. Він уже не володіє собою, говорить у голос, кричить:

— Але за що мене проклято? За що засуджено на смерть? Хай ніхто мені не бреше, це не за Деметру й Кору! Це за те, що я прагнув того самого, що й Перікл!

Та це було далеко не те саме. Періклові не вдалося домогтися, щоб усі елліни на його заклик послали до Афін своїх представників і ухвалили твердо стояти пліч-о-пліч у боротьбі проти всіх ворогів. Однак те, що Перікл хотів добитися внаслідок добровільної домовленості між усіма греками, Алквіад намагався нав'язати силою. Він не думав сьогодні про спосіб, яким хотів цього досягти. Висував на власний захист свою мрію: «Я бачив щастя всіх греків в об'єднаній великій і непереможній Елладі на чолі з Афі-

нами. Найгарнішою столицею, яка тільки може бути! Я навіжений! Я божевільний! Але я знаю, кому було треба, щоб мій похід зазнав поразки».

Алківіад корчиться від болісних уявлень та здогадів, і думка рокованого на смерть веде його до Афін.

Олігархи — це ворожий союз, об'єднаний ненавистю до демократії. Алківіад ще в юні літа познайомився з їхніми гетеріями, де вони збиралися й радились, як скинути демократію. Там, у своїх гетеріях, вони заприсягалися, що підриватимуть демократію усіма можливими способами, щоб самим захопити владу в свої руки й ліквідувати всі досягнення народу.

Як він міг би про все це не знати, коли з багатьма олігархами, надто з родовитими аристократами, його єднав кривий зв'язок! З багатьма плутократами тієї доби вступив у контакт як стратег. І софістів, особливо тих, які засіли в олігархічних гетеріях, він теж знав дуже добре, бо не раз заходив з ними в сутички.

Ці пізніші софісти вже не були філософами, рівноцінними Протагоріві, Горгієві, Парменідові чи Гіппієві. Вони зневажливо ставились до народу, переродилися в політичних авантюриків і від своїх попередників перейняли тільки те, що допомагало їм підривати народну владу. Вони паплюжили народ, називали його зграєю нахаб, підлотників і дурнів.

Зате олігархів, цих нечисленних одинаків, що виступали проти всього вільного громадянства, вони вихваляли як найздібніших до влади мужів. Алківіадові раптом розкрилися очі, і він побачив усе набагато ясніше, ніж тоді, коли жив у Афінах. Його нещастя гостро освітлювало минуле. І це минуле його лякало.

Йому з юних літ були відомі погляди олігархів, з юних літ він знав, на що здатні їхні гетерії. Він дуже добре пам'ятав, як вони, наче ті шуліки, накинулись на майже сімдесятирічного Перікла, коли той почав підупадати на силі й коли Пелопоннеська війна розпочалася із вторгнення спартанців до Аттики та її спустошення.

«Невдача у війні — це найсприятливіший для них момент! Цього ж вони прагнуть і нині. Через те черга тепер дійшла до мене. Не допустити перемоги Афін над Сіракузами! Не допустити перемоги демократії! Ось звідки це лихе пророцтво для сіцилійського походу! Їхні руки сягають далеко, аж до Спарти, то чому б вони не могли сягти до Дельфів?»

А коли я навіть цим не дав себе залякати і сперся на народ та моряків, вони вирішили завдати удару мені самому! Алквіад осквернив герми! Ох, чому Ламах сказав мені, про що пішов поголос по Афінах, тільки тоді, коли ми наближались до Сіцилії?! Пошкодження герм — справа рук Критія! Чому Ламах боявся, що я вступлю з Критієм у боротьбу й похід доведеться відкласти? Спершу припинити інтриги всіх, хто рветься до влади дома, і тільки після цього вирушати в похід, — ось що треба було зробити! Адже ясно, як день, що й оту мою таємницю з елевсінськими містеріями зрадив Критій! Він про це довідався вже давно. Але мовчав, чекав слушної хвилини. І, як завжди, цього разу теж виставив замість себе інших, а сам лишився в тіні».

Алквіад затремтів від болю, люті й жадання помсти. Стогнав. Плакав. Кричав:

— Та постривайте! Я ще не випив ту чашу отрути, яку ви мені наготували! Заприсягаюсь, що відомщу всім вам, хто хотів мене вшанувати цією отрутою, всім вам, хто мене засудив! Всім вам, хто дав на це свою згоду, всім вам, хто цьому не перешкодив! Я помщуся всім Афінам! Спасибі вам за такий вияв вдячності! Заприсягаюся Дієм-громовержцем. Я теж умію бути вдячним! Ви ще побачите, тупоголові дурні! Територія, залежна від Афін, поменшала, і вона меншає весь час, а я, — чуєте? — я хотів дати вам цілу Елладу, ба навіть більше! Ах, знову мрія! Геть мрії!

Тим часом на Сіцилії без улюбленого Алквіада охололи хоробрі серця моряків та гоплітів. А Нікієве мляве ведення війни відбивало в них останнє бажання битись на смерть і на життя.

— Сам! Сам! — кричав у відчаї Алквіад. — Що ви з мене зробили? Страховище із чашею отрути в руці? Я не хочу бути страховищем! Ні, не так! Я хочу, хочу бути страховищем! Страховищем з отрутою в серці. Я випив цю чашу до дна!

Люди в Фуріях, які дали йому в себе притулок, знайшли його з роздертими до крові грудьми, каламутними, налитими кров'ю очима, блідими, майже білими губами. «Він хворий», — шепотіли вони й шукали лікаря, та Алквіад потай покинув Фурії, і вони довідалися, де він, тільки тоді, коли його вже прийняв у себе спартанський цар Агіс, якому він запропонував свої послуги.

Алківіад, котрий аж палав бажанням помсти, був для спартанців справжньою знахідкою. Хто зуміє завдати Афінам дошкульнішого удару, як не той, кого вони вдарили самі? Які непередбачливі ці афіняни! Позбутись такого прекрасного стратега та ще в той момент, коли він командував такою могутньою армією, що Сіракузи могли впасти їм до ніг, як перестиглий плід! Агісові сподобалась його несамовита лють, сподобався він і цариці, сподобався всім спартанцям.

Сіцилійська кампанія зазнавала невдачі за невдачею і нарешті скінчилася катастрофою. Нікій керував нею мляво, ба навіть неохоче. Воєнні дії затяглися, і навіть найменше зволікання відбирало в афінян надію на перемогу. Несподівано проти обложників Сіракуз почала діяти згубна сила, якої Нікій боявся все життя: раби. Протягом однієї ночі всі раби-веслярі повтікали з афінських трієр, внаслідок чого прекрасний афінський флот було паралізовано і він став нездатний вести бій. Нікій зрозумів, що становище, в якому він опинився, безнадійне. З сухопутною армією Сіракуз він не здобуде.

Та це було ще не все.

Спартанці послали Сіракузам на допомогу свою армію з-під Гімери, і вона, швидко перетнувши всю Сіцилію, зайшла афінянам у тил.

Сіцилійці піднеслись духом, афіняни ж, оточені з усіх боків, після марних спроб вирватися з кільця, здалися на милість і немилість ворога.

Нікія було взято в полон і страчено. Хто з семи тисяч афінських воїнів залишився живий, тих спартанці обернули у рабів і загнали в копальні на каторжні роботи.

Спартанці розпалювали в Алківіадові палке бажання помсти, давали йому всі можливості, щоб тільки він виступив проти Афін. Він привів їхнє військо у важливий стратегічний пункт афінян — містечко Декелею і, закріпившись там, чинив спустошливі наїзди на Аттіку.

Сократ сидить, похилившись, навпроти Сімона, і його сповнений відчаю голос лунає в невеличкій майстерні. Сімон слухає його й шиє сандалю.

— Ти теж мій учень, Сімене! Сподіваюсь, ти бачиш величезну різницю між утечею від смерті і втечею з бажання помсти? І проти кого! Проти рідного міста! Проти нас усіх!

— Так,— неквапливо відповів Сімон.— Маленький камінець, котячись зі схилу, пориває за собою чимраз більше каміння, яке, в свою чергу, зрушує з місця й величезний валун.

Сократ спробував перервати дратву, але вона не піддавалася і глибоко врізалася йому в пальці.

— І це зробив той, з ким я їв, з ким спав в одному шатрі. Мій найздібніший учень! — зітхнув він.

Сімон м'яв у пальцях шкіру й розтягував її до бажаної форми.

Сократ дивився на коротко обстрижену голову свого учня, відданого й старанного учня, що з юних літ записує його думки. Яка це руїна в порівнянні з героїчною постаттю Алквіада! Але який великий він у своїй порядності й доброти! Яке гарне веде життя!

— Я тобі, Сімоне, іноді заздрю,— сказав Сократ і тепло всміхнувся йому.— Ти сидиш тут собі в спокої, озуваєш людей, робиш виключно корисну роботу, з якою в тебе не буває ніяких труднощів, не те що в мене.

— Ти помиляєшся, дорогий мій Сократе! У моїй роботі дуже багато залежить від сировини. Я одержую добру й погану шкіру, а з поганої шкіри добрі сандалі не пошиєш. Коли ж мені вдається дістати шкіру вищої якості, м'яку й міцну, то пошитих з неї сандалей людині може вистачити на все життя. Так само і в тебе. Ті хлопці, які приходять до тебе по науку,— це теж тільки сировина, правду я кажу чи ні? От бачиш. І ти з поганої сировини дива теж не зробиш, правда? От бачиш, виходить, справа тут не тільки в мистецтві ремісника, а й у якості матеріалу, який ти одержуєш для обробітку. Отак-то.

— Тільки ти, мій любий, можеш визначити відразу, яка ця шкіра — погана чи добра, і не станеш шити з неї сандалі. Але що повинен робити я? Людина — не шкіра на взуття. Все залежить від того, що в неї під шкірою, а туди зазирнути я не можу.

— Твоя правда. Така небезпека тут справді існує, однак доброї сировини ти маєш у своєму розпорядженні куди більше, ніж поганої, і можеш пишатися своїми вихованцями.

— Так,— погодився з ним Сократ, проте обличчя його й далі залишалося похмурим.— Так. У мене добрі учні. Вони — моя радість. Ти добре знаєш, яким учнем був Алквіад: найобдарованішим, найздібнішим... я завжди вірив, що він набереється розуму, оговтається... я любив

Його... як свого...— Голос у Сократа зламався, і він замовк.

Сімон глянув на нього. Несміливо запитав:

— Ти плачеш, Сократе? Після смерті твоїх батьків я ні разу не бачив, щоб ти плакав...

Сократ сидів похнюплений.

— Кажуть, я наймудріша людина у всій Елладі,— знову озвався він.— Я не хочу гнівити богів, але це неправда. Я, Сімене, такий же нерозважний, як і кожен смертний...

— Не картай себе так, дорогий мій, бо в усьому цьому нещасті...— Сімон роззирнувся по майстерні, боячись, щоб його сандалі не рознесли по місту те, що хоче він сказати.— Алквіадову злобу й цю сіцілійську катастрофу значною мірою спричинили самі афіняни,— мовив він, стиснувши трохи голос.— Важко навіть підрахувати, скільки ворогів народу, зрадників, словесних штукарів і всіляких виродків доклали до цього рук.

— Любий Сімене,— зітхнув Сократ,— я знаю, ти хочеш мене розрадити, однак цей висновок, до якого ти мене підводиш, викликає в мене нітрохи не менший біль, ніж Алквіадова зрада.

ІНТЕРМЕЦЦО ТРЕТЄ

— «Алквіад мав дивовижну здатність пристосовуватись і підлашжуватись до обстановки та способу життя тих, серед кого жив, міняючись швидше, ніж хамелеон. У Спарті він провадив чисто спартанський спосіб життя — носив довге волосся й бороду, купався у холодній воді, їв ячмінні коржі й чорну юшку, носив одяг із грубого полотна, і ніхто не хотів йняти віри, що цей чоловік мав колись у своєму домі кухаря, що він бачив колись пахучі мазі й носив шовкові шати».

Сократ мовчав, і я читав далі:

— «У Спарті він займався гімнастичними вправами, жив просто і вигляд мав поважний; в Іонії віддавався буйним веселошам, був легковажний; у Фракії був п'яницею й чудовим вершником, а при дворі перського сатрапа Тиссаферна жив так пишно й багато, що затьмарив навіть перську розкіш».

Дочитавши це речення до кінця, я запитливо глянув на Сократа. Він сидів, спрямувавши погляд своїх очей кудись

у далечинь, обличчя його, завжди таке миле, веселе й осяйне, скривила болісна гримаса.

— Тебе цікавить, як я все це терпів? — промовив він, не дивлячись на мене. — Зовні я жив так само, як і до цього, лагодив людські душі, наче шведь стоптані капці. Але я сам відчував себе підтоптаним. Людські бажання блаженства глухли в клетоті війни. Що таке блаженство? Де я міг узяти його після такого страшного удару? Після горя й болю, якого завдав мені й собі Алквіад? — Він глянув на мене блискучими очима: — Хай йому грець! Що я мав робити? Прокляти його чи пожаліти? — Сократ нахилився до мене й, затамувавши віддих, сказав: — Усі ті роки я вирішував це для себе, досліджував і донині не знаю, що з ним робити. Він був добрий і лихий, завдав шкоди своїй батьківщині, а потім знову приніс їй користь. Був зрадливий і вірний їй. Хилився то в той, то в інший бік. Ім'я «Алквіад» завжди означало тільки крайнощі й ні крихти поміркованості. Ти хочеш почути щось про мене? А хіба те, про що я весь час говорю, — не про мене? Алквіад, Сократів учень, утік до спартанців і завдає тепер своїй вітчизні дошкульних ударів!

Алквіад був далеко, я близько — отож за нього перепало мені. Навіть мої друзі трохи охололи до мене. А вороги? Ці скритники з гетерій, де весь час плетуть інтриги проти демократії? Це був козир для них — просто виступити проти мене вони ніколи не наважилися б, але тепер, коли Алквіад дав їм таку нагоду! Якби кожне слово, що влучило в мене, було каменем чи кийком, я впав би під цими ударами, повір мені!

Та потім усе перемінилось. Алквіад почав діяти на користь Афінам. Допоміг їхньому флоту здобути перемогу над спартанцями біля Іонічних островів і повернувся зі славою. О небо! Якби ти бачив цю радість!

А що було тоді, коли він зразу ж після виступу на зборах прибіг до мене! Він упав навколішки й просив прощення!

А Лікон і Пісандр, які досі сичали з люти: «Більше, ніж Алквіад, завинив його вчитель! Алквіада зіпсував Сократ! Це він збив із праведного шляху надію народу!» — цей самий Лікон і боягузливий продажний Пісандр тепер припишкли.

Та Алквіад у той час не почував себе щасливим, як не почував себе щасливим жоден самітник. Його дружина Гіппарета померла ще кілька років тому. Моє ставлення

до нього не було таке сердечне, як раніше. А нікому іншому в Афінах він не довіряв. Тільки з одною Тімандрою було йому добре.— Сократ усміхнувся самими лише кутиками очей і додав: — Але коли згодом ворогам знов удалося очорнити Алквіада,— я не кажу, що він теж не завинив у цьому,— і вигнати його з батьківщини, вони знов накинулись на мене, мов ті шершні.

— У мене таке враження, Сократе, що ти весь час недооцінював своїх ворогів. Чому ти не подумав про те, що вони здатні скривдити тебе і то дуже тяжко?

— Я ніколи й гадки не мав, що можу сподіватися від них такого.

— Навіть твоя велич, як я бачу, має свої вади. Яка наївність і недооцінка самого себе! Адже для кожного кривдника, для кожного егоїста, брехуна й корисливця ти був найбільшою небезпекою і найбільшим ворогом!

— Я — латник від народження! — засміявся Сократ.

— Непогано сказано,— засміявся і я, однак подумав про те, що сила духу змагається в ньому проти сили спритності, сила правди — проти сили срібняків, сила чеснот — проти сили пристрастей.

— І що людина сильніша, то більше в неї ворогів,— додав я, споважнівши.

— І друзів теж, мій дорогий. Для повної гармонії людини потрібні і ті, й ті. Друзі, так само як і вороги, додають їй сили,— сказав він.

І тут я згадав про Сократових друзів. Вірними йому залишились Критон, сусід Сімон, Евклід із Мегари, Антісфен. До кола Сократових друзів належав також юний Аполлодор і, зрештою, Ксенофонт. Немовби відгадавши мої думки, Сократ раптом сказав:

— Ти добре знаєш усіх моїх друзів і ворогів, але, крім них, є ще всілякі наклепники й злоріки. Арістофан, кажеш? Ну, звичайно. І про це ти знаєш, адже ти вичитав у Платона, що він був перший, хто в своїх «Хмарах» усе добре в мені обернув на погане. Дивна людина цей Арістофан! Виріс у демі знатних, Кідафіні, хоч сам до знатних ніколи не належав, однак мені здається, що коли йшлося про демократів, він гостро картав їх.

Він був однаково дотепний, як і зухвалий, ехидний — як і безцеремонний та брутальний. У всьому він був неперевершений майстер. І тільки глухого не міг він розсмішити.

— Однак через багато років він ще раз проїхався по тобі в «Жабах»,— докинув я.

— Ти маєш на увазі ті натяки? — посміхнувся Сократ.— Я радів, що бодай так він поставив мене поруч з моїм Евріпідом.— Сократ глибоко вдихнув повітря: — Але мені було дуже жаль, що він висміяв Евріпіда зразу ж після його смерті.

Я пригадав, що греки вірили, буцім померлі постійно перебувають у таємничому зв'язку з живим світом, і знеславлювати їх у Афінах було навіть заборонено законом, і після цієї згадки Сократове обурення стало мені ще зрозуміліше.

Сократ збуджено махав руками:

— Та Арістофан таким уже вдався: прихильник старовини, він безжально критикував кожне нововведення, незалежно від того, хто його приносив.— Він суворо глянув на мене: — Однак не подумай, що я — сама досконалість. Сердитись на Арістофана я маю більше підстав, ніж, можливо, ви нині. Хоч у комедії «Хмари» він і вивів мене одним з головних героїв, я вдавав, ніби це мене не стосується, але, клянусь Цербером! — жовч у мені аж кипіла! Подумай-но сам! Я до крові б'юся з софістами — ти-бо сам знаєш, що їхні вічні сумніви, їхній вічний песимізм і мій оптимізм — це вогонь і вода,— а він робить із мене верховоду над цими галабурниками!

Що про це думати? Він учинив так для того, щоб звеселити жадібну до сміху публіку,— босий і лисий Сократ витає у хмарах! — або щоб дошкулити мені за мої зусилля виховати для Афін нових Періклів й Анаксагорів? Не знаю. Мав він і свої переваги,— як той канатоходець, бачив усі ці афінські чвари з висоти і вмів їх прекрасно змалювати.

— А як він ставився до народу? Любив його?

— Цього не знаю навіть я,— усміхнувся Сократ.— Іноді співчував йому, а іноді ні. Передусім він любив свої комедії.— Сократ почав цитувати, не знаю, точно чи ні, але я зрозумів, що автор «Вершників» звертається до афінського народу: «О Демосе, ти маєш велику силу! Перед тобою все схиляється, перед тобою все тремтить зі страху, мов перед тираном. Але ти здатний піддаватися спокусам, любиш лестощі, і обдурити тебе дуже легко. Тих, хто гарно балакає, ти слухаєш, роззявивши від захвату рота, а розум твій блукає тим часом десь далеко...» — Сократ глянув на мене: — Вибирай! Оціни сам, що він кому приніс —

нам тоді, а вам нині.— Він трохи помовчав, а потім неквапливо сказав: — Ті часи були для мене винятково важкими, та я ще прийду до тебе і ми поговоримо про них.

Я чекав, що він спохмурніє від цієї згадки, але обличчя його, навпаки, прояснилося.

— Уяви собі, мій дорогий, я був уже старим дідом, по волі почав відходити від виру життя, однак саме в цей час мене знов повернула до нього Мірто — цей золотокосий, зрілий дарунок Геї, матері Землі.

Я бачив, що він хоче ще щось сказати,— може, боявся, щоб я не вставив якогось зауваження про його Мірто,— і мовчки слухав.

— І не тільки її одну: я одержав тоді задарма цілу трійцю: Мірто, безмежно відданого мені Ксенофонта й Платона. Платон був для мене новою великою надією: юнак, який для того, щоб мати змогу постійно зі мною бесідувати й розмірковувати, як змінити світ на краще, покинув писати вірші й трагедії, хоч мав до цього неабиякий хист.

— Як свого часу ти, Сократе, закинув різець скульптора,— штрикнув я його.

— Твоя правда, саме так,— кивнув він головою,— тільки Платон замолоду був куди серйозніший, ніж я. Уяви собі: він походив із старовинного роду, його еднали кривні зв'язки з Алкмеонідами, ба навіть більше: він був небожем Критія! Але які різні були ці відгалуження цього старовинного роду: Перікл! Алквіад! Критій! Платон! Навіть моїм даймоніям забракло сили збагнути це й застерегти мене від необачного кроку.

IV

1

Фракійський Херсонес — земля ведмедів, вовків, диких коней, забіякуватих чоловіків, вродливих дівчат. І, хоч як це дивно, люди кажуть, що це також земля Діонісових дифірамбів та Орфеевої ліри. Земля пралісів і прамузики.

Фракійський Херсонес — півострів, схожий на меч, увінчаний у сушу поміж Самофракійським морем і вузьким Геллеспонтом. Над суворою глушиною, що розітнула води моря навпіл, свистить шалений вітер, який жене по

темному небу клапті хмар. Між цими клаптями, які шма-тує буря, кружляють кижі птахи. В стрімкі скелі узбереж-зя б'ють морські хвилі, а на вершинах завиває вітер. Праліс спустився на південний схил гір і вкрив їх примх-ливою хаотичною порістю, де не заблудиться хіба що фра-кієць.

Ніч — чорний краб, розпластаний у піднебессі. Він пома-лу повзе, випускаючи опівнічну пільму, що огортає все довкола.

В темряві блимає тільки один-однісінький вогник — кова-на лампа в Алквіадовій фортеці на фракійському Херсо-несі неподалік від Егоспотам.

Алквіад звив тут Тімандрі гніздечко без орієнтальної розкоші. Це було дивне видовисько — витончена й випе-щена жінка у варварському середовищі. Довкола неї саме дерево, дерево, дерево, залізо, шкури, лико і купи ведме-дячого, лисячого та рисячого хутра — на ліжку, на лавах, на підлозі й поміж мечами, луками та кинджалами на руб-лених стінах. Замість арабських та індійських парфумів — мускус, юхта, сморід прілої трави. У вогнищі свистить і завиває вітер, у стайні іржуть коні, гавкають собаки, виють вовки.

Ніжна, мов гірська квітка, чутлива, наче та еолійська арфа, — такою здається серед цього відлюддя Тімандра. Вдягнена у льняний вишиваний пеплос, підперезаний ши-роким шкіряним, обкутим мідними бляшками поясом, вона напівлежить на хутрі і злякано стежить за Алквіадом, який неспокійно ходить по кімнаті.

— Я не розумію тебе, мій найдорожчий...

Він зняв із стіни короткий фракійський меч, перевернув лисяче хутро смухом униз і вістрям меча почав рисувати на ньому карту.

— Оце береги Геллеспонту. Тут, нагорі, Лампсак, а он там із своїм флотом заховався Лісандр. Це непогана схо-ванка. Тут, унизу, до Геллеспонту впадають Егоспотами. Там, у їх гирлі, стоїть на котвах афінський флот. Ці телепні не розуміють...

— Хто не розуміє, любий мій?

— Ці бовдури, афінські стратеги — Тідей, Менандр, Адімант та інші дурні, не знаю, як їх там, — не розуміють, що може статися...

— Не сердься, коханий, але я ніяк не збагну... яка їм тут загрожує небезпека?

Алківіад з такою люттю тицьнув вістря меча в гирла Егоспотамів, що воно протнуло хутро й застрягло в дереві.

— Я мушу до них поїхати! — вигукнув Алківіад і підхопився.

Тімандра рвучко підвелася.

— Зараз? Уночі? За такої темряви? — злякано проказала вона. — Ти скрутиш собі в'язи! Не їдь — прошу тебе, благаю, не їдь...

— Мій кінь знає тут кожен камінь. — Алківіад підбіг до неї, поцілував у уста, мить — і за ним уже грюкнули важкі дубові двері й зі двору долинув його голос: — Хлопці! Сідлайте мого коня! Швидко!

Тімандра накинула на плечі вовняний плащ і вибігла у двір. У темряві помітила, як двоє чоловіків ледве встигли відчинити ворота, за якими вершник зник у мороці ночі.

Алківіад схилювався до гриви коня, що стрілою мчав його крізь ніч, цокіт копит по кам'янистому узбережжі супроводжував його галоп, мов барабанні дрібушки темперментну пісню варварів.

Корабель стратегів спочивав у сні. Вартовий на вимогу Алківіада розбудив усіх трьох стратегів. Позіхаючи, заспані, вони вийшли на палубу.

— Хто там?

— Алківіад.

— Чого тобі?

— Я хочу з вами поговорити. Пошліть по мене човен.

— Ну й ну, — позіхнув Менандр. — І заради цього нас конче треба було будити? Ти не міг заждати до ранку?

— Не міг. Справа нагальна.

— Що ти від нас хочеш? — запитав Адімант.

Алківіад тихо скреготав зубами й на маленькі шматочки ламав свій батіжок.

— Особисто мені від вас нічого не треба. Але тут ідеться про вас. негайно пошліть по мене човен.

— Навіщо? — відповів головний стратег Тідей. — Ми добре чуємо тебе і так. Кажі з берега, що там у тебе премудрого.

Серце в Алківіада від люті закалатало аж десь у горлі, він подумав, що це, мабуть, непогано — бути на відстані, бо ці люди, чого доброго, можуть удатися й до насильства.

— Ви припустилися величезної помилки, ставши тут на якір із своїм флотом! Це дуже не вигідна позиція! Тут немає тилу, який міг би годувати моряків! По харчі вам доведеться їздити аж до Сеста!

— Овва! Я бачу, що заради цього і справді варто було будити нас зі сну серед ночі! — глузливо вигукнув Адімант.

— Не перебивай його, — іронічно сказав Тідей. — Говори далі, великий Алківіаде.

Алківіад кидав у них словами, гострими, мов мисливські ножі:

— А ці ваші маневрування! Вранці ви женете весь флот до Лампсака, викликаєте Лісандра на битву й гадаєте, що він спіймається на цю вашу хитрість. Коли ж він навіть знаку не подає, ви вертаєтесь у це нікудишне, страшне місце й відпускаєте команду на берег тинятися, де їй тільки заманеться! Це божевілля!

Тідей зареготав, обидва його друзі приєднались до нього.

— Невже ви не розумієте, що вам протистоїть флот, який звик діяти чітко й підкорятися команді одного командуючого? Самі лізете в зашморг і наражаєте на небезпеку Афіни!

— Афіни, кажеш? — глузливо вигукнув Тідей. — А що тобі до них? І що Афінам до тебе? Може, командуючим флоту вони призначили тебе?

— О боги! — обурено заволав Алківіад. — Послухайтеся моєї поради! Не наражайте флот на таку небезпеку. Він належить не вам трьом, а всій нашій батьківщині, Афінам...

— ...які ти зрадив! — гостро відрізав Тідей.

— Я приніс їм і користь! — вигукнув Алківіад. — А от ви, коли не послухаєтесь моєї поради, занапастите їх!

— Тут командуємо ми, а не ти, — пихато відповів Тідей. — Забирайся геть із своїми порадами! — І повернувся спиною до Алківіада.

Алківіад лаявся, погрожував, благав ще довго, аж поки захрип. Усе намарно. Тоді він люто вилаявся, повернув коня й поїхав геть.

Задихаючись від люті, відчаю й сліз, він розповів про все Тімандрі. Вони навіть не запросили його на корабель, змусили кричати з берега, глузували з нього, знущалися, і він тепер почував себе тріскою, викинутою на берег — непотрібним, не вартим нічєї довіри.

Розповівши, як Тідей дорікав йому за зраду батьківщині, Алківіад почав квапливо сповідатися:

— Афіняни відібрали в мене мрію мого життя. В чому вона полягала? Я людина смертна, вічно на світі не житиму, а от Афіни могли б стати вічною столицею всіх греків.

Вони не дозволили мені піднести Афіни на самісіньку вершину світу. Самі себе цього позбавили. Краще нехай усе пропаде, ніж я матиму трохи честі і слави! Краще відсталість предків, ніж влада народу, яку я віз через море на своїх кораблях.

Тімандра сиділа на густому рисячому хутрі й уважно слухала Алквіядову сповідь. Серце в неї калатало.

— Я знаю, що це було підло з мого боку. Але хіба я цю підлість не спокутував? Кожен знає, що я в Афінах рятував усе, що ще можна було врятувати, і був би повернув ім усе, чого позбавив їх сам і чого позбавили їх інші.

Тімандра легенько торкнулася Алквіядового плаща.

— Так, я про це знаю, мій коханий. Інші цього не зробили б, а ти зробив би.

Алквіяд замовк, а потім заговорив з іще більшим запалом:

— Афіняни теж про це знали. Вони знову покликали мене. Проте я не побіг на перший же їхній поклик, хоч мене страшенно тягло додому. Афіни назавжди вросли в мій мозок і серце, та й тебе я прагнув якомога швидше обняти, моя Тімандро.

— Я так сумувала за тобою,— сказала вона.

— Спершу я повинен був спокутувати все лихо, яке заподіяв Афінам.— Він пригадав те, що йому сьогодні довелося вислухати, і в голосі його знову забриніли нотки люті: — Хто ще нині наважується говорити про мою зраду? Хто? Тільки ворог Афіні! Тільки дурень Тідей! Гляди, Тідею, щоб ти не заподіяв Афінам ще більшої шкоди, ніж я!

Тімандра бачила, як в Алквіяда набрякають на скронях жили, як міниться все його обличчя. Вона відчувала, що в думках він зараз дуже далеко від неї. Які щасливі вони могли б бути обоє, але серце своє він залишив у Афінах і тужитиме за ними, поки й віку його.

— Ходи, мій любий, сядь біля мене. Я така самотня тут.

Він сів поруч неї, однак не заспокоївся. Звірився їй із своїми побоюваннями та болем свіжих ран, яких йому завдали три командуючі величезним афінським флотом в Егоспотамах:

— Тімандро, ну скажи сама! Хіба я не змив свій давній гріх? І хіба зробив це не в найкращий спосіб, гідний мене? Я не задовольнився тільки однією поразкою спартанців, а ганяв цих грабіжників від острова до острова,

розкидав і палив їхні кораблі, вони горіли на морі, мов стоси дров, і на них живцем смажилися ці кровопивці! Виходить, те, що я очистив від них Іонічне море й що афіняни можуть знову спокійно ввозити зерно в Понту, до уваги не береться?

— Атож,— зітхнула Тімандра,— ти зробив для Афін більше добра, ніж зла.

— Я ще не встиг повернутись додому, вистачило тільки звістки, що повертається непереможний Алквіад, як Афіні скинули олігархію Ферамена й відновили народовладдя. Невже, Тімандро, я навіть цим не спокутував свій гріх за зло, заподіяне Афінам? Ти кажеш, що я його спокутував. Але чому цього не визнали інші? Що вони від мене ще хотіли? Що? Що? Скажи мені, що? — Голос в Алквіада затремтів, горло його здавило судомою.— Я дав би їм таке, про що вони навіть не мріяли. Та тепер я не здатен зовсім ні на що, хіба безпорадно дивитись, як насувається загибель.— Алквіад вигукнув у глибокому відчаї: — Ох, Сократе! Ти мій батьку! Батьку-провидцю, чому я тебе не послухався? Грецький світ міг би бути нині інакший! — Украй виснажений, він замовк.

Тімандра ніжно гладила його тіло, мокре від поту. Відчувала під пальцями, як гучно б'ється серце в його грудях. Алквіад підвівся з хутра.

— Я мушу знову сісти на коня... мушу... вони зі страху, що замість них міг би перемогти я, ладні занепастити Афіні.— Алквіад підбіг до стіни й погрозив кулаком: — Ви дурні! Хіба ви стратеги? — Він безпорадно кидався, кричав: — Пустить мене на свій корабель! Я вирвуся із цієї затоки! Зійдуся в Лісандром у відкритому морі! Я примушу його помірятися зі мною силою! Ви мене чуєте, троє бовдурів?! Я переможу. Я врятую Афіні! Ви чуєте мене?! Я врятую також і ваші баранячі голови!

— Вже світає,— сказала Тімандра.

Алквіад, якому здавалося, що він стоїть на березі Егоспотамів, глянув на Тімандру, бліду від синюватого світанку. Впав біля неї навколішки і, сховавши обличчя в рясаче хутро, заплакав.

Наступний день приніс страхотливе підтвердження Алквіадових побоювань.

Лісандр, командуєчий спартанським флотом, усіма своїми силами несподівано напав на афінські трієри, замкнені в затоці, наче в пастці. Тільки вісьмом трієрам пощастило врятуватися. Решта, майже двісті військових кораблів, по-

трапили в полон. За наказом Лісандра було страчено понад три тисячі афінських воїнів.

Довідавшись, що його передбачення справдилося, Алквіад знов піднісся духом. У ньому заговорило почуття афінського стратега, яким він не переставав бути в душі. «Покіль я живий, Афінам не загрожує кінець!»

Тімандрі не хотілося кидати затишний маєток у Фракії, та Алквіад не зважив на її прохання, витягнув її з теплого гніздечка й вирушив із нею до Віфінії. «Незручності й небезпека в дорозі? Я не знаю, що це таке. Я повинен якнайшвидше дістатись до перського царя Артаксеркса й попросити в нього допомоги для Афін».

Але спершу треба було схилити на свій бік сатрапа Фарнабаса. Гаразд!

— Ми поселимось у маленькому селі неподалік від резиденції Фарнабаса в Даскілітіді Фрігійській. Ти хочеш поїхати зі мною, Тімандро?

— Так, коханий мій,— відповіла вона, проте в очах її була печаль.

2

Поразкою афінського флоту біля Егоспотамів війна не закінчилась. Нею тільки починалася страшна афінська катастрофа.

Із своїм переможним флотом Ліандр наближався до Афін, дорогою підкоряючи собі один за одним острови Афінського морського союзу, руйнуючи в них демократичний устрій, садовлячи на місце демократів прихильних до Спарти олігархів і залишаючи скрізь спартанські гарнізони. Тим часом спартанський полководець Павсаній із своїми гоплітами підійшов до Афін сушею. Отож коли флот під командуванням Лісандра, сіючи дорогою смерть і розруху, досяг Пірея, Афін, найміцніша фортеця демократії, опинилася в тісному кільці ворогів.

Олігархи радили капітулювати, демократи ж до останньої хвилини не хотіли здаватися й уперто захищали місто. Але тут почав діяти найвирішальніший чинник — голод.

Голод виявився олігархам на руку й допоміг їм у боротьбі з демократами. Вести переговори зі Спартою про мир доручили Ферамену, відомому прихильникові олігархів і ворогові демократів.

Мир для Афінської республіки виявився справжньою катастрофою. Вона змушена була віддати переможцям весь

військовий флот, дощенту зруйнувати свої укріплення, знести Довгі мури і визнати панування Спарти над цілою Елладаю.

Коли ж республіка не мала вже чим захищатися, остаточного удару їй під наглядом Спарти завдали афінські олігархи. На народних зборах, де засідав також і Лісандр, командуючий спартанським гарнізоном в Афінах, Ферамен, запропонував ліквідувати демократичну конституцію. Лісандр в унісон із ним перед голосуванням зборів заявив: якщо пропозицію Ферамена буде відхилено, спартанці розцінять це як порушення мирної угоди.

А після цього залишився вже тільки один крок до того, щоб Афінами, приєднаними до Пелопоннеського союзу, правило тридцятьоро тиранів. Але, як це не дивно, на чолі їх став не відомий кат демократії Ферамен, а той, хто зумів упродовж багатьох років триматися в тіні,— елегічний поет, софіст і послідовний олігарх Критій.

Критій вважав, що з олігархічної нори він виліз у найщасливішу мить. Та не встиг він доскоchu натішитись у кріслі тирана, як заявили про себе давні прикрощі. Він зустрів їх із сміхом: «Цікаво, що тепер говорить той огудник про мене, свого колишнього учня, який піднявся вище від його улюбленого Алквіада? Інколи доля сама зводить з людиною давні рахунки. Нині я ходжу в пурпуровому плащі, тим часом як Алквіад, вигнаний з Афін, відлежується в дикій глушині на вовчій шкурі з гетерою».

Критій збирався на раду. Перед тим, як вийти з дому, він ще раз ретельно оглянув себе у дзеркалі з полірованого срібла. «Вигляд у мене щось не дуже свіжий. Як у кожного, хто ні в чому собі не відмовляє. Я трохи вже таки скуштував принад життя і скуштую їх іще»,— усміхнувся він своєму відображенню.

Його знов тягло до Сократа. Але він хвалився, що колись порвав із ним. Не один рік після цього Критій обертася серед афінської верхівки, а головне, відвідував з її синками олігархічні гетерії. Не один рік потай підбурював їх проти народної влади, згуртовував і готував до рішучої сутички. Однак минуло багато часу, поки пробила його година. Він постарів, та старим іще не почував себе.

Поки раб застібав його позолочені сандалі, Критій далі снував нитку своїх думок: він старанно вчився у софістів, їхня еридика ввійшла в його кров, їхнє вміння розкласти кожную цінність, їхнє схиляння перед індивідуалізмом він

вихваляв з такою запопадливістю, що незабаром і сам став завзятим софістом.

Поведінка Критія весь цей час була бездоганна, і спартанські та афінські олігархи заслужено оцінили його старання...

На цьому Критієві довелося урвати свої думки, бо час уже було йти до тих, хто його чекав.

Згідно з умовами миру афіняни зрівнюють із землею мури довкола міста.

Руйнівники лаються:

— Який виродок! Який нелюд цей Критій!

— А це чому?

— А тебе хіба не обурює, що він злигався з ворогом проти власного народу?

— В цьому, мабуть, є якась хитрість: про око він виконує їхню волю, а насправді захищає нас від них.

— Я б не сказав, що це так.

— Чому ж? Він софіст. А софісти здатні воювати більше язиком, ніж мечем.

— Це правда. Тільки, голубе, хто ті люди, яких він захищає? Навряд, щоб це були ми.

Другий руйнівник нічого не відповідає й замахується вершлягом.

— У мене аж серце кров'ю обливається від того, що я мушу руйнувати своє місто,— зітхає перший, але теж піднімає важкий вершляг.

— Ти руйнуєш мури, а не місто, скиглію.

— Це все одно. Коли руйнують храм, то вівтар теж страждає.

— Годі вже про це! — сердиться другий руйнівник, якого теж мало тішить оголення міста. Без цього панцира воно стане жертвою кожного, кому тільки заманеться на нього посягти.— Мене більше хвилює те, з чого ми житимем,— каже він зі злістю,— ми, бідарі, бо всю допомогу для нас скасовано, а за виконання громадських обов'язків не одержуватимем ані обола. Колись нам платили по три оболи на день — і то було замало, а тепер, коли не платитимуть жодного, нам лишається хіба що здохнути з голоду.

— Я наче когось ховаю...

Бух! І здіймається хмара куряви,— це обвалився край муру. І знов трохи далі — бух! — немовби хто києм розтросив на дрібні шматочки величезну амфору з випаленої глини.

— Це ми ще побачимо, хто кого ховатиме,— не піддається зневірі другий руйнівник.

Олігархи тріумфують. Вони поспішають один поперед одного посісти високі посади, радіють: «Настав мій час! До керма! До стерна! До корита!» Нещастя Афін їм тільки на користь. Вишколені софістикою, утверджені в свідомості, що закон завжди на боці сильніших, вони знають, як принизливе поневолення Афін обернути собі на користь. Ці лжерятівники республіки обіцяють зголоднілим громадянам достаток, проте в першу чергу забезпечують його собі, адже вони теж афіняни, а там буде видно. Вони давні прибічники особливої релігії, в якій плеяда головних богів скорочується до трьох ідолів: грошей, впливу і влади.

Хто може, теж навертайтеся до цієї віри! Шануйте, як ми, того з богів, чиє ім'я Плутос,— бога багатства! А може, вам не подобається давня пісенька: «Ти найпрекрасніший і найпривабливіший з усіх богів, о Плутосе! Навіть найбільший нікчема, якщо він вірить у тебе, стає знатною особою!»

Посіпаки олігархів ведуть багатія, заарештованого скоріше за те, що він багатий, аніж за те, що він співчував демократам. Багатій просить, щоб його відпустили, обіцяє срібняки. Копняк змушує його замовкнути. Посіпаки знають, що Анофелес, який виказав багатія, звіддалік стежить, чи його жертву справді віддадуть у руки тиранів, а чи в обійми смерті. Крім того, багатієва обіцянка відкупитися срібняками — порожні слова. Про його срібняки вже подбали інші, і вони під високим наглядом потраплять у належне місце, треба гадати, до державної казни, якою порядкують тридцяттеро правителів.

Сократ стоїть непорушно й дивиться на це розорення.

Люди впізнають його і мовчки обминають. Навіть Платон не наважується підійти ближче і, загорнувшись у плащ, здалеку обходить Сократа.

На місто опускається ніч. Сократ усе ще стоїть. Як може думати він про сон? Як може він спати? Він переживає з Афінами їхню найтяжчу годину. Він весь час із своїм містом, мов із хворим, якому вночі гіршає і якого саме вночі переслідують смертельні жахи.

З темряви долинає розпачливий жіночий голос. Це молитва чи блюзнірство?

— Афіно-діво! Афіно-заступнице! Я проклинаю твое ім'я! Чому ти своїм Палладієм не захистила своє місто? —

Жіночий голос ламається: — Змилуйся, зглянься хоча б над нами, людьми! Не допусти, щоб убили й моїх синів! Чоловіка мого вже забрали, а тепер забирають їх... Допоможи! Допоможи! Врятуй!..

По вулиці протупотіли швидкі чоловічі кроки. Їх двоє чи троє? Ніч крає моторошний жіночий зойк. Молитва уривається. Ніч сповнена панічної метушні. По бруківці не перестають човгати шкіряні сандалі й босі ступні. Незрозуміла мова змінюється вигуками люті й болю. Хтось гучно регоче. Божевільний? П'яний? Чи щасливець, який допався до золота страченого?

Хто це плаче? Дитина? Хто це зітхає? Лаври, кипариси й олеандри, які перестали розливати довкола пахощі? Вітер несе сюди з моря ядучий дим. Дим проникає в легені, душить. Море вже не гоїдає на своїх грудях горді афінські трієри. Від них залишились на хвилях тільки обвуглені снасті, які не хочуть ні догоряти, ні тонути. Мляво виконують наказ спартанців знищити себе.

Сократ з боєм стежить за цією сценою, тьмяно освітленою серпиком місяця й чадними смолоскипами, сценою, на якій метушаться міми без масок. До міста вже багато днів нескінченним потоком пливають жителі сіл, через які пройшли орди Павсанія й залишили по собі голу пустелю. Вони шукають у місті захисту так само, як ті, чії стада колись погнав цар Архідам, чії оселі й оливові гаї сплюндрували згодом спартанські загони, роблячи вилазки з Декелеї.

До безземельних селян, якими Афіни набиті вже вщерть, до покалічених воїнів, до всієї цієї злидоти, що тут нидіє й гибіє, долучається нова чернь, нова жеброта з порожніми руками, котра не має де голову прихилити. Афіни дедалі розбухають, стають схожі на вагітну самицю, а плодом цього небажаного запліднення є людина, яка втрачає людську подобу.

Нові переселенці нишпорять по будинках і садах, залишених демократами, збирають із землі те, що хтось покинув або в паніці загубив, видають себе за лікарів, за віщунів, пхаються до жител своїх міських родичів.

Афіняни, замість співчувати, бояться цих паразитів, які прийшли сюди, щоб об'їдати їх, бояться ще більше, ніж самих спартанців, що не ділять з ними їхньої нужди й покривають свої збитки в іншому місці, в інший спосіб і краще.

Спокій ночами не відновлюється. Сьогоднішня ніч теж починає жити своїм повнокровним життям. Руки, які ще недавно чесно обробляли землю, ці руки нових злодіїв наражаються під час крадіжок на руки злодіїв давніх.

Але міми цих ночей є водночас глядачами ще більшої трагедії, ніж та, яку грають вони самі.

Платон з настанням ночі, що огорнула місто, наближається до свого вчителя.

— Сократе! — гукає він.

— Я чую тебе, Платоне.

— Можна мені до тебе?

— Тобі завжди можна, друже. Тільки чому ти приходиш уночі?

— Я стою отут із самого вечора, не наважувався зайти... ти такий замислений...

— Що ти від мене хочеш?

— Мені страшно, Сократе. Мене поймав жах. Я шукав скрізь опори й підтримки, проте побачив, що запропонувати її мені можеш тільки ти. Але я також побачив, що й ти пригнічений нашим горем, і подумав, що навряд чи знайду цю підтримку в тебе... Я боюся за тебе, Сократе! — раптом вигукнув він.

Сократ засміявся:

— Через Критія?

— Ти ще не знаєш, який це нелюд. У дитинстві він бавився тим, що прив'язував кішкам до хвоста жмут клоччя й запалював його. Радів, коли кішка гасала й нявчала від болю. На мене він теж має зуб: довго заманював до своєї гетерії, хотів, щоб я зробив у них політичну кар'єру, а я його, мовляв, зрадив і перекинувся до тебе...

— Або, точніше, я тебе переманив від нього, еге ж?

— Цього він тобі не забуде.

— Хіба тільки це одне, дорогий мій? Ти кажеш, тобі потрібна підтримка. Але я бачу, що ти й сам міцно тримаєшся на ногах, до того ж у тебе є я. А от наше місто... Ти бачиш ці руїни? Вони страшні, правда ж? Та ще страшніші руїни в людських душах.

Сократ обняв Платона за плечі й поволі пішов з ним до свого дому, бо вже почало світати.

— Як тільки ми втратили владу народу, почалася влада терору, — тихо мовив він.

— Це жах, жах, — притакнув Платон і здивовано глянув на Сократа, який раптом засміявся. — Чого ти смієшся? — запитав він приголомшено.

Сократ не переставав реготати.

— Ти чув, що сказав Павсаній?

— Чув...

— Він сказав, що над Афінами довіку тепер пануватиме Спарта! Але, скажи мені, дорогий Платоне, хіба Егоспотами і нинішніе становище Афін означають, що вони навіки втратили велич свого духу, хай йому грець? Афіни іще не одне століття будуть державою великого духу, а ця войовнича, бездушна Спарта залишить у пам'яті людей хіба що погану згадку. Нема підстав, дорогий мій, щоб ми впадали у відчай. Тепер багато що залежатиме від нас самих. Ми мусимо знов відбудувати в людині ці руїни!

Платон обняв Сократа.

— Так, так, я радий, що можу бути біля тебе. Ох, коли б я був такий непохитний і мудрий, як ти, мій учителю!

— Ти називаєш мене учителем? Що ж, гаразд. У такому разі, ти знаєш, у чому перевага розумної людини над нерозумною? В тому, що вона ніколи не втрачає доброї надії.

3

На сходах навпроти Парфенона сидять Сократ і його друзі. Сократ обідає. Грудку сиру, ячмінний корж, кілька оливок запиває вином із бурдюка.

Акрополь цієї передобідньої пори майже порожній. Раптом поодинокі перехожі починають збиратись невеличкими групами і юрмитись уздовж Пропілеїв, у кінці яких з'являється гурт чоловіків і підіймається на Акрополь.

Попереду крокує Критій у пурпуровому плащі, за ним кілька членів уряду тридцятьох із сторожею обабіч. Критій помічає Сократа і його учнів, однак удає, що не бачить їх. Ті відповідають йому тим же.

Критій і його почет заходять до храму.

— Іде принести жертву Афіні, хоч сам і вважає, що релігію придумано для того, щоб тримати в покорі темні народні маси,— кидає Ксенофонт.

— А хіба я вам не кажу, що в кожній людині є щось добре? — сміється Сократ.

— Невже це справді добре, коли безвірник іде до храму приносити жертву? — здивовано запитує Ксенофонт.

— Ні, не те добре, що він іде приносити жертву,— відповідає Сократ,— а те, що він безвірник.

Усі сміються, а Платон озирається, чи їх хтось не чує.

— Все одно Критій найнещасніша людина в Афінах,— додає Сократ.

— Критій? — дивується молодий Аніт.— А це чому ж? У нього є все, що тільки може забажати смертний. Він володіє величезним багатством, має в своїх руках найвищу владу, він — освічений софіст і прекрасний оратор.

— І не позбавлений розуму,— підхоплює Евклід.— Пише елегійні вірші й трагедії. Що йому ще бракує, Сократе, скажи?

— Софросюне, поміркованості,— відповідає Сократ.— А крім того, ви говорили тут тільки про його позитивні риси.

— Це правда,— погоджується з ним Антісфен.— Обмеження кількості афінських громадян до трьох тисяч наймаєтніших — це ж ганьба! Виходить, з нас усіх, присутніх тут, громадянами можна вважати тільки Критона, Платона й Ксенофонта.

— Терор, на його думку,— це знаряддя правління, без якого не може обійтися жоден уряд,— з гіркотою зауважує Платон.— І хоч він править усього лише кілька тижнів, ми бачимо наслідки цього його правління: вбивство за вбивством, конфіскація майна, високі податки, реквізиції...

— Уже виходять з храму,— каже Ксенофонт.— І Критій дивиться сюди. Сократе, ти лишаєшся тут?

— А чого б це я мав кудись іти? Я обідаю,— відповідає Сократ.

— Я йду,— каже Ксенофонт.— Мене анітрохи не приваблює зустріч з Критієм.

Разом з Ксенофонтом пішли й інші. Сократ залишився сам.

Критій зняв свій пурпуровий плащ, кинув його сторожі і сказав:

— Ідуть усі вперед. Я вас здожену.— І, підійшовши до Сократа, який спокійно обідав, привітався: — Хайре, Сократе.

— Хайре, Критію.

— Ти дозволиш мені посидіти біля тебе?

— Не тільки дозволю, а ще й пригощу сиром і коржем,— усміхнувся Сократ.— Я саме обідаю.

Критій сів на сходинці поруч.

— Надто вбогий твій обід. Дякую, я не їстиму.

— Жаль. Ти ж пам'ятаєш, які коржі пече моя Ксантіппа? Не коржі, а розкіш!

— Вигляд у тебе, наче в жебрака,— сказав Критій.— Я міг би дбати про тебе краще, ніж твій добродійник Критон. Звісно, якби ти цього захотів. Я пам'ятаю, що ти був моїм учителем.

— Був, та недовго,— спокійно зауважив Сократ.— Я теж не забув про ті часи. Але ти помиляєшся, якщо вважаєш мене нещасним. Якщо про когось із нас двох і можна так сказати, то ні в якому разі не про мене.

Критія аж пересмикнуло від образи.

— А про мене, виходить, можна? Це ж чому? — запитав він невдоволено.

— Клянуся Цербером, це ж так просто: я сиджу тут над містом у холодочку, дихаю свіжим повітрям, яке лине з моря, ласую сиром з коржем та часником і запиваю все це винцем із Гуді. Я знаю, тебе жде бенкет. Вугор, фаршировані чикотні, паштет із гусячої печінки з салатою, медяники й хіоське вино. Виняткове. Казкове. Тільки всі ласощі ти заїдаєш неприємним делікатесом...

— Яким же це, цікаво? — нетерпляче вигукнув тиран.

— Страхом...— відповів Сократ.

Критій засміявся гостро, як завжди, коли відчував себе ураженим:

— Ти збожеволів? Чого б це я мав відчувати страх?

— Подивись удома в дзеркало, який ти жовтий, замучений, і геть постарів. Нічого дивного. Ти не можеш спожити з користю жодного куска, ані проковтнути ковтка вина, охолодженого льодом. Я знаю. В тебе скрізь є раби, які мусять самі спершу покуштувати все, що приготовано для тебе. Але що, коли ця отрута почне діяти тільки через півдня?

— Годі! — скрикнув Критій.

— Така отрута справді є, я нічого не вигадую. Та й не тільки це. Тебе оточує ціла юрба підлабузників, довкола тебе вирують веселі розваги, але чи ти знаєш, хто із твоїх друзів,— дивно звучить, правда ж? — вірніше, хто з тих, з ким ти бенкетуєш, ховають під хітоном нагострений на тебе кинджал?

— З цим нині мусить рахуватися кожен...

— Ні, не кажи,— заперечив Сократ,— я, наприклад, ні, через те, що мої друзі не ждуть від мене зла, і я від них теж. А тим часом ти навіть спати спокійно не можеш. Бідолашний!

Критій сердито підхопився:

— Годі. Ти не виправний! Колись ти мене обізвав через Євтідема кабаном, а нині береш на себе сміливість... Помовч! Я прийшов тебе про дещо розпитати. Про Саламін. Пригадуєш?

— Атож. Я їздив туди до Евріпіда.

— Ти знаєш там чоловіка на ім'я Леонт?

— Того дуку? — Сократ підвів на Критія очі.

— Землевласника, — виправив його Критій.

— Що тобі від нього треба? — поцікавився Сократ.

— Хай приїде до мене на розмову.

Сократ замислено зібрав з колін крихти від коржа, потім мовив:

— Ти любиш розважати... ти любиш розважатися, — виправився він, — з багатими демократами...

— Вбогі шевці й гончарі більш безпечні! — гостро відрубав Критій. — Я змагаюся з Хармідом у полюванні на високу...

— Мене цікавило б інше твоє змагання. І я охоче тебе в ньому підтримав би...

— Кажі, старче. Сподіваюсь, ми з тобою дійдемо згоди.

Сократ тихо сказав:

— Я хотів би, щоб ти позмагався як правитель Афін з правителями інших держав і щоб унаслідок цього змагання Афіні стали найщасливішою державою в світі. Оце було б змагання! Тут тобі міг би позаздрити цілий світ!

— Ти знову повчаєш мене! — спалахнув Критій. — Залиш при собі свої нотації. Одне слово, я хочу, щоб ти привів до мене Леонта із Саламіна!

Сократ ковтнув вина з бурдюка й витер вуса:

— Ця місія для мене, мабуть, не підходить. Не сердься, Критію, але в цьому підтримувати я тебе не буду.

В Критія від обурення аж голос затремтів:

— Ти думаєш, про що говориш?

— Думаю. Як завжди, коли говорю.

— І про все це ти бесідуєш із своїми учнями?

— А чому б ні? — запитав Сократ. — Адже сьогодні ці речі вельми важливі для кожного афінянина. Тобі не здається?

Та Критія поруч нього вже не було — він швидко біг Пропілеями до міста.

— Тепер мені доведеться подумати над тим, хто буде пробувати мої страви, напої й пильнувати, хто гострить кинджал на мене! — засміявся Сократ і, за давньою звичкою, пішов подивитись на Фідіїв фриз на фронтоні Парфенону.

— Покінчено ще з одним. Тепер звелю його віднести.— Отруйник дивиться на бліде обличчя чоловіка, який лежить перед ним, і бачить, що в очах у того ще жевріє життя: — Зачекай ще хвилину.

Помічник отруйника зневажливо махає рукою:

— Одубіє й на ношах. Ти сам знаєш, що нам наказано не баритися.

Отруйник не дозволяє себе принагляти. Він ретельно виконував свою справу, коли йшлося про злочинців, то невже тепер, коли йдеться про невинну жертву, буде партачити? Не перестає дивитися в очі, єдині з багатьох, у яких ще жевріє життя.

— Цього я знав. Він був мудрий і справедливий чоловік. Промовляв на агорі в Стої Пейкілі...

— То навіщо ж ми мусили його тут... ну...

— Він багато говорив,— відповів отруйник.

Помічник його похитав головою:

— Дивна річ. Мудрий чоловік — і водночас такий дурень.

— Нашу працю благословляють боги! — оголошує Крітій на раді тридцятьох тиранів.

— Працю? — перепитує хтось.

Крітій роздратовано кричить:

— Хто це сказав?

Йому відповідає тиша.

Крітій:

— Ми зведемо Афіни з руїн за допомогою спартанців. Хто каже, що Спарта — наш одвічний ворог? Вона — наша рятівниця! І той, хто цього не хоче розуміти...

Голоси:

— Слава Спарті! Слава Павсанію!

— Слава...

Ім'я «Лісандр» важко давалося й тридцятьом насильникам. Крітій пильно стежить за тими, хто притакує йому не досить запопадливо, й намагається їх запам'ятати.

Крітій:

— Що ще мають притани для розгляду нашої ради?

Притани:

— Треба затвердити нові смертні вирокі, винесені вчора ввечері.

Притан читає.

— Прошу голосувати! — вигукує Крітій і підписує.

Г о л о с:

— Кажуть, ти вчора наказав стратити Лесія й Тедісія без суду...

Тиша. Знадвору долинають плач і крик.

Ф е р а м е н:

— Я боюся, що ти перебираєш міру, Крітію. Людська кров — то не вода в Іллісу. Тедісій був чесний громадянин. Невже ти звелів стратити його тільки через те, що якийсь сикофант набрехав тобі на нього?!

Крітій вблід, поклав грифель і, свердлячи Ферамена сердитим поглядом, відповів:

— Мені вистачило цього цілком.

Ф е р а м е н:

— Але ж ти сам — не уряд тридцятьох!

К р і т і й:

— А хіба не ви дали мені право в деяких випадках вирішувати все самому?

Ф е р а м е н:

— Ми дозволили це тобі робити тільки в перші дні правління і тільки в необхідних випадках. А Лесій, Тедісій та інші, яких ти наказав ліквідувати, не були «необхідними випадками»!

К р і т і й:

— Тут уже кілька разів пролунали голоси непокори, і перш за все твій, Ферамене. Але провадьмо нашу раду далі. Коли скінчимо, всі можуть бути вільні, крім Ферамена.

Олігархи й далі збирались поодиноці в гетеріях і обмірковували своє теперішнє становище. Невже воно й справді таке добре, як здається? А може, навпаки, — погане, як дехто їх лякає?

Вони не могли дійти спільної думки, як їм діяти далі, чия настала черга підійматися вище, а кого слід усунути. Одні схилялися на бік Крітія: людей багато, а їх мало, і їм здавалося, ніби Крітій не досить рішуче розправляється з цією масою противників, мало ще їх знищує й залякує. Інші ставали на бік Ферамена. Радили не втрачати глузду, бути обережними, не дратувати народ. А ще інші не підтримували ні перших, ні других і не знали, як їм бути.

Гетерії олігархів дотримувались, так би мовити, певної послідовності. Спершу розмови точилися про те, що їм

псувало кров, а саме — про народовладдя. Кожен приносив сюди останні новини, і пропозиції сипались одна за одною, як і чим підривати ненависну демократію. І тільки згодом хтось запропонував гульбощі. Учасників зібрань, які часто люто сварилися через розбіжність у поглядах, це знову примиряло. І тільки той відрізнявся від них і викликав до себе підозру, хто не віддавався тут усьому до кінця, хто не вмів свої чи інші інстинкти належно збудити, а потім задовольнити.

Але в той час у жодній гетерії не доходило до щасливого примирення, не допомагало навіть густе вино. Суперечки спалахували й під час любовстрасних утіх з дівчатами та юнаками. Критій? Ферамен? Чий метод кращий? Суворість чи поміркованість?

Проте навіть окремі особи не мали своєї певної, непохитної позиції. Вони міняли свою думку відповідно до зміни ситуації. Та в одному були всі схожі між собою, як дві краплі води: всіх олігархів, усіх прибічників найрізноманітніших гетерій, і сам уряд тридцятьох поймав дедалі більший страх перед афінським народом, тим часом як страх народу перед тиранією розвіювався.

Критій від страху перед демократами не переставав убивати, але перед громадськістю всіляко намагався приховати жорстокість влади тиранів. Ораторів для цієї добре оплачуваної служби знаходилося достатньо.

В Стої Пейкілі оратор змінює оратора, їхні язики обмивають тиранів, і ті постають перед публікою в образі чистих і осяйних рятівників нещасних Афін.

Приходить і оратор Лікон. Він промовляє з неабиякою майстерністю, аж у нього запалюється нижня щелепа, але промовляє так, що олігархам здається, ніби він захищає олігархів, а народові здається, ніби він захищає народ.

Критій (до Ферамена):

— Чим ти незадоволений? Я дав тобі прекрасну віллу, повну добра, після одного... та ти знаєш, після кого... ми весь час комусь не подобаємось, навіть декому з аристократів. Жоден із тридцятьох не одержав стільки, а вони задоволені. Хочеш іще більше? Може, тобі дати рабів? Скажи, що ти ще хочеш?

Ферамен:

— Нічого не треба. Але я не люблю чорного кольору, до того ж у мене дуже чуйний сон. Я цілі ночі чую плач і стогони. Я не люблю сліз, а їх у людей повні очі.

Крітій:

— Навіщо ти це мені кажеш?

Ферамен:

— Умираючи, Перікл сказав: «Найбільша моя радість — це те, що через мене ніхто з афінських громадян не носив жалоби», а що скажемо ми, коли будемо вмирати?

Крітій (*роздратовано*):

— Чому ти говориш «ми»? На засіданні ради ти сказав, що не погоджуєшся з тим, що роблю я. Не викручуйся!

Ферамен:

— Ну... головним чином, ти...

Крітій:

— Я знаю, що треба робити, і той, хто зі мною не згоден, не сміє мені заважати...

Ферамен:

— Але, клянусь Зевсом, число страчених уже сягає тисячі.

Крітій:

— Якщо ти не перестанеш, то я й тебе зачислю до наших ворогів.

Ферамен:

— Ти вбиваєш також багатіїв, щоб забрати їхнє майно.

Крітій:

— Як ти можеш плутати такі різні речі! Ці багатії підбурюють проти нас. А те, що ми забираємо їхнє майно... ти хіба не знаєш, у якому стані наша казна? Ми повинні бути безжалісними, забирати маєтки, підвищувати податки, вдаватися до реквізицій...

Ферамен:

— Але ж, Крітію, мені, хоч-не-хоч, доводиться йти між люди, адже я — один із тридцятьох виродків, як нас називає народ. На кого не гляну, кожен від мене відвертається. А вночі бачу сни, в яких повно мертвих, отих, із ким я ще вчора бенкетував...

Крітій:

— Ти нікчема, Ферамене, і я плюю на твої тонкі почуття. Спартанці нам рекомендують...

Ферамен (*обурено*):

— Убивати наших людей спартанці нас не примушують, хоч їм і приємно дивитись на те, як ми знищуємо самі себе.

Крітій (*люто*):

— Ти багато собі дозволяєш, Ферамене. Я мушу вбива-

ти. У вищих інтересах, а не в своїх власних. Чи, може, ми повинні чекати, поки хтось почне вбивати нас?

Ф е р а м е н:

— Коли на чолі Афін став Алквіад, він не скривдив нікого, влаштовував обіди для голодних, під Акрополем луннав сміх...

К р і т і ї:

— Що? Вже й ти хочеш посадовити на моє місце Алквіада?

Ф е р а м е н (ухильно):

— Як ти, поете, можеш приносити такі гекатомби? Хіба ти не був колись Сократовим учнем?

К р і т і ї:

— До Сократа теж дійде черга!

Ф е р а м е н:

— Цього ти не зробиш, я певен!

К р і т і ї:

— Годі. Ти єдиний виступаєш проти двадцятьох дев'яток. Завтра прийдеш на раду й заявиш перед усіма, що відмовляєшся від слів, сказаних будь-коли проти мене й спартанців!

Ф е р а м е н:

— А якщо не відмовлюсь?

Крітій нічого не відповів і вийшов із зали.

Після заходу сонця в сутіні в'язничної камери блимають каганці. Тіло засудженого клякне, смертельний холод від ніг підступає до серця.

Отруйник розмірковує вголос:

— Так, так, дорогий мій, ми живемо на руїнах. А чиїх це рук справа? Якби тільки спартанців! Але вони, й наші теж, самі зазнали катастрофи, як оце ми з тобою отут.— Він киває головою на ложе, де лежить той, що так довго помирає.

Входить Крітій, загорнений у довгий плащ, і отруйник здригається.

Крітій, не вітаючись і не називаючи його на ім'я, питає:

— Як тут у вас іде робота?

Отруйник починає викручуватись:

— Її дуже багато. Ми не встигаємо за тобою, володарю.

— Що ти собі дозволяєш? Чому це за мною? За нами!

Отруйник вибачається:

— Я обмовився.

Крітій незадоволено відступає на крок від нього. Кричить:

— Чому ви не встигаєте за нами? Навмисне?

— Ні, володарю. Ми стараємось. Тільки наше діло зарне... а коли цукати мало, воно триває ще довше. Ми не спимо цілими ночами.

— Скільки ви встигаєте обслужити їх за ніч?

— Усяк буває,— ухильно відповідає отруйник.— І це не залежить від нас. Дехто з тих,— ти розумієш, про кого йдеться, еге ж? — уже ледве дихає зі страху, коли його тільки приносять сюди, а інший,— він дивиться на ложе,— живучий, як кішка, й одного келиха йому замало.

Крітій переводить очі туди, куди дивиться отруйник, і приглушено кидає крізь зуби:

— А іншого способу ти не знаєш?

Отруйник мовчить.

Крітій обертається обличчям до виходу. Отруйник знає, що це для нього означає, і швидко каже:

— Знаю. Задушити.

Перед в'язницею юрмиться людський натовп. У цих потворно великих коробках завжди панує грізна тиша: в тих, кого сюди приводять, у роті стирчить кляп, тим, кого виносять, він уже непотрібний. Страхітлива процесія носіїв смерті проходить поміж шпалерами сторожі.

Голоси:

— Якби вони були послухались Алквіада, ми перемогли б на Егоспотамах.

— Якби Алквіад був ув Афінах, ця бійня була б неможлива.

— Замість сліз тут лилося б вино.

— Алквіад!

Таємнича луна розносить це ім'я по всьому місту.

Помічник отруйника приймає від носіїв нову жертву.

Отруйник окидає її поглядом. Цей чоловік явно боронився, бо геть закривавлений. Та отруйник усе ж таки впізнає його.

— Клянусь Зевсом! — вихоплюється в нього з уст.— Це ти, шановний?! Ферамен?

Ферамен не відповідає. У роті в нього стирчить кляп. Але отруйник провадить далі:

— Який жах! Ми вже й своїх починаємо відправляти до Аїда! А втім, що це я кажу? Чому жах?

Помічник отруйника шепоче:

— Ти казав, що наступного, кого принесуть, маю задушити я. Доведеться тобі: я на нього не годний підняти руку.

Отруйник сміється:

— Заспокойся, до цього ми не доторкнемось обидва. Цей одержить свій напій, і ми чекатимем його кінця, навіть хоч би це тривало хтозна як довго.

5

Рано-вранці Сократ походжав понад Іліссом, де він ще юнаком гуляв з Анаксагором і де зустрічався з Корінною.

Повертаючись, він зупинявся під пініями недалеко від будиночка, де жив онук видатного державного діяча Арістіда, якого прозвали «найчеснішим серед людей».

Онук виходив тільки вранці, щоб рознести виготовлений за ніч товар. При дорожнечі, яка тепер настала, він з важкими труднощами заробляв на себе, дружину, дітей і сестру Мірто, плетучи з лика кошики та козубні.

Мірто була тягарем для убогої братової сім'ї, терпіла образи брата й докори невістки. Вранці, коли брат разом з дружиною ніс на базар свій товар, вона виходила в неогороджений сад, брала кіфару і співала пісень, чужих і власних, до яких сама придумувала слова й мелодію. Вона знала, що під пініями любить зупинятися Сократ. Стояв він там і сьогодні.

Побачивши Мірто, Сократ підійшов до неї і запитав:

— Ти внучка Арістіда?

— Так, Сократе. Я Мірто.

— Я часто слухаю твій спів...

— Я співаю для тебе щоразу, коли бачу, що ти стоїш під пініями.

— Я люблю тебе слухати, мені приємно на тебе дивитися.— Він обережно підняв її підборіддя.— Ти плачеш, Мірто?

Вона розповіла йому про свої злигодні. Він на хвилину замисливсь. Подумав про Крітона, який на його прохання напевне взяв би Мірто в свій багатий дім. Але відразу ж позаздрив Крітонові, який мав би біля себе таку чарівну дівчину, Це дочуття викликало в нього подив, і він спро-

бував його прогнати, однак не зміг. Тоді він голосно зареготав.

— Можна запитати, чого ти смієшся, Сократе?

— Я даю собі та іншим людям пораду, що звучить майже як заповідь: «Пізнай самого себе!» А тим часом досі ще не знаю себе. Більше того, в собі, в своїй душі, я знаходжу такі закутки, про які запрягся б на річці Стіксі, що вони не мої.— Він погладив її світлі коси й запитав: — Така гарна й досі не заміжня?

— У мене нема приданого. Ані обола,— відповіла вона.— Та й не кожен парубок мені до вподоби...

— Через кілька нещасних драм ти змарнувала свою молодість! Яке то лихо для нас усіх — ті гроші!

— Я терплю в брата нестерпні муки. Навіть найменший кусок застряє мені в горлі, коли подумаю, що відриваю його від рота небожат. І в очах брата та його дружини я читаю цю саму думку.

— Спробую, Мірто, для тебе щось зробити.

Ксантіппа останнім часом нездужала і в радістю зустріла Сократову пропозицію, щоб Мірто допомагала їй у господарстві. Жінка навіть пішла по неї до її брата й привела в свій дім.

— Тільки ти добре зваж, що йдеш з біди в біду. Ми бідні...

— Зате ласкаві й привітні. А це більше, ніж багатство.

Але Мірто йшла не тільки з біди в біду — вона йшла і з безпеки в небезпеку.

Сократ сидів у палестрі на краю басейну, оточений групою юнаків і дорослих.

Люди прагнуть знати ясну перспективу і через те збираються довкола Сократа, який уміє сказати слово, що хоч трохи прояснює цей кошмар убивств і грабунків.

— Ти навчаєш молодь всупереч наказу тридцятьох найкращих? Ти нехтуєш законом, Сократе? — питає його Анофелес, який і собі примостився за спиною в Сократових друзів.

— О ні, дорогий Анофелесе, я його сумлінно дотримуюсь. А ти прочитай цей закон, вивішений на Пропілеях, як слід. У ньому сказано, що мені забороняється навчати юнаків мистецтва бесіди, проте в ньому не сказано, що мені забороняється з кимось бесідувати, як я оце роблю. Адже я нікого з вас, мої друзі, не навчаю. Ви сидите тут усі,

з ким я часто бесідую. Скажіть: чи взяв я від когось із вас платню, як годилося б учителеві? Хоча б один обол? Ні. От бачиш, дорогий друже! А рота закон мені не заткне.

Всі засміялися й зааплодували Сократові.

Потім учні повели свого вчителя в тихий закуток палестри, сподіваючись, що там за ними ніхто не стежитиме. В цій затишній місцині пахло чебрецем і тихо дзюрчав струмок, облизуючи каміння, що стирчало з води. Над струмком кружляли бабки.

— Одного разу я вже розповідав, яким має бути добрий правитель,— мовив Сократ.— Це чули Алквіад і Критій, правда ж, Критоне? Але Ксенофонта, Аполлодора, Аніта й тебе, Платоне, не було. Сьогодні я повторю це і вам.

— І ти хочеш говорити про це тут? — запитав Критон, озираючись на всі боки.

— Я хочу говорити про це скрізь,— спокійно відповів Сократ.

Хоч він і бачив, що в русло струмка прокрався також Анофелес, який хоче його послухати, однак не зважив на це й почав:

— Я згадав про Алквіада й Критія. Так, я бесідував з ними обома, яка це чесна й благородна місія — правити своєю батьківщиною. Мистецтво правління — найскладніше в усій людській діяльності. Правителя поставлено на перше місце в громаді. Він повинен багато знати і вміти, бути розважливим і хоробрим, розум і серце його повинні перебувати в гармонії краси й добра.

Чи можна навчитися цього мистецтва? Я був певен, що можна. Але нині ви судить про це самі! Мабуть, ви скажете, що правитель має бути передусім справедливим. Та чи легко це? Добре — це не птах, який літає в повітрі. Те, що добре в одному випадку, може бути лихим у випадку іншому. І це цілком справедливо. Справедливість теж треба перевірити, перше ніж ми скажемо, на чиему боці вона має стояти, щоб могла називатися справедливістю.

Платон пильно дивився на Сократа, який поволі наближався до речей найнебезпечніших; обличчя його робилося чимраз серйознішим. Учні розуміли свого вчителя. Справедливість для всіх громадян не може бути справедливістю для Критія.

Гуля Анофелесової голови стирчала над берегом струмка: виказувач сидів на камені й намагався записати на табличці бодай якісь уривки Сократових фраз. Цілі фрази

записувати він не встигав, бо не розумів як слід їхнього змісту.

А Сократ, за звичкою, вдався до порівнянь із життя села, щоб його думка стала зрозумілою для всіх:

— Багато хто з честлюбних афінян бажав би стати на чолі громади й піклуватися про тисячі її громадян. А прославитись? Так, без сумніву, якщо ми хочемо це слово розуміти і в ширшому значенні, навіть не ставлячи запитання: «Як?» Як повинен поводитись правитель, щоб його бажання прославитись мало тільки одне значення? Візьмемо для прикладу чабана, який пасе отару овець. Якщо він цю отару почне нищити, то чи не обернеться він із доброго чабана у кровожерного вовка для своїх овець?

Друзі, не змовляючись, ще щільніше оточили Сократа, бажаючи, аби все те, про що він говорить, залишилось тільки між ними. Слухаючи його мову, вони жваво кивали головами, і в серцець у них, здавалось, поволі спадав тяжкий тягар.

— Ви зі мною згодні? — всміхнувся Сократ і весело сказав: — А якщо він стане вовком, то чи можна його після цього називати чабаном? Ні? Я теж такої думки. Ти все там устигаєш записувати, Анофелесе?

— Це чує Анофелес? — злякано прошепотів Платон.

Всі з острахом обернулися до струмка. Та Сократ спокійно провадив далі:

— І додаймо до цього ще таке: коли так само, як цей чабан, чинить правитель, то який же він після цього правитель?

Поза спиною в Сократових друзів пробіг мороз.

— Джерело чистої води Каллірої дала Афінам природа, а джерело людської крові в Афінах відкрила людина...

Почувши ці слова, Анофелес кинувся навтьоки, перестрибуючи з каменя на камінь і пригнувши голову, щоб його не було видно.

6

«Похвалитись? — вагається Анофелес. — Але в чому мені вийти між люди? Почекаю. Ще є час», — вирішує він і знов бігає по місту в старому ганчір'ї.

— Людоньки! Свобода! Кожен може робити, що хоче. В нас немає ніякого правителя!

— Ти що мелеш, блазню? — дивуються громадяни,

— В нас немає правителя! В нас немає правителя! — вигукує Анофелес.

— Не зловживай нашим терпінням! — сердито кричать йому жінки.

— Це не я видумав. Це сказав Сократ: той, хто погано править, — не правитель! Отак!

— Держи язик за зубами, дурню!

— А хіба неправду каже мудрий Сократ? Хіба можна назвати кравцем того, хто не вміє шити, а кухарем того, хто не вміє варити? Чи, може, все навпаки? — Анофелес засміявся і став чекати, який ефект справлять на людей його слова. І дочекався.

Якийсь громадянин невдоволено вигукнув:

— Цей уряд... ця тиранія довго правити не буде!

— Що ти хочеш цим сказати, шановний? — допитується Анофелес.

— Про те, що ми маємо, краще не говорити. В Афінах нас набито, як у бочці оселедців. А чого в нас немає? Хліба, м'яса, грошей, роботи, землі, даху над головою. І демократії, яка знову зробила б нас людьми, — додав він, трохи стихивши голос.

— І все ж таки в нас є чим похвалитися, — сказав підбадьорливо інший громадянин. — Це Фрасібул, який заховався в Філі, і демократи у Фівах. Є в нас іще один козир — і він зараз гратиме!

— Який? Хто? Ану-ну, цікаво! — допитується Анофелес.

І громадянин довіряє йому таємницю:

— В нас є ще Алквіад.

— Але як він зможе нам допомогти? — сумнівається Анофелес. — Хто знає, де він тепер?

— Я знаю, — хвалиться моряк, весь у рубцях. — Він утік із своєю Тімандрою до Азії і там обідає з перським царем. Щодня виманює в нього по трієрі. Коли їх у нього набересться аж двісті штук, він буде тут!

— Пхе! От якби він був тут зараз! — вигукнув Анофелес і, тихо засміявшись, щез.

Раб доповів Критієві, що прийшов Анофелес. «Чого хочє від мене цей негідник? Знов прийшов жебрати? Чи виказувати?»

— Впусти його.

Анофелес прослизнув у двері і, шанобливо вклонившись, вастиг на місці. Критій окинув його холодним поглядом:

— Ти знов прийшов просити милостиню? Це ти міг сказати моему воротареві.

— Ясний володарю! Я не хочу від тебе нічого. Я прийшов тільки тобі вклонитись, я — твій давній знайомий, твій шанувальник. Афіни дочекались у твоїй особі твердої руки.— Він підніс руки вгору і, немовби на нього найшов екстаз віщування, вів далі: — Я бачу, як очищені тобою Афіни підіймаються до нової слави! Бачу, як на Акрополі поруч Фідієвої Афіни виростає твоя статуя...

— Годі! Я не поспішаю з тим, щоб мені після смерті ставили пам'ятник...

— Нехай оберігають тебе боги!.. Це я з пошани...

— Досить уже цих твоїх вихвалянь. Що ти за них хочеш?

— Нехай оберігають тебе боги! Я не прийшов до тебе по милостиню. Я приніс тобі щось дорожче, щось таке, чого ти не зможеш оплатити сріблом.

— Кого ти прийшов виказати цього разу, Анофелесе?

— Нехай оберігають тебе боги! Я гидую цим заняттям, але хіба я міг би вважати себе чесним громадянином, коли б дивився бездіяльно... не хочу навіть казати, на що саме. Як це жахливо, коли про тебе хтось говорить, що ти погано правиш і, отже, що ти не правитель.

— Та як ти смієш? — закричав Критій.— Геть!

— Не поспішай, володарю. Це дуже серйозна справа. І небезпечна. Люди вже скрізь повторюють ці його слова. І я бачу на стінах ганебні написи: «Чи можна назвати чабаном того, хто нищить свою отару? Чи можна назвати правителем Критія, якщо він стинає голови своїм громадянам? Критій не вмів правити... Алквіад це вмів краще! Нехай повернеться Алквіад!»

— Ти думаєш, я не знаю, що в мене багато ворогів? Але мене зацікавило це порівняння з чабаном. Який дурень його придумав?

Анофелес вичікувально мовчав.

Критій вийняв із скриньки капшук і кинув його на мармурову дошку столу. В капшуку задзвеніло срібло.

Анофелесове обличчя перемінилося за хвилину сім раз.

— Дурень, кажеш? Е, ні, володарю. Він не дурень. Сам дельфійський оракул назвав його наймудрішою людиною...

— Що, що? Цей... мій...— Критій почервонів. «Отже, йому мало того, що він мене обізвав кабаном? Я — не правитель? Невже він знов готує ґрунт для Алквіада, цього

спого улюбленця?» — Пашекуватий дурень! — мляво вилаявся Критій і мовчки шпурнув Анофелесові капшук із грішми.

7

Скіф у повному спорядженні спішився, нетерпляче постукав коротким мечем у хвіртку. Сократ саме снідав, Мірто поливала квіти.

— Що за нахаба добувається там до нас? — вигукнув Сократ.

Скіф увійшов на подвір'я:

— Ти повинен негайно з'явитись до тридцятьох найкращих. Мені звелено тебе супроводжувати.

— Ого! — засміявся Сократ. — Мене супроводжуватиме цей атлет із мечем. Це для мене висока честь! — Він спокійно їв медяник, запиваючи його козячий молоком. — А скажи, шановний, його сіятельна голова чекає на мене сама чи, може, їх там таких багато? —

— Він чекає на тебе з Хармідом.

— Чудово, синку. І той, і той мої учні, і коли я, згідно з наказом, прибуду туди, мене жде непогане товариство.

— Не ходи туди! — злякано скрикнула Ксантіппа.

— В твоїх словах, Ксантіппо, і справді є якийсь глузд...

— Наказ Найвищого велить... — почав скіф, та Сократ спокійнісінько вів далі:

— Я не мав би туди йти — Критій повинен був би прислати по мене ноші. Але він ніколи не відзначався особливою вихованістю. Через те я пробачу йому це й піду пішки.

— Всі Афіни побачать... — плачучи, мовила Ксантіппа.

— ...мою славу, — докінчив за неї Сократ і пішов слідом за скіфом.

Критій побачив Сократа крізь вікно з булеверія і люто вилаявся. Він надто пізно зрозумів, що припустився помилки. За Сократом, якого вів скіф, сунув цілий натовп афінян — чоловіки, жінки і молодь. Натовп грізно гув.

Критій сидів у кріслі на підвищенні і мовчки показав Сократові на низький стільчик навпроти себе.

Сократ не став чекати, поки до нього заговорять. Зміряв очима відстань до Критія й мовив:

— Високопосаджений Критію, я з'явився на твоє запрошення до цієї затишної зали. Які в тебе для мене новини?

Критій подав Сократові папірус, на якому було записано закон про те, що йому забороняється навчати мистецтва бесіди у гімнасіях, стоях та в громадських місцях.

— Тобі про це відомо?

— Ну звичайно! Цей закон висить і внизу, щоб кожен міг його прочитати, але на обох папірусах допущено тієї самої помилки. Ось, бачиш? Тут має стояти омікрон, а не омега.

Критій люто стрельнув бровами:

— Не затримуй. Мені нема коли. Отже, тобі про це відомо.

— Відомо. Одначе я не розумію, яке це має до мене відношення.

Критій метнув на Сократа гнівний погляд:

— Не строй із себе дурня, великий філософе.

— Якщо ти строиш із себе деспота, великий слуго...

— Що? Я — слуга? Я?..— ображено вигукнув Критій, але вчасно скаменувся, щоб уникнути цієї двозначності.— Ми знаємо,— сказав він гостро,— що ти зустрічаєшся з молоддю і навчаєш її мистецтва бесіди!

Сократ підвівся і, наче знічев'я, підійшов до вікна, щоб його чути було надворі:

— Я в захваті від твоєї обізнаності. Ти приємно дивиш мене. Поки ти був моїм учнем, такої обізнаності не виявляв. Але її джерела, мабуть, приховані від сторонніх очей. Бо на такій висоті, якої ти досяг, багато що буває приховане. Олімп — і той повитий хмарами, щоб навіть Геліос не бачив, що там діється. Та ближче до діла, бо в тебе мало часу, як ти кажеш, і я думаю, що його справді в тебе обмаль...

— Що ти хочеш цим сказати?

— Розумій, як сам хочеш. А тепер щодо цього навчання. Ти помиляєшся...

— Ні,— сказав Критій.— Ми знаємо, що ти навчаєш молодь мистецтва бесіди. Я й сам добре обізнаний із цією технікою майєвтики та всіма лукавствами, які за нею ховаються.

— Ну звісно ж! Гарна та філософія, яка допомагає людині народжувати ідеї. Але, наскільки мені відомо, ви не дуже прихильно ставитесь до того, щоб народ афінський народжував ідеї.

Під вікнами булеверія вибухнув сміх.

— Сюди! — звелів Критій, показавши на стільчик, і за-
смикнув на вікні штору в важкої тканини. Потім розчепі-
рив перед очима в Сократа долоню і стиснув її в кулак: —
А якщо ти вже так любиш помагати людям народжувати
ідеї, то я тобі скажу, яка ідея народилася з твоєю поміччю
в мене, у правителя, розумієш, ти, повитухо? Я оголошу
нову заборону: Сократ взагалі позбавляється права роз-
мовляти з молоддю!

— Дуже цікава заборона. Тільки, мені здається, щось
подібне вже колись оголошувалось.

— Якщо ти їй не підкоришся, то нарікай на себе, Со-
крате. Я й так тебе весь час жалів.— Критієві і крізь важку
штору було чути, як унизу гуде натовп.— Я жалів тебе,
бо ти колись був моїм учителем, але якщо ти не підкориш-
ся, тебе жде кат...

З агори долинули нетерпеливі вигуки:

— Сократе! Що в Сократом? Негайно відпустить Со-
крата!

Критій зблід.

Сократ помітив це і сказав заспокійливо:

— Не бійся, дорогий мій, я тобі допоможу.— Підвівшись
із стільчика, він підійшов перевальцем до завішеного вікна
й відхилив штору. Його привітав радісний крик натовпу.
Сократ підніс руку, закликаючи людей до тиші.— Я тут,
любі мої друзі! І почуваю себе цілком добре. Високопоса-
джений частує мене і саме цієї миті пообіцяв мені високі
державні почесні...

— Перестань! — закричав Критій.

Сократ одійшов од вікна й запитав:

— Кого ж ти вважаєш молоддю, в якою мені заборо-
няється розмовляти?

— Громадян до тридцяти років.

— Клянусь шиєю Лединого лебедя! У вас якийсь комп-
лекс на число тридцять. Тобто на двадцять дев'ять, якщо
вже бути точним. Це багато. Чи не можна було б це
число знизити років на десять?

— Облиш свої дотепи! — закричав тиран.

— А як бути в продавцем оливок на базарі, якому вже
під тридцять? — незворушно вів далі Сократ.— Адже
я не зможу заплатити за все відразу, ти й сам
добре знаєш — ціни кожен день повзуть угору, говорити
в ним я не маю права, щоб якось пояснити, що решту
грошей принесу завтра; я піду, а він почне ганятись
за мною із скіфом по місту, наче за якимсь злодієм.

Сподіваюсь, ти погодишся, що Сократові це не зробить честі.

— Ти мелеш нісенітниці...

— Де ж пак! Спробуй-но нині сам піти без грошей на базар. Тобі не дадуть у борг навіть жменьки гороху. А що, коли я зустріню якогось юнака і він мене запитає: «Скажи, шановний, де мені знайти славного Крітія?» Навіть на таке запитання я не маю права відповісти?

Крітій зрозумів, що Сократ розмовляє з ним не як з правителем і що в такий спосіб підтверджує Анофелесові слова. Він устав з крісла й показав Сократові на завісу на дверях.

Не встиг Сократ вийти з приміщення ради, як відразу ж потрапив в обійми своїх учнів. Запитання, чим скінчилася розмова з Крітієм, сиплються на нього з усіх боків.

— Крітій ушанував мене новою заборонаю. Я взагалі позбавлений права розмовляти з молоддю до тридцяти років.

— Це тобі за те, що ти порівняв його з кабаном, коли він терся об Євтідема,— сказав Крітон.

— Ні, це скоріше за те, що ти говориш, ніби правитель — не правитель, коли він, наче поганий чабан, нищить свою отару,— сказав Ксенофонт.

— Крітій це зробив зі страху перед Сократом,— докинув Платон.

— Але ми хотіли б, щоб ти нам розповів...— благально почав Аполлор.

— Мені,— сказав Сократ, усміхаючись,— дозволено бесідувати тільки з тими з вас, кому за тридцять, скажімо, з Крітоном або Сімоном. З молодшими бесідувати мені забороняє закон. Та постривайте! Не галасуйте і не обурюйтесь, а краще уважно послухайте мене. Закон не забороняє вам, молодшим тридцяти років, слухати, коли я бесідуватиму зі старшими. Клянусь кудлатим Цербером, у законі цього не сказано.

Учні обіймають свого вчителя й ведуть із собою, весело гомонячи.

Коли Сократ покинув приміщення ради, завіса на дверях відхилилася, і ввійшов Хармід.

— Ти все добре чув, Харміде?

— Кожне слово, яке пролунало тут, особливо з вуст Сократа. Але я певен: він і тепер не підкориться. Ти кажеш нагнати йому страху. Та чи знає цей упертюх взагалі, що таке страх? Він скоріше наганяє його на нас.

— Інколи я думаю, що, мабуть, було б найкраще викликати його на суд за це підбурювання, одного свідка я вже маю, інші знайдуться хоч і завтра — а там чаша цикути — і ми мали б святий спокій.

— Не мали б, любий Крітію, — заперечив Хармід.

— Твоя правда, він і мертвий буде нам шкодити. І ще більше, ніж живий. Нас афіняни ненавидять, а його люблять. Та все ж таки я був би спокійніший, коли б його не було на світі.

— Годі вже стільки про нього. Адже він був не лише твоїм учителем, а й мій, — сказав Хармід, здригаючись від огиди до Крітія.

— Ні, поки що чіпати його не треба. Нині нам більше загрожує Алквіад, ніж він. Народ уперто вимагає його повернення, і, якщо Алквіадові пощастить підмовити проти нас перського царя, ми матимем клопіт із ним та з афінянами. Поки Алквіад буде живий, ми не почуватимем себе безпечно у власному домі.

— Що ти надумав з ним зробити, Крітію? — В голосі Харміда пролунали нотки хвилювання. — Алквіад — великий улюбленець афінян. А також мій і твоїй кривняк.

— Цю роботу я доручу спартанцям. Відвідаю Лісандра. А Сократа звелю взяти під пильний нагляд.

— Роби, як знаєш, я з цим не хочу мати нічого спільного. Тільки май на увазі: за те, в чому тобі дорікав Ферармен, після його вбивства тобі докоряють і інші з нас двадцятьох дев'яток. Подумай сам гаразд над цим, бо якщо ти знищиш Алквіада й Сократа, нас доконають чвари у наших власних рядах.

Крітій люто блимнув на Харміда:

— В твоєму застереженні є великий глузд, і я бачу, що нам таки доведеться стратити Сократа. Те, що ми зменшуємо свою отару, — це тільки частина правди, а вся правда полягає в тому, що ми звільняємо її від паршивих овець; коли ж парша швидко поширюється по отарі, то це означає, що гаятись нам не можна ані хвилини.

«Поки Алквіад живий, для афінян ще не все втрачено. Бо навіть під час свого першого вигнання він не задовольнявся тим, щоб жити у спокої, згорнувши руки; отож і нині, якщо тільки трапиться нагода, він повстане проти пихатості Лакедемонян та сп'янілого правління тридцятьох тиранів. Ця мрія мужів в народі мала під собою цілком реальний ґрунт».

П л у т а р х

Тиранів ця думка лякала з кожним днем чимраз більше. Коли Критій попросив Лісандра прийняти його, цей селяк прийняв поета, софіста й лідера тиранів сидячи, не запропонувавши йому стільця, і той мусив говорити стоячи.

— Спартанці доти не зможуть почувати себе тут у безпеці, поки живий Алквіад,— закінчив Критій.

Лісандр кивнув головою і відпустив його. Зразу ж після цього він послав гінця в Даскілітіду на Пропонтіді до сатрапа Фарнабаса, щоб той покінчив з Алквіадам.

Той день мав дивні барви, звуки й пачощі. Холодний, скажений і дурманний вітер дув із фракійських гір, де жив Сабасій, як тут називали бога Діоніса. На пребені шаленого вітру летів високий, застиглий тон — весь час однаково високий, весь час однаково пронизливий.

День мав колір туману, який стелеться понад самою землею, підступно виповзає з розколин землі і просякає у все, на що тільки натикається.

Алквіад бачив уночі поганий сон. Йому снилося, ніби він надяг одягу своєї коханої і Тімандра запримувала його під жінку.

Цілий день він кмурився і сквилювано ходив по кімнаті; вчора він був на вечері в Фарнабаса, але той на всі натяки про те, що йому треба на чолі перського війська якнайшвидше вирушити в похід, щоб визволити Афіни від спартанців і терору тридцятьох тиранів, ніяк не реагував.

— Адже він повинен доручити мені командування над персами. Чому Фарнабаса так зволікає? Хто ще, крім мене, може врятувати Афіни?

Тімандра вже кілька днів з тривогою стежила за Алквіадам. Їй теж не подобалося зволікання сатрапа, і тепер,

почувши розпачливий голос свого коханого, вона вся затремтіла: «Як страждає мій любий Алквіад! Як йому допомогти? Як заспокоїти?»

— Що означає цей сон, Тімандро?

Її всипало морозом від п'ят аж до кінчиків пальців, які виблискували кіноварними нігтями. Вона була забобонна й боялася лихих снів. Але сказала заспокійливо:

— Він означає, що ти — це я, а я — це ти. Ми обое становимо одне ціле, розумієш? — І, взявши його за руку, посадила поруч себе на хутра, розстелені біля вогнища. — Коли б ти знав, Алквіаде, як я тебе кохаю! Як прагну, щоб і ти кохав мене так само безтямно.

Та її агатові очі сьогодні були безпорадні розвіяти Алквіадів відчай.

— Сатрап Фарнабас — підступний варвар, — сказав він. — А перський цар ще підступніший за нього. Доки ви будете грати зі мною в хованки? — закричав він. — Вислухаєте нарешті мене чи ні? Послухаетесь моєї ради?

Вона поклала його руку на свої перса. Зітхнула:

— Невже ти свою маленьку Тімандру сьогодні навіть не погладиш? Ти мене більше не кохаєш, любий мій?

— Як я повинен розуміти зволікання перського царя? Може, спартанці вже знову стали йому дорожчі за нас?

Тімандра затремтіла від страху. «Чому він так страждає через це? Чому йому замало нашого маленького щастя?»

— Мені без твоїх обіймів холодно, — сказала вона. — І ти бачив сьогодні такий гарний сон... — ти був мною, а я — тобою...

— Ти чуєш цей тон? — урвав він її.

— Який тон, любий мій?

— Цей високий безугавний тон...

Тімандра уважно прислухалась.

— Я нічого не чую. Це гучить у твоїх вухах від болісного чекання. — Вона підхопилася, принесла кіфару і швидко вдарила по струнах. — Зараз це припиниться. — І заспівала.

«Лихо завжди приходить раптово, хоч підкрадається поволі, — подумав Алквіад. — Але що за лихо й чому? Що для мене може бути гірше від чекання під ворітьми сатрапового палацу в ролі жебрака? Я ж мушу знов повернутись до Афін! І в славі! О, я вже чую ці радісні вигуки тисяч людей, бачу, як палають смолоскипи...»

Тімандрині пальці видобували з кіфари глухі, уривчасті акорди, голос її тремтів від страху, і вона марно намагалася

збудити в ньому палке жадання любові. Відчувши, що от-от розплачеться, вона змовкла, відклала кіфару й кинулась до Алквіада.

— Кохай мене! Кохай! Я вмру без твоєї ласки! — почала вона його обіймати та цілувати.

Він обійняв її і теж поцілував:

— Та я кохаю тебе, як і досі кохав, а от ти, мабуть, скоро перестанеш кохати свого жебрака й нужденного прохача. Я ладен упасти навколішки перед перським царем, із слізьми на очах благодати його, але він не пускає мене до себе!

— Алквіаде, глянь! — вигукнула Тімандра й показала на штору, яка закривала високе вікно.— Я ще не бачила такого кривавого заходу.

— Тут, на півночі, захід сонця гарніший, ніж в Афінах,— відповів він.

Та ця заграва на шторах чомусь ворушилася.

Алквіад підхопився.

— О боги! — скрикнув він з жахом.— Поглянь! На сході теж палає. Це не сонце, Тімандро. Це горить наш дім! Дерев'яний сільський дім, підпалений з усіх чотирьох боків, палав.

Алквіад схопив Тімандру на руки, мов дитину, й виніс надвір. За мить повернувся до кімнати, ліву руку обмотав плащем, у праву схопив меч, бо чекав нападу воїнів, а не підступних убивць, і вискочив крізь полум'я перед будинок, готовий до бою з ворогом. Освітлений загравою, він стояв, мов розлютований, страхітливий демон, з оголеним мечем, на якому вигравали відблиски вогню. Наймані вбивці, які юрмились навколо охопленого полум'ям будинку, відступили до лісу. Ім'я Алквіада наганяло на них страх. Сам Алквіад викликав у них жах.

Він стояв перед палаючим будинком, і його раз по раз огортали клуби диму:

— Сюди, до мене, мерзотники! Ставайте до двобою, хто сміливий! Я всім постинаю голови!

Йому причулося, що десь удалині його відчайдушно гукє Тімандра: «Алквіаде!»

Пересиливши своїм голосом гуготіння вогню і тріск покрівлі, яка обвалилася, він закричав:

— Не бійся, Тімандро! Мене ніхто не здолає!

Підступні тіні, які посунули з узлісся, закидали його списами і градом стріл.

Алквіад мертвий упав на землю.

Над полум'ям свистів шалений вітер, тіні Фарнабасових найманців відступили в темряву і злилися з ніччю.

Будинок уже догоряв, коли Тімандра знайшла свого коханого.

Вона вибухнула гіркими риданнями і отак просиділа над тілом Алквіада аж до світанку.

Вранці намастила його пахучими мазями, загорнула в свою білу одягу, на голову наділа миртовий вінок.

Коли Алквіада ховали, попереду невеличкої процесії несли його спис на знак того, що хтось із рідні повинен помститись за нього убивцям.

9

«Пиймо, друзі! Чого б вино не литися тепер! Радість наша безмежна: Критій помер!»

Напис на афінських мурах.

Багато афінських демократів, рятуючись від тиранів, своєчасно покинули рідне місто, Аттику і знайшли захист у Фівах та в прикордонній фортеці Філі.

Після кількох місяців терору нарешті настав час, коли Критій піднісся на високому п'єдесталі, складеному з тисяч трупів, коли тирани вже не могли домовитись між собою, скільки їм треба вбивати — більше чи менше, кого і завщо, в кого що відібрати, а кому що присудити, коли одні афіняни переселялися в розкішні будинки і вілли, які залишались після страчених, і співали хвалу тиранії, а інші, ті, що жили на смітниках, благали справедливості; тоді-то випробуваний воїн, командуючий флотом Фрасібул, палкий прихильник народовладдя, на чолі демократів вирушив на Пірей і Муніхію, здобув перемогу над олігархами і врятував Афіни від ненажерних убивць.

У битві під Муніхією від численних ран, завданих йому спереду і ззаду, загинув Критій.

Дорогою на агору підіймається процесія, і на чолі її крокують Фрасібул та Аніт. У процесії йде якийсь дивний чоловік: увінчаний вінком з кольоровими стрічками, він натхненно вимахує руками і, пританцьовуючи, вигукує:

— Хай живе демократія! Хай живе Фрасібул — наш визволитель!

Це Анофелес. Громадяни весело вітають його, мов блазня, без якого картина міста була б неповна.

Сократа і його учнів вітають так само натхненно, як і Фрасібула. Він, як завжди, босий, у своєму єдиному плащі, однак обличчя його сяє по-святковому. Молода дівчина підбігає до нього й надіває йому на голову трояндовий вінок. Якийсь громадянин подає йому глечик:

— Ковтни, Сократе! Сьогодні ми маємо нерозбавлене.

Сократ п'є й вигукує:

— За щасливе життя!

На тому місці, з якого виголошувались промови, на тому місці, де ще недавно стояли Павсаній, Лісандр і Критій, обличчям до площі, ущерть переповненій людьми, сьогодні стоять Фрасібул, демагог Аніт і оратор Лікон.

Прикрашений стрічками Анофелес підходить до Сократа:

— А чому ти, Сократе, не стаєш між промовців у такий славний день?

Сократ торкається однієї із стрічок, які звисають з вінка на голові в Анофелеса:

— А що мені там робити?

Анофелес голосно вихваляє його:

— Твоя безстрашність проти тиранів, проти найгіршого з них, Критія, була взірцем для всіх Афін!

— То невже цього замало? Невже я ще й сьогодні повинен Афінам про це казати? — здивовано питає Сократ.

Старому воїнові Фрасібулу легше здолати орду ворогів, ніж вимовити кілька відшліфованих фраз. Промова його сувора і стисла.

Аніт відчуває, що Фрасібулова лаконічність не надасть жаданого блиску святкуванню пам'ятної перемоги. Через те він у своїй урочистій промові згущає барви, змальовуючи дотеперішню недоброзичливість богів, жорстокість спартанців, яку перевершила хіба що жорстокість афінської олігархії, очолюваної Критієм.

— Заарештованих урядом з тридцятьох ми звільнимо, конфісковані маєтки повернемо, — обіцяє він. — Ми відновимо славнозвісну демократію. Знову заснуємо еклезію, буде й гелією. Подбаємо, щоб архонтів і притан із складу повноправних громадян знову обирали справедливо, способом жеребкування. Ми знов запровадимо компенсацію вхідної плати до театрів і добові за витрачений час на службі громаді. Надаватимем підтримку збіднілим громадянам...

Аніт довго промовляв, довго обіцяв і під вибухи захоплення та радості народу камінь за каменем викладав

фундамент храму відновленої демократії, що запанує в Афінах.

Лікон, котрий відзначався неабияким ораторським хистом, почав від Гомера й закінчив сьогodнішнім урочистим днем. Окрасою його промови була пишномовна фраза:

— Афінські громадяни! Друзі! Наша народна влада допоможе вам здобути все те, що досі здавалось недосяжним!

Натовп розступається, даючи дорогу державним рабам, які несуть сюди амфори з вином. Одна з речей, недосяжних для бідолах, стає раптом досяжною.

ІНТЕРМЕЦЦО ЧЕТВЕРТЕ

Тільки-но він сьогodні зайшов до мене і вже без запрошення перевальцем рушив до крісла, яке я йому завжди пропонував, я нетерпляче запитав:

— Як це тобі вдалося, Сократе, пережити уряд тиранів? Ти що, дотримувався Критієвої заборони й не бесідував з молоддю?

Кругле Сократове черевце загойдалося від сміху:

— Як ти міг до такого додуматися, любий мій північанине? Адже ти мене вже трохи знаєш. Хіба зміг би я не бесідувати з молоддю? Це можливо було б хіба що тоді, коли б я перестав дихати. А було це так. Як завжди, я пішов блукати містом, зустрів знайомого юнака і хотів був зайти з ним у бесіду, однак той приклав до вуст палець і втік геть. Я кричав йому вслід, але де там! Навіть мої найвірніші учні не хотіли до мене признаватися. Ці добрі душі оберігали мене від мене ж самого. Не буду тобі брехати, мені це було пріємно, одначе з нудьги я не знав, куди себе подіти. Критій гадав, що сикофанти застукують мене на гарячому, коли я підбурюватиму проти нього молодь, і я поплачусь за це життям. Скажу тобі: мовчати, коли кат сотнями вбивав людей, винищуючи свій народ, було для мене справжньою мукою!

Зате через рік я надолужив згаяне. Я це робив аж до самого...

— Знаю,— урвав я його.— Коли Афіни знов були вільні, ти почав нападати й на демократичних лідерів.

— Ти помиляєшся, друже! — вигукнув Сократ.— Я нападав на Критія, бо завжди прагнув, щоб демократія була в нас досконаліша. Згадай сам: права для жінок, полег-

кість для рабів і ґрунтовна освіта для кожної людини. То як же я міг би мовчати, дивлячись на те, що робив Аніт? Але мені б не хотілося бути несправедливим навіть щодо нього. Він успадкував усі лиха Пелопоннеської війни. Час був дуже скрутний. З могутньої колись голови Афінського союзу Афіні стали маленькою, геть обшарпаною країною. Ясна річ, господарювати в такій убогій державі було нелегко, проте демагог Аніт та йому подібні випустили з рук віжки, і тоді вже не було ніякого ладу, скрізь запанували беззаконня і розклад. Тому не сердься, що я виправляю тебе: таких анітів уже не можна було називати демократами. Це були демагоги, зіпсовані софістикою: пояснити народові вони могли абсолютно все, а вирішити — анічогісінько. Зате, де тільки було можна, вони гребли собі, як і всяка інша погань, що виринула тоді на поверхню. Краще не питай мене, як я дратував їх своїм простим життям і своїми закликами до скромності та поміркованості. З людьми похилого віку і з молоддю я відверто бесідував про те, що в нас є і що мало б або не мало б бути.

— Я читав про цих так званих плутократів, які збили собі ще більше багатство, ніж колись аристократи. Про цих розбагатілих людей Лісій писав так: «Вони знаходять для себе батьківщину в будь-якій країні чи громаді, де тільки є можливість мати великий зиск. Для них батьківщина — не громада, а багатство».

— Прекрасні слова! — вигукнув Сократ. — Так влучно не зміг би сказати навіть я. Але я ще повинен тобі нагадати, що всі ці лиходії, у тому числі й Аніт, брали із софістики. — Сократ пригладив рукою бороду й почав перераховувати: — Кажуть, об'єктивної істини не існує. Все залежить від того, хто переконує інших, що його думка — істина. Єдиний авторитет — це той, хто говорить. Кажуть, сила — це закон. Моральне те, що на користь сильному! Кажуть, навіть промова, мудро побудована, може бути знаряддям влади! Ти слухаєш уважно? Ти розумієш, — допитувався в мене Сократ, — для чого вони використовують риторику? Вправним язиком, мовляв, можна досягти більше, ніж мудрістю й чесністю. А софросюне? Це, на їхню думку, нісенітниця, вигадана дивакуватим дідом Сократом. Вони ж навпаки — все над міру, все над силу, і свою непоміркованість називають життєвими втіхами. Грубість і бездушність, за їхньою логікою, теж належить до привабливих рис обранців. Їхня зарозумілість — це

тільки впевненість у собі. А власну недисциплінованість вони оголосили свободою. Їхні безнастанні проповіді сваволі незабаром принесли народові страшні наслідки.

Сократ сидів, похиливши голову, руки вільно поклав на колінах; обличчя його здавалося дуже блідим.

Та раптом він випростався, щоки його розчервонілися, і він швидко мовив:

— Я розповідаю тобі тут про те, які то були лихі часи. Спекулянти хлібом і всіма харчами безжально дерли з людей останні оболі. Моя сімейка? Їй теж було не найкраще. І саме тоді сталося таке, через що мені бридко було на себе навіть дивитись. А причиною всьому була моя Ксантіппа...

Я вже давно хотів запитати в Сократа про його дружину, але не наважувався, і ось тепер це питання само вихопилося в мене:

— Це правда, що твоя Ксантіппа була сварлива й лиха жінка?

— Ці наклепницькі язики ладні були зробити з моєї сердешної Ксанти страховисько! Мегеру! Клянусь оширеними зубами Цербера, що це брехня! — сердито вилаявся він. — То мої кісточки повинні були б вони перемивати. То я був упертюх! То вона натерпілася зі мною, а не я з нею!

— Ох, Сократе! — вигукнув я. — Ти вже знов починаєш перебільшувати? Я бачу, тобі дуже важко приборкати в собі запального грека.

— Ну, ну, — розсердився Сократ і, підвівшись з крісла, заходив по моєму кабінетові, то тихо ступаючи по килиму, то чалапаючи босими ногами по паркету. — Я розповім тільки про одну пригоду — сподіваюся, тобі цього вистачить, щоб ти зміг уявити собі справжню картину нашого подружнього життя. — Він раптом зупинився переді мною: — Ксантіппі минуло вже п'ятдесят, і вона часто нездужала. Всю хатню роботу за неї порала Мірто. Ксантіппа була рада, що ми взяли Мірто до себе, вона теж полюбила її ніколи не сказала їй поганого словечка, але, — так воно вже влаштовано на цьому світі! — тяжко переживала, що я ділю своє серце навпіл. Вона мала слухність: одну половину я залишав Ксантіппі, а другу віддавав Мірто. Це позбавляло мою дружину доброго настрою, і через те вона не раз влаштовувала мені скандали. Однак тоді я був зовсім не винен, — сподіваюсь, ти і сам це розумієш, —

чоловіки тут ніколи не бувають винні,— додав він із серйозним виразом обличчя, але одне око його лукаво мені підморгнуло.

Я теж притакнув з серйозним виразом обличчя, проте не знаю, чи мене теж не зрадило моє око й лукаво не підморгнуло Сократові.

— Але потім сталася ця прикрість, якої я завдав Ксантіппі,— сказав похмуро Сократ.— Мій колишній учень Арістіпп заснував у Кірені, що в Північній Африці, школу. Він використав мою думку про те, що почуття найвищого задоволення людині дає освіченість. Тільки цей хитрун поставив на перше місце насолоду: мовляв, сенс життя — у гедонії, і здобув цим величезну популярність, хоч при цьому й несміливо натякав, що в кожній насолоді має бути моя софросюне. Цей Арістіпп виявився неабиякою шельмою: за свою науку він брав солідну плату й незабаром забагатів. З цього усе й почалося. Цей гедоніст знехтував моїм принципом не брати ні в кого за свої бесіди грошей, може, він подумав: «Мені живеться, як в Елізії, а тим часом Сократова сім'я пухне з голоду, то нехай мій колишній учитель хоч на старість не знає нужди». Він бажав моїй сім'ї добра і спеціальним посланцем послав мені двадцять мін! Ти розумієш, людино з далекого майбутнього, скільки це було — двадцять мін? — раптом запитав мене Сократ.— Цілих дві тисячі драхм! Набагато більше від того, що я мав взагалі у житті.

Та слухай, що було далі. Так: двадцять мін наближались до мого дому, нашим злидням от-от мав настати край, на старі літа нам мало сяннути сріблом задоволення, Ксантіппа вже дякувала богам — ці гроші були нам дуже до речі, я це знав, я все розумів,— головним чином, це підтримало б немічну Ксантіппу, я весь час тремтів, ніби в гарячці, проте інакше не міг і відмовився від цього дарунка. Моя лошичка благально глянула на мене, простягла до мене руки, але нічого не допомогло: я повернув Арістіппові весь його царський дарунок. Ксантіппа знепритомніла, і Лампрокл з Мірто змушені були покласти її в ліжко.

Та я все одно не зважив на це і відправив посланця з капшуком грошей назад. То що ти скажеш мені тепер, мій знайомий-незнайомий північанине?

Я затремтів від обурення. Таж Арістіпп хотів віддячити передусім своєму вчителю Сократу за те, що він зміг сам заснувати популярну школу в Кірені й розбагатіти! Але я знав Сократа в той час уже настільки добре, що зрозумів

і те, як важко йому було так учинити через свою сім'ю, і те, що він повинен був учинити саме так.

Сократ не витерпів, що я мовчу про таку важливу для нього річ, і запитав:

— Що ти думаєш, дивлячись, на це з такої часової відстані? Може, мені таки треба було загребти цю купу срібла, коли вже я все життя відмовлявся брати платню за те, що намагався підштовхнути людей по драбині на щабель вище?

Я мало не скрикнув:

— Ні, Сократе, ти цю купу срібла прийняти не зміг би.

— Ну гаразд. Ти це визнаєш. А от із погляду Ксантіппи це була моя величезна помилка. І я її розумів, бо кожного разу, коли в неї не було що подати на вечерю, дружина виказувала мені про ці двадцять мін і лаяла так, аж уся вулиця збігалася, мов на пожежу. Вір мені і тільки мені: моя ворона лошичка була добра жінка. Інша на її місці була б накинута на мене, мов ті Гарпії, дряпала б і верещала доти, аж поки я ці гроші,— між нами кажучи, трохи й заслужені,— не взяв би. Тільки після цього я вже був би не той Сократ, якого ви нині знаєте.— Він вітхнув: — Але це ще не все: згодом я Ксантіппі і всій своїй сім'ї завдав ще гірших прикрощів. Я буду вельми радий, мій друже,— а я вже твердо знаю, що ти мій друг,— я буду вельми радий, коли ти не підеш шляхом кініків, які зробили з Ксантіппи лиху жінку. Напиши всю правду, що в нашій подружній супрязі виноходцем був я, а не моя ворона лошичка.

V

1

Серед низьких тамарискових кущів на голій землі кохаються чоловік і жінка. З трьох боків їх оточують руїни з купами сміття, четвертий бік замикають зруйновані мури, порослі вже бур'яном.

На відстані одного стадію від коханців непорушно стоїть Сократ, а навколо нього на руїнах сидять його учні.

До них обережно наближається стражник-скіф. Він усе бачить. Однак не втручається. Жадібно дивиться на

коханців, на оголені стегна жінки й розпалюється від цього видовища. Під сандалем у нього зашуркотів камінець, і чоловік побачив скіфа, побачив його очі. Акт любові довелося перервати.

— Ви порушуєте закон про мораль! — грізно закричав скіф. — Робите непристойні речі. Ця шльондра задирає тут голі стегна, наче в себе в ліжку!

Жінка опустила пеплос, сіла й закричала:

— Я шльондра!? Я шльондра!? Ви це чули, боги?!

Чоловік підвівся й рушив до скіфа:

— Що? Закон про мораль? Непристойні речі? Та ще й шльондра? Щоб ти знав, вошивий варваре, це моя дружина. А безпутний ти, бо витріщаєш на нас очі, і взагалі, яке ти маєш право заважати мені виконувати мій подружній обов'язок?

— У громадських місцях такі речі робити заборонено — це тобі не вдома...

— У нас немає ніякого дому. Наш дім тут. І наш палац — ось де, — громадянин сердито розвів руками. — Оця руїна — наш стіл, он та — моє крісло. А он перистиль із чудесними квіточками, — він показав на чортополох, опунцію, карликовий тамариск і раптом помітив Сократа та його друзів. — А також із статуями. Живими, бачиш? — Він показав на Сократа, який непорушно стояв серед своїх учнів.

Але скіф навіть і не думав здаватися. Вирішив до кінця зберегти свою гідність.

— Я вас знаю! Ледарі! Нероби! Дармоїди! Паразити на тілі Афін!

— Замовкни ти, негіднику! Я в себе дома, а ти... Геть з мого дому!

Скіф забряжчав своїм коротким мечем і зопалу заявив, що накладе на чоловіка й жінку покуту або й заарештує їх.

Довколишні кущі раптом заворушилися, і зі зруйнованих мурів почали підводитись інші бідарі.

— Хто тут репетує?

— Я ще тільки починаю! — закричав чоловік, відчуваючи за своєю спиною підтримку. — Ти будеш тут бряжчати на мене мечем? Я так струсону твоїм скелетом, що з тебе й душа вилетить. — Він обернувся до своїх друзів: — Ви бачили цього бовдура? Він хоче заарештувати нас за те, що ми не маємо де жити. Дай нам віллу, таку, як в Аніта, і ти побачиш замість нас тільки голу стіну, щонайбільше —

голі сідниці на твою честь, коли прийдеш до нас. Кажуть, в Афінах панує свобода! Гарна мені свобода, нічого не скажеш, коли нас виганяють із нашого смітника!

Бездомні люди одне за одним вилазять з руїн. Натовп обідранців підступає до скіфа.

Скіф задкує:

— Я нічого поганого вам не роблю, громадяни. Я тільки хотів застерегти подружжя від непристойних речей. Я не мав на оці чогось лихого. Це ж у ваших інтересах. Он той лід може підтвердити мої слова...

Та, побачивши, що Сократ мовчить і не ворушиться, швидко тікає.

Обідранці звертають погляд до Сократа. Але той не каже ні словечка й поволі йде геть разом із своїми учнями.

Дорогою він бесідує з ними про те, що вони тільки-но побачили й почули серед руїн. Бездомні люди живуть і кохаються на громадському смітнику, який править їм за домівку. Закон забороняє їм це робити. Але законів бай-дуже до того, що існують люди, яким немає нуди й голову покласти.

— Де тут знайти винного? — запитав Ксенофонт. — Цьому бідоласі не лишається нічого іншого, як жити на смітнику, серед руїн. Він у цьому не винен. А хто ж тоді винен? Що робити, Сократе, га?

Сократ сумно глянув на нього і сказав:

— Ходімо, друже, далі.

2

Вони зупиняються біля джерела Каллірої.

Сократ сідає над струмочком, яким вода витікає з байсейну, де купаються перед весіллям наречені. Миє ноги й каже друзям:

— Добре, що ви прийшли сюди, хоч побачите, скільки бруду на моїх ногах. Та вода вже змиває його. — Він підводить голову: — А що ж змиє бруд з Афін?

— Бруд — погане слово, і воно не пасує до Афін, учителю, — зауважує Платон.

— Воно тобі невідоме, еге ж? — Сократ підводиться: — Ходімо, я поведу вас туди, куди обіцяв.

— Куди?

— Я хочу, щоб ви побачили це на власні очі.

— Але я прошу тебе, Сократе, скажи, куди ти хочеш нас повести?

— В Тартар.

— Що це за дивацтво? — тихо питає Антісфена Федон. Проте всі йдуть за Сократом.

Що далі заглиблюються вони в квартал, де поселилися безземельні селяни, то вуличками, покрученішими стають вулички, старезні будиночки подекуди зяють віконними отворами, як щелепи вибитими зубами.

Зруйнована халупа, купи цегли поросли бур'яном, а під ними видніє вхід до льоху. В льосі темінь, шури і холод, нагорі — покидьки і смердючий бруд.

— Підними плащ, хай не волочиться по цій бридоті. Перехрестя. Куди далі?

— А ось і вхід до Тартару, — мовить Сократ і показує на вулички, якими сунуть юрми обдертих чоловіків, жалюгідних жінок і рахітичних дітей. — Ось Стікс, ріка жаху, ось Ахеронт, ріка зітхань, он Коїт, ріка голосіння... Повітря тут — наче на гноїщі.

— Тут бере свій початок Лета — ріка забуття, — каже Антісфен.

А Федон заперечує:

— Стікс же має бути в самому кінці.

— Занурімся в хвилі Ахеронту, — каже Сократ.

Схожі на дивовижних привидів, вони поволі сунуть вуличкою, яка тоне у хвилях зітхань:

— Де ти, мій винограднику на схилі нашої гори? Чи виросло на тобі бодай одне гроно? Чи тебе сплундрували, знівечили до решти?

— Я був колись господарем. Я мав поле, пасовище, маєток і виноградник. Мав череди худоби, мав усе... а нині за цілий день я не вижебрав навіть на ячмінний корж.

— Мій оливковий гаю, яка солодка була твоя тінь! А коли достигали оливки, як любо було їх зривати. А тепер? Тепер я бачу перед своїми очима тільки цю бридоту.

— Годі тобі вже стільки зітхати. Найкраще втопитися.

Із смітника долинає сміх:

— Де ти тут утопишся? Хіба що в цьому бруді — його тут більше, ніж води в Іліссі.

— Який це тяжкий біль! Яка мука! Цей чиряк більше з кожним днем. Що зі мною сталося? О, велика Геро, врятуй мене, допоможи!

Чи бачать ці страдники, що річищем Ахеронту посуваються тіні? А може, це не тіні, а люди?

Дехто з них у гарній одежі, навіть у шовку, але он той юнак має на собі, мабуть, дірявий плащ, а веде їх усіх босий дід у старезному гіматії.

— Що їм тут треба?

— Гей ви! Що вам тут треба? — раптом кричить хтось диким голосом. — Ви ж не наші! Якби ви належали до нас, то мали б зовсім інакший вигляд.

А якась жінка пронизливо верещить:

— Забирайтеся геть!

І все знову зливається в потік зітхань.

Сократ і його учні звертають у вуличку праворуч.

— Як називається ця ріка, Сократе?

— Я й сам не знаю, Аполлодоре. Зараз побачимо.

На самому початку вулички зяє пролом — на місці халупи височить хіба купа руїн; вціліла тут тільки стара олива, але що воно за дивний плід висить на ній?

— Вішальник! — злякано скрикує Платон. — Який жах!

Під оливою лежить заплакана жінка.

Сократ підходить до неї й тихо питає:

— Що тут у вас сталося?

— Повісився мій чоловік. У нас п'ятеро дітей. Ти це розумієш?

— Розумію, — відповідає за Сократа Платон і тицяє жінці в долоню монету.

Жінка дивиться на монету й роззявляє від подиву рота.

— Ходімо, — каже Платон.

Попід стіною ледве переставляє ноги якийсь нужденний чоловік, а слідом за ним крадеться такий самий сердега із ножом у руці.

Чоловік рвучко обертається, скручує руку з ножом, і ніж падає на землю.

— Це ти, Бассоне? Ти хотів мене вбити? За віщо?

Бассон сичить від болю, важко дихає й каже:

— Ти одержав три оболи! І жодного з них не витратив. Я це знаю! Я стежив за тобою! — З очей у нього течуть сльози. Від болю чи від сорому?

Назустріч Сократові та його учням біжить заплакана жінка, за нею двоє дрібних дітей:

— Мамо! Матусю! Візьми нас із собою, не тікай!

— Я не ваша мати.

— Ти наша матуся! Наша! Наша! Не відмовляйся від нас. Ми ж досі жили з тобою.

— Шукайте собі таку матір, яка матиме чим вас нагодувати! — І жінка втікає кривулястою стежечкою поміж халупами, а діти плачучи біжать слідом за нею.

— Стікс — ріка жаху, — каже Аполлодор.

У зачинені двері халупи стукає якась баба:

— Відчини, Еліадо, це я.

— Зачекай, поки я доповзу до дверей, — озивається із халупи голос.

— Мені сьогодні неабияк пощастило, — каже баба. — Я заробила аж вісім оболів.

— Заради бога, мовчи! Щоб тебе, бува, хто не почув! — долинає з халупи той самий голос.

Двері прочиняються, і стара просуває в них руку:

— На тобі п'ять, мені вистачить і трьох.

— Я замерз, — каже Платон. — Може, підемо трохи швидше, Сократе?

— Ріка Стікс тече дуже повільно, — мовить Аполлодор.

Вони наддають ходи. Попереду чалапає якийсь старий чоловік. Раптом він падає долілиць.

Сократ опускається біля нього навколішки.

— Що з тобою? Що сталося?

— Я більше не можу. Не можу далі йти. Не можу дихати. Пити! Пити!

Федон біжить до найближчої халупи.

— Там упав чоловік. Мерщій! Дайте йому води!

— А тобі яке до цього діло? — відповідає грубий чоловічий голос.

Федон:

— Дай напиться он тому чоловікові, що впав. Він, мабуть, помирає.

— Це наш клопіт, а не твій. Забирайся геть!

— Ріка жаху, — повторює Аполлодор.

Вони звертають у наступну вуличку. Швидко сутеніє. Незабаром настане ніч. З усіх боків лунають прокльони, стогін, плач, крики відчаю.

— Хто це тут так стогне? — питає Сократ у чоловіка, що сидить під халупою.

— Хворі. Заражені. Тіла в них — самі рани, самі виразки, самий гній. Я пою їх холодною водою. Більше нічого зробити для них не можна.

— Ходімо, — каже Платон. — Заради богів, ходімо вже!

Вони йдуть уздовж огорожі. З-за неї долинає надричний

плач. Вони прочиняють хвіртку й бачать карлика, який стоїть, шанобливо схилившись перед здорованем, що, розчепіривши ноги, мочиться, наче той віл.

Біля карлика голе дівчатко, почервоніле від сорому. Бідолашна дитина не знає, щоб спершу затуляти своїми маленькими долонями.

— Товар вищого гатунку, деспоте. Можеш помацати. І віддаю всього за сто драхм. Її ціна — чотириста.— Карлик жвавішає: — В мене є ще одна, їй лише десять років. Вона чарівна! Я її зараз приведу.

— Товар вищого гатунку! — сміється покупець і знічев'я починає шмагати коротким батоном дівча по голих персах і животику.

Дівча плаче і стогне від болю. Сократ рвучко відчиняє хвіртку й вириває батіг у здорованя з рук:

— Погляньте, шановні друзі, на цього героя! Це новий грецький герой! Ахілл нашої доби!

Здоровань тремтить від люті, а потім гукає рабів і велить їм як слід провчити Сократа та його друзів.

Проте раби бояться, й підступити і непоручно стоять на місці.

А карлик тим часом виводить з халупи нову жертву.

— Ходімо швидше звідсіля,— просить Антісфен.— Стікс — жахлива ріка!

Нарешті, коли вже майже спочило, Сократ привів їх до Лети — ріки забуття. Тіла тих, що спали й не спали, лежали розкидані по всій вулиці. Були серед них і мертві. Та найбільше було п'яних, бо вино дає забуття.

— Коли я ввійду до фараона, єгипетського царя, то навіть не вклонюся йому,— чуєте? — навіть не вклонюся,— верзе якийсь п'яний.

А другий, чухаючи коростяві груди, каже:

— Тут так гарно, тільки от шури, що бігають по моєму обличчю, якісь мокрі. Але це приємно охолоджує.

— Якби їх можна було хоч спіймати і з'їсти...

— Принеси Панові в жертву цапа, сьогодні ж свято!

— Голубчику! — долинув з халупи молодий жіночий голос.— Купи мене на кілька хвилин! Це коштує всього п'ять драхм.

Цей голос розворушив усю вулицю. Хтось забринькав на кіфарі й затяг сумної пісні.

Голоси почали перегукуватися, з халуп повиходили жінки, молоді, літні і зовсім старі.

— Я хочу їсти, голубчику, купи мене!

— Ні, купи мене, вона їла вчора. І я молодша! — Жінка кинулась до Антісфена. — Ти, мабуть, не багач, але п'ять драхм мені заплатиш.

Антісфен гидливо відсахнувся від неї:

— Не хочу, йди геть!

З халупи вискочив чоловік.

— Чому ти її не хочеш, добродію? Це ж моя дружина. І вона знає в цьому ділі смак. Купи її! В нас четверо дітей. Вона піде з тобою й за чотири драхми. По одній драхмі на кожну дитину. Зжался!

Тим часом молода дівчина, мов уві сні, підійшла до Платона, вдихнула пахощі парфумів, якими пріссяк його хламис:

— О, та ти пахнеш! Ти пахнеш, як колись пахнув мій пеплос. Візьми мене, гарний юначе, візьми мене хоч на кілька хвилин. Ходімо зі мною. Я засвічу каганець, щоб ти побачив мою вроду. Я так палко кохатиму тебе! І за дармо! — прошепотіла вона. — Я нічого від тебе не вимагатиму! Я хочу забутись!

Дівчина міцно обняла Платона своїми худими руками, які світили в темряві. Та він вирвався від неї й побіг до Сократа:

— Ходи, ходи, вчителю, іменем Дія благаго тебе, ходімо!

Вони вийшли, спотикаючись поночі, аж поки врешті вибралися з Таргару й побачили сліпучо-біле диво мармурового Акрополя, над яким сяяв ясний місяць.

3

За муром розкішної вілли Алита в тіні вилежуються люди без роботи. Ці ледарі мимоволі присмокталися до тіла міста, мов ті п'явки, і бавлять час за грою в кості, в крем'яки. Вони перекладаються брутальними жартами, вгадуючи домівку й парікають на життя.

Неподалік серед жменьки учнів, осяяний яскравим сонцем, стоїть замислений Сократ. Люди зачудовано й занепокоєно дивляться на нього. Хто це? Що йому тут треба? Якийсь голодранець у засмальцьованому плящі і босий. Дурень, що так довго стовбичить на сонці з непокритою макітрою.

Молодик підводиться з тіні, дивиться, чи високо вже підбилося сонце, і прямує до центру міста.

— Ти куди, Кіроне?

— На роботу. Мене взяли на будівництво комори.

— Погляньте на нього! Його взяли на будівництво комори! О, Деметро й Коро! Чому ж саме його? Чому не мене? Ще б пак! Він молодий і дужий. Нас, підтоптаних, не беруть. Ми можемо здихати з голоду!

— Помовч, свою юшку ти одержиш.

— Плювати я хотів на цю їхню бурду! Обіцяли золоті гори, а дали нам дулю з маком.

— Не дивуйся,— відповідає вигнанець з оливкового й виноградного раю іншому такому ж самому вигнанцеві.— Нас тут таких багато.

— Та як же ж ти не будеш дивуватися? Четвертий рік тут правлять благодійники народу, однак не поворухнули й пальцем, щоб допомогти нам. Зате язиком — ого-го! Весь час тільки й чуеш: «Свобода, свобода». Для кого свобода? — Вигнанець із раю насварився кулаком у бік Анітової вілли.— Постривай, талалаю! Я неодмінно скористаюся цією свободою й запусу руку в твій капшук, який тобі натоптали твої раби!

— Не нахваляйся, а краще стеж за кістками,— сердито нагадує йому партнер, струшує кості й кидає їх на землю: — Трійка, двійка, четвірка! В мене дев'ять очок. Пригадай лишень, як було в Коринфі, ти, забудьку! І в Аргосі теж. Голодні накинулись там на багатіїв, перебили їх — і по всьому.

— Але про те, як вони потім за це поплавилися, ти мовчиш? Замість того, щоб здобути користь, вони поплавилися власною головою.

— Клянусь усіма копитами сатира, цей бовдур, що стовбичить на сонці, таки виведе мене з терпіння! — кричить Бірон.— Гей, ти там! Чого так довго стовбичиш на сонці? Чого стирчиш, наче той пілон у Довгих мурах?

Сократ нарешті поворухнувся.

— Ходи між нас, куме! Мені здається, ти такий самий злидень, як і ми, еге ж!

Сократ підходить до людей і вітається.

Його пильно розглядають. Босий. У старезному плащі. На них одежа з кращого матеріалу, з кращих часів, і до того ж на ногах у них шкіряні сандалі.

— Мені здається, ти ще більший злидень, ніж ми!

— І плащ на тобі — саме руб'я, і ти босий.

— У мене є підметки,— усміхається Сократ.— Власні. Теж шкіряні й міцні...

Люди сміються.

— А мені здається, я тебе вже десь бачив. Ти, бува, не старцюєш по місту?

— Ні, друже...

— А ти зі мною не панібратствуй! Ач який швидкий: «друже»! А чи знаєш ти, що таке друг?

— Це скарб і радість життя,— відповідає Сократ.

— Що, що? Заприсягаюсь Хароном, я тебе не розумію. Кажи ясніше.

— Мені здається, що я вже десь тебе чув.

— Ти часом не той... як це на них кажуть... ага, ти, бува, не софіст? Жебрущий?

— Софісти не жебрають,— захищає Сократ честь своїх ворогів.— Вони продають свої знання...

— Я навряд чи купив би їх. Це щось таке, до чого не можна доторкнутися й помацати!

— Однак це іноді має більшу вартість, ніж те, до чого ти можеш доторкнутись, громадянине афінський...— відповідає Сократ.

— Перестань глузувати, старий! Я справді афінський громадянин, але що мені з цього? Нам обіцяли золоті гори. Обіцянки, кинуті на вітер! Та їх приємно було слухати: хоч ненадовго склалося враження, ніби ці люди таки зроблять щось для того, щоб в Афінах жилося краще...

— А чи знаєш ти, що для цього треба зробити? — не терпляче перебиває його Сократ.

— Звідки ж мені знати? Хай цим сушать собі голови вони, а не ми. Ми розуміємо мову ріллі, а не грошей.

— О, клянусь Гестією! Домашнє вогнище, отара овець і пахуча рілля! Які то були часи, коли навколо тебе коло-сився золотий ячмінь...

— А трохи віддалік синіли грона винограду й зеленіли оливки. Ох, як болить людині цей спогад! Ці спартанські мерзотники обернули всі наші мрії на попіл!

— Які то були часи, любий братику! Моїм рабам велося краще, ніж нині живу я.

— А ви туди не можете повернутись? — питає Сократ.

— До чужих людей? Ці гнізда вже давно не наші. Ми змушені були продати їх за безцінь, щоб не здохнути з голоду. І, уяви собі, знайшлися такі скнари, в яких було чим заплатити. Коли я згадую, що мій золотий ячмінь тепер колоситься для такого захланника...

З тіні підводиться ще один злидар:

— Мені вже час іти до хазяїна...— І, важко зітхнувши, дивиться в землю.

— До хазяїна? — здивовано перепитує Сократ.

— А чого ти дивуєшся? Він іде йому служити. Буде в нього за поденника,— відповідає інший.

— Афінянин в афінянина?! — приголомшено скрикує Сократ.

— А що робити? Нічого іншого мені не залишається.

— Але ж так ти зовсім утратиш гідність афінського громадянина!

— Я хотів би втратити голод! — сердито відповідає той.— А коли на своєму горбі я винесу з його корабля весь вантаж, голод утратить і моя сім'я.

З перистилю Анітового будинку долинають звуки кіфари і спів. У бенкетному залі, двері якого відчинені на перистиль, бенкет у повному розпалі, і з-за муру сюди пливають пахощі страв, що їх розносять раби.

Ці звуки й приємні пахощі допомагають злидарям уявити тобі, що діється в будинку, а головне — що там їдять.

— А тепер подають вальдшнепи, фаршировані жовтками,— каже Сократ.

— Твоя правда, діду. Це такі вальдшнепи. У тому, що ми, колишні хлібороби, впізнаємо цей запах, нема нічого дивного. А от звідки він знайомий тобі?

— Я іноді буваю на бенкетах.

— Ага, ти стоїш біля порога й читаєш Гомера; так?

— Та щось подібне,— сміється Сократ.

— Клянусь Пановим цапом! Від цього запаху в мене повний рот сліни набіг!

— Оце розкіш!

— У кого?

— У кого, у кого! В Аніта! Проводаря народу. В нашого проводаря.

— Ха-ха-ха! В нашого! Він удає з себе нашого. Одначе тільки заради сміху, як у комедії Кратіна.

— Від нього смердить шкурами, мов від його дубильні. Але хто й коли добереться до його власної шкури?

— Йому доводиться нелегко. Ти, може, й пред'явиш йому обвинувачення, проте судитиме себе він сам. Тож краще тримай язик за зубами.

— Я знаю одну дуже могутню силу, що здатна призвести й такого як Аніт до краху, вигнання і смерті,— каже Сократ.

— Що ж то за сила, мудрецю? Я її теж знаю чи ні?

— Знаєш. Хіба ти не відчуваєш її в тих пахощах, що линуть сюди з-за муру? Це непоміркованість, і це вона поневолює людину ще більше, ніж рабство.

— Та що ти кажеш!

— Цить! А зараз там розносять смажену камбалу,— повідомляє Сократ.

— Та годі вже тобі! Заткни свого носа, дійдо! Мене зараз більше цікавить твоя непоміркованість. Як може така річ довести когось до рабства?

— До рабства пристрасті, любий мій. І вона доти з нього не злізе, аж поки не доведе його до нещастя...— Сократ знов потягнув носом. і прищмокнув: — Клянусь псом, що зараз Анітові раби подають на стіл фаршировані поросята з підрум'яненою шкуркою...

— О Дію-громовержцю! — вигукує Бірон.— Ти, бачу, вгадуєш усе в такою точністю, немовби теж сидів зараз там серед гостей, та я ладен закластися на кілька биків, що такої поросятини ти не куштував, одколи живеш.

Сократ усміхається:

— Якби в тебе ще був свій маєток, то твої слова можна було б сприйняти всерйоз і ти програв би мені пару биків.

— Не нагадуй мені більше про мій маєток! Весь час, огиднику, торочиш про одне й те ж саме! Чого доброго, я можу не витримати й кинутись на того багатого базіку...

Ксірон тихо його підбурює:

— Син мого колишнього раба — раб Аніта. І він мені сказав, скільки грошей той має захованих і скільки їх тече до нього безперервним потоком. Сто душ могли б прожити на них аж до самої смерті, мов ті царі!

Гості після бенкету розійшлися, бо Аніт не має звички підтримувати філософські бесіди. Залишився тільки молодий поет Мелет і розважає Аніта-молодшого. Стоїть у мальовничій пові під пальмою, що росте у великому вазоні, і п'яним голосом декламує другові свої нові вірші. Аніт-молодший, який випив сьогодні трохи більше, ніж поет, сам цих віршів не розуміє, але йому цілком досить того, що Сократ висловився про них зневажливо. Він слухає їх лише як звичайнісіньке дзигчання мухи.

«Аніт — нікчема,— думає Мелет,— шкода зусиль: моїх віршів він не зрозуміє. Та нехай слухає, сподіваюсь, це буде не задарма».

— Ти звернув увагу, дорогий Аніте, на те, яке в мене чергування розмірів? Три спондеї я перебиваю дактилем. Це новаторство, яке жоден поет до мене...

— ...і після тебе теж,— спробував пожартувати Аніт.— Ти започаткуєш нову еру — або, як це називають, моду, так? — Сидячи в мармуровому кріслі, на яке накинуто гарне лисяче хутро, він повернувся до рабині й віддав їй пляшечку: — Цих я не хочу. Запах у них надто нудотний, навіть, я сказав би, цнотливий.— Він злегка штурхнув дівчину в живіт: — Чого хихикаєш? Тебе розсмішило слово «цнотливість», так? Воно не для тебе? Принеси іншу, і зараз же! — Він узяв від неї іншу пляшечку.— Ці дуже гострі. Їх я теж не хочу. Принеси ще інші!

Мелет обернувся до нього:

— Який ти вередливий, мій Аніте! А втім, ні: парфуми і справді повинні мати благородний запах...

— Я ж вибираю їх для тебе, лепетунчику!

Мелет, хитаючись, підійшов до Аніта і вп'явся в нього своїми водяними очима. «Я лепетунчик?» Але не став захищатися.

— Принеси, Глікеро, арабські парфуми. Ці будуть для тебе, Мелете, якраз: вони мають дев'ять запахів. Вони в материній опочивальні. Біжи і мерщій принеси їх сюди!

Рабиня побігла і схопила першу-ліпшу пляшечку, яку побачила в опочивальні своєї господині. То була трояндова олія.

Та Аніт не терпів запаху троянди. Він понюхав пляшечку і шпурнув нею об мармурову підлогу; пляшечка розбилася на скалки.

— Козо дурна, та це ж троянда!

Глікера кинулась на підлогу між скалки, не дбаючи про те, що може порізатись, умочає пальці й долоні в олію і натирає нею щоки і все тіло.

Мелет стоїть, вирячивши з подиву очі:

— Лише одним богам відомо, скільки срібла коштує краплина трояндової олії... а ця пляшечка була повна... Тисячі...

Аніт зневажливо махнув рукою:

— Облиш, Мелете. Трояндові пахощі для мене такі ж огидні, як і сморід батькових шкур. Вони смердять по всьому домі. Ми всі теж уже просякли цим запахом і смердимо, сором сказати...

Підлесливо усміхаючись, Мелет зробив рукою заперечливий жест, але подумав, що шкурами тут смердить і справді, тим часом як Анітове срібло не смердить зовсім.

— Ну й пахне ж тут, хай йому грець! Так колись пахли троянди на моїй грядці!

Люди стоять під муrom і гучно потягують носами. Бодай що-небудь. Коли нема що вкинути в рот, то треба не прогавити хоч ці пахощі.

О, погляньте! Що це? Раби відчиняють браму, і з неї виходить проводар Аніт, одягнений навмисне скромно, ба навіть убого. Але жести й поведінка видають у ньому одного з провідних правителів Афін. Помітивши біля муру юрбу нероб, він швидко зачинає браму і, йдучи повз людей, голосно здоровкається:

— Привіт вам, афінські мужі!

Йому радісно відповідають. Лунають оплески й вигуки:

— Хай живе Аніт! Хай живе проводар народу! Слава демагогам!

Коли Аніт відійшов на чималу відстань, злидар Бірон сердито каже:

— Позаочі ви його лаєте, а коли він з'являється тут, ви йому аплодуєте, ви... ви... герої! Ганчірки ви, а не герої!

— Ти теж аплодував! Я сам бачив! — спалахує Ксірон.

— А як же інакше? Якби я не аплодував, він звернув би на мене увагу, добре запам'ятав би моє обличчя, і після цього я вже до самої смерті був би його ворогом. Та, до вашого відома, я не аплодував йому. Я тільки вдавав, що аплодую.

Аніт неквапливо йде далі, і його скрізь вітають. Бідаки підводяться й поволі прямують за Анітом до громадських кухонь біля Пританея. Сократ іде з ними.

— Демократи молодці, — каже Ксірон, немов бажаючи виправдати свою поведінку. — Хоч годують нас цією юшкою! Аристократи на нас начхали б!

— Не дуже вихваляй їх, Ксіроне. Проводарі народу мають усього стільки, що їм уже з горла лізе. Непоміркованість! Це те, про що говорив ось цей бідак, — Бірон показує на Сократа. — Вони це вміють — самі дома обжираються, аж черева лускають, а для нас жаліють і тієї дешиці, яку нам дають.

Кухарі мішають ложками в казанах, під якими палає полум'я з пінієвих полін.

Демагоги Мухар і Сусій, а з ними й оратор Лікон куштують юшку й прицмокують язиками — мовляв, не юшка, а сама розкіш! Усі чекають на Аніта.

Аж ось і він власною персоною поважно ступає в потертому гіматії. Вітається з друзями — і мерцій до казана. Куштує, замислено примруживши око, облизує губи й куштує знову.

— Сьогодні юшка просто чудова, кухарі!

Аніт сам бере черпак і наливає першим із черги голодних.

— Клянуся псом, як каже цей тутешній голодранець, сьогодні знов помий, а не юшка! — обурюється Ксірон. Та раптом він перехоплює суворий погляд Аніта й замовкає. А за хвилину додає: — Ох, яка смачна сьогодні юшка! Просто розкіш! Слава Анітові! Слава демократії!

Аніт виявляє дивовижну пам'ять. Називає кожного бідаря на ім'я. Розпитує про дружину, дітей, про хворого брата. Як справжній благодійник. І в нього все добре продумано: він киває головою пританові, той відразу ж виходить уперед і, повернувшись обличчям до натовпу, читає імена тих із списку бідарів, кому випав жереб одержати грошову підтримку з державної казни. Аніт обіцяє, що поступово черга дійде до всіх. Щасливці радіють. Знову лунають вигуки: «Слава проводарям народу!»

Аніт стоїть над казаном, гордо випнувши груди. Вигляд у нього пречудовий. Видно, що він готується до промови. Та раптом очі його зустрічаються з очима Сократа, і йому аж дух перехоплює: Сократові великі очі не веселі й ласкаві, як завжди. Хоч вони й круглі, проте колють Аніта, мов шпичаки. Анітові руки безсило опадають, і від його величної пози раптом не лишається й сліду. «Що тут треба цьому волоцюзі? Може, він теж прийшов по черпак юшки? Ні, це відпадає. До такого він би себе не принизив. Шукає мене? Мабуть, що так. Він здатен збити мене, коли я почну промовляти. А як він опинився тут, серед цих людей? Що в нього з ними спільного? Та він такий же голодранець, як і вони. Чи не почне він тут розпатякувати про марнотратність, яку допускаємо ми, демагоги? Ні. Цілком вистачить і того, що він стоїть тут у своєму дранті і так визивно дивиться на мене».

Погляд Сократових очей стає ще гостріший. В Аніта затремтіли руки й ноги. Він не знає, що йому робити. У горлі в нього пересихає. «О боги, голоси цих людей мені так потрібні! Голоси під час судових засідань і скрізь, де

голосують, особливо на виборах. Мені не можна більше мовчати. Я повинен говорити!»

Натовп нетерпляче гуде. Та Аніт не може витиснути з себе ані словечка. «А щоб цього Сократа розірвали тисячі Церберів! Яку страшну силу мають його очі! Я весь наче скутий». І все ж так він набирається відваги й починає:

— Дорогі мої друзі! Я хотів звернутись до вас як афінський демагог.— У голоєі його відразу ж забриніли нотки досвідченого оратора:— Хвилину тому мене повідомили, що я повинен негайно з'явитися до булевтерію на важливу раду. Вибачте, що сьогодні я не зможу з вами поговорити. Їзте на здоров'я. Хайрете, друзі!

Приягомшений натовп мовчить: що ж там таке могло статися? Аніт квапливо віддаляється і чує позад себе знайомий сміх Сократа.

4

В день четвертої річниці поразки уряду тридцятьох тиранів і перемоги демократії в Афінах до народу промовляє лідер демократичної партії, демагог Аніт. Промовляти йому нелегко, хоч він досвідчений оратор і вміє пристосувати свої фрази до тону й синтаксису мови народних мас. Він говорить про те, як повільно гояться рани, заподіяні місту, а перед очима в нього постає картина, як швидко наповнюється його кишень, кишень робовласника.

— Нас, афінські мужі, вибрав народ, і ми робимо все для народу. Для добра народу, для розквіту Афін.— Лунають скупі аплодисменти, і через те Аніт швидко їх перериває:— Становище в нашому полісі поліпшується з кожним днем.

— Ми хочемо одержати назад свої маєтки й поля.

— Ми хочемо... хочемо...

Раніше в Афінах ніхто не наважився б перебити оратора. Аніт витирає з чола піт.

— Терпіння, афінські мужі! Ми повернемо Афінам їхню колишню славу, багатство і велич!

— Як? — питає хтось із натовпу.

— Коли ж? — підхоплює інший голос.

Аніт пропускає повз вуха ці неприємні запитання й веде далі:

— Народ — верховний правитель над урядом, над нами всіма і навіть над законами...

Раптом Анітові привидівся в натовпі Сократ, пильний погляд його великих очей.

Аніт переводить очі в інший бік і — о жаж! — бачить, що там теж стоїть Сократ, бачить його великі очі — очі, котрі так само пильно дивляться на нього, як і ті, що їх він побачив тільки-но; Аніт переводить погляд з одного слухача на іншого, однак скрізь бачить тільки Сократа і його очі.

— Мужі афінські... розквіт міста... у наших руках... право голосувати... голосувати...

Аніт збивається й чує, як йому шепоче Лікон:

— Кінчай швидше!

Кількома пишномовними фразами Аніт закінчує дифірамп четвертій річниці визволення Афін від тиранів і запрошує народ на вечерю до Пританея, де всіх частуватимуть вином.

Корінні афіняни й переселенці сприймають це запрошення незвичайно холодно. Розчарований натовп розходиться. Знов самі лише обіцянки, і більш нічого.

Аніт сидить у залі ради й витирає чоло, з якого градом котиться піт.

— Тобі зле, Аніте?

— Скажи, ти бачив у натовпі Сократа? — відповідає запитанням Аніт.

— Не бачив, — відказує Лікон.

«Так. Він мені бреше. Він повинен був його бачити». Лікон окидає поглядом залу, щоб переконатись, чи вони залишилися тут самі.

— Ти віриш у те, про що недавно говорив? Ти віриш у новий розквіт Афін?

— А чому б і ні? — супить чоло Аніт.

— Ми тут самі, — сухо кидає Лікон.

Аніт присувається до нього ближче і стишує голос:

— Хіба я можу сказати народові, що ми ведемо його до розорення? Перікл і ми! Страшно навіть подумати! Ти хочеш, щоб я сказав народові, що в нашій казні свистить вітер? Що ми відчайдушно деремо податки з чужинців, з торговців і що навіть мита, яке збираємо в Піреї, не вистачає... — Аніт стежить за виразом Ліконового обличчя, і йому здається, що він бачить на ньому глузливу посмішку. — Ти хочеш, щоб я вилаяв тебе, бо ти ні в чому не допомагаєш нам, а, навпаки, підриваєш державу? — підхоплюється він.

Лікон підхоплюється й собі і спалахує:

— Що? Я підриваю державу?

— Ви, софісти, вже роками вимагаєте повної свободи. Нарешті ти її одержав. Хвилину тому ти сам чув, як на мене кричали люди. Хіба колись таке було? Хто знає, чи далеко від крику до нападу? Ви спершу гидували цими сільськими переселенцями і міськими злидарями теж, та коли підрахували, скільки їх, то почали запобігати перед ними і відразу вдалися до цих своїх обережних підбурювань: мовляв, що вимагає особа, на те вона й має право. І право, мовляв, на боці сильнішого. Клянуся всіма пекельними силами, нині всі плюють на закони. А що з цього? Разом з оцим набродом ви заявляєте, що підтримуєте демократію, а насправді йдете проти неї!

Лікон вирачує на Аніта очі:

— О Дію олімпійський! За що ти на мене так нападаєш, мій любий? Невже тільки ти один ревню дотримуєш наших законів?

— Що? — сердито кричить Аніт. — По-твому, я їх порушую?

Лікон глузливо посміхається:

— Тобі видніше. Але народ думає, що народовладдя означає піклування про людей.

Аніт верещить від обурення:

— А що я маю робити? Хіба я можу людям повернути їхню землю? Хай скажуть спасибі, що ми її в них купили, і вони одержали за неї бодай щось. Зрештою, Ліконе, ти теж придбав собі просторі лани.

Лікон самовпевнено починає вихвалитись:

— Мабуть, це діло варте похвали, еге ж? Я заклав там новий маєток, купив худобу, обробив землю, насадив оливи. Громада може нам, таким ліконам, як я, тільки дякувати, що ми обжили цю пустелю й що годуємо Афіни.

— Твоя правда, — схвально мовить Лікон. — Чого ж, у такому разі, ти від нас хочеш? Може, цих дармоїдів треба вигнати за міські брами? Це, по-твому, й була б турбота про народ? Але де взяти для них гроші, ти не можеш мені порадити? Хіба державна казна може нагодувати стільки голодних ротів?

Лікон усе ще зберігає добрий гумор:

— От бачиш! Ми вже підійшли до найголовнішого. В Афінах повно голодних людей, а ти кажеш, що не можеш для них нічого зробити. Дорожнеча зростає з кожним

днем, за все доводиться торгуватись, лихварі деруть за позички страшну лихву...

— Це що, натяк на те, що я дав тобі позичку? — уриває його розчервонілий від люті Аніт.— А хіба я не допоміг державі тим, що лани знову почали родити?

— Ну звичайно, дорогий друже,— солодєньким тоном мовить Лікон.— А чи знаєш ти, що мені знову будуть потрібні гроші? Я хочу прикупити трохи пасовиоєк.

Аніт морщить лоба:

— Це в інтересах держави, і я тобі позичу, Ліконе.— Він зітхає: — Повір, мені дуже боляче, що стільки наших громадян обертаються у звичайних поденників. Вони змушені найматись на найважчі роботи, і їм там доводиться ще гірше, ніж моїм рабам.

— Це справді сумно,— споважніло мовить Лікон.— Це вже в нашій природі, що ми, афіняни, поводимося з рабами лагідніше, ніж інші народи. Може, це й звучить дивно, проте з вільними громадянами справа дійсно стоїть погано! Я хочу тебе запитати. Як ти гадаєш? Чи не виступлять вони зрештою проти нас?

— Саме за це я найбільше й серджусь на вас, ораторів. Ви весь час носитеся тут із цією своєю софістикою. Що ви сієте між людьми? Щось корисне? Де там! Самі нарікання, зневіру, безнадію, відчай — ось що чути від вас. Кожному, хто вас слухає, ви замазують чорним очі, і він не бачить нічого, тільки цю безнадію. Ви здатні хіба руйнувати, а не створювати. Для вас не існує ніяких авторитетів. Куди ви так доведете Афіни? До розбрату, який колись знищить нас усіх.

Стомлений Аніт падає в крісло й замовкає. Та Лікон і далі стоїть над ним і поблажливо мовить:

— Не бери цього так близько до серця, Аніте. Але я хочу сказати, що найбільше з усіх саме ти вимахуєш софістикою в людей перед носом.— А сам думає: «Колись ми таки схопимо один одного за горлянки; поки що в нас інші клопоти».— Ти схвильований, мій дорогий Аніте. А через що? — теж удається він до софістики й сам собі сухо відповідає: — Та через те, що в натовпі ти побачив того, хто копає тобі яму, тобто Сократа.

Аніт здригається, відчувши в словах Лікона гірку правду:

— Що ти медеш, Ліконе? Ти, мабуть, хотів сказати: «Того, хто підриває твій авторитет, хто обзиває тебе

невігласом, хто бачить у твоєму синові запеклого розпусника», — а сказав: «Того, хто копає тобі яму?»!

Лікон сідає навпроти Аніта і приязно йому всміхається:

— Ну що ж, нічого іншого я тобі на це не скажу, хіба що можу повторити Сократову промову до голоти, яку я випадково підслухав. Сократ сказав: «Афінські мужі, я не математик і не економ, щоб зміг підрахувати, на яку суму розповніє казна громади й на яку суму за цей самий час розповніють капшуки деяких демагогів. Я простий чоловік, але доля обдарувала мене добрим зором — ви бачите мої великі опуклі очі?»

Від згадки про Сократові очі Аніт здригається. Лікон далі цитує Сократову промову:

— «Доля обдарувала мене також добрим слухом: я чую від демагогів, що вони обіцяють народові, а потім від народу, що вони із своїх обіцянок виконали. Я кріт, який риє під землею. Я грім, який б'є у високі дерева. Я вітер, який розганяє туман, куряву й хмари і очищає повітря. Не моя вина в тому, що деякі люди бояться вітру і грому. Я вчу вас, мої дорогі, бачити й чути, але водночас навчаю вас також мистецтва думати й порівнювати!»

Аніт будь-що намагається вдати із себе спокійного. А Лікон веде далі:

— Це було зовсім недавно в кварталі Керамік, де Сократ промовляв перед гончарями. Я вислухав тільки кінець його промови й побачив, як подіяла вона на дрібних ремісників, котрим нині теж живеться не солодко.

— І про що ж він говорив? — не втримавшись, питає Аніт.

Удавано байдужим тоном Лікон далі снує свою брехню:

— Уяви собі, про тебе. Мовляв, твій син веде марнотратне життя, наче той царевич, а тим часом він — син звичайного чинбаря, незвичайного хіба тільки тим, що його кишеня повна срібла.

— Що він від мене хоче? — обурено кричить Аніт. — Може, через те, що в Афінах повно жебраків, я теж повинен піти з торбою? Може, через те, що в Афінах повно ледарів, я повинен занехаяти своє чинбарство й піти до них на смітник? Може, я повинен відпустити на волю своїх рабів і збільшити кількість бідаків, яким ніде й грому прихилити? Може, я повинен покинути свій дім і спати з усяким набродом у вошивих барлогах, де повно мишей і щурів?

— Ох, як легко тебе можна розпалити, мій дорогий Аніте. Я кажу тільки те, що чув. Я не хотів тебе образити...

— Ти, може, й ні. Але тут є цей мандрівний базіка Сократ, і він хоче мене знищити! Розтоптати, вирвати з мого тіла печінку... І я проти нього, улюбленця народу, безсилий.

Лікон внизає плечима, роздратовано махнув рукою і підвівся:

— Час уже йти на свято до людей.

Аніт провів долонями по заклопотаному обличчю, перекинув через ліве плече краєчок свого святкового плаща і вийшов перший.

Вони проходять стоєю, потім через агору. Недалеко від них під колоною стоїть кремезний, босий, лисий чоловік у поношеному гіматії і промовляє до купки людей. Аніт здригається і змінює напрямок. Та за хвилину він знов помічає босого, кремезного й лисого старигана, який промовляє до іншої купки людей. Аніт вагається, куди йому податися далі. Потім безпорадно зупиняється й звертається до Лікона:

— Давай і ми послухаємо, що ж це за таке славетне повивальне мистецтво.

Вони ватуляють обличчя плащами і слухають. У колонаді ввучить дужий голос:

— Я кріт, який риє під землею. Я трім, який б'є у високі дерева. Я вітер, який розганяє туман і очищає повітря. Чому, афінські мужі, деякі люди б'ються вітру і прому?

Оратор несподівано повертає своє обличчя, і Аніт пере-свідчується, що хоч цей чоловік і промовляє словами Сократа, він — не Сократ.

5

Поснідавши, Сократ подився до тімнасія Академа, де він часто бесідував з друзями і сперечався з ворогами.

Він поминув квартал Лімни, біля театру Діоніса зупинився й замислився. «Скільки це вже років минуло відтоді, як Арістофан висміяв мене в «Хмарах» і зробив з мене софіста? Двадцять чотири. Багато що змінилося за цей час — від «Хмар» до нинішніх туч. Скільки бур прошуміло над Афінами! Скільки друзів я вже втратив! Мій Алквіаде,

як кровоточило мое серце через твою звивисту дорогу й жахливий кінець. Та й інші улюбленці теж — Перікл, Анаксагор, Евріпід, яких Аїд покликав до Елізія, від'їзд Ксенофонта до Персії. Афіни вже навіки втратили цих людей. Тільки я, старий дід, ще лишаюся з ними, ще блукаю вулицями й проповідую свою науку, прагнучи тільки одного — змінити і вдосконалити людину. Невже це справді так багато, що мені так мало з цього вдається?»

Він рушив далі. Та тієї ж миті в ньому озвався голос: даймоніон застерігав його, щоб він не йшов до Академії.

Сократ зупинився. «Чому? Клянусь усіма псами, я щось передчуваю. Невже там на мене чигає небезпека? Може, настала вже моя черга?»

А зрештою, чому б і ні? Але чи сказав я вже все, що хотів? Що хотів — мабуть, так. Але чи сказав я все, що повинен був сказати? Багато чого, сказаного колись, діє нині ще ефективніше й не втратить своєї актуальності також і в майбутньому. Час — неблаганний рахівник: він постійно стежить і спостерігає за тим, що вже зроблено і що ще залишилося зробити. Мені залишилося зробити ще багато, дуже багато. — Він наддав ходи. — Треба знову витягти на світло те, про що я говорив, однак досі не виконав».

Він поминув агору, Стою Пейкілу і дромом, священною дорогою, попрямував до Діпілонської брами. Опинившись за мурами міста, звернув до Академії. До неї лишалося вже буквально кілька кроків, коли в ньому знов озвався даймоніон. «Не ходи туди!» Він уже хотів був зупинитися, та раптом побачив Мелета й Анітового сина, які стояли біля брами Академії й шанобливо вітали його. Він теж за-йшов у браму.

Яку зустріч приготували йому Лікон та його приборчаники! Підслесливий захват, догідлива радість, оплески.

Він привітався із своїми друзями. Навіть не помітив, які вони схвильовані й бліді. Не помітив, як Лікон, Анітів син, Мелет і учень Антіфонта Спекіон нишком домовляються, хто за ким буде промовляти.

На лису Сократову голову градом сиплються компліменти, високомовні слова похвали й підлабузництва.

Оратор Лікон промовляє про те, що перевага Сократа над усіма афінськими мужами незаперечна, бо його слова не ровходяться в діями. Син Аніта, лукавий, розбещений юнак, який погруз у розпусті, говорить напочатку правдиві речі: в той час, коли багато хто бере великі гроші за

мізерне повчання, як досягти особистого успіху, Сократ задарма роздає всім свою мудрість, підтверджену дельфійським оракулом. Навіть тих, кому це байдуже, він навчає, як їм удосконалитись і досягти щастя.

Платон уважно стежить за тим, про що тут промовляють, хто промовляє і як промовляє, і його поймає дедалі більша тривога. Він бачить, як Лікон підморгує Спекіону, новітньому софістові й ворогові Сократа, такому ж запеклому, як колись був його вчитель Антіфонт, і той бере слово з солоденькою усмішечкою. Напад починає з удаваного співчуття: -

— Бачиш, Сократе, все ж таки знайшлися невдячні, які не зважили на твою щедрість і один за одним повторюють, що коли навіть ти не цінуєш свої поради, то, виходить, вони зовсім нічого не варті.

— Але ти, Спекіоне, забув сказати, для кого вони нічого не варті. Для тих, з ким я бесідую, для мене чи для Афінів? Для мене важливо, щоб якомога більше моїх учнів або однодумців засвоїло ті чесноти, на яких базується щастя сім'ї і громади, — відповів Сократ. — Невже ти справді думаєш, що збільшувати кількість освічених мужів — річ непотрібна й нічого не варта?

— Клянусь Зевсом, я так не думаю! — вигукнув Спекіон. — Я тільки повторив те, що говорять інші.

— Ти повторив це тому, що сам у цьому сумнівався. До твого відома й до відома всіх інших, я не беру плати ні в кого за науку, бо не продаюся. — Він не звернув уваги на те, що Спекіона аж пересмикнуло від цих слів, і він далі: — Я не хочу обернутись у раба, який змушений розмовляти з тим, хто йому заплатить. Я хочу бути вільним. Хочу вільно бесідувати з друзями, хочу спільно з ними шукати й засвоювати те, що робить людину досконалішою. Платою для мене є свідомість того, що я примножую кількість ідеальних мужів.

Мелет перекинув краєчок хлам'яса через плече й визивно глянув на Сократа:

— Ти чим хочеш сказати, що ті, хто навчається у софістів за гроші, не дбають про чесноти й досконалість афінських мужів і що для них головна тільки особиста користь? Тобі не здається, що таким твердженням ти ображаєш софістів, їхніх учнів і багатьох присутніх тут? Якщо ти навчаєш задурно і не вважаєш себе рабом, то, виходить, рабами вважаєш цих учителів мудрості, а їхніх учнів — рабовласниками.

Першого удару завдано з несподіваною силою. Сократові друзі злякано вп'ялися очима в свого учителя. Він спокійно відповів:

— Той, хто бере у когось гроші, змушений робити те, за що йому заплачено. Чи, може, це не так?

Лікон пригладив долонею бороду, щетинясту, мов в'язка хмизу, владно махнув рукою, але раптом схаменувся і скривив тонкі губи у фарисейській посмішці:

— Ніхто з нас не може зрівнятися у скромності з Сократом. Він — найскромніша людина під сонцем. Не бере ні від кого грошей, щоб не обернутись у його раба, а сам тим часом задовольняється такою їжею, таким питвом і одягом, що ними ніхто не зміг би задовольнити навіть раба. Навіть я, — признаюся в цьому тут перед усіма, — не зміг би зменшити свої потреби до рівня, необхідного для раба. — Він єхидно посміхнувся: — Я не вмію ходити босий, напівголий, голодний, спраглий...

Мелет, Аніт і Спекіон злісно засміялися.

Та Сократ усе ще зберігав добрий гумор.

— Багато хто вважає, що почуття задоволення й блаженства — а хто не прагне звідати цього почуття? — залежить від багатства й розкоші. А я вважаю, що не потребувати зовсім нічого — це божественно. Потребувати якнайменше — дуже близьке до цього почуття. А те, що найближче до божественного, — найближче і найдосконалішій людині.

— Чудово! — пролунали голоси схвалення.

— Чудово! — прошепотів Лікон Мелетові. — Він сам лізе в пастку, в яку ми хочемо його загнати. Починай тепер ти, Мелете. Підними мене на глузи.

Мелет розвів руками:

— Бачиш, дорогий Ліконе, якого тобі завдано удару? Горе тобі! Виходить, від найдосконалішої людини ти віддалений найбільше. Роззуй швидко сандалі, скинь свій хлам, щоб більше ані миті не лишатися в цьому ганебному стані.

— А мені що робити, Сократе? — з удаваною невинністю запитав Аніт-молодший. — Може, мені роздягтися догола? Я теж хочу наблизитись до божественного.

— Ти вже дуже близько від нього, мій любий, — мовив Лікон. — Вже майже торкаєшся його, бо Сократа, єдиного з-поміж нас, навідує бог і розмовляє з ним. А розмовляти з богом може, в свою чергу, тільки бог! — вигукнув він. Удар цей був нещадний, і в Сократа на мить аж в очах

потьмарилося. Він ще ширше розставив ноги, щоб не впасти. Всі довкола принишкли й напружено застигли від недвозначного звинувачення Лікона. Сократ раптом зрозумів, що опинився серед ворогів, які прагнуть значно більшого, ніж просто спаплюжити його й висміяти.

Тишу порушив Мелет:

— О Дію, як це зрозуміти? Найскромніша людина під сонцем — і бог?! — вигукнув він раптом з удаваним жахом.

— Це був просто жарт, друзі,— заспокійливо мовив Лікон.

— Не зовсім, Ліконе,— озвався Спекіон.— Я хочу запитати: хто з людей може похвалитись, що він регулярно спілкується з демоном — ой, даруйте! Я хотів сказати — з даймоніоном.— Спекіон окинув присутніх своїми зеленими, холодними очима.— Чи є хоч один такий серед вас? — І хвилину почекав.— Немає! Я в захваті від тебе, Сократе! Я боюсь навіть висловити те, про що ми всі тут думаємо: боюсь, щоб мене не покарали боги, якщо ти з ними в такій близькій дружбі. Навіть більше — я боюся, щоб мене, бува, не засудили на смерть за те, що я не визнаю твою божественність...

— Це підло, Спекіоне! Ти все перевертаєш з ніг на голову, перекручуєш і обертаєш проти Сократа! — обурено вигукнув Платон.

— Хто цей юнак? — Спекіон удає, ніби не знає його.— Ах, так, це небіж святої пам'яті кривавого Критія...

— Це ще більша підлість! — вигукнув Критон.— Ти робиш честь своєму вчителю Антіфонтіві, навіть перевершуєш його. Але гляди, щоб ти не перевершив його і в долі й не потрапив катові до рук ще раніше, ніж він.

Спекіон і Лікон хочуть накинутись на Критона, та Антісфен виявляється спритнішим і кидається на допомогу йому й Сократові водночас:

— Гляньте, як поводить ся епігон софістів! Це вже не аматор мудрості, це вже аматор перекручування. Що не слово, то навиворіт! А яка мета всього цього?

Сократ ступнув крок уперед:

— Заспокойся, мій любий, і дозволь Спекіонові сказати те, що він хоче, бо таке словесне штукарство до певної міри навіть цікаве. Ми наочно зможемо пересвідчитися, що таке софістика. Говори далі, прошу тебе, Спекіоне.

Спекіон примружує свої зелені очі:

— Я більше нічого не скажу, Сократе! Але я хвчу запитати тебе ще про одну річ. Дай мені відповідь на таке запитання: це правда, що ти запроваджуєш в Афінах нову релігію?

Сократові друзі здригнулися від страху, а вороги ще більше напружились. Запала глибока тиша. В Сократа від цього запитання аж морозом сипнуло поза спиною. Він розуміє, що попався в наставлені сильця. Його опуклі очі неприродно блищать і бігають по натовпу. Він бачить перед собою обличчя: дружні, пойняті жахом, і ворожі, на яких застиг вираз злорадного глузування та очікування, чи виборсається він з наставлених тенет? Напруживши всю силу волі, Сократ здолав хвилювання й настільки опанував свої почуття, що в голосі його чути дедалі певніші й спокійніші нотки:

— Я радий, мій любий, що ти висловив те, що незрозуміле для тебе і, очевидно, для декого з присутніх тут. Подумаймо, друзі, скільки істот, які живуть на землі, у воді і в повітрі, створили боги. І лише одну людину вони створили за власною подобою. Дали їй досконале тіло, та що там тіло — вони дали їй душу, скарб над усі скарби. Лише людина, хоч вона й смертна, живе на світі, як безсмертні боги. Людські почуття, а з ними й людський розум здатні творити. І вони творять не лише корисні речі для щоденного вжитку, а й мистецькі речі із слів, думок, з мармуру, барв, тонів, з голосу, із світла і тіні...

Радісні вигуки друзів супроводжують Сократові слова. Але зашморг дедалі болісніше впивається йому в горло.

— Це слід зрозуміти так, що Сократ ставить людину на рівень бога? — питає Лікон.

— Нічого такого він не сказав! — протестує Антісфен.

— Ти крутиш словами, як гадюка хвостом! — обурено вигукує Аполлodor.

— Це допит, а не розмова! — гнівно кричить Федон.

Лікон задоволено посміхається:

— Допит? До чого тут це слово? Чого ви боїтеся, дорогі мої сократики? Адже в нас давно панує необмежена свобода слова. Цілий світ нас за це хвалить. А ви відчуваєте нині такий самий страх, як за доби тиранії. Чому?

Сократ тим часом щільно загортається в плащ, ніби хоче затулитись ним від нових випадів. Потім, побачивши, що очі присутніх спрямовані на нього, збирає всю силу своєї волі й мовить:

— Деякі люди помиляються, вважаючи, що добре знаються на всіх людських речах і що їм уже немає потреби над ними замислюватись. Мені здається, що боги дали людині змогу виправляти все, керуючись власним пізнанням. Через те треба дбати про людський розум і вести його до пізнання, що корисне, а що ні, що чеснотливе, а що ні. Та перш за все людина повинна пізнати саму себе. Лише тоді зможе вона сказати, чи здатна до тієї або іншої праці, до виконання довіреного їй завдання або якоїсь іншої діяльності, перед якою її може поставити життя.— Сократові легше стало дихати, голос його зміцнів: — Погляд, спрямований у глиб своєї душі, такий же необхідний, як і погляд, спрямований на довколишній світ. Людина повинна прислухатися до самої себе, щоб чути той внутрішній голос, яким до неї промовляє те божественне, що є в ній, і застерігає її від небезпеки, в яку вона ладна сліпо кинутись. Цей голос у мені — то не лише мій привілей, мій дар. Мій привілей полягає, мабуть, тільки в тому, що я володію тонким слухом і вмію уважно слухати...

Рух серед Сократових друзів означає, що вони його уважно слухають, проте напруження не спадає ні на мить. Мелет пошепки питає Лікона, як, власне, слід розуміти слова Сократа про даймоніон: «Це тільки його привілей чи, може, той даймоніон відвідує і всіх нас?» Лікон хитає вузькою головою: «Не знаю». Мелет пошепки питає далі: «Чи не закликає цим Сократ усіх присутніх тут до того, щоб вони теж визнали його нову релігію?»

Лікон кістлявими пальцями впирається йому в плече:

— Ти висловив цінну думку, Мелете. Але годі вже про цей його даймоніон; Сократ наговорив нам про нього більше, ніж треба.

Сердито глянувши на Спекіона, він щось шепнув йому на вухо, і той відразу ж запитав Сократа:

— Виходить, людина і сама не знає, що корисне й чеснотливе?

Лікон робить умовний знак, і з усіх боків на Сократа сиплються запитання інших Ліконових друзів та однодумців:

— Виходить, кожен, хто не є учнем велемудрого Сократа, — невіглас і кидатиметься в вогонь або зі скелі в море, як самогубець чи божевільний?

То тут, то там озивається сміх. Якийсь юнак, що прийшов сюди добити Сократа і винести звідси бодай крихту сумнівної слави, екзальтовано вигукує:

— Без нього ми сини загибелі і...

Лікон різко уриває його:

— Тихо, друзі! Я не дозволяю вам глузувати так з людьми, гідної пошани всіх еллінів! — І обертається до Сократа: — Нас цікавить,— вагу своїх слів він підсилює загадковою множиною,— нас цікавить, що Сократ думає про мужів, які очолюють громаду. Чи знають вони, що корисне, а що чеснотливе, хоч ніколи й не були твоїми учнями, Сократе?

Слухачі хвилюються. В них таке відчуття, ніби Сократ приречений. Та Сократ уже здолав у собі переляк і кидає весело, як він це робить завжди, коли змушений давати відсіч суперникові:

— Чи знаєте ви, друзі, що таке сумління? Мені здається, це слово придумав і пустив в обіг мій улюблений Евріпід. Я ціную це поняття з кожним днем чимраз більше і звертаюся з закликком до тих, кого Лікон означив словом «ми», щоб вони самі звернулись до свого сумління. І коли вони ще сьогодні не знають, що чеснотливе й корисне для громади, хоч я проповідую це на вулицях Афін уже п'ять десятиліть, то я охоче повторю їм це знову. Я знаю, що серед проведарів народу — демагогів — є й такі,— тут Сократ спрямував на Лікона погляд своїх опуклих очей,— хто вміє знаменито промовляти й намагається уміло підібраними словами здобути у народу любов. Однак ораторське мистецтво без усвідомлення того, що для громади корисне, стає для неї некорисним, фальшивим і шкідливим.

Вигуки схвалення лунають частіше, ніж вигуки обурення. Сократ розпалюється дедалі дужче, перестає остерігатися й підносить голос:

— Демагог повинен бути мечем і списом народу, щоб зміг вибороти йому достойне життя. Той, хто хоче принести користь громаді, повинен думати про користь для громади, а не про свою власну вигоду.

Буря схвальних вигуків проривається і в лави Сократових противників.

Мелет заспокоює гамір, підносить угору руку і кричить:

— Тихше! Тихше! Зараз промовлятиме демагог Лікон!

Лікон жде, поки натовп заспокоїться остаточно, і, коли відновляється напружена тиша, говорить підкреслено поважно:

— Якщо ти це стверджуєш, то ти, мабуть, переконаний, що нинішні правителі дбають більше про зиск для

себе, ніж для Афін, і що це робить передусім голова демократичної партії Аніт...

Він навмисне робить паузу. Западає коротка тиша, потім лунає ущипливе запитання Сократа:

— Невже ти, Ліконе, підозрюєш у таких бридких речах нашого благодійника Аніта?

Сократові друзі вибухають реготом. Обличчя Лікона сіріє й набирає попелястого відтінку.

— Це ти його підозрюєш! — вигукує він.

— Я не назвав, любий Ліконе, ні Анітового, ні твого імені.

Сміх вибухнув серед Сократових прихильників, які знають, що Лікон здатний на все, навіть на те, що відверто спрямоване проти демократичних Афін.

Сократ переходить у наступ:

— Невже ти такий сліпий, Ліконе, що не бачиш, чи в нашій громаді все гаразд? Заради богині справедливості, заради богині Діке, до якої ми найчастіше звертаємося, скажи, чи тут поліпшується бодай що-небудь, чи, навпаки, все йде до занепаду?

Хор голосів із натовпу відповідає:

— До занепаду! До занепаду!

Слухачі підтримують Сократа, а не Лікона. Складається враження, що вони заганяють Лікона в глухий кут і що цей турнір от-от закінчиться Сократовою перемогою.

Лікон зблід, щоки його позападали, але він підносить угору спершу руку, а потім і голос:

— Ти чуєш, Сократе?! Ти чуєш, як своїми нерозумними словами підбурюєш і розкладаєш народ? Чи розумієш ти, дорогий мій,— не лякайся цього слова, я кажу щирю правду, й не маю на оці тебе образити, бо за правду ніколи не ображаються, правда завжди і всім помагає,— чи розумієш ти, Сократе, що не виховуєш у нашої молоді чеснотливості, а, навпаки, псуєш її?

Навіть Аніт-мрлодший, Мелет і Спекіон здивовані Ліконовою спритністю, і їхнє захоплення софістикою, яка здатна добро знищувати злом, зросло ще більше.

— Я боюсь за Сократа,— каже тихо Аполлodor Крітонові.

— А я боюсь за Афіні,— почувши це, голосно відповідає Сократ.

Аніт-молодший і поет Мелет увійшли до дому кохання.

— Вітаю тебе, коханцю царівни Псіхеї! — звернувся Аніт до статуетки Ероса. — Кланяюсь тобі, хоч безбожник Сократ понизив тебе з бога... до даймоніона! Гей, Демонассо! — гукнув він володарці раю Афродіти. — Ми хочемо принести Еросові жертву!

Демонасса подала гостям букет олеандрового цвіту для жертвоприношення.

— На честь ваших відвідин, дорогі мої гості, я, як завжди, вшаную Афродіту. — Вона підійшла до статуї богині й у мисочці біля її кам'яних стіп запалила шматочки арабської живиці.

Всадивши гостей, Демонасса плеснула в долоні. Розхилилася важка завіса, і одна за одною почали виходити дівчата — окраса цього дому.

— Сім зірок першої величини на нічному небі Афін! — хвальковито проголосила Демонасса.

— Сім зірок, мов блукаючі вогні, обертаються навколо твого обличчя. О Демонассо! Своєю красою ти затьмарюєш будь-які зірки! Ти гарна, проте недосяжна... — галантно зімпровізував Мелет.

Аніт примруженими очима стежив за Демонассою. Зненацька в образі цієї чарівної зрілої жінки перед ним постала чарівниця Кірка, яка приймала колись на своєму острові Одиссея, царя Ітаки.

«Кірка. Кірка, дочка бога сонця Геліуса. Недавно я чув ім'я цієї чарівниці. Коли? Від кого? Ага, згадав! Від Сократа, людини, заради якої я притяг сюди цього осла-віршомаза».

Мелет невдоволеним жестом відсилає геть першу дівчину, яка почала до нього лащитись:

— Ні. Ця мене не хвилює. Наступна!

Нееру, дочку пустелі, дівчину-вогонь, чорний жар, він залишив біля себе. Тремтячи від жадання, вигукнув:

— Ця буде моя, ти не заперечуєш?

Аніт зневажав цього дармоїда, який уже не один рік жив за рахунок його батька, навіть не усвідомлюючи, що він теж не далеко від нього відкотився, проте кращого товариша для гулянок, ніж Мелет, не міг і бажати.

— Ні. Неера буде моя, — заперечив він.

Згадка про Сократа підказала йому одну ідею. Він ви-йшов до задніх кімнат, де орудували раби-євнухи, і швидко повернувся, загорнений у довгий плащ.

— Мені щось холодно,— сказав він.

Мелет тим часом пильно придивлявся до дівчат і нарешті вибрав собі Харіну, жовто-золоту левицю з розкішними принадами.

Аніт починає свою гру — удає з себе невдоволеного.

— Ти що, погано сьогодні виспався, дорогий мій? — стурбовано питає Мелет, але його більше хвилюють утіхи Афродітиного раю, аніж стан Аніта.— В тебе кепський настрій?

— Навпаки! Клянусь Дієм, у мене сьогодні настроїв просто чудовий. Ти навіть уявити собі не можеш, який він чудовий!

Аніт скинув плащ і залишився в блузі з грубого подотна, яку носять раби. Не звертаючи уваги на присутніх, він роззув також сандалі.

— Це зайва розпещеність — надягати на шкіру ще одну шкіру,— сказав він.

Мелет здивовано стежив за ним. Блуза з грубого полотна? І босий? Що це за витівки багача?

Господиня дому тим часом запропонувала гостям дороги ласощі. Аніт розкинувся в кріслі і простяг поперед себе босі ноги:

— Черепуховий суп? Ні в якому разі! І печене ягня у вині теж. Оселедець з капарцями? Телятина з пряною підливою? Яйця з ікрою по-скіфськи? Не хочу навіть дивитись!

— Ти що, переїв? А може, в тебе не варить шлунок? — питає Мелет, який уже не може діддатись, коли сяде до столу.

— Навпаки. Я голодний, як вовк. І зовсім не скажусь на шлунок. Через те прошу,— і він обернувся до Демонасси,— всім подати козячого сиру та ячмінних коржів.

— Що ти верзеш? — дивується Мелет.

— Дорогий гостю! — сказала Демонасса.— У мене ще є гостро приправлений паштет із печінки з трюфелями й мигдалем...

— Ні, ні, ніяких збудників! — заперечив Аніт.

Мелета охоплює гнів. «Погляньте на цього негідника! Пригощає,— а нікого не спитав, що хто бажає».

— В такому разі, виходить, ми сьогодні нічого не їстимем,— сердито каже Мелет.

— В такому разі, виходить, що переїв скоріше ти і що не варить твій шунок, коли тобі треба збуджувати свій апетит і ти хочеш їсти тільки те, що шкодить тілу й душі. Будь така ласкава, мила Демонассо, і накажи принести те, що я замовив, а саме: козячий сир і коржі.

Дівчата звабливо усміхаються Анітові, але їхні усмішки з домішкою гіркоти: що це з ним сталося? Вичерпалися батькові драхми?

Та вони розчаровуються ще більше, коли замовлені страви опиняються на столі. Неохоче відщипують по шматочку від коржа і сиру, перевертають їх у роті, але не можуть проковтнути, бо з кухні струмують приємні пахощі печені й гострих підлив. Аніт, однак, смачно прицмокує і хвалить сир та корж:

— Як смачно! Як здорово! Як легко після цього спатиметься!

«Чому він з нами сьогодні так поводитьсь? — думає Неера. — І які злі в нього очі. Кохатися з ним сьогодні буде невелика втіха, та доведеться прикидатись, бо інакше він мене замучить».

— Чому сьогодні все так скромно, мій дорогий? Чому ти позбавляєш себе цієї насолоди? — питає в Аніта Демонасса.

— Ти помиляєшся, дорога моя господине. Я ласую сьогодні, як ніколи. Будь така ласкава, подай нам іще джерельної води.

Мелет люто грюкає кулаком по столу:

— Ти забуваєш, де ми, дорогий Аніте! Накажи подати сюди вина! Хіоського, як завжди!

— Що це з тобою коїться, Мелете? — забідкався Аніт. — У яку прірву ти падаєш? Спершу збудливі страви, тепер п'янке вино, а потім, мабуть, ти захочеш ще й голу дівку в обійми?

Всі вирячили на нього очі, мов на божевільного. Та Аніт із запалом веде далі:

— Згадай про чарівницю Кірку, яка напоїла Одисеевих друзів чарівним питвом — а то ж було не що інше, як п'янке вино! — і пригощала їх ласощами з чарівним зіллям, аж поки вони всі обернулися у свиней.

Демонасса ображено підвелася:

— То виходить, я — Кірка? — вигукнула вона й кивнула дівчатам, щоб ті теж підводились.

Яскраве світло ламп просвітило крізь прозору тканину їхні пишні принади.

Мелет більше не міг витримувати цієї муки. Він схопив Демонассу за руку:

— Будь нашою чародійною Кіркою, красуне! Сп'яни нас! Нагодуй! Дай нам своїх найвродливіших дівчат! Якщо мій добродійник і друг відмовляється нині від утіх, я сам дам вам їх. Поглянь-но на цю золоту застібку, Кірको. Я даю тобі її під заставу й замовляю все, що ти нам щойно пропонувала. Краще стати кабаном Кірки після цих ласощів і солодких утіх, аніж відмовляти собі, наче той жебрак.— Він знову садовить за стіл дівчат і жадібно їх обмацує:— Що ви скажете на це, мої гарненькі льошки? Поласуйте зі мною пряним паштетом, печеним ягням, фаршированими вальдшнепами й хіоським вином?— І хрюкає, мов той кабан.— Ви створені для солодкого життя кабанчиків чи для гіркого життя песимістів?

Дівчата входять у гру й вищать, наче підсвинки:

— Для солодкого, для солодкого!

Мелет обертається до Аніта:

— Ти чуєш? Не приймати того, що людині дають Деметра й Діоніс,— на це здатен хіба що блюзнір і божевільний!

— І більше ніхто? — запитав Аніт чужим голосом, підвівся і пішов перевальцем по кімнаті, чалапаючи по мозаїчній підлозі босими ступнями. Коли йому й тепер ніхто нічого не відповів, він сказав:— А чи знаєте ви, дорогі мої, що поміркованість треба дотримувати і в домі Афродіти?!

— Сократ! — вигукнув Мелет, і всі заплодували.— Ну й комедіант же ти, Аніте. Як ти нас розіграв! Притягти Сократа з його поміркованістю до дому втіх! — Мелет зареготав, стиснув в обіймах золотокошу Харіну й почав її цілувати.

— Нещасний! — закричав Аніт, усе ще наслідуючи Сократа.— Що ти робиш? Ти п'єш отруту з її вуст!

— Клянуся: Гераклом! — вигукнув Мелет.— Ти приписуєш цілункові страшну силу! О Сократе!

— Хіба ти не знаєш, що отруйні павуки, менші навіть, ніж пів-обола, якщо присмокчуться до тіла людини, можуть її убити? Хіба ти не знаєш, що ця bestія, яка називається жінкою, страшніша, ніж отруйний павук, бо дотик її вуст доводить тебе до шаленства? Тікай, рятуйся від нього, поки не пізно, як це роблю я! — Аніт завзято вириває Харіну в Мелета з обіймів.— Геть ніжності! — кричить він.— Яке розпутство! Всім дівчатам зараз же вийти геть!

Але в справу нарешті втручається Демонасса. Тонем, який не терпить заперечень, вона мовить:

— Ти дозволиш мені, дорогий Аніте, закінчити нашу сьогоднішню зустріч інакше? Харіно! Подай-но гостям їхні хламиси й проведи-но їх до воріт!

— Люба, дорога Демонассо, невже й тебе мені вдалося обдурити? — засміявся Аніт уже своїм власним сміхом. А потім обернувся до решти присутніх: — Отже, всі ви повірили в те, що Сократові, який прагне змінити людей, вдалося й мене обернути у цнотливого юнака?! — Аніт заходив по кімнаті: — Отже, ви повірили, що відтепер я почну відмовляти собі в утіхах, розкоші й одягатимусь мов злидень? Що з мене Сократ зробив такого ж недолугого сухаря, як з Антісфена? Чи, може, другого Платона, який, хоч він ще й молодий, поводитьсь, наче старий дід? А може, ви думаєте, що коли Сімон шліфує свій зад на шевській тринозі, то і я повинен чинбарити і шкребти смердючі шкури? — Аніт скинув блузу, під якою в нього був рожевий шовковий хітон. Потім розкинув руки, як це часто робив його батько, немовби хотів обняти всіх, хто тут був: — Не бійтеся, мої дорогенькі! Я в Сократа не вдався. Я належу до тих, кого він зіпсував. Дивіться на мене, коли хочете побачити, як Сократ псує молодь! Цей старий буркотун доти втовкмачував мені ту свою арете, що я нарешті вирішив чинити все навпаки.

— Гарний наслідок зусиль старого шкарбана! — усміхається Мелет.

Аніт хвальковито веде далі:

— Почнемо наш бенкет! Несіть сюди всі ласощі! І миску для блювання теж! Ми повинні поїштувати всього! Навіщо така скупість — тільки по одній дівчині на брата? Не одну, а три на ніч кожному з нас! Ох, скромний дідугане, сьогодні ми цю твою софросюне пустимо на повен рух! Я всіх вас частую!

Аніт бере від Демонасси золоту застібку й повертає її Мелетові.

Мелет обіймає друга:

— Нарешті Аніт знову став Анітом. У мене вже зовсім пересохло в горлі. І я маю апетит на печеню й на Харіну, — дедалі розпалюється він.

— Зажди хвилинку. Дорога Демонассо, звели приготувати частування, гідне нас і тебе, а ми з Мелетом тим часом підемо понюхаємо, як пахнуть лілії в твоєму перистиді.

— Але я... туди не хочу! — запротестував Мелет. — До чого ці зволікання?

Аніт мовчки взяв його під руку, вийшов у перистиль і підвів до кам'яної лави.

— Чого ти мене сюди ведеш? — нетерпляче вигукнув Мелет.

— Ти пригадуєш, що Сократ казав у гімнасії Академа про мого батька?

— Ще б пак! Цей дідуган там при всіх насміхався з нього. — Мелет стишив голос: — Твій батько мовчатиме?

— Мовчатиме? — здивовано перепитав Аніт. — Ніхто з нас, із кого глузують, не може мовчати, і ти, Мелете, також.

— Я? А хіба з мене хтось глузує?

— Найбільше з-поміж нас усіх, друже. Сократ висміює тебе як поета, глузує з твого таланту.

— Ти кажеш правду. Це так. Він знущається з мене.

— Хоч і не має на це підстав! — вигукнув Аніт. — Я не вважаю себе знавцем поезії, однак усе ж таки дещо в ній тямлю, хоча б настільки, щоб міг спокійно твердити, що ти, мій Мелете, прокладаєш у грецькому віршуванні новий напрям. Твої вірші, — я кажу це цілком широко, — такі особливі й такі незвичайні, що їх не всі навіть можуть зрозуміти. Їхній глибокий зміст здатні збагнути тільки найосвіченіші, ти, ти, мудрагелю! — Він погрозив Мелетові. — Я дивуюсь, яке багатозначне тлумачення допускають твої вірші.

— Ну що ти! — зніяковіло мовить Мелет.

Та Аніт провадить ще наполегливіше:

— Ти признався мені, що хочеш досягти в поезії значно більшого, ніж старезний Гомер, Алкей чи Сапфо. То невже ти дозволиш, щоб ці твої титанічні зусилля публічно висміював Сократ?!

Мелет від обурення не може й слова вимовити. Іншим разом він сказав би, що хотів би почути про себе з вуст людей, через те говорить нині, що думає про себе сам:

— Я сумніваюсь, я... Аніте, адже ти мені друг чи ні?

Аніт засміявся й потер пальці правої руки:

— А хіба я не даю тобі для цього достатньо підстав?

— Даєш, даєш, Аніте, — квалливо відповів Мелет, — і тому я знову відкриваюсь перед тобою. Я люблю пробувати в тій царині, де до мене ще ніхто нічого не робив. Я цим пишаюсь. Я мушу відкинути все старе, те, що до

мене вже тут було, інакше не можна, але, клянуся зміями Лаокоона, я не знаю, як зробити, щоб здивувати своїх слухачів. А втім, просто їх здивувати замало. Їх треба приголомшити! Інакше все це ні до чого. Зажди! Не вставай! Дозволь мені закінчити свою думку! Ми нині керуємось ученням софістів — перевертати все догори ногами, як це роблять вони самі. Мої вірші — це спроба спроби. Тобі здається, що в них є щось гарне? Ти помиляєшся! Вони бридкі... Тобі здається, що в них є щось бридке? Ти помиляєшся! Я навіть у бридкому хочу побачити красу. Застиглі цінності? Ні! Тільки найнезвичніше, найнеприродніше! Я люблю хаос! У ліриці, в драмі — скрізь. Я весь час мізкую, шукаю, однак відчуваю: те, що в мене виходить, — іще не те справжнє, не те щасливе, не те велике... — Мелет сумно зітхнув, голос його затремтів: — Ти кажеш мені, що мої вірші дотепні. Але я, не гнівайся, у це не вірю. Я бачу свою бридню очима цього страшного старця, а не своїми й не твоїми, Аніте, бо ти до мене надто поблажливий.

Аніт напружено слухає, затамувавши віддих. Від цього поетового зізнання йому робиться страшно, і він відчуває, що доля ще міцніше зв'язує Мелета з їхньою сім'єю.

— Дорогий Мелете, — мовить він, хоч про вірші Мелета іще гіршої думки, ніж Сократ і сам Мелет, разом узяті, — чому ти так тяжко переживаєш те, що про тебе говорить ворог, і не радієш із того, як тебе хвалить друг?

— Я, Аніте, чую весь час тільки його голос. Він постійно звучить у моїх вухах, — усе ще не може заспокоїтись Мелет.

— Сократ — злий геній! — спалахнув Аніт. — У нього лихе око. Через те він і має над тобою таку владу. Він хотів би поширити свою владу й на мого батька та на багатьох інших з нас, у кого є маєтки і хто живе так, як того вимагає людська природа.

Мелет, нарешті, трохи заспокоївся. Він погладив Анітову руку, яка лежала на його коліні. Голос в Аніта став довірливим:

— Та мій батько не такий дурень. Він добре розуміє, проти кого спрямовані ці Сократові бесіди. Батько добре знає, які наклепи ширять про нього по місту. Кажуть, він поганий демагог. А що ще гірше можна про нього сказати? — Аніт захихикав: — Від кого Сократ вимагає ці свої чесноти? Цю скромність, цю стриманість і поміркованість? Від голозадої голоти? Ні, він має на увазі нас, заможних.

І на нас нападає! Але мій батько не має права мовчати, не має права чекати...— Аніт затнувся.

— На що? — запитав Мелет, стиснувши його руку.

— Можливо, на новий Корінф, на новий Аргос. Він не має права чекати, поки наші раби об'єднуються з голотою і переб'ють нас.

— Ти гадаєш, Сократ підбурює голоту проти вас?

— Ні, він цього не робить.— Аніт аж сичав від ненависті: — Однак вистачить і того, що він тиняється по Афінах, цей ланець, цей брат жебраків,— і повчає, щоби справедливо, а щоби несправедливо.

— Так, цього вистачить,— похмуро мовив Мелет.— А з мене вистачить ще менше. З мене вистачить його глузів. Це ж така страшна загроза! — раптом вигукнув він.

— Ну звичайно! — підхопив Аніт.— І ти не думаєш захищатись?

— Спершу мав би захищатися твій батько.

— Він буде захищатися. Ти гадаєш, я розмовляю тут із тобою заради розваги? Я хочу знати, чи будеш ти допомагати моєму батькові.

Мелет злякано скочив на ноги:

— Я? Твоєму батькові? Але ж як, Аніте?

Аніт теж підвівся й приязно поплескав його по плечу:

— Як? Оце запитання! Як поет. І як оратор.

Мелет усе ще не може отямитись від подиву і мовчить.

— Винагорода буде чимала, Мелете.

Мелет мовчить.

— Ну, то як? Сказати батькові, що він може розраховувати на тебе, мого найкращого друга?

Мелет знову нічого не відповів.

Аніт дивився на його довге, аж до пліч, злипле від поту волосся. Великий ніс, розпухлий, наче від плачу, стирчав посеред блідого, засмоктаного обличчя.

Аніт від нетерпіння затупотів ногою.

Мелет підніс руку, наче вбирався запрягтися.

Аніт обняв його.

— Дякую, друже. Сократ понад усе підносить світло.— Він засміявся і взяв Мелета під руку.— Ходімо ж до наших світлячків.

На столиках уже стояли холодні закуски, охолоджені вина, і тепер рабині розносили смаженю.

Обидва відвідувачі та їхні коханки накинулись на смачні страви, жадібно запиваючи їх густим вином, смажену птицю чергували з ягнятиною і знову запивали вином; потім солодощі, фрукти — і знову смаження й вино, гусяча печінка й вино, оселедчики й вино — і так до повного переїсення.

Аніт був у такому піднесеному настрої, що навіть Демонасса, яка часто бачила юнака у себе, сьогодні не впізнавала його. «Він, здається, щось святкує. Його жде дороба ніч. Але про плату нічого турбуватися: якщо не вистачить того, що він має при собі, заплатить його татусь».

Аніт весь час сипав замовленнями, Демонасса їх виконувала або не виконувала, однак робила окремі позначки на таблиці. В Аніта після важкого солодкого вина вже трохи почав язик заплітатися, заплітався він і в Мелета, якому ніяк не вдавалося оспівати у віршах черепашкові ушка Харіни.

Дівчата переморгнулися з Демонассою: так, узяток сьогодні буде, як ніколи, солідний. Тож задовольнімся ним, щоб не накликати на себе гнів Аніта-старшого.

— Вже можемо перейти й до задоволення їхнього другого голоду! — прошепотіла Неера.

Дівчата любострасно потяглися.

Аніт і Мелет непевною ходою пішли із своїми «світлячками» до суміжної кімнати, де було затишніше й темніше. Мелет ішов останнім.

— Ти не засунув за собою завісу, моє золотко, — сказала Харіна, зручно розкинувшись на постелі.

Неера, яка йшла слідом за Анітом, озирнулася.

— Ну й нехай, — відповів Мелет. — Я думаю, те, що ми робитимем, ні в кого не викличе осуду.

Та Неера все ж таки засунула завісу. Задзвеніла кіфара, задріботів барабан, зтяг протяжну мелодію авлос. Почалася гра в кохання. Звучать сміх, цілунки, любострасні зітхання, приглушені зойки.

Аніт буйною силою приборкує Нееру, що й справді присмоктується до нього, наче той отруйний павук, про якого казав Сократ, і забуває про все на світі.

— Я тобі подобаюсь, мій кабанчику?

— Котра з вас досвідченіша: ти, Нееро, чи Харіна? — питає він.

Харіна хвалить Нееру, а Неера — Харіну.

— Так ми цього ніколи не відгадаємо, — мовить Аніт.

— Поміняймося дівчатами, тоді все стане ясно.

За хвилину Аніт уже стискає в обіймах пухке тіло Харіни, під ним гойдаються широкі стегна...

На Мелета накидається хтива Неера, вона — сама пристрасть,— мов гадюка, звивається в його обіймах і розплаює почуття, але він уже весь тремтить, так виснажився.

— Годі! Годі! — благає.

Друзі такі стомлені, що навіть говорити вже не можуть, тільки белькочуть щось незрозуміле. Шлунки в них перенасичені, животи роздуті, обидва п'яні, як ніч, і невиразно сприймають голоси нових повій, які невідомо й коли з'явилися тут.

— Любчику, ходи до мене, це я, твоя Ідайя...

— Кохай мене, свою Нефелу...

— Розплющ очі, і ти побачиш, яка я гарна...

На світанку до кімнати увійшла божественна чарівниця Кірка з разком білих перлів на шиї.

Аніт лежав на підлозі, обнявшись з Мелетом. Килими і ложе були пообригувані, і в кімнаті стояв жахливий сморід.

— Свині! — сказала Кірка й засунула за собою завісу.

7

Там, де річка Ілісе робить коліно під пагорбом . Мусейон, Аніт-старший збудував велику чинбарню.

Шкури мокнуть у кадобах. Потім їх полощуть у проточній воді. Шерсть з них зішкрябують мушлею або ножем. Потім виправляють дубилом з дубової кори, галуном і жиром. Нарешті виходить вичинена, пружна шкіра.

Всяке ремесло має свої невігоди, а чинбарство — ще й вельми відчутний, жахливий сморід, яким просочується навіть одежа того, хто тільки пройде через чинбарню.

Аніт збудував собі вілду посеред саду і, багатіючи сам, збагачував також її інтер'єр. Сьогодні в нього гості — Лікон і Мелет. Вони аналізують Сократову промову в гімнасії Академа.

Аніт слухає, як вони обурюються, і мовчить. Він волів би всю цю справу замовчати. Але нічого не вийде. Багато людей чуло, як Сократ нападав на демагогів, а головне, на Аніта, хоч і не називав його імені. Аніт не має права мовчати, більше того — він повинен знайти спосіб, як публічно захистити себе від цих випадів.

— Тут не буде ніякої складності, він сам спіймався на наш гачок,— піднесено сказав Лікон.

Аніт спохмурнів.

У цю хвилину розгорнулася завіса, і зайшов Аніт-молодший:

— «Блаженство — це мета»,— каже Сократ. Ми теж це знаємо. Мелете, скажи: Неера... яка вона була? Ти теж її мав... Пружна, еге ж?

— Замовкни! — гримнув на нього батько.— Знов починаєш ці свої вульгарні розмови, гультяю!

— Ну що ти, тату. Я веду нормальні філософські розмови.

— Цього тебе вчить Сократ? Займатись гультяйством? Бігати за дівками? А як же його поміркованість?

— Для Сократа годиться сократівська поміркованість, для мене — анітівська. Мірою всього є людина, так чи ні? Я маю свою міру, і вона зовсім інша, ніж у цього вайлуватого діда...

Аніт відчув, що син помагає йому в грі проти Сократа, і відразу ж ухопився за це:

— А я, нещасний, послав його до цього порушника моралі! Гадав, він підготує мого сина для політичної кар'єри, і син колись гідно мене заступить...

— Гідно, кажеш? — пирснув сміхом Аніт-молодший. І глузливо додав: — Ти йдеш між людей у мішковині, щоб не відрізнятись від них хоча б зовнішнім виглядом. Якщо хтось із нас двох має почуття власної гідності, то це я, а не ти! Я не лукавлю так, як ти, батьку.

— Ти вже насмілюєшся й проти мене виступати, вродку?

— Чого ти дивуєшся, таточку? Ти ж сам послав мене до Сократа, щоб він зробив з мене мудрішого, ніж ти. І, я гадаю, йому це вдалося...

— Нахаба! — вилаявся Аніт.

Лікон м'яко поклав долоню на його руку.

— Не лай його, Аніте! Він тут зовсім не винен. Це ж ясно, як день, що сина твого зіпсував Сократ.

— Точнісінько так само він зробив із Критієм та Алківиадом,— гірко зітхнув Аніт-батько.— Гарні пташки вилітають з його гнізда. Сократ вихваляється, що вміє з червивого яблука зробити здорове, а тим часом згубно впливає на молодь.

— Я — червивий? — Син нахабно регоче: — А й справді! З батькових шкур у мене налізло повно червів. Ха-ха!

Вони в мені аж кишать... весь час тільки хочеться пити й пити... і жерти теж...

Аніт прогнав сина із кімнати, але згадка про Сократа навіяла на нього страх.

— Сократові важко буде закрити пельку,— заперечує Аніт Лікону.— Він живе бідно, як уся голода, а такий може звинувачувати багатих.

Лікон бачить, що справу цю треба повернути інакше і всю увагу загострити на релігійному аспекті бесід Сократа.

— Але ж Сократ у нас запроваджує нове божество. Заявляє, будіть у ньому озивається божественний голос, божественний даймоніон, який спрямовує кожен крок його. Отож виходить, що його вустами промовляє сам бог.

На хвилину западає мовчанка, сповнена тихої радості.

— Яке ж безвір'я сіють у народі такі розмови! — вигукує Лікон.

— Це людина, яка ставить себе вище бога! Блюзнір і самозакоханий чванько! — вигукує Мелет.

— Блюзнір! Чванько! — повторює за ним Лікон.— Цього й тримаймося!

— Нам доведеться... як ви гадаєте, що нам доведеться зробити? — запитав Аніт.

— Утрутитися, як того вимагає закон! — відповідає Лікон.— І поставити його перед суд.

— Заради Зевса, не треба цього! — жахається Аніт.— Сократ — винятковий муж. Я сам його поважаю й люблю.

— Розумію тебе, Аніте. Однак твої шляхетні почуття не повинні заважати тобі виконувати свій обов'язок,— переконливо мовить Лікон.— І ти сам сказав,— Дій мені свідок! — що почуваш себе винним, бо довірив йому виховання свого сина.

— Це так. Проте Сократ — усе ж таки гордість Афін. Він — знаний і шанований навіть за межами Аттики.

— Але тобі, сподіваюсь, відомо...

— Заради Афін, зглянься, Ліконе, і не вимагай цього від мене! Зрадити давню дружбу! Людину, яка, можливо, і справді покликана сповнити божественну місію...

— Ти повинен очистити Афіни від цього злого генія! — вигукнув Лікон.

Аніт розірвав на грудях хітон і закричав:

— Хто ж візьме на себе страшну роль обвинувача?

— Я,— схвильовано сказав Мелет.— Я ще сьогодні складу...

— Ні, ні! — закричав Аніт.— Ідіть геть! Залиште мене на самоті з моїм горем! Ох, який я нещасний! Я неймовірно нещасний...

Лікон з Мелетом вийшли. Крик Аніта долинав аж у коридор. Раб, що стояв біля дверей, запитав їх, чи не треба хазяїнові чимось допомогти.

— Не треба. У нього горе, і він хоче побути на самоті.

Коли вони виходили, на обличчі в них був вираз спокою й задоволення. Мелет усміхнувся воротареві. Лікон погладив собаку, прив'язаного біля брами.

Аніт зачекав, поки стихли кроки людей, потім сів до столу, допив з Ліконової чаші вино і, вмочаючи пальця в калюжці розлитого вина, написав на стільниці слово: «СОКРАТ».

За Діпілонською брамою в громадському саду із святинями й вітарями богів, поміж священними оливами розвішане ганчір'я. На східцях вітаря Гефеста сидить жінка і, гецаючи на руках розповиту дитину, співає каліскової.

Чоловік її повертається з міста з двома такими ж самими злидарями, як і він, і голосно регоче. Жінка вражено дивиться на нього:

— Невже тобі сьогодні знов пощастило, Форкіне?

— І мені теж пощастило,— хвалиться Гіперіон.— Мені теж випав жереб бути членом суду присяжних.

— Ну й кого ж ви судитимете?

— А хіба ми знаємо? — озвався Кіпаріс.— Мене обрали вперше, і я скажу вам, мої дорогі, що вдруге мені туди не захочеться.

— Невже ти такий багатий? — визвірився на нього Форкін.

Кіпаріс починає викручуватись:

— Мені це якось не до вподоби. Перед тобою стоїть незнайомий чоловік, і ти повинен його судити! Можливо, саме мій біб перевищить потрібне число, і чоловік, можливо, зовсім не винний, позбудеться голови.

— Твоя правда,— притакнула жінка.— Кому хочеться вбивати невинного. То кидай не чорний, а білий біб, Кіпарісе.

Кіпаріс гірко засміявся:

— Так, добра порада краща за золото! Я вкину білий — і, можливо, мій біб знов перевищить потрібне число, й завдяки мені на волі опиниться убивця.

Жінка не сказала більше ні слова. Вона схилилась над дитиною й краєм старого пеплоса затулила їй личко від сонця.

— Я вже давно перестав сушити собі цим голову,— похвалився Форкін.— Я заробляю на чийсь смерті або на помилюванні, щоб не здохнути з голоду і ще до того ж, досить кумедно.

— Не розумію, що тут може бути кумедного,— спомурнів Кіпаріс.

— Е, ні, не кажи! Це все одно, що в театрі, дорогий мій,— повчав новачка Форкін.— Плач і сміх, щось від Софокла, а щось від Арістофана...

— Я це підтверджую,— втрутився в їхню суперечку Гіперіон.— Я на суді завжди напружений, мов лук, хвилююсь, чим скінчиться з обвинувачуванням, мало не кривавим потом обливаюсь.

— Гарна порада, нічого не скажеш! А от я не хочу обливатись кривавим потом! — мовив Кіпаріс і, замислено піднявши із землі два камінці, почав терти їх у жмені один об один.

Форкін схопив його за карк:

— Май на увазі, голубе, що на суді всі грають без масок. І вираз обличчя, і слюзи в людей справжні. І чаша, яка чекає засудженого, не порожня, як на сцені,— в ній справжня отрута, і через те жертва в гелієі корчиться дужче, ніж актор у театрі Діоніса.

— Що ти верзеш, кровожере! — скрикнув Кіпаріс.— Відпусти мене!

Форкін простяг руку в бік вітваря Гефеста й вигукнув:

— Клянусь кульгавим Гефестом, цим вогненным ковалем, що не потерплю, аби хтось лаяв тут суди, завдяки яким ми існуємо на світі!

— Ти, Кіпарісе, повинен зважити на те, скількох людей це тримає на світі,— добродушно мовив Гіперіон.— М'яке серце тут не нагодує нікогò. Досить сикофантові застукати когось на якійсь підлоті — і справа рушає. Ти знаєш, скількох людей годує така можливість? Сикофанта, писаря, притана, скіфів, архонта, п'ять сотень нас, присяжних суддів з народу, стражників у в'язниці й, нарешті, ката. Але такі можливості для нас, бідаків, випадають дуже рідко.

Кіпаріс уп'явся очима в Гіперіона, однак уже не бачить його, вже згубив з поля зору й дивиться в якусь

далечінь, і обіцяні оболи чомусь не здатні викликати в нього почуття щастя, яким так розкошує Форкін.

— Що ж я все-таки маю там робити?

— Нічого особливого. Проголосуєш — і край, — відповідає йому голос безрукого бідака. — А коли повернешся в повною кишенею, згадаєш про тих, кому не пощастило під час жеребкування.

Кіпаріс відчуває, що його нестримно тягне на суд не лише жереб, а й люди, які недавно допомогли йому, коли він марно намагався утриматись на своєму клаптику поля.

— Це легко сказати! — схвильовано відповів він. — Винен чи не винен? Як мені у цьому розібратись? — І звернувся до Форкіна: — Чим ти керуватимешся під час голосування?

— Тим, що почую про обвинуваченого.

— Ти почуєш слова обвинувачення й захисту. Як ти розберешся, де правда, а де наклеп? І як поставишся до обвинуваченого? Як ти його виважиш?

На руках у жінки знов запхикала дитина.

— Вже знову хоче... — простогнала вона.

Форкін сів біля жінки:

— Потерпи трохи, завтра я доконче щось принесу. — І обернувся до Кіпаріса: — Майже всі обвинувачені були мені незнайомі. Я бачив їх уперше в житті. Обвинувачення каже: «Ти негідник», а він на свій захист відповідає: «Я — порядна людина». Як тут бути?

Жінка знов почала тихо співати дитині.

— А потім тебе жде робота, найтяжча з усіх, яку ти будь-коли виконував, — неквапливо мовив Кіпаріс.

— Я вкину спершу білий біб, а потім чорний, — каже Форкін, — за один і за другий мені капнуть три оболи. То чого тут іще думати?

— Кіпаріс має слухність — ця робота справді найважча... — сказав Гіперіон під заспокійливу колискову, якої жінка співала дитині.

Кіпаріс пошпурив далеко від себе обома камінцями:

— Я на цей суд не піду!

— Не будь бабою! — вигукнув Форкін.

— Не піду! Я не хочу за три оболи ні вбивати, ні випускати на волю злочинців!

— Це тільки попервах так страшно. А потім звикнеш.

— Не звикну.

— Тоді ти мусиш зробити це заради всіх нас! Тобі не вдасться цього уникнути.

Кіпаріс мовчав. Коліскова, якої співала дитині жінка, ввучала серед тиші голосніше й приємніше.

— Знаєш, що ми зробимо? — трохи лагідніше запитав Форкін.

— Ану-ну, цікаво, — спокійно відказав Кіпаріс.

— Ми кинемо жеребок. — Форкін витяг із кишені зав'язану в ганчірку монету. — Ти — сова, і твій біб чорний, я — Афіна, і мій біб білий.

Він кидає монету, і всі прикипають до неї очима.

— Афіна! Білий! — вигукнув Гіперіон.

— Ну, нарешті! — засміявся Форкін. — Я вкину білий біб, а ти чорний. І ніяких мук.

Усі сміються, радіють, що так легко вдалося всю відповідальність із пліч присяжних перекласти на долю, на випадок, на богиню Тіхе.

«От як вирішується питання життя і смерті людини, — подумала жінка й перестала співати, — Сова — Афіна, чорний біб — білий біб, що випаде, те з нею й зроблять».

8

Сократ сперся спиною на мур, біля якого граються діти. Сонце хилиться до заходу. Мружачи проти сонця очі, Сократ бачить рабів, які несуть розкішні ноші.

Раби за наказом зупиняються. З нош виходить муж, одягнений у дорогі шати, й перевальцем наближається до Сократа. Легенька, ущиплива посмішка кривить його вуста. Кожен рух промовляє про те, що він свідомий своєї переваги над Сократом.

— Хайре, мій неповторний Сократе!

Сократ приставляє дашком до чола долоню.

Але не впізнає незнайомця. Повагом відповідає:

— Хайре. А скажи, чому ти називаєш мене неповторним?

— Та тому ж, що я певець: крім Афін, жодне інше місто в світі не має другого Сократа.

— Я не розумію: ти своїми словами хочеш з мене поглузувати, чи, може, лестиш мені?

— Коли ти впізнаєш, хто стоїть перед тобою, то зрозумієш, що ні те, ні те тобі не загрожує: просто я хочу віддати тобі заслужену шану.

— Я не знаю, хто ти. Даруй мені, проти сонця я погано бачу.

Муж махнув рукою. Рух цей звихрив пахощі, якими просякли його волосся, обличчя й одежа:

— Я бідак, волоцюга, якого ще недавно всі зневажали. Хлопчаки кричали мені вслід: «Комар, комар!», а багато хто в наставлену долоню, замість кинути обол, плював. Ти сам ні разу на мене спокійно не глянув; либонь, тобі бридке було й моє ім'я...

— Анофелес,— назвав його Сократ.

— Так. Комар. Отже, ти все ж таки впізнав мене. Ти також пересвідчився, що про людину не можна справедливо судити в її молодості — тільки її зрілі літа показують, добре чи погано поводитись вона у житті.

— А якої ж ти думки про себе з цього приводу сам? — запитав Сократ.— Ти поводився добре?

Анофелес гойднув своїм шовковим плащем і посміхнувся:

— Ти вважаєш, що я повинен відповісти на це твоє запитання?

— Я прошу тебе,— сказав Сократ і відчув, що знову входить у свою стихію.

— Я задовольню твою примху, хоча, щиро кажучи, не дуже люблю про це говорити.

— У тебе з цим пов'язані неприємні спогади? — поцікавився Сократ.

— Зовсім ні. Але давній біль від заподіяної кривди... Ти пам'ятаєш, як за правління тиранів про мене ходили чутки, буцім я сикофант?

— А ти хіба ним не був? — з дитячою наївністю запитав Сократ.

Анофелес пропустив повз вуха цю образу й відповів:

— Я розмовляв з правителями і з сильними світу цього, що робив і ти теж. Хіба це дає підставу називати людину сикофантом?

— Все залежить від того, про кого і як ти з ними розмовляв. А такого, хто ходить з наклепами на людей до деспотів, хто, можливо, бодай одним словечком кине на них підозру й безпідставно зведе наклеп, сам лишаючись у тіні,— такого люди називають сикофантом або виказувачем.

— Дякую тобі за лекцію,— іронічно каже Анофелес.— У мене багато заздрісників, хвала богам! На більший успіх я ніколи й не сподівався.

— І чим же ти вимірюєш величину свого успіху? — питає Сократ.

— Уяви собі, тобою, Сократе. Ти для мене — найсправедливіше мірило. Ти був бідний, а тепер іще бідніший. Твій плащ ледве тримається купи, босі ноги твої розїдає бруд. За все своє життя ти ні разу не попоїв як слід удома, навіть коли жив сам. А тепер на шиї у тебе дружина, син і ще ця жебрачка Мірто. Твій дім — напівруїна, від твого скульпторства залишилось хіба що кілька брил каменю, розкиданих по двору. Старість застукала тебе в ще більшій скрутї, ніж та, якої я зазнав замолоду. Даруй мені мою щирість, Сократе, але тепер ти здаєшся мені злидарем, волоцюгою й набридою, який в'язне до всіх із своїми розмовами.

— Вельми влучні слова! — жваво вигукнув Сократ. — Я злидар. У мене немає ні срібла... ні золота, ні вілли... ні рабів. Я волоцюга, я тиняюсь по місту з ранку до вечора. І я набрида. Набридаю всім, кому тільки можу, з тією лише різницею, що ні в кого нічого не беру, а, навпаки, кожному щось даю.

— Знаю! Ти справді даєш! — засміявся Анофелес. — Порожні руки роздають слова, від яких ніхто не буває ситий і які розвіюються, наче той дим...

— Не перебивай мене, Анофелесе. Я сказав: я набридаю людям, витягую з них, як та повитуха, те, що в кожному з них заховане. Розмовляю з людьми й спонукаю їх, щоб вони самі дійшли висновку, що можуть-таки навчитися всіх людських чеснот.

У Сократових вустах це звучить так просто й правдиво, наче замість «чесноти» він ужив слово «хліб».

— Ти прагнеш до найвеличнішого, до ідеального, і цього від тебе ніхто не відбере... — похвалив його Анофелес. — Але ти все ж таки учитель бідарів. Софістів ти недооцінював і рішуче відкидав їхнє вчення. А вони, — тепер навіть я пристав до них, — виявилися практичними: кожен набув велике багатство, зблизився з демагогами, а дехто навіть досяг високої посади, і всім живеться якнайкраще.

Анофелесові здається, що колишній скульптор Сократ обертається в статую, складки його гіматія тужавіють у камінь, і тільки руки залишаються ще живі, ворущаться, наче руки повитухи, щоб витягти щось із нього.

— Чого ми тут стоїмо? Сідай зі мною у ноші, і ми продовжимо розмову в моїй віллі, — сердечно запрошує Анофелес Сократа. — Саме час подумати про вечерю.

Бачачи, що Сократ навіть не поворухнувся, він узяв його за руку й мовив іще наполегливіше:

— Ходи, мій дорогий. На столі в мене стільки наїдків, що вони зможуть задовольнити твій апетит.

Сократ обережно вивільнив руку з Анофелесових пальців.

— Дякую тобі, Анофелесе,— усміхнувся він.— Але я вже маю запрошення на вечерю.

Анофелес розгубився:

— Я допоможу тобі кількома мінами. Ти приймеш від мене цей дар? То буде твій дар мені!

— Тобі, вельможний Анофелесе, від Сократа нічого вже не треба! — коротко відказав Сократ і весело засміявся.

9

Людина з молодих літ часто виносить щось таке, що супроводжує її потім усе життя. То може бути якийсь жест, слово, мелодія, звичка. Мірто залишилась вірна своїй звичці, винесеній з дитинства, яке вона провела в дідовому домі, надягати до вечері святкову одягу.

В довгому білому пеплосі, в легких сандалях, вона нечутно ступала навколо столу, розставляючи на ньому печену рибу й вино.

Ксантіппа роздавала гостям до риби ячмінні коржі. Світло вигравало на її чорних косах і підкреслювало зморшки на обличчі. По ліву руку від неї сидів Лампрокл, по праву — Анит-молодший. Обабіч Сократа сиділи Аполлдор і Платон. Навпроти них — Крітон і Сімон.

Довкола столу дріботіла приручена овечка й випрошувала щось від кожного з гостей.

У Сократовому дворі лунає веселий сміх. Не сміється тільки один гість, хоч і вдає, ніби сміється. Це Анит-молодший. Він знає щось таке, про що нікому з присутніх тут іще невідомо. Сьогодні він прийшов до Сократа лише для того, щоб навітшатися своєю перемогою над цим осудником його манер; сидить, мов на голках, і одним вухом ловить Сократову розповідь про зустріч з Анофелесом, колишнім жebraком, який запрошував його сьогодні на бенкет до своєї вілли, а другим дослухається, коли на вулиці пролунає цокіт кінських копит.

— Судячи з твоїх слів, Анофелес, який так раптово розбагатів, виказав хтозна-скільки людей,— мовила Мірто, звертаючись до Сократа.

— Виказувач і наклепник не гідний називатися людиною,— рішуче сказав Сократ.

Аніт ледве стримував своє обурення.

— Цю фразу ми вперше почули від тебе ще шість олімпіад тому,— зауважив Сімон.

— Звідки ти можеш знати це з такою точністю? — спитав Аполлодор.

— Я й сам не знаю, коли вперше сказав це,— здивовано мовив Сократ.

Сімон проліз крізь щілину в мурі до свого двору й за хвилину повернувся в оберемком сувоїв папірусу. Почав у них щось шукати:

— Стривайте. Я зараз знайду.

— Скільки їх у тебе, хай йому грець! — дивується Сократ і переглядає сувої. Читає: — «Про добро», «Про красу», «Про поезію», «Про богів», «Про любов», «Про філософію», «Про добрий настрій», «Про музику», «Про честь».

— Ось! — вигукнув Сімон.— Бачиш? «Виказувач і наклепник не гідний називатись людиною...»

Аполлодор дивується:

— Відколи ти все це записуєш, Сімене?

— Мене ще в дитинстві зацікавило, що говорить Сократ. Коли людина цілий день сидить на тринозі і шевцює, то вона має аж занадто часу для розмірковування над тим, що чула від інших. Сократ учився тоді й у софістів, однак те, про що говорив він, не сказав жоден з них. Мене це приваблювало, і я... почав записувати. А втім, Критон, Сіммії і Кебет теж записують усе, що чують від нього.

— І я,— озвався Платон.— Щовечора я записую те, що почув від Сократа вдень. І Ксенофонт позаписував чимало, і інші його учні теж.

— А чому ти, дорогий учителю, дбав про людей не так, як інші? — запитав Аполлодор.

— Я проста людина,— усміхнувшись, відповів йому Сократ.— Проста, звичайна. Я волію людину радше складати, аніж розбирати. Ясна річ, спершу я її розбираю, а потім відразу ж складаю до купи. Скульптори вибирають собі з десяткох чоловіків або десяткох жінок усе найкраще і наділяють цим одну статую. Отак і я прагнув робити з живою людиною, з її думками й почуттями. Я весь час думав над однією річчю: моя мати допомагала народжуватись безпорадним черв'ячкам, мій батько витісував

в каменю дозрілих, досконалих чоловіків, і ніхто в світі не цікавився тим, що ж є між цими двома етапами, а саме: внутрішній розвиток із черв'ячка дозрілого мужа. Хто вкладатиме в людину знання, хто вчитиме її думати, хто вчитиме її чеснотливості й вестиме до блаженства? Зробити це спробував я.

Сократові слова боляче шпигали Аніта; здавалось, вони адресовані одному йому.

Сократ раптом пильно глянув йому у вічі. Аніт почервонів і опустив очі.

→ Є вчителі мудрості,— вів далі Сократ,— які взяли собі за мету все розкласти, руйнувати, псувати. Мое ж найбільше бажання — скласти й наповнювати людину змістом. Скульптор різьбить свої статуї. А оскільки я колись із тяжким серцем покинув свій різець, то основу скульптури — різьблення — завжди свято шанував. Цю роботу я роблю вже багато років і нітрохи не шкодую про це.

Сократ устав і злив із чаші вина.

— Я зливаю трьом милим образам, які йшли вірно поруч мене все життя. Перший — це бог Аполлон, дарівник світла, другий — бог Діоніс, дарівник натхнення, а третій — богиня-мисливиця Артеміда.

До Аніта раптом долинув із вулички цокіт копит, і він зблід. Підвівшись, теж злив богам, як усі інші, хто сидів за столом. Рука його так тремтіла, аж вино почало хлюпатися з чаші.

Він почував себе виродком, слухаючи спокійну мову Сократа й спостерігаючи за його впевненістю та повним, аж по самі вінця, життям і думкою. Усе, що в ньому ще залишилось доброго, чинило опір тому, що мало статися за хвилину. Він раптом відчув огиду до самого себе за свою зраду, огидним йому стали батько і Мелет, які все це задумали. Та щось змінити було вже пізно.

Аніт не зміг більше витримати цього напруження, яке розривало йому скроні. Підхопившись, він мовчки вибіг з двору.

— Куди це він побіг? Що з ним сталося? — злякано запитали гості.

— Не надавайте цьому значення, мої дорогі,— відповів Сократ, спокійно посміхнувшись.— Іноді і в лихій людині на хвилинку озивається докір сумління чи сорому.

— Аніт — лиха людина? Що ти говориш, учителю? — здивувався Аполлотор.— Що погане заподіяв тобі Аніт?

— Заспокойся, мій любий. Мені ніхто не може заподіяти чогось поганого.

— В останні дні він був якийсь дивний і зовсім мені не подобався,— сказав Крітон.

— Крітон має слухність,— підтримав його Платон.— Мені він теж не подобався.

Сократ безтурботно махнув рукою.

У двір раптом зайшов скіф. Привітавшись, він сказав:

— Архонт-басилевс прислав Сократові цього листа. Мені звелено вислухати твою відповідь.

Мірто затремтіла зі страху, Ксантіппа злякано вп'ялася у посланця очима, а друзі напружено вступилися в Сократа, який розгорнув сувій і почав читати вголос:

— «Цим листом архонт-басилевс зобов'язує Сократа, сина Софроніска з дему Алопека, п'ятого дня після сьогоднішнього, коли втретє проспівують півні, з'явитись до гелієї, щоб відповісти на обвинувачення в тому, що він ігнорує богів, признаних державою, і запроваджує інші, нові божества, а також у тому, що він псує молодь».

Усіх скував смертельний жах, коли вони почули цей припис.

— Мій Сократе! — скрикнув Аполлотор і підхопився з місця.

Сократ силоміць посадовив його знову і звернувся до посланця:

— Скажи архонтові-цареві, що я з'явлюся на суд своєчасно. Хайре!

За столом запанувала моторошна тиша.

— Не турбуйтеся за мене, дорогі друзі. Афіни почують моїх обвинувачів, проте вони почують також і мене.

Крітон узяв свого давнього друга за руку:

— Ти повинен зважити, Сократе, що афінське право в такому випадку...

— Я знаю, що ти хочеш цим сказати, Крітоне,— швидко урвав його Сократ і докірливо глянув на нього.

На подвір'ї запанувала напружена тиша. Білі стіни будиночка світять у сутінках, випромінюючи увіброне за день сонячне сяйво. Роса спадає на олеандрові кущі, і з усіх боків струменять дурманні пахощі.

Ніхто не помічає довколишньої вечорової краси.

— Що ж воно тепер буде з тобою? — питає Сімон, висловлюючи загальний страх за Сократа.

— Справа тут зовсім не в моїй особі, дорогі мої. Йдеться про мої ідеї і про те, що буде з ними після мене. В світі

постійно точитиметься боротьба між хитрістю і мудрістю. Колись переважить одна, колись інша. Але хоч як довго триватиме це хитання терезів, шалька хитрощів зрештою виявиться легшою.— Сократ погладив Аполлодорові кучері: — Мудрість — це не мертвий уламок мармуру. Мудрість — це живий вогонь, який постійно треба підтримувати й давати йому поживу. І це доведеться робити вам, дорогі мої друзі.

Аполлодор пильно дивився на Сократа і слухав його з побожністю.

— І тобі теж,— сказав Сократ, глянувши на нього.— Так, і тобі теж, мій маленький.

VI

1

За своє життя Сократ простояв безліч світанків, чекаючи на схід сонця. Він любив цю тишу, в якій думка, нічим не розпорощувана, мандрує стежками, ледь помітними за білого дня.

Сьогодні він простояв у дворі цілу ніч.

Став на мармурову брилу, щоб краще бачити Гіметту, з-за якого зійде його улюблений названий батько — сонце.

Сьогодні тиші не було. З будиночків у демі Алопека, густо наліплених один біля одного, задовго до світанку озивалися схвильовані голоси, то звідси, то звідти,— звідусюди.

Під дахами Афін Гіпнос сьогодні так і не побував. За багатьма квадратами віконець голоси схвильовано гомоніли про те, що вранці перед судом постане Сократ — найлюдяніша в усіх Афінах людина.

Він непорушно стоїть на мармуровій брилі. Відчуває це хвилювання, чує ці перелякані голоси, чує, що його місто нині не може заснути. Усміхається: «Яке блаженство! У таку лиху хвилину я не сам!»

До пахощів олеандрів і кипарисів домішується запах диму. Дехто вже встав, варить щойно надоєне молоко, пече коржі,— суд сьогодні триватиме до самого вечора. Люди поспішають, щоб не запізнитися, щоб побачити все на власні очі, почути все на власні вуха, щоб бути з ним.

Ксантіппа й Мірто теж не сплять. Мірто вийшла боса на подвір'ячко й бачить на тлі неба непорушний обрис постаті Сократа. Ксантіппа теж виходить за поріг. Обидві жінки злякано туляться одна до одної, побачивши, як блідне небо довкола Сократового силуету.

— О, якби сонце не сходило сьогодні взагалі! — шепоче Мірто.

Мелет наказав Абіссі, щоб та розбудила його на світанку. Іноді вона йшла його будити з розпущеними косами, — це йому дуже подобалося. Але сьогодні Абісса скрутила коси в тугий вузол і перев'язала їх кольоровою стрічкою. Вона знала, куди збирався її господар, і через те не лягла до нього, щоб, як завжди, зробити йому приємнішим початок дня.

— Вже світає, мій любий, — мовила Абісса, ніжно поцілувавши Мелета. — Тебе жде великий день.

Мелет відплатив їй за цю ніжність жорстокістю: ущипнув за грудь так боляче, аж вона заплакала.

— Так, Абіссо, — мовив він, підводячися з ложа. — Твоя правда, мене жде великий день. Мене і Сократа. Сократа і мене.

Абісса глянула на його обличчя. Як воно постаріло за ніч! Чи, може, постаріли тільки його очі? Чому? Адже сьогодні судитимуть не його.

— Купіль готова?

— Ну звичайно, деспоте, — відповіла вона й повела його до лазні. — Який одяг тобі приготувати?

Він перебрав у думці дарунки, які одержав учора в завдаток від Аніта, і крикнув з лазні:

— Теракотовий хітон, золоті браслети і.. який плащ мені краще взяти?

— Шарлатовий? — запропонувала Абісса.

— Ні! Це скажуть, що я наслідую Алквіада.

— Тоді, може, новий з'елений хламис, гаптований золотом?

— Годиться! Все новісіньке!

Після купелі Мелет одягся і тепер снідає. Абісса розповідає йому про хвилювання в місті. Та Мелет думками давно вже в ареопазі.

Поснідавши, він повторив у думці обвинувачення Сократові, пильно стежачи перед дзеркалом за своїми ораторськими жестами й мімікою.

— Постривай, старий! — раптом люто зареготав він. — Я тобі сьогодні захрюкаю, я, кого чарівниця Кірка обернула в кабана!

Орли, які гніздилися на шпiлях Гiметти, здiйнялися в повітря і, ширяючи, полетіли на північ. Вони завжди прокидались за хвилину до того, як Феб велів вивести із стайні золотих жеребців.

На пласкому даху свого будиночка стояв пекар Мерін і, тручи очі, дивився на орлів, які летіли в бік Пентелікона.

— Вже світає, — мовив він у порожнечу, бо елліни люблять говорити навіть тоді, коли поруч них нікого немає.

Та з сусіднього подвір'ячка озвався голос Лустрата:

— Еге ж, час уже ладнатися в дорогу. Прихопи з собою чого-небудь смачного перехопити. І для мене теж, — додав він.

— Я візьму з собою коржів. Вони вже готові. Сьогодні товар продаватимуть дружина з сином. А ти візьми вина. Нас чекає з біса гарячий день.

— Я зовсім не радий, що мені випало бути присяжним суддею, — невдоволено сказав Лустрат.

— А я ніяк не можу діждатись, коли нарешті почнеться суд. Цієї ночі я навіть на хвилю не заплющив очей, — відповів Мерін і знову потер стомлені очі.

— Я теж. — Лустрат, широко розставивши ноги, замавав руками: — Це така страшна відповідальність! Я навіть не знаю, який біб мені вкинути.

— Це буде видно тільки на суді, — заспокоїв Мерін сусіда.

— Що ти сподіваєшся там побачити? — обурився Лустрат. — Хіба ти й досі не маєш про це своєї думки? Там ти нічого не побачиш. Ця ж сама плутанина й викрутаси. Я чув на власні вуха, як одного чоловіка він закликав покладатися більше на свій розум, ніж на пророцтво Аполлона. Мовляв, нема чого весь час бігати до Дельфів із запитаннями — треба відповідати на них собі самому. Так, мовляв, йому більше поталанить. Атож. Ну, може, він сказав трохи не так, як оце кажу я. Але всі ми, хто стояв там довкола нього, зрозуміли ці його слова так, що людський розум вищий за божественний. Погано, еге ж? А я ж, крім цього, чув ще на власні вуха, як він говорив

про те, щоб нам, афінянам, украй потрібно. Отож вибирай тепер сам, що для тебе важливіше.

Мерін не поділяв сусідової тривоги.

— Чого наперед сушити собі цим голову? — засміявся він. — Там буде Ксантіппа. Вона все й вирішить. Уявляєш собі, щоб вона вироблятиме. Нарешті Сократові стане хоч у якійсь пригоді ця її проречистість! Ти побачиш, як вона впаде навколішки, як, плачучи, проситиме нас зглянутись, як рватиме на собі своє гарне волосся... Вона так зворушить усіх присяжних, так розчулить їх... і тебе також. Ми всі будемо розчулені. Адже вони злидарі. Поміркуй сам: має сина і дві дружини, а ми ще повинні голосувати, щоб на нього наклали покуту? Чи, може, проголосувати за його вигнання? Він так любить наші Афіни, а ми мали б... Ні, навіть не подумаю!

Лустрат похитав головою:

— Ну, я цього не знаю, але тобі скажу, що все це неймовірно заплутане. Кажі, що хочеш, а цей старий має на собі чимало грішків, це таки правда. І ніхто так легковажно не ставиться до цього, як ти.

— Хочеш побитися зі мною об заклад, що він не платитиме ніякої покути і що його ніхто нікуди не вишле з Афін?

— Не хочу!

В смугу сьйва над східним небокраєм укочується золотий обруч; золотий лук підіймається дедалі вище.

Сократ підносить угору руку на знак вітання:

— Хвала тобі за те, що ти приходиш знов. Чолом тобі, велике світило!

Він низько вклоняється сонцю й відвертається. Поволі переходить від каменя до каменя. Іде, торкаючись їх, гладить шерехату поверхню. Брила старезного граніту виграє блискучими гранями, на які впали сонячні промені.

«О, та це ж Мом! Мій старий, милий Мом! Ти мій нашішнику, дядечку і вчителю! Ти й сьогодні підсміюєшся з мене, хоч і знаєш, який жде на мене день. Але я повинен тобі сказати, голубе, що ти зупинився на півдорозі. Ти не зрозумів, що нашіхатися — не такий великий гріх, як сміятися».

Сократ повернувся до Артеміди і став навколішки перед її красою. «О богине! Ти вболівала за мое народження,

коли сонце досягло zenіту шляху свого. Ти привітала мій перший сміх...»

Він замовк і, як завжди, поцілував її гарне коліно.

Під Гіметтою уже почали роїтися золотаві бджоли.

— Мені вже час іти,— мовив Сократ, підводячись від сніданку.

— Ходімо,— сказали разом Ксантіппа й Мірто.

— Ви зі мною не ходіть.

Жінки нічого йому не відповіли, але взяли в руки давно наготовлені торбини і мовчки вийшли поперед нього на подвір'я. Ксантіппа тихо мовила до Мірто:

— Лампрокл прийде туди з моїм батьком.

— Прошу тебе, Ксантіппо! І тебе, Мірто, теж уклібно благаю: не ходіть туди, залиштеся дома.

— Я несу тобі коржі, Сократе,— сказала Ксантіппа.— Можливо, це триватиме дуже довго.— І сумно усміхнулася.

— Перш ніж зайде сонце, я повернуся додому,— впевнено відповів він.— Подумайте, як зустріти мене смачною вечерею.

— Як би це було добре, коли б ми і справді змогли зустріти тебе смачною вечерею! — зітхнула Ксантіппа.

— Чого ти боїшся? — запитав Сократ.

— А тобі хіба мало того, що тебе обвинувачують у богохульстві? Як ти думаєш із цього виплутатись? Я ж бо все-таки знаю дуже добре, що ти в богів не віриш. Глузуєш із них. Цій ось мармуровій Артеміді приділяєш увагу тільки тому, що вона жінка.

Сократ зареготав:

— Виходить, якби Ксантіппа була суддею, то справи мої були б кепські, і мені довелося б піти у вигнання за Анаксагором. А як я з цього виплутаюся, питаєш? Ти, моя люба, не можеш сказати про мене нічого доброго. Однак не все, що я робив, було погане. І Афіни це знають. Сьогодні вночі я чув їхні голоси.

Ксантіппа і Мірто нічого не відповіли. Біля хвіртки пролунав удар дерев'яного молотка. За хвірткою стояли двоє скіфів.

— Архонт-басилевс прислав нас...

— Знаю. Я готовий,— відповів Сократ.

І вийшов на вулицю, де вже зібрався гурт цікавих.

Жінки рушили за ним.

— Ну, що ж, ходіть, трошки проведете мене,— мовив їм Сократ примирливим тоном.— А що це ти несеш у такій великій торбині, Мірто?

Мірто відвела руку з торбиною, та Сократ притяг її до себе і зазірнув усередину.

— Що це? Клянусь усіма псами, це щось та означає! Трояндовий вінок! — Він лагідно усміхнувся Мірто. «То ось як вона збирається мене зустріти, коли я, виправданий, вийду із суду: хоче надіти на мою стару голову трояндовий вінок!» — подумав він, але, побачивши гурт цікавих,— сказав: — Ти моя розумниця! Коли я вийду з суду, ти оздобиш себе на мою честь оцим трояндовим вінком.

Демагог Аніт теж не спав цілу ніч. Його ложе не стояло твердо на мозаїчній підлозі, а погойдувалось на вигнутих ніжках, мов колиска. Та Аніт даремно намагався прикликати сон погойдуванням. Він весь час бачив перед собою Сократа. Перевернувся на правий бік, ложе загойдалося швидше, але він знову побачив Сократа, перевернувся на лівий бік, і Сократ знову постав перед ним з тим іронічним виразом обличчя, з яким промовляв на агорі: багач хоче бути великим багатцем, демагог хоче бути гіпердемагогом, а Аніт — Архіанітом. «Яка це мука — весь час бачити його перед собою! Я від цього збожеволюю!»

До світанку було ще далеко, та Аніт вирішив устати, бо Сократ почав уже виганяти його з постелі.

Анітові одхотілося йти на сьогоднішній судовий розгляд справи Сократа, він відчув до цього навіть деяку відразу. Може, відмінити суд? Чи прикинутись жворим? Сказати, що йому треба негайно виїхати? Вигадати якесь застережливе пророцтво богів? «Ні, ні! Відступати я вже не маю права».

Він побачив статую Афіни. «І тебе він теж образив, коли, як сказав мені син, почав перераховувати в гімнасії, скільки, мовляв, на світі Афіні! Поблагослови мене й дай сили! Сьогодні ввечері я принесу тобі за це жертву.

Чого я, власне, боюся? Коли ми його засудимо, всі від нього відвернуться і обвинувачуватимуть його в усіх смертних гріхах, незалежно від того, правда це чи наклеп, і любові афінян до свого «улюбленця» настане край. А може, навпаки? Може, їхню любов утрачу я? А чи люблять вони мене взагалі?»

— Машино! — вигукнув він і, коли з'явився раб, наказав йому: — Ганусівки! І велику чашу!

Аполлодор сидів біля столу над великою мискою молока. Мати стояла біля нього і стурбовано стежила за синовим обличчям, по якому котилися сльози.

— Не плач і їж,— сказала вона й погладила його по голові.— От побачиш, що з ним усе буде гаразд.

Він розплакався, наче дитя:

— Ти не була на агорі! Ти не читала вивішеного там оголошення архонта-басилевса. Ти нічого не знаєш, матусю!

— Не плач, синку. Він неодмінно доведе свою невинність. Суд неодмінно звільнить його...

— Як страшно, що такого чоловіка взагалі женуть на суд! — кричить юнак.— Його, таку справедливу людину!

— Не плач, хлопче! Якщо ти певен, що Сократ — людина справедлива, то з ним нічого поганого не станеться.

— Так, але хто може сказати, чи справедливі ті, що його судитимуть? — не вгавав Аполлодор.— Що його обвинувачують? Цей лакиза Мелет, хамелеон Лікон і мстивий Аніт...

— Заради Гери, замовкни! Ти добре знаєш, скільки в Афінах сикофантів. Підслухають, що ти говориш, викажуть тебе, і ти теж станеш перед судом.

Аполлодор трохи вгамувався:

— Але ж, матусю, так думаю не тільки я один. Так думає багато інших людей, то як же я можу мовчати? Учора я вперше, відколи знаю Сократа, побачив сум у його очах.

Сократ у супроводі Ксантіппи й Мірто піднявся на ареопаг аж до входу для суддів. Дорогою жінки розмовляли мало, люди навколо теж майже мовчали. Сократ спершу розповідав веселі історії з власної молодості, однак коли побачив, що ніхто не сміється, перестав і далі йшов уже мовчки, лузаючи насіння нуту.

Нагорі його чекали Лампрокл із Ксантіппиним батьком та юрба друзів. Прийшли всі, кому він був близький і любий.

Він весело їх привітав:

— Щастя вам, дорогі друзі! Які ви молодці, що прийшли підтримати мене в ці хвилини.

— В хвилини ганебного приниження! — вигукнув Антісфен.

— Ну що ти, мій дорогий, — заспокійливо мовив Сократ і стиснув його плече. — Кожен порядний громадянин повинен шанувати закон. — І обернувся до жінок: — Вас обох і Лампрокла я довіряю своїм друзям. Вони поведуть вас на он той виступ, звідки ви зможете усе бачити й чути. Те місце призначене для рідних обвинуваченого.

— Ні! — вигукнула Ксантіппа. — Жінка має право йти із своїм чоловіком перед самі очі суду. Хіба ти зможеш себе захистити? Інших — так, але себе — ні. Хто за тебе проситиме, як не я, коли тебе засудять?

— А хіба хтось може засудити Сократа, Ксантіппо? — здивувався Федон.

Ксантіппа плакала. Голосила. Ридала. Благала. Та все намарно — Сократ твердо наполягав на своєму:

— На суд зі мною підуть тільки Крітон і Платон. — Помітивши, якими благальними очима на нього дивиться Аполлодор, він узяв його за руку і додав: — І ти теж, мій маленький.

— Я хочу з тобою туди! — кричала Ксантіппа. — Я маю на це право! Я повинна за тебе попросити.

Друзі оточили Ксантіппу, Мірто й Лампрокла, щоб відвести їх на виступ скелі, так званий «стіл Солона».

— Невже ти навіть не попрощаєшся зі мною? — у відчаї вигукнула Ксантіппа.

Сократ поцілував обох жінок і сина, усміхнувся їм:

— Таж ми ще побачимось.

Друзі повели їх до визначеного місця. Ксантіппа ридала. Очі Мірто теж були повні сліз. Сократ залишився з Крітоном, Платоном та Аполлодором.

Один із скіфів шанобливо показав йому на камінь, щоб він посидів, поки його покличуть.

— Сідай, голубе, сам, — відповів йому Сократ, — я люблю постояти.

Люди займали пагорби, що оточували майдан ареопага. Унизу на цьому майдані було відведене місце для дикастерію, десятої частини п'ятитисячного кримінального суду гелієї. Біля брам, які вели до обгороджених сидінь для присяжних суддів, зчинилася справжня тиснява. Брами були ще зачинені, і біля них стояли вартові.

— Клянусь Гераклом, я загубив свій пінакій! Відступіться! Допоможіть мені його знайти. Це ж я не одержу свої три оболі!

Нарешті! Вартові одчинили брами і, перевіряючи пінакїї, почали одного за одним пропускати присяжних. Останніми з нош виходили аристократи й багатії, яких теж способом жеребкування було обрано до складу присяжних суддів і які демонстрували, що багаті ніколи не поспішають.

Навпроти найнижчого ряду присяжних було підвищення для суду, з окремим входом. Стояв великий стіл для суддів, секретарів та оповісників, праворуч — місце для обвинувача, ліворуч — для обвинуваченого.

Незабаром з'явилися писар, оповісник, секретар, слуга та двоє скіфів, і зразу ж після них — голова суду, архонт-басилевс, — архонт-цар у парадному вбранні. Він сів у центрі за довгим столом, обличчям до присяжних, продиктував писареві вступ запису сьогоднішнього розгляду, приготував молоток, ударами якого закликатиме до тиші, й наказав привести обвинувача.

Мелетові, головному обвинувачеві, належало увійти першим, однак він пропустив поперед себе проводаря громади Анїта-старшого й Лікона. Анїт був у синьому плащі, Лікон — у сірому. Проте найбільшу увагу до себе привернув Мелет, який увійшов у хламисі кольору зеленої трави, гаптованому золотим орнаментом і сколотому на плечі золотою застілкою.

З місць, де сиділи присяжні, пролунав здивований голос:

— Хто це такий?

Архонт відрекорендував Мелета як поета і головного обвинувача й наказав привести обвинуваченого.

На майдан дикастерію та близькі пагорби довкола ареопага, де сиділи тисячі глядачів, упала раптова тиша. Тисячі пар очей звернулись до входу для суддів, який відчинили двоє скіфів.

У хвіртці з'явилась висока, міцна й велична постать Сократа. Як завжди, він ішов босий, повагом, перевалюючись з боку на бік, лисина його, обпалена сонцем, сяяла, мов мідь. На ньому був його звичний заяложений плащ, накинутий на білий хітон.

І тут сталося щось неймовірне: переважна більшість присяжних підвелися і привітали Сократа гучними оплесками.

Він на мить розгубився. Не хотів повірити власним очам. Полохливо озирнувся на Крітона, який ішов за ним разом з Платоном та Аполлодором.

— Бачиш, як тебе вітають твої афіняни? — вигукнув Платон.

— Подожди, мій любий, побачимо, що́ буде далі, коли вони зі мною прощатимуться,— усміхнувшись, відповів йому Сократ.

Оплески, нарешті, вщухли, і присяжні зручно повсідалися. Сам архонт підсунув Сократові стільчика, потім постукав молоточком по мармуровій дошці столу і голосно проказав:

— Починаємо судовий розгляд справи афінського громадянина Сократа, сина Софроніска з дему Алопека. Пред'явлене йому обвинувачення звучить так: «Сократ завинив перед законами тим, що ігнорує богів, признаних державою, і запроваджує інші, нові божества, а також тим, що псує молодь...» Головним обвинувачем виступить Мелет.

2

Мелет пригладив своє довге іржаве волосся й здійняв угору обидві руки:

— Всімогутній Зевсе! Дію-громовладцю! Волаю до тебе від імені всіх афінських мужів, що зібралися тут, і звертаю твою увагу на наше нинішнє засідання, покликане повернути тобі шану, велич і любов, яких хотів позбавити тебе і всіх інших олімпійських богів цей муж — Сократ. Він глузує не тільки з тебе, о Дію, але й з Афін, Афродіти, Ероса та інших безсмертних богів.— Мелет повернувся в бік Акрополя: — О ви, олімпійські боги,— земні, водні і потойбічного царства! Будьте всі свідками того, як судитимуть цього обвинуваченого мужа. Благаю вас усіх, наших заступників, животворних добродійників, усіх, хто дбає про наше благо й достаток, не мстіться нам! Не позбавляйте нас своєї прихильності за тяжку провину, що ми так довго мовчки споглядали поширення цього зла. Сократ, як це підтверджують свідки, хотів скинути вас і замінити іншими божествами!

Над майданом і пагорбом, де зібрались тисячі людей, прокотився вигук жаху, неначе лугом перед початком бурі промчав шквал вітру. Ксантіппа заплакала і всім тілом

притислась до сина, немовби хотіла набратися від нього сили, щоб витерпіти цей удар долі.

Та Мелет іще не закінчив. Піднесеним тоном він проголосив своє обвинувачення:

— Сократ винен у тому, що богів, яких визнає громада, він заперечує, а натомість хоче запровадити інших. Винен він також і в тому, що псує нашу молодь.

Люд застиг, скутий жахом; тиша стоїть така, що чути, як на землю осипається глиця з піни біля огорожі.

— Він приречений,— насилу витискає із себе якийсь присяжний.

Сократ дивиться на сонце. Кажуть, що він народився в самісінький полудень, при яскравому палахкотінні сонця. Він любив сонце, як брата. Що жде його сьогодні, коли воно досягне zenіту й довколишні предмети не відкиданимуть навіть куцої тіні? Сократові здається, ніби сьогодні сонце вже з самісінького ранку пече дужче, ніж в інші дні. «Воно підтримує мене, зігріває мої висхлі кістки. Який я радий, що ти сьогодні тут зі мною, мій давній золотий друже!»

Ксантіппа спирається на Мірто й ридає:

— Я не годна більше на це дивитись, не годна це вислухувати... адже в нього така добра душа... він така дитина...

Мірто шепоче:

— Велика, простодушна дитина...

Мелет утішається жахом, який охопив людей. Йому не подобаються в цю хвилину тільки очі хлібороба Аніта. В них, замість очікуваного задоволення, він читає переляк і лють. Мелет закліпав очима й на мить завагався, та раптом згадав, що домовлятися тут з Анітом не можна. Під час останньої наради Аніт і Лікон йому сказали: «Ти повинен звинуватити його в тому й тому. Ну, чого ти вагаєшся? Хіба він цього не робить?» І, побачивши, яке враження його обвинувачення справило на слухачів, Мелет успішно й спокійно повів далі. У нього була чудова пам'ять, і він знав, що треба робити тепер. Він підніс руку. Золотий браслет, на який упало сонце, кинув короткий відблиск, немовби сяйнула блискавка Дія.

Ця блискавка й була знаком розпочати гру за життя Сократа.

— Я наведу вам докази Сократової вини. Потім у своєму захисті він спробує її спростувати, отож я наперед хочу звернути вашу увагу, що він будуватиме свій захист на твердженні, буцім моє обвинувачення — це помста за те,

що він часто прилюдно висміював мої поетичні здібності.

Присяжний, який сидів у другому ряду, закрив собі рот краєм шовкового гіматія.

— Ти чого регочеш? — тихо запитав його сусід.

— А того, що Мелетові вірші я теж знаю.

— Але це не може мені перешкодити захищати наших великих богів перед його наклепами! — кричав Мелет, не звертаючи уваги на те, що голос його почав неприємно скрипіти.

Сократ досі стояв обличчям до сонця. Тепер він повернувся до Мелета. Вийняв із кишені жменю нуту й почав лузати, випльовуючи лушпиння під ноги. Хоч це нікого й не здивувало, він раптом злякався свого вчинку і винувато глянув на архонта. Той добре знав цю Сократову слабкість і, всміхнувшись, кивнув головою, мовляв, усе гаразд. Сократ подякував йому кивком голови й спрямував погляд на Мелета. Усміхаючись, пригадав один його бундючний і вбогий думкою вірш. «Цікаво, скільки років цьому жевжикові? Мабуть, за тридцять. Ну, в тридцять людина має вже добре володіти своїм ремеслом...»

А Мелет тим часом провадив далі:

— Сократ іще замолоду гуляв щоранку із своїм учителем понад Іліссом і переймав його погляди. Хто був тим учителем, мужі афінські? Філософ Анаксагор, засуджений афінським судом за свою безбожність на смерть. Тільки завдяки Періклу Анаксагорові вдалося втекти до Лампсака. Його твір «Про богів» було прилюдно спалено на агорі, але його блюзнірство залишилось в Афінах! — Мелет визивно глянув на Сократа.

Той виплюнув лушпиння і сказав:

— Чого б я мав відмовлятися від того, що робить мені честь!

— Ви чуєте? Він признається! — вигукнув Мелет. — Сократ скрізь поширював погляди Анаксагора...

— Ні. Я поширював свої власні погляди, — заперечив Сократ.

Мелет здивовано глянув на нього, не розуміючи, чому він допомагає йому обвинувачувати самого себе.

— Тим гірше для тебе, бо погляди, які ти поширюєш проти богів, визнаних нашою державою, заслуговують на покарання. Так само, як в Абдері шанований тобою безвірник Демокрит насміхався із священних жаб богині Лето, ти насміхаєшся з наших богів. Скільки років ти вже

кепкуєш із Дія, перераховуючи його шури-мури, як це ти називаєш, з богинями й зі смертними жінками — чи то у власній подобі, чи то в подобі лебедя, бика, Амфітріона, золотого дощу і так далі?

— А це хіба неправда? — озвався голос із рядів присяжних.

— Це блюзнірство! — відповів йому інший голос.

— Ні!

— Блюзнірство!

І тоді раптом підвівся чоловік достойного вигляду й запитав:

— Архонте-басилевсе, ти покликаний громадою вирішувати всі питання, що стосуються релігії. Скажи нам, це блюзнірство чи ні?

Архонт збентежився, почервонів аж по вуха й боявся навіть глянути на Сократа, відчуваючи, що той єхидно посмікається. Він утупив очі в молоток, який тримав у руці, немовби бачив його вперше в житті. Раптом з-поміж присяжних устав якийсь чоловік:

— Ти дозволиш мені, архонте, відповісти на це запитання?

Хоч архонт і не знав, чи цей чоловік допоможе йому, чи, навпаки, спричинить для нього ще більші труднощі, однак він кивнув головою, а рука його, яка тримала молоток, затремтіла так, що молоток почав стукати об мармурову стільницю.

— Говорити про те, у яких стосунках перебував Зевс із тією або іншою смертною жінкою чи богинею, — це не образа, — мовить чоловік повчальним тоном. — Йдеться-бо про бога, статевий зв'язок з яким завжди, надто для смертної жінки, був честю.

— І цей... Зевс робить це й досі чи вже перестав? — запитав пекар Мерін.

— Та хто його знає, боги, кажуть, не старіють, — відповів хтось з-поміж присяжних.

— А, крім того, треба врахувати ще й те, — поважним тоном вів далі чоловік, — що майже завжди внаслідок цього зв'язку народжувався півбог, а часто і бог. Хіба не сидять серед верховних богів на Олімпі діти, яких сплотив Зевс із Лето, — близнята Артеміда й Аполлон?

Винагородою для промовця були гучні оплески, які вибухнули серед присяжних. Архонт мовчки притакнув, мовляв, такої ж думки про це і він сам.

А тим часом Мелет, удаючи, ніби виграв цей бій; говорив далі:

— А як висловлюється Сократ,— і це зможуть підтвердити багато свідків, котрі чекають тут своєї черги,— як він висловлюється про Афродіту і як глузує з нашої прекрасної богині? Однієї Афродіти нам замало,— каже він,— через те треба мати дві: одну Небесну, а другу Земну або Загальну. Загальна заступається за повій із Пірея, а Небесна — за елевсинських панн та знатних гетер знатних афінян, причому ще й наставляє роги своєму чоловікові Гефестові з богом війни Ареєм...

Пролунав вибух реготу.

— Це ж відомо всім! То чому б про це не міг говорити цей дід? — вигукнув Лустрат.

Мелет почервонів і, бгаючи край свого хламиса, пробелькотів:

— Ну звичайно, громадяни. Але тут треба мати на увазі ще й те, яким тоном Сократ про це говорив!

— А ти можеш нам довести, що тон його був зловмисний? Можеш нам продемонструвати, як він про це говорив? Не можеш!

— Свідки...— почав був Мелет, та архонт не захотів далі рухатися по такій тонкій кризі, а тим паче в такій делікатній сфері.

— Годі,— урвав він Мелета.— Наступний доказ! — І суворо grimнув на публіку, яка аж за животи бралася від сміху: — Припиніть цей галас!

Очі в Аніта почали наливатися кров'ю. «Гарного калатайла вибрав я собі. Щоб його побив Зевс-громовержець!»

— На бенкеті в багатого землевласника Каллія Сократ заявив, що наш могутній бог Ерос — не бог, а простий демон.

— Та невже? Демон, кажеш? А втім, мені на це наплювати. Кінчай уже!

— Далі, далі! — підганяв промовця архонт, стежачи, як цікавість присяжних розвіюється, як чоловіки соваються, наче їх гедзь укусив, як їхні щоки роздимаються від ласих шматочків і як вони смочуть із бурдюків вино, ховаючись за спинами в тих, хто сидить попереду.

Сократові друзі хапаються за іскру надії. «Кінчай уже!» — полоснув Мелета чийсь різкий голос. Чому тільки один? Без сумніву, так само думають і інші, однак не наважуються рішуче про це заявити. Ксантіппа намагає-

ться перехопити Сократів погляд, який блукає по узбіччі скелі. Мірто сидить, уся напружившись, і навіть не відчуває, що нігті її вп'ялися в святковий пеплос і шматують тканину.

Мелет опускається на праве коліно, простягає руки до гігантської статуї й волає:

— Афіно, любове наша! Як тебе осоромлено! Якої тобі завдано образи! Серце моє кров'ю обливається, коли я згадую, як цей безбожник, хихикаючи, перераховував усі твої божественні імена: Парфенос, Поліада, Ніке, Промакхос... «У нас дванадцять Афін? А чому не двадцять? Одна потрібна підмітальникам, друга погоничам ослів...»

— Брешеш!

— Сократ такого не казав!

— Коли? Кому? Де?

Мелет відчуває, що настала вирішальна хвилина, коли Сократові можна завдати смертельного удару: саме тут слід підкреслити, що для міста означає богиня, що вона означає для цих вічних торговців, багато з яких сидять тут і над чийми дверима висить гасло їхнього життя: «Ласкаво просимо, бажаний зиску!»

— Хто заклав і дав Афінам оливкові сади? Хто оберігає місто від стихії і ворогів? Хто дбає про прибутки всіх афінян? Куди поділися б ви, безземельні злидарі, чий урожай і маєтки спалив ворог і чиї стада він забрав, якби Афіна не відкрила вам свої обійми й не прийняла до міста, як його володарка й господиня? Що було б із вашим майном, мужі афінські, якби богиня сама не допомогла визволити місто від спартанського загарбника?!

Присяжні й публіка, розсіяна по пагорбах, насторожується: на елліна такі речі завжди справляють враження. Аніт привітно всміхнувся Мелетові. Сократ, який стежив за малою зеленою ящіркою, що саме перебігла через його ногу, раптом підвів голову.

Сократ знав силу слів. Хоч сам він не був ні граматиком, ні оратором, проте досконало володів словами. Він добре знав свої Афіни й цих торговців, гендлярів, скнар, які над усе цінували гроші. Хай йому грець! Адже саме це корисливе почуття в них він ось уже майже п'ятдесят років намагається витіснити чеснотами і шляхетними думками.

Зиск — маєток. Із цими словами він стикався протягом усього життя й розбивав собі об них лоба, коли пробував робити людей кращими, ніж вони є. Слова ці були для

нього загадкові, таємничі, мов незрозумілі вирази орієнтальних магів, що розпливаються в непроглядному диму жертовного вогню. Та в Афінах для багатьох людей вони були зрозумілими. Сократ глянув на присяжних: деякі обличчя, на яких ще хвилину тому світилися глузливі посмішки і які явно недооцінювали цього молодого поета та його обвинувачення, раптом перемінилися. Здавалося, вони втратили свій первісний вираз і всі стали однаковими: застиглий, холодний погляд очей і роззявлені роти, готові ковтати. «Що, заради всіх псів, ковтати? Все, що завгодно, аби тільки мати більше, ніж маю я і ніж має мій сусід? Шматок коржа, ковток вина, обол, гроно винограду, шматок м'яса, а може, й кістку?»

Сократ напружено стежив за Мелетом, який почав розказувати, як обвинувачений недавно принизив заступницю міста своїм глузливим танцем, і дорікати йому, що в той час, коли найбільші еллінські скульптори — Фідій, Мірон і Поліклет — з любов'ю й благоговінням творили погруддя богів, Сократ закинув свій молоток і різець.

— У своїх розмовах ми часто присягаємось богами, здебільшого Зевсом, якого найбільше шануємо. А Сократ? Він знає тільки одне божиння: «Клянуся псом!» Хіба це не свідчить про те, що для нього Зевс і пес, — о боги, не карайте мене за ці правдиві слова! — одне й те ж саме? Хіба вже саме це не говорить про його образливу безбожність? І далі. Щоранку Сократ чекає на схід сонця, кладе йому поклони й молиться. Але хай це не введе нас в оману, що, може, він шанує бога Геліуса, який у золотій колісниці вирушає у свою щоденну подорож по небу! Як і для його вчителя, безбожника Анаксагора, для Сократа сонце — всього лиш розпечена маса, щось схоже на палаюче поліно чи розжарену піч! Як це смішно, безглуздо й безбожно! Сократ не шанує богів, як цього вимагає наша держава; навпаки, він осмілюється з ними навіть бесідувати, вдаючись до свого повивального мистецтва, як це він робить у стосунках з людьми.

Почувши, як Мелет валить на Сократа ці тяжкі обвинувачення, як спритно зв'язує їх у єдиний вузол і починає ним його душити, Крітон, Платон і Аполлотор оточили свого вчителя, сповнені рішучості захистити його.

— В чому річ, мої дорогі? — здивувався Сократ. — Чому ви затуляєте мене від цього чоловіка? Ви що, не чуєте, як він мене вихваляє? Мені аж ніяково від цих слів, і я вже починаю червоніти.

Мелет переможно засміявся:

— Що відповіла піфія Херефонтіві на запитання, хто серед еллінів наймудріший? Вона сказала: «Мудрий Софокл, мудріший за нього Евріпід, однак наймудріший серед них Сократ». А як Сократ віддячує жриці Аполлона за таку безмежну честь? Перед натовпом цікавих на агорі він проповідує те, що тільки дурні вдаються до оракулів за відповіддю на питання, на які самі можуть відповісти, ставши на шлях пізнання! Цим він применшує славу оракулів, затуляє їм рот і підносить над ними, — ви тільки подумайте, о афінські мужі! — підносить над оракулами, над богом смертну людину і її розум! Але водночас він наважується людину, цей найпрекрасніший витвір богів, змінювати!

Серед присяжних і публіки на схилах пагорбів лунають схвильовані вигуки, сповнені недовіри до Сократа: «То він і справді прагне самих тільки нововведень, за що його свого часу так висміяв у комедіях Арістофан?»

— Я боюсь за Сократа! — шепоче Аполлотор Крітонові.

Сократ стежить, як Мелет ковтає в чаші воду, щоб звожити пересохле горло. Порив вітру доносить гострий запах людського поту і в'яленої риби. Дошкалює мушва.

— Цей безбожник, — вергає Мелет словами, — хвалить богів не за те, що вони оберігають і піклуються про нас, а за те, як удаło створили вони людину. Людина, мовляв, створена просто бездоганно, вона — прекрасний витвір якогось мудрого й доброго душею майстра! Отже, хай славиться не ім'я Зевса, мужі афінські, не Афіни, не Аполлона чи якогось іншого бога, що перед ними шанобливо схиляється Гомер, а людина! До її творця, цього загадкового майстра, Сократ поблажливий тільки за те, що той удаło створив людину. Чи не є це, зрештою, якесь нове божество, відоме тільки йому одному? Хоч він і заявляє про себе лицемірно: «Я знаю, що нічого не знаю», однак про нове божество ми не знаємо нічого, а він знає геть усе. Можливо, це таємниче божество, з яким Сократ перебуває в такому тісному зв'язку, що розмовляє з ним, як із рівним собі...

— Даймоніон! Сократів даймоніон! — залунали з усіх боків голоси.

— ...і це божество — сила, чужа нашим богам. Це нове божество, Сократів даймоніон, — то чорний демон, ворожий богам, які визнає наша держава впродовж віків.

Гнітючу тишу раптом порушує схвильований вигук із рядів присяжних:

— Стривайте! А кому зашкодив Сократів даймоній? Нехай він назве себе! Бачите? Нема таких!

— Нема! Нема! — луною котиться по схилах довколишніх пагорбів.

Архонт несамовито стукає молотком. Яке зухвальство! Хіба колись під час судового розгляду чиеїсь справи так галасували?

— Тихо! Припиніть! Не заважайте! — кричить він.

Однак галас не вщухає. Замість ладу скрізь панує безлад. Архонтові цікаво почути, що ж ще гукатимуть присяжні, і через те він не вживає рішучих заходів.

Підводиться літній, убого вдягнений чоловік:

— Я вимагаю справедливості для Сократа. Через те й прийшов сюди!

— Ти її діждешся, — відповідає архонт.

— Я теж вимагаю справедливості для Афін і їхніх божественних заступників! — кричить якийсь евпатрид. — Громадяни, знищіть крота, що зарився під Афіни й перегризає коріння, яке зв'язує їх із давніми традиціями, успадкованими від предків, і завдяки якому вони підтримують свою життєздатність!

— Мужі афінські! — настирливо волає до присяжних Мелет. — Перш ніж ви укинете в урну свої боби, я закликаю вас уважно придивитись до Сократа. Ви побачите досить дивну річ! Вам здається, що перед вами одна людина? Помиляєтесь: Сократ не один, їх — два!

Хвилювання серед публіки дедалі наростає.

— Хто з них двох справжній? Той, який вірить у наших богів й, отже, не буде з них глузувати й заперечувати їх, чи той другий, який у них не вірить? Але, в такому разі, виходить, що він не повинен їм публічно приносити жертви! Хоча його жертвоприношення дуже вбогі: на громадський жертвник він кладе пучечок лікувальних трав із свого саду й зливає з бурдюка кілька крапель вина... — В голосі Мелета починають звучати пристрасні нотки: — П'ятдесят років складає своє власне обвинувачення безбожник. Сократ, ворог Афін і вас усіх! Наляканий карою, яку винесено філософам Анаксагорові й Протагорові, філософ Сократ, запроваджував небезпечних новин, багато років ховається від такої ж карі за дельфійського оракула й за свої спорадичні жертвоприношення на громадському вівтарі. Афінські судді, добре зважте на цю Сократову

двоїстість і справедливо розсудить, де правда, а де брехня!

Над ареопагом прокотилися скупі оплески. Там, де сиділи багатії, вони були гучні, в інших місцях — слабші, а в деяких рядах ніхто й не поворухнувся. Архонт глянув, чи високо ще сонце, і, констатувавши, що ще зможуть виступити двоє обвинувачів, вирішив негайно продовжити розгляд справи.

3

На архонтів знак до краю місця, звідки виголошувалися промови, підійшов високий худорлявий Лікон. Краєчком плаща він затулив вузьке обличчя й почав схлипувати. У нього був поставлений голос, який умів підійматись і опускатись, шепотіти й грімити, емоційно вібрувати й зворушувати публіку. Лікон вирішив тепер скористатися цією своєю здатністю.

— Мужі афінські! Я починаю сльозами, даруйте мені цю мою слабкість. Я плачу від того, що обов'язок примушує мене виступити перед громадою з обвинуваченням цього старця... Поганий початок і добрий кінець, — так має виглядати плин людського життя. Але починати успішно й кінчати на суді? Стояти перед п'ятьмастами присяжних та друзів, у соромі й ганьбі? Горе! Оймой! Який гіркий жаль спочуваю я до людини, котра не в силі вже виправити все те погане, що вона натворила упродовж свого життя. — Лікон відтулив довгасте обличчя з блякими очима. — Я повторюю: Сократ уже не може виправити те, що він натворив, бо насіння його згубних думок устигло випустити парость у молодих душах, більше того — воно вже само родить і розсіює насіння нових бур'янів. Афіни заражені цим старцем. Багатьом нашим юнакам він зіпсував душу, і нам доведеться докласти чимало зусиль, перш ніж ми викоренимо з них усе шкідливе, погане й лихе. Дивіться, мужі афінські, як я плачу над Сократом разом з його друзями, разом з його дружиною Ксантіпою й сином Лампроклом. Чому в мене стискається горло з жалю і співчуття, якщо мій обов'язок — обвинуватити цього старця? Та тому, мужі афінські, що цей заблудлий чоловік — добрий за своєю природою. Тому, що він і справді бажає щастя вам і вашим синам. Він вірить, що прищеплює вам свою мудрість і робить вас кращими. Сократ переконаний, що його невтомні бесіди з

громадянами допоможуть Афінам, найпрекраснішому місту в світі, стати й містом наймудрішим.

Лікон зробив ораторську паузу і зволожив уста ковтком води.

— Ти чуєш, що він варнякає? — питає молодий присяжний у свого сусіда. — Такий славетний оратор, а розпхикався, наче та плаксива баба.

Старший присяжний:

— А ти хіба не бачиш, що багато хто з-поміж нас теж от-от заплаче над Сократовою долею?

Молодший:

— А хіба так годиться? Адже Сократ скоїв злочин, за який карають смертю! Чому Лікон так тягне? Самі похвали й співчуття, ще трохи — і на цей лисий череп надінуть лавровий вінок, і Сократ зрештою відбудеться чисто символічною покутою!

Старший:

— Це було б здорово! З цього бідака вистачить і покути.

Молодший:

— Мені цього не хотілося б. Я побився об заклад на десять драхм, що його чекає смерть, і не можу вже діждатися, коли порозкошую на ці гроші разом із своєю старою та дітьми.

Старший:

— Смачного тобі! Виходить, ви збираєтесь повечеряти м'ясом із Сократа? Яке це щастя, що в нашій громаді є такі кмітливі мужі, як я. Думаю, що м'яса з Сократа ти навіть не понюхаєш, людоїде!

Увагу обох присяжних привертає вигук оратора:

— Нещасний Сократе! Хоч які великі в тебе очі, а ти все ж таки сліпий! Як і чим ти хочеш удосконалити афінських громадян, чия освіченість, здібності й чесноти прославили їх на весь світ? Ти став на найгірший шлях — скористався популярністю серед молоді через свої нововведення, тим, що, кажучи словами орієнталістів, ти — кумир молодих людей, і тепер ти вдаєшся до всіх можливих способів, а може, й до чарів, щоб відібрати у нас наших синів, щоб заронити в їхні душі отруйні зерна своєї згубної теорії про поліпшення людини й збити їх на манівці!

Мужі афінські, повірте мені, в ім'я всемогутнього Дія, повірте мені, що я сам довго сумнівався в тому, про що тут тільки-но сказав. Але за цими моїми словами стоять неспростовні докази: Алквіад, Критій, Хармід — сини

наших предковічних родів. Їхні батьки знали Сократа, людину, яка нехтує зиском, маєтком і над усе ставить чесноти, які можна в собі виховати, аrete, яка включає в себе хоробрість, справедливість, вірність правді й батьківщині, поміркованість і яка привчає людину до того, щоб протягом свого життя на землі вона досягла найвищого блаженства й змогла повести до нього також своїх друзів, а якщо треба, то й цілу державу.

Хто ж не хотів би довірити сина такому вчителеві й творцеві?! Хто ж був би проти, щоб його сина став освіченою і зумів правити навіть державою?

Але, на жаль, у цьому старцеві, який стоїть тут перед нами, поєднується скромність і манія величчя, поміркованість і невтримність, покірність і пиша, доброта і злоба. Поетична інтуїція не підвела Мелета: в Сократі поєднуються дві особи. Я дуже неохоче беру до рук ножа, щоб відпанахати від Сократа-добродійника Сократа-розбещувача молоді.

Батьки посилали до нього невинних юнаків, чистих душею й сповнених бажання прислужитися своїй батьківщині. А якими Сократ їх повертав? Пихатими, самовпевненими, марнославними й нечесними. Чому він, такий скромний, не навчив і їх своєї скромності? Чому він, такий поміркований, не навчив і їх своєї поміркованості? Хіба це не дивно?

Присяжні загули, мов бджоли у вулику. Лікон ковтнув води. Сократові учні, які сиділи поруч Ксантіппи й Мірто, про щось палко сперечалися. Платон не відводив очей від Сократа, який незворушно лузав своє насіння. Платон хмурився. Його дратувало те, що вчитель поводить ся так спокійно, тим часом як на голову його падають величезні каменюки обвинувачення.

— Ви, звичайно, знаєте відповідь на це моє запитання,— провадив Лікон.— Сократ скромний тільки зовні, але нутро його аж роздимає пиша. І нею він псував молодь. Він псував її також своїм глузуванням з богів і неповагою до них, учив її нехтувати рідними батьками. І все це він робив не з поміркованістю, яку підніс до однієї з найголовніших чеснот, а, навпаки, з невтомною ретельністю й шаленим запалом, аж до сьогоднішнього дня. Яка самовідданість! Він волів не спати й не їсти, аби лиш мати змогу день і ніч задовольняти власне бажання сіяти зло своїми «бесідами». Через те виходило, що його найздібні-

ші учні, які мали всі передумови стати гордістю. Афін, оберталися в ганьбу для Афін.

Друзі Сократа запротестували.

— Ти перекручуєш, Ліконе! — сказав Крітон спокійним, проте впевненим тоном.

— Це нікчемна софістика! Брехливе наклепництво! — вигукнув Федон.

Та Лікон не зважив на це й далі розвивав свою думку:

— Тільки завдяки Сократовому мистецтву вмовляння Алківіад, велика надія нашої держави, зміг переродитися в зарозумілого глумильника над священними гермами, в гультаю у шарлатовому плащі й зрештою в зрадника батьківщини! А кого виховав Сократ із Критія? Виродка й розпусника, якому немає рівного, якого соромиться нині весь світ...

Антісфен, який сидів поруч Ксантіппи, став на найвищому місці «Столу Солона» й щосили гукнув:

— Брешеш, софісте! Критій покинув Сократа й пішов у науку до твого вчителя Горгія, Ліконе!

Лікон не міг дозволити, щоб хтось підтримав Антісфена, і квапливо повів далі:

— Що нам, обвинувачам, видно? Босі ноги, поношений плащ, обшарпаний старий будиночок, голодні роти всієї його сім'ї? А його рот, що промовляє про добрі наміри, про справедливість, про поліпшення людини? Громада жде від нас, що ми справедливо вирішимо — допомагав їй Сократ чи шкодив. Афінці покладають надії на молодих мужів, щоб ті допомогли їм піднятися до колишньої величі, багатства й слави. Але з Сократової «мисльни» такі не вийшли, Сократ своєму місту таких мужів не дав!

Сократові друзі й учні обурюються дедалі більше. Та мова Лікона набирає чимраз швидшого темпу, його гучний голос забиває їхні вигуки невдоволення.

— Він навчає їх свого повивального мистецтва, яке скоріше ганьбить людину, ніж підносить. І при цьому звинувачує нас, софістів, — Лікон поклав обидві руки на груди, — хто намагається піднести нашу молодь, виділити її з юрби, щоб вона могла повести цю юрбу за собою й стати її окрасою.

Сократ стоїть весь час на осонні, дивиться на Лікона й розмірковує: «Хитро змовилися проти мене. Ще раз переконливо доводять, як софістика все перевертає, перекручує, всім зловживає. В якому світлі вона вміє подати все те, що я колись зробив і що стверджував своїм

життям. Я бачу, як це гнітить присяжних. Поет і досвідчений оратор! Я, звичайно, не вмію гратися словами, мов шукар м'ячиками. Що я можу вдіяти проти них своєю правдою, голою, наче те дитя без сорочечки? Як я можу за такий короткий час спростувати всі ці перекручення? А це ж ще не промовляв найгірший з них — Аніт, який ненавидить мене найдужче.

Може, якось обійдеться і мені не треба буде кидати Афіни? Клянусь псом, я не зможу цього зробити! Я не можу без Афін жити. Та й що робитимуть вони без мене? Що робитиме без мене моя сім'я? Друзі!»

Нитку його думок урвав гучний Ліконів вигук:

— Не я — всі Афіни обвинувачують Сократа в тому, що він відбирав у батьків найдорожче, що в них було! — надію батьківщини. Ти, Сократе, вкрав у нас синів! Хто їх нам поверне?

Свідомий того, як переконливо йому вдалося закінчити своє обвинувачення, Лікон вертається на місце й, усміхаючись, киває головою тим, хто йому демонстративно аплодує. Вдає, ніби не чує, як вигукують інші присяжні:

— Ганьба Ліконові! Ганьба!

Тим часом як архонт тихо розмовляє з Анітом, наступним оратором, Сократ намагається заспокоїти схвильованого Платона, але марно.

Юнак, усупереч своїй звичці, дорікає Сократові:

— Це не тільки твоя справа, мій дорогий, а й моя теж. Лікон ображає водночас і мене.

Гучний Платонів голос чути не лише суддям, а й на пагорбах, де сидить публіка:

— Хіба я йшов би до тебе, Сократе, в науку, коли б ти і справді моїх близьких кривних, Алквіада, Харміда й Критія, звів на манівці? Який би я був після цього сліпак і дурень! Але мені, і всім, і Ліконові теж, добре відомо, що вони скінчили так погано через те, що покинули тебе, Сократе.

Серед присяжних, які добре чують кожне Платонове слово, лунають голоси:

— Ти це чуєш, о Зевсе? Але ж і накрутили! Цей довгань товче нам, що Сократ псує молодь, а молодий Платон, цілком спроможний заплатити іншим учителям, тим часом добровільно йде в науку до цього старого діда. А до того ж він ще й родич тих трьох нікчем, отож знає все це краще, ніж ми. Як же ж нам тепер бути?

— Еге ж, еге ж! Як нам тепер бути?

З рядів, де шелестить шовк, озивається:

— Як Платонові не соромно! Прилюдно називати себе прихильником такого ошуканця!

— Еге ж, еге ж! Юнак із такої шляхетної родини — й раптом так низько впав!

— Видно, цей дід має велику силу!

— Ти молодець, мій любий, що, захищаючи себе, захищаєш також і мене, — усміхаючись, сказав Сократ Платонові.

— Так, — признався Платон, який весь аж тремтів від обурення, — я думаю не лише про себе, а й про тебе, дорогий мій учителю. В мене таке враження, що ти саме сьогодні чомусь забуваєш про себе.

— О ні, — відповів Сократ, — я багато думав про те, хто я і ким, правдоподібно, залишуся.

4

Впевненою ходою проводиря наперед виїшов Аніт. Від нього гостро пахло шкірою навіть тут, перед трибуналом; може, він цього не відчував, а може, навпаки, пишався цим.

— О політи! Громадяни! — вигукнув він грубим голосом і мляво підніс руку на знак вітання. — Ви часто приходите до мене із своїми проханнями. Сьогодні я прийшов попрохати вас: будьте особливо розсудливими і справедливими при розгляданні цієї справи. Справа Сократа вельми важлива. Все, в чому його обвинувачували попередні оратори і в чому його обвинувачую я, — тяжкий переступ, та я все одно мушу сказати про це, щоб ви ретельно зважили мої слова обвинувачення: Сократ припускається найтяжчого злочину, який тільки може бути. Він підриває державу!

Почулися лякливі вигуки. Дехто з присяжних у передніх рядах з жахом підвівся і підніс руки, щоб Аніт його запам'ятав, бо Анітова прихильність для них важила багато.

Сократ спостерігає за присяжними, які через хвилину після оплесків Платонові раптом різко переіменилися й розігрують перед впливовим демагогом догідливу сцену відданості.

Сократа мучить гостре почуття спраги й голоду. По щоді йому скочується солоня крапелька поту й змочує уста. Він відчуває, як сонце пече його в череп, обличчя і спить

так, що обличчя присяжних зливаються перед ним у суцільну пляму рожевого кольору. Сократ здивований. Таким себе він іще не знав, ці почуття для нього були нові. Невже саме сьогодні він переступив межу своєї фізичної опірності до всього? Але він не сміє піддаватися слабості. Треба захищати не лише свою особу, а, головним чином, свої думки, своїх учнів і послідовників. Попросив ковток води. На Аніта навіть не глянув, боячись власного гніву, який спалахував у ньому щоразу, коли він на нього дивився.

Аніт радо відзначив, що його раптова атака на Сократа підірвала поблажливість присяжних, змусила їх відмовитись від примирливості; перший же його удар не залишив у багатьох присяжних і сліду від їхньої прихильності до Сократа. Однак на цьому він не заспокоївся. Він знав, що Сократ має багато ворогів, особливо серед громадян, з яких він зірвав личину освіченості; знав він також і те, що Сократ має багато друзів як добрий радник; почуття цих людей і треба було зламати. Аніт теж уже опанував софістське штукарство. Він і сьогодні чув його тут від Лікона, проте був обачливий. Йому довелося побувати вже на багатьох судових засіданнях, і він добре знав, якою непостійною буває думка присяжних. Вистачить якоїсь дрібниці, щоб їхній настрій в останню хвилину діаметрально перемінився.

За себе Аніт не боявся. Головним обвинувачем, який міг би понести моральні й матеріальні збитки,— і в цьому йому легко можна було б посприяти,— був Мелет. Але Аніт не здихався б свого найнебезпечнішого противника, Сократ і далі підбурював би проти нього людей, позбавляв би його спокою, відбирав би в нього сон. Сократ і далі знімав би з Аніта шкуру перед його виборцями. Аніт почав м'яко, ба навіть лагідно:

— Друзі! Ви всі добре знаєте, що Сократ зловжив своїм впливом і в вихованні мого сина...

— Він говорить навіть про це! Молодець! — озвався голос із першого ряду присяжних.

— Сократова «турбота» про молодь ударила й по мені! Скільки зусиль доведеться мені докласти, поки я знов уставлю клепку в цю молоду, запаморочену голову! І все ж таки тут іменем усіх дванадцятьох головних богів заприсягаюсь, що ніякого зв'язку між моїм обвинуваченням Сократа і його негативним впливом на мого сина немає! — Пролунали непевні оплески.— Мій сін уже давно

вчиться розуму в пристойних учителів мудрості — в софістів.— Аніт прибрав позу першого актора під час виглошення монологу: — Та й що для мене син у порівнянні з благом нашої громади, якій я ладен віддати всі свої сили й снагу?

Вибухають оплески. Але подекуди лунають і голоси невдоволення.

— Отже, ви бачите,— спокійно вів далі Аніт,— що я не упереджений проти Сократа як особи й на підтвердження цього хочу згадати про найкращі його діла, якими він прислужився батьківщині. Він виявив зразкову хоробрість у битвах під Потідеєю, Амфіполем і Делієм. Я не хочу відбирати в нього навіть найменшої заслуги й через те нагадую, що він чинив наперекір наказам уряду тридцятьох тиранів, зовсім не дбаючи, що наражає на небезпеку власне життя.

Присяжні, які тягнуть руку за Сократом, жвавішають, а ті, які відчувають до нього неприязнь, схиляються в думці перед розумом Аніта, який так справедливо вихваляє заслуги свого ворога, притуплюючи цим жало обвинувачення попередніх ораторів і своє власне. Більше того — всупереч власному твердженню, що Сократ підриває державу, він підносить найкращі Сократові заслуги перед нею.

Дехто з Сократових друзів радіє; інші ж, зокрема Платон, хмурніють. Вони розуміють, що, вихваляючи найбільші Сократові заслуги, Аніт тим самим позбавляє Сократа змоги самому нагадати про них. Чим же тепер Сократ захищатиметься?

Платон глянув на свого вчителя й побачив на лобі в нього глибоку зморшку тривоги. Він також побачив, як змінилося Сократове обличчя, як усмішка, завжди така безтурботна й осяйна, набрала відтінку гіркоти.

Згаслі Сократові очі зустрілися з Платоновим поглядом і миттю засвітилися своїм звичним світлом. Платон переміг страх за свого вчителя, прогнав від себе приплив маловір'я й підбадьорливо всміхнувся Сократові.

Тим часом Аніт голосно провадив далі:

— Якби демократія не здобула вчасно перемогу над тиранами, Сократ, без сумніву, опинився б серед тих п'ятнадцятьох сотень афінських громадян, які стали їхніми жертвами.— Бачачи, що писар не встигає за ним, Аніт уповільнив темп і зробив невелику паузу в промові, щоб тихо повторити йому останні слова. Потім повернувся

обличчям до присяжних і коротко підсумував: — Якби наша демократія вчасно не перемогла тиранію, Сократ більше не зміг би щоранку вклонятися сонцю, як він це робить із самого малку. І ось цій демократії, яка врятувала йому життя, він відплатив такою невдячністю!

Сповнений похвали вступ надав ударові Аніта подвійної сили. Ніхто не зронив ані словечка, тільки чути було, як гуде комашня над припишклими зборами.

Аніт обурено веде далі:

— Він заплатив невдячністю тій демократії, що дає народові таку свободу, якої не дав досі жоден уряд жодному народові в світі.— Голос Аніта солодшав, щоб здобути прихильність у присяжних.— Тій демократії, що щедро роздає всім вам, неімущим та бідним, з державної казни.

Присяжні, яким дошкуляло пекуче сонце, потай охолоджувалися вином. Але охолода ця була оманлива — одного вино доводило до надмірної веселості, другий починав ремствувати, третій неспокійно крутився й роздратовано вигукував:

— Цю люру? Ці мідяки?

Загата поваги до суду, розхитана ще до цього, прорвалася раптом остаточно:

— Ми хочемо роботи!

— Поверніть нам наші поля!

Архонтові довелося докласти неабияких зусиль, перш ніж йому вдалося відновити сякий-такий спокій.

— Хай він дозволить нам їх трохи приборкати,— шепоче на вухо своєму сусідові розбагатілий громадянин.

— Я не знаю, чи...

— Коли вони можуть робити все, що хочуть, то ми теж не гірші за них. Хай він нам це дозволить!

Голос Анітів гримить так, що поза спиною в присяжних аж мурахи бігають:

— І все ж таки серед нас знайшлася людина, яка день у день обходить місто і скрізь, де тільки зупиниться, збирає довкола себе цілі натовпи, щоб проповідувати проти нас, демагогів. Мужі афінські, ви це чуєте?! І її проповіді, вщерть виповнені бунтівними думками, падають на сприятливий ґрунт, поширюються по місту.

Присяжні швидко змовкають, бо кому цікаво із присяжного обернутися в обвинуваченого?

— Він проповідував тисячам люду навіть зі сцени театру Діоніса! — гримить голос Аніта.— Ви дивуєтесь, як це

могло статися? Я вам зараз розкажу. Своему другові, трагічному поетові Евріпіду, він вбив у голову, щоб той своїми віршами захищав рабів і боровся за рівні права жінок з чоловіками! — Аніт не дозволяє, щоб із рядів, які знову починають хвилюватися, озвалися нові вигуки невдоволення, і в швидкому темпі закінчує: — Нічого сказати, гарне було б видовище, коли б ми в Афінах поставили на чолі громади жінок і коли б ми, вільні громадяни, почали мити ноги своїм рабам!

Уявивши собі, що на місці Аніта могла б зараз стояти якась зваблива красуня і що ноги рабам мив би, можливо, зараз сам Аніт, неможливі присяжні вибухають шаленим реготом.

— Слава Сократові! — гукають вони весело.

Рабовласники, яких тут теж чимало, з намови Лікона починають їх перекрикувати:

— Ганьба йому! Ганьба!

Аніт, підбадьорений успіхом у багатіїв, які нарешті теж розворушилися, швидко веде далі:

— Сократ бачить нелад у тому, що мужі, які нині стоять на чолі нашої громади, кожен має свій дім і пристойну одежу. Він явно вимагає від них, щоб вони жили, мов ті раби! Щоб ходили босі і їли тільки насіння нуту, як він!

Ці ущипливі слова, розраховані на те, щоб викликати сміх у засідателів, досягають лиш часткового ефекту. Багато хто знає, в якому лицемірстві живе Аніт, як він міняє одежу й поведінку, коли йде роздавати юшку жебракам чи на раду, або коли приймає в своєму домі друзів.

Відчувши, що розрахунок його не виправдався, Аніт заває блискавичного удару:

— Сократ лицемірно каже: «Я знаю, що нічого не знаю». Ці слова можна почути будь-де в Афінах. Але він, єдиний з усіх громадян, знає, якою повинна бути справедлива людина і справедливий правитель. Він єдиний знає, якою повинна бути ідеальна держава, і проповідує це своїм учням. Сократ вимагає, щоб на чолі держави стояла охоча до розмірковувань людина! Тобто філософ! То, може, він має на увазі самого себе?! — Западає коротка тиша; яку Аніт порушує запитанням: — А що він вам пропонує замість наших найбільших досягнень, замість нашої необмеженої свободи? — Аніт підносить голос: — Несправжню свободу, обчиржену тим, що Сократ називає

добровільною дисципліною, яка буцімто позбавляє кожну людину духовного поневолення.

Сократ обертається в його бік. Дивиться просто в його ящерині очі. Аніт знічується. Уникає його очей. Переводить погляд із Сократа на присяжних, і його раптом охоплює неприємне відчуття, що в рядах перед собою він бачить самих Сократів, сотні Сократів...

Його заливає рясний піт. Він збирався ще багато чого виставити на карб Сократові, та раптом вирішив якомога швидше закінчити своє обвинувачення.

— Мужі афінські! Ви чули обвинувачення Мелетове, Ликонове й моє, кожне з яких, узятє окремо, викриває Сократа. Але це три обвинувачення і, — взаємно поєднані, — вони доводять, скільки шкоди завдали нашій державі Сократові бесіди — набагато більше, ніж користі. Ви самі вирішите, навмисне чи ненавмисне він намагався вирвати Афіни з-під нашого впливу й підкорити їх впливові своєму. Вам належить вирішити важливу для громади справу — нелегку справу Сократа.

Підводиться якийсь підхмелений сміливець:

— Дорогий наш Аніте! Великий демагогу... — Та початковий пафос його раптом змінюється довірливим тоном: — Послухай, голубе, якщо це справді така нелегка справа, як ти кажеш, то чи не здається тобі, що пообіцяних трьох оболов для нас замало? Чи не підвищив би ти нам цю суму хоча б до п'яти?

Лунають схвальні вигуки:

— І п'ятьох теж замало за таку марудну роботу. Підкинь нам! Набав!

— Цитьте, хлопці! Прикусіть язика, — застерігає їх інший хапуга, — інакше-бо він більше ніколи не підпустить вас до корита.

Архонт подає знак черговим, які наглядають за порядком у суді, й ті кричать:

— Тихо! Замовкніть! — І поволі підіймаються туди, звідки долинають голоси.

Та підхмелений присяжний, хоч він і бачить двох Анітів ще реальніше, ніж обвинувачі двох Сократів, усе ж таки дивиться, куди слід, і кричить, склавши долоні рупором:

— То що, Анітику, набавиш нам? Чи, може, в державній скарбниці вже свистить вітер?

Голос сміливця тоне в бурі вигуків, сміху та лайок, і архонтові вдається втихомирити її тільки погрозою, що він

звелить стражникам очистити ряди, з яких долинають ці зухвалі вигуки.

Сцена ця для Аніта вельми неприємна. Навіть у словах цих зухвальців звучить голос Сократа. Ці слова свідчать про те, як страшно занепав в Афінах порядок, і ще раз переконують його в думці, що він вчинив правильно, прийшовши на сьогоднішнє засідання суду.

«Треба швидко кінчати!» — думає він і зводить руки до неба:

— В ім'я олімпійських богів і в ім'я ладу наших батьків я теж обвинувачую Сократа: він винен у тому, що ігнорує богів, яких визнає наша громада, що запроваджує натовість нові божества, псує молодь і підриває афінську державу!

5

Троє обвинувачів сказали те, що мали сказати, і відійшли на задній план.

Архонт-басилевс поправив на голові миртовий вінок, підвівся, повернувся обличчям до обвинуваченого й проказав голосом великого геліаста:

— Настав час твого захисту, Сократе. Говори!

Краплі води, які скапували з повної клепсидри, почали відлічувати час.

Сократ мовчав. Він перехилив набік голову, немов до чогось прислухався. Панувала глибока тиша. Здавалося, мовчить не тільки Сократ, здавалося, мовчить весь Арєїв пагорб, усі Афіни, все небо, вся земля. Сократ стояв і слухав, як завжди, коли хотів щось почути серед такої тиші. Тиша тривала, краплі води скапували в клепсидрі, але ніхто не наважувався нагадати Сократові, що час його спліває.

Поки говорили обвинувачі, присяжні стежили за ними, архонтом, засідателями, оповісниками, пританами й на Сократа позирали хіба вряди-годи. А тепер перед ними був тільки Сократ. П'ятсот пар очей уп'ялися в нього, прикипили до його босих ніг і дужих рук, утупилися в його білий полотняний хітон; багато хто зосередився на його обличчі, особливо на зціплених устах. Коли вони нарешті розтуляться? Спливає ж його дорогоцінний час!

Присяжні тільки тепер ретельно оглядають Сократа, а надто ті, які недавно переселилися до Афін. Корінні

афіняни порівнюють усе, в чому тут щойно обвинувачено Сократа, з самим Сократом, якого знають віддавна.

Сократ ні в кого не викликає до себе жалю. Це не згорблений відолаха, не хирлявий, заляканий дідуган, самий уже зовнішній вигляд якого зупинив би руку присяжного з чорним бобом. У свої сімдесят літ Сократ статечний, дужий і справляє враження значно молодшого чоловіка. Його шкіра, яка частіше буває на сонці, аніж у тіні, має колір землі з виноградника в Гуді, а що на ньому сьє білий хітон, то вона здається ще темнішою. І це робить його молодшим. Проте в найбільшій незгоді з віком перебуває Сократове обличчя, повне, не пооране старечими зморшками, обличчя з густою, трохи кучерявою бородою. Про це мужнє обличчя не можна сказати, що воно усміхається; але про нього не можна сказати й те, що воно не всміхається. Це обличчя випромінює силу волі, радісну веселість і світло.

Мандрівний філософ, дивак... Як учинити з цією людиною?

Сократова рука, що підпирає лікоть другої руки, не ворухиться. Архонтова рука, що лежить на столі, тремтить. Коли ж нарешті він заговорить? Рука архонта ось-ось простягнеться до молотка, та раптом Сократ широко усміхається й мовить спокійним тоном:

— Мужі афінські! Саме в цю хвилину тиші я зрозумів, що коли промовлятиму тут, мені не загрожуватиме ніяка небезпека й зі мною не станеться нічого лихого. Добру хвилину я дослухався, чи не озвуться в мені мої даймоніони й чи не почнуть вони мене застерігати від того, щоб я тут промовляв.

З рядів присяжних долинули приглушені вигуки обурення:

— Чуєте? Він признається з перших же слів!

— Це божевілья!

— Ганьба!

Сократ підніс руку, закликаючи присяжних до тиші:

— Я задоволений тим, що ви нарешті перестали їсти і пити й уважно стежите за моєю промовою. Та я був би дуже радий, коли б ви приборкали свою надмірну галасливість, друзі. Адже вам це куди легше зробити, ніж мені. Це мені наступають тут на горло, а не вам, але я не кричу. А якби почали кричати ви, то примусили б до крику й мене, а це, погодьтеся, не дуже мені б пасувало.

Та найгірше те, що я не знаю, щó сказати вам на свій захист. Мої обвинувачі, як то кажуть, поквапилися поперед мого неводу рибу ловити. Мелет, Лікон і Аніт аж надто в цьому постаралися. Хіба я зміг би запам'ятати всі ті подробиці, з якими вони змалювали моє життя? Проте їхні слова містили в собі не лише моє обвинувачення, а й мій захист. Це з їхнього боку було дуже шляхетно й справедливо щодо мене, і в вас, мої судді, без сумніву, склалася після цього позитивна думка про моїх обвинувачів. Але я хотів би, щоб ви зважили й на те, що я опинився тут перед вами саме завдяки цим шляхетним і справедливим людям! І коли я слухаю їхні обвинувачення, мені не хочеться йняти віри, що, скажімо, головний обвинувач, висміяний мною поет Мелет, викликав мене перед ваші очі для того, аби похвалити мене за моє піклування про афінських громадян і вшанувати славою, за якою він сам тужить. Мені не хочеться йняти віри, щоб інші двоє обвинувачів вихваляли мене тут за мої заслуги перед афінською державою тільки для того, аби подбати про мою популярність, тим паче що про цю славу й популярність вони згадали наприкінці мого життєвого шляху з поваги й любові до мене. Ці троє людей, які промовляли переді мною, включили до свого обвинувачення й мій захист, привласнили собі те, що належало сказати мені й виправдати себе цим перед вами. У такий спосіб вони зробили мене в цю хвилину беззахисним.— Сократ безсило звів руки.— Вони здивували мене цією підступністю, цією ораторською спритністю, гідною софістів наших днів. Мій язик, який завжди з величезними труднощами пробивається до правди, не такий пружний, як їхній, і не схожий на вугор чи гадюку.

Якщо я зараз почну повторювати після них, щó добре я зробив для своєї батьківщини протягом життя, то вже самий той факт, що вони випередили в цьому мене, свідчитиме проти мене, й може здатися, ніби я сам продовжую їхнє обвинувачення проти себе. Бо кожную мою заслугу вони затоптали в багно, і я тепер побоювся б підняти її — вона була б геть брудна.

Моя головна заслуга перед батьківщиною, яка значно переважає мої воєнні подвиги й те, що я вчинив опір сваволі тридцятьох тиранів,— це ті думки, які я поширюю по місту, але про них вони забули нагадати взагалі. І через те я тепер звертаюся до вас, мужі афінські.

Хіба не кажуть про Сократа, що його завжди можна знайти там, де збирається багато людей, і що там він демонструє своє повивальне мистецтво, витягуючи з людей міркування про добре і про погане, про красу і потворність, пояснює, що чеснота, а що порок, що справедливість, а що несправедливість? Про нього кажуть, буцім він буквально одержимий цим. Як же, в такому разі, цей Сократ мав би не поспішати сюди, коли він знає, що тут його слухатимуть п'ятсот людей? Чи може він дозволити собі пропустити таку рідкісну нагоду в свої сімдесят літ, коли в нього накопичено максимум знань і коли найбільше його бажання — погомоніти про них із добрими людьми?

Отже, як бачите, нема нічого незвичного в тому, що я, не вагаючись, поспішив сюди на цю заманливу принаду й не шукав жодного способу уникнути цієї приємної зустрічі з вами. Я вдячний Анітові та його друзям, Ліконові й Мелетові, за це запрошення. Про мене відомо, що я не песиміст і нічого не бачу в чорних тонах. Через те я й думаю собі: ніхто не знає, кому принесе щось добре сьогоднішній день — мені, обвинуваченому, моїм обвинувачам чи вам, присяжним, мужі афінські.

Погляньмо разом хоча б на ці кілька крихт, які випали з промов моїх обвинувачів і, отже, дісталися мені. Погляньмо й на те, — хай вони пробачать мою щирість, — що вони тут наплутали. — Сократ ступив крок у напрямку присяжних і випростав руки: — Я все ж таки, — і в цьому ніхто не може мені відмовити, — звичайна, нічим не видатна людина, і не годиться, щоб Мелет порівнював мене з таким славетним мужем, як Гомер. У богів, зображених Гомером, куди більше кипучого життя, ніж у багатьох землян. У тих богів бувають людські почуття і пристрасті. Тому Мелет помиляється: не я оспівав у віршах усі ці давні небилиці про богів, що їх визнає наша громада. Не я автор цих соковитих любовних історійок про них. Просто я цікавий до всього, розмірковую про все це й розмовляю з людьми. Хіба це не інтересний предмет для розмови? Хіба я не бачу, як ви всі відразу ж пожвавішали, тільки-но я зачепив цю тему? Атож, я поражував земних жінок, яких Зевс ошчасливив своєю прихильністю. Я поражував Афродіт і Афін. Уже в самому цьому перелікові є якась божественна радість, що її Мелет, на жаль, не відчуває. Ви всі вмієте рахувати, і багато хто навіть краще, ніж я. І ці люди, напевне, знають, що кін-

цевих чисел у цій сфері Ероса я в богів не дорахувався. Але навіть засуджувати рахівничих? І тут я з подивом констатую, що Мелет засуджує в цьому не тільки Гомера, а й самого Дія-громовержця, за те, що той недостатньо цінотливий і стриманий.

З усіх боків лунає сміх. Та Сократ ні на що не зважає і спокійно веде далі:

— І через мене, сухого рахівничого, Мелет докоряє богині Афіні, ніби вона не повинна б існувати в стількох подобах і долях.

Сміх зростає. Мелет, почервонілий від власті, кричить:

— Як ти можеш так жартувати...

— Клянуся псом, я не жартую! — перебиває його Сократ. — Я тільки милуюся розгалуженістю нашої теології. Мої обвинувачі говорили тут, що я люблю Демокріта, цього найвеселішого філософа. Так. Це правда. Його твір «Про добрий настрій» — найулюбленіше моє читиво. Коли людина сидить із друзями на бенкеті й розважається витівками штукаря, їй немає потреби докладати зусиль для того, аби підтримати в собі добрий настрій якраз у найтяжчі хвилини свого життя, і я в цьому з ним цілком згоден. І ніхто з вас усе ж таки не захоче мене перекопувати, що я попиваю тут хіоське вино і розважаюся витівками спритних штукарів. Мабуть, ви всі припускаєте, що краплі цієї клепсидри відлічують тут досить гірке моє життя, і коли тут між нами і є якісь штукарі, то їм, мабуть, не до того, щоб розважати мене. Через те даруйте мені, що я не кличу собі на допомогу богів, як Мелет, що не плачу крокодилячими слізьми, як Лікон, і не горю, як Аніт.

Серед присяжних знову здійнявся гамір.

— Та ми, здається, трошки відхилилися від головного.

Сократ дедалі розпалюється. Відчуває він і наростання спеки. Пекуче сонце починає йому нестерпно дошкуляти. Сократ дивиться на сонце, яке чимраз вище підіймається над головою. «В чому річ, мій любий друже? Невже й ти сердишся на мене?» — Сократ витирає долонею з чола піт. Це дрібниця. Мимовільний рух. Але серед його найближчих, які досі цього руху в нього не помічали, він викликає переляк.

— Я знаю, що моїм обвинувачам, — а може, й цим присяжним, які тут сьогодні, мабуть, згадують, що я свого часу наступив їм на мозоль, з якого тепер, через багато

років, коли вони побачили мене тут у ролі слабшого, утворилася болюча виразка,— сподобалося б, коли б я тут заплавав. Коли б я привів сюди дружину, й вона своїм риданням та бідканням пом'якшила б ваші серця, і коли б я тут перед стількома парами вух поклявся хоча б цим своїм псом, що не буду більше тинятися по агорі, гімнасіях, ринку й ні з ким не бесідуватиму! Любі Мелете, Ліконе й Аніте, цього від мене вимагали ще ваші попередники. Не сердьтеся на мене, що я змушений сказати вам правду: це були тирани Критій і Хармід, які заради мене, коли я не послухався їхніх наказів, навіть видали закон, котрий забороняв мені бесідувати з молоддю й навчати її мистецтва бесіди.

З рядів присяжних долинають вигуки подиву.

Та Сократ не замовкає й на секунду і веде далі:

— Якщо ця схожість між проклятими вбивцями афінян і вами трьома випадкова, або, може, тут є якийсь глибший зв'язок...

— Я протестую,— заверещав Аніт, весь аж посинівши від люті.— Це неподобство... Я вимагаю від архонта...

Сократ гостро урвав його:

— А я вимагаю від архонта, щоб він не дозволяв Анітові говорити протягом часу, визначеного мені! — І обернувся до Аніта: — Що неподобство? Те, що я пригадую недавні події і, за давньою звичкою, розмірковую вголос? Кому це заважає? І чому?

— Я вимагаю від архонта...— знову загорлав Аніт.

— Пізно, Аніте. Ти боїшся, що п'ятсот афінян чують це й почують ще таке, щоб ти волів би від них приховати. Запитай сам себе й Мелета з Ліконом, чому ви були такі непередбачливі, що примусили мене говорити тут привселюдно?

Архонт жестом руки зупинив Аніта, який знов кинувся до столу:

— Даруй, Аніте. Але, згідно з законом, право говорити тепер має тільки обвинувачений.

Аніт люто закусив губи.

«Цей демонічний дідок має слухність. Я сам його сюди пригнав, дурень! Та постривай! Останнє слово буде за мною!»

Сократ провадив далі:

— Я хочу повернутися до Мелета. Він сказав, що бачить мене двоголовою істотою, один рот якої каже: «Я вірю в богів», а другий — «Не вірю».

Давайте розглянемо це до ладу. Я кинув різець скульптора, це правда, але все ж таки, мабуть, я краще знаю чому. Ще коли я був зовсім молодий, у мене виникла думка замість непорушних статуй різьбити й формувати душі живих людей. Мені забажалося, щоб серед мармурової краси Афін жили люди, такі ж гарні, шляхетні й величні, як статуї. Небезпечне навіженство, еге ж? Я дитина! Коли б я був так старанно працював над своїми статуями, як працював і працюю над людьми, то став би відомим скульптором, спокійно жив би собі, всіма шанований і поважаний, і мені не довелось б завдавати стількох прикрощів своїй Ксантіппі й вам також, афінські мужі. Та мене переслідувало невідступне почуття, воно вп'ялося в мене, наче той скорпіон, що грекам, які мають свого Фідія й Мірона, потрібний свій Сократ.

— Чудово, Сократе! — долинуло з-поміж присяжних.

— Із цього ти, Мелете, можеш зробити висновок, що ти не зрозумів, хто такий Сократ і чому самі Афіни визначили йому інше поприще й не захотіли, щоб він був простим каменярем. Ти присікуєшся до дрібниць, Мелете. Звинувачуєш мене в тому, буцім я клав на громадський жертвник лише пучки лікувального зілля із свого садочка й зливав богам цівки червоного вина з Гуді.

Я сумніваюсь, чи мені справді не робить честі те, що я не заробляю ні на кому жодної драхми й що я злидень. Аніта й Лікона моя особа цікавить саме через мою убогість. Вони розуміють, що моя убогість, хоч вона й німа, багато чого промовляє афінцям не тільки про Сократа, а й про інших, і, хоч вона й сліпа, дивиться їм на пальці.

Ряди присяжних захвилювалися. Серед засідателів лунають вигуки невдоволення й схвалення водночас.

— Але ти, Мелете, бачиш тільки те, що видно очам. Пучечок рослин ти побачив, однак ти не побачив того, що на громадський жертвник я поклав найцінніше, що в мене є,— моє життя. І якщо я не помиляюсь, то ці мої слова — не тільки поетична метафора.— Сократ розвів руками.— Можливо, вони незабаром стануть гіркою правдою,— додав він, трохи піднісши голос, бо йому здалося, що при цих словах голос у нього почав тремтіти, й замовк.

Присяжні теж мовчали, задумавшись над особою Сократа й над тим, чому вони опинилися тут. Серед мертвої й спекотної тиші чулося тільки приглушене схлипування, яке долидало звіддалік. Якби зараз треба було проголо-

сувати, винен Сократ чи ні, то в урні опинилося б набагато більше білих бобів, ніж чорних. Але до голосування справа поки що не дійшла.

Клепсида повільно, з жорстокою рівномірністю відлічувала свої краплі, й Сократ мовив далі:

— Оскільки ти, Мелете, не знав, з якого боку напасти на мене, на слугу свого улюбленого міста, то взявся до мого даймоніона. Ти називаєш його чорним демоном, щоб образити мене. Але я називаю його божественним голосом і ніколи цього не приховував. Божественним через те, що це завжди був голос мудрий, розважливий, голос, який турбувався про мене. Він застерігав мене перед кожною небезпеккою, в яку я так нерозважливо кидався. «Сократ — і нерозважливо?! А як же та його славетна поміркованість, його софросюне?» — запитаєте ви. Не розчаруйтесть у мені, мужі афінські! В моїх жилах тече гаряча кров. Я нестриманий, серце моє загоряється, мов віхоть соломи, коли йдеться про якусь гарну й добру справу. Красу й добро я поєднав ув одне слово — калокагафію.

Мій любий даймоніон! Він захищав мене від мене самого. Ви, мої обвинувачі, й зараз пересвідчуєтесь, що ніхто не може завдати людині стільки шкоди, скільки завдає вона сама собі. Чи зрозуміли, ви троє, хто не має доброго даймонія, якої ви самі собі завдали шкоди?

Ти, Мелете, приписуєш мого даймонія чорному демону. А чому я так часто бесідував про нього з торговцями, шевцями, громадянами, поденниками й своїми учнями? Повірте мені — не тому, що хотів подати привід для свого обвинувачення. Я прагнув до того, щоб кожен, хто живе в згоді з добром і вміє слухати, міг почути цей голос, який стиха озивається і в його нутрі. Але для цього треба мати велике терпіння, якого людям бракує; до того ж застережливий голос часто зраджує бажання людини здійснити вчинок, якого вона палко прагне й неохоче від нього відмовляється. Хто ж відає, чи багато людей цей голос від себе не відганяють, навіть не здогадуючись, що він оберігає їхнє щастя?

Можливо, ти теж, Мелете, чуєш цей застережливий голос. Можливо, ти чув навіть і сьогодні, як він застерігав тебе від фальшивого й наклепницького обвинувачення Сократа, однак ти на нього не зважив!

Ці слова викликали серед присяжних великий переполох.

— Куди це ти так пильно дивишся, чоловіче? — запитав Мерін Лустрата.

— Нікуди. Я дослухаюся, чи в мені теж, чого доброго, не звучать голоси.

— Ех, ти, розумнику! Хіба ти не чув, що вони озиваються тільки перед прийняттям важливого рішення?..

— А хіба зараз ми цього не робимо? Хіба ми не судимо людину, хоч, може, вона й невинна?

— Твоя правда, — зітхнув Мерін.

Сократ тим часом вів далі:

— Згідно з твоїми словами, Мелете, в мене є дві голови. — Він підійшов ближче до Мелета, який злякано відсахнувся. — Не бійся, — засміявся Сократ. Було видно, що це його неабияк розвеселило. Мабуть, він забув про те, де і з ким має справу. — Жодна з двох моїх голів тебе не з'їсть. Тільки ти придивися ближче, що в мене лиш одна голова, звісно, досить велика, і багатьом не подобається, що в ній роїться так багато думок. Але в цій моїй голові більш-менш панує лад, бо я щодень дбаю про неї, регулярно вимітаю сміття й маю звичку замітати й трохи далі від себе. Це добра звичка, Мелете, хоч іноді вона й неприємна для сусіда, хіба ж не правду я кажу? — Він знову ступнув крок до нього.

Мелет застерезливо підняв руки, немовби для захисту. Сократ зупинився й засміявся:

— Ти весь час боїшся мене, неначебто я хотів кинути тебе левам. А я тільки хочу пояснити тобі, як хибно плинуть твої думки. Ось послухай! — Голос Сократа дедалі міцнів, і в ньому звучали нотки щирого хвилювання. — Що воно таке, те божественне, про яке я веду бесіди? Щось мерзенне й нікчемне? Чи навпаки — щось найсправедливіше і наймудріше? Ти вважаєш, що божественне й протилежне йому справедливе та мудре — поняття несумісні? Виходить, богів, згідно з твоїм твердженням, не можна вважати справедливими й мудрими? Тільки людей? Невже ти справді такий безбожник?

Жорстока Сократова іронія, яка дратувала Мелета, розважала присяжних, проте лякала його друзів та учнів. Їм був добре знайомий його запал та ентузіазм, коли він наближався до завершення своєї бесіди або перебував у полоні чогось гарного й великого. Але тут, у цьому місці, вони боялися його запалу.

— Нічого такого я не сказав... — промимрив Мелет, однак Сократ не зважив на це й повів далі: — Для мене

важливо, Мелете, дійти до божественної досконалості, хоч я знаю, що нічого абсолютно досконалого немає.

— Ти знов блюзниш? — Мелет зробив раптовий випад проти Сократа. — Ти сам просиш на себе кари!

— А хіба я не в Афінах, де, за вашими словами, панує повна свобода? — спитав Сократ з удаваним подивом і всміхнувся: — Я забуваю, що ця ваша повна свобода зайшла так далеко, що дозволяє всілякі зловживання. — На обличчі в своїх обвинувачів він побачив вираз обурення і запитав: — Хіба міг би я стояти перед п'ятьмастами громадян і вислухувати ці ваші ядучі обвинувачення, коли б в Афінах була справжня свобода? Мабуть, що ні. Але я цієї вашої безмежної свободи не бажаю ні собі, ні тим більше Афінам. За неї дорого доводиться платити кожному, хто чесніший за свого противника.

Схвильовані голоси присяжних переростають у хаотичний гамір, припинити який силкується архонтів молоток.

Сократ знов обертається до Мелета:

— Щоб ти знав, Мелете, я беру не лише від Гомерових богів і героїв, а головним чином відбираю в кожної людини, що вона робить доброго, аби докопатися, із чого ж складається доброта, справедливість і людяність. Це спосіб мислення аматора філософії. У такий самий спосіб працює скульптор.

Якщо ти твердиш, Мелете, що в такий спосіб, вибираючи в людей усе краще, я запроваджую нові божества, то я повинен тебе поправити: я з великою радістю дав би нашій громаді нових громадян, досконаліших і кращих, ніж ті, яких вона має нині, але тепер уже, власне, я розмовляю з Ліконом, який лле наді мною сльози, що в мене це не виходить. Клянуся псом, я дуже хотів би побачити того, кого моя невдача гнітила б більше, ніж мене самого! Лікон бідкається, що я псую молодь. Якщо це так, то він приписує мені надприродну силу й здібності. Припустімо, вся афінська молодь не така, як того бажали б ми. Якщо йдеться про розваги, вона жвавішає, якщо ж йдеться про якусь серйозну справу чи роботу, вона засинає. Але таких меншсть, і, відверто кажучи, дорослі теж не завжди можуть служити для них добрим взірцем. Я зрештою мушу визнати, що чимала частина молоді нині зіпсованіша ще більше, ніж була колись.

Коли б я тільки міг заповнити прогалину в своїх знаннях і зрозуміти, чому так сталося й що так псує афінян! Буквально з першої ж хвилини, коли Лікон кинув мені

на голову обвинувачення у моральному розкладі, я сушу цю саму голову над тим, скільки чиєї тут вини — обставин, інших людей, а скільки моєї особистої.

Я боюся, Ліконе, що коли б ти теж почав сушити собі над цим голову, то твоїм сльозам, — і цього разу цілком щирим, — не було б кінця, тим паче, що в цьому натовпі ти знайшов би багато громадян, ближчих тобі, ніж я.

Знайомий голос долинає до Ксантіппи, вона виразно чує кожне його слово, й кожне це слово її лякає:

— Боги, змилуйтесь! Він не захищається, він обвинувачує сам себе!

Мірто, яка підтримує Ксантіппу під руку, відчуває, що жінка чимраз більше хилиться на неї.

— Коли батьки скаржаться, що їхні сини неслухняні, — веде далі Сократ, — то було б дивно, якби вони звинувачували в цьому одну людину, а тим паче того, хто цілими годинами бесідує з ними про чесноти, хоч сам у своєму житті з тими чеснотами не в злагоді, і водночас хвалили б того, хто про чесноти вміє гарно говорити, а сам живе нечесно.

Гурт присяжних, що з самого початку розгляду справи неприхованим буркотінням, зітханням чи сміхом підтримували Аніта, якого справедливо вважали головним обвинувачем, раптом немовби чогось засоромились і знічено замовкли. Зате ті, чії потаємні думки Сократ висловив уголос і кому вино додавало дедалі більше відваги, весело загукали:

— Назви їхні імена! Імена!

Аніт весь аж тремтить від люті.

— Ви хочете знати імена, добрі мужі? — бадьоро запитав Сократ. — Ви не повинні цього бажати! Це зайве! Будьте розумними! Зрештою, кожному громадянину вони відомі, то чому я повинен повчати того, хто це знає краще за мене?

Знову лунає сміх. Платон з жахом дивиться на Крітона. Що робити? Крітон киває головою. Розуміє його побоювання. Але зупинити Сократа не може, навіть хоч в очах присяжних його захист чимраз менше стає схожий на захист.

Крітон торкається руки Сократа, проте той відступає крок назад і веде далі:

— Допитливі мудреці, чужоземні та еллінські, вже не одне століття цікавились питаннями всесвіту, дивились більше на небо, ніж на землю, й при цьому — хоч вони

самі люди,— крім кількох, уникнули речей людських. Людини.

І ось я, хто весь віддався цьому дослідженню й сподівався, що мене любитимуть більше, ніж ненавидітимуть, бачу тепер, що теж мав уникнути багатьох людських речей, коли хотів жити в спокої. Бо якщо хтось починає цікавитися зірками, атомами, причинним зв'язком явищ, стихіямі і таке інше, то він ніколи не накличе на себе таких мук, як тоді, коли зацікавиться суттю людини.

Після цих слів Сократа вибухнула справжня буря схвальних вигуків. Здорове ядро афінських громадян серед присяжних постійно підтримувало його.

— Аніт бездоганно нагострив свій кинджал, щоб завдати мені удару в самісіньке серце. Мабуть, його удар видається вам найтяжчим з усіх ударів.

Але мені болить хіба раптовість цього удару, а не його справедливність, бо справедливості в ньому немає й крихти, і через те моє серце не відчуває болю. Ви мене розумієте? Я ж бо стою отут, перед судом, через свою любов до Афін, а мене звинувачують, будім я — їхній ворог! Сподіваюсь, ви вже й самі помітили цю суперечність Анітового обвинувачення: Сократ усе життя любить свою батьківщину — і водночас підриває те, що любить!

Сократ раз по раз бачить дрібні вияви приязні й солідарності з ним: в одному ряду зблискують чиюсь добрі очі, в іншому хтось робить йому дружній жест, підбадьорливо всміхається.

Вдруге настає мить, коли руки численних присяжних ладні кинути білі боби.

Ті, які хочуть сподобатися Анітові або мають намір сьогодні сквитати давні рахунки з Сократом, неспокійно соваються на сидіннях і шукають в Аніта нового стимулу для своїх чорних помислів.

Аніт уважно стежить за розвитком подій і не приховує свого власного незадоволення. Він важко відсапує. «Своїм захистом Сократ наше обвинувачення значною мірою заперечує і тільки частково визнає його. Це показує на третю ступінь покарання — на покуту, а при доброму настрої присяжних, може, навіть і на виправдання. Мелет узяв надто круто, вимагаючи найгіршого: кари смерті. Зважаючи на Сократову популярність, над цим треба було добре поміркувати. Ні те, ні те не годиться. Як на мене, то тут найкраще годилося б щось середнє: вигнання,— подумав він і всміхнувся.— У якийсь там македон-

ській Пеллі чи в Сардах ти зможеш скільки завгодно бесідувати собі з якимось самодержцем про те, яким, на твою думку, повинен бути самодержець.— Він на мить замислився.— Але як повести справу до цього середнього?»

Роздуми його перервав голос Сократа:

— За приклад мого лиходійства Аніт узяв власного сина. Ну що ж, нехай. І я теж так роблю. Адже на сина афінського демагога я покладав неабиякі надії. Та яке ж виховання дістав молодий Аніт перед тим, як батько привів його до мене? Багато хто з вас міг би відповісти замість мене на це запитання. Достаток, безмежна свобода й задоволення кожної примхи — ось те, в чому він ріс і від чого я раджу остерігатися іншим юнакам. Я переоцінив свої сили, сподіваючись, — хоча б ненадовго, — поліпшити такого юнака. Коли він звикне до безпутного життя, то прагне провадити його й далі, а того, хто захоче викликати в ньому до цього життя огиду, він почне ненавидіти й тікати, замість горнутися до нього чи навіть наслідувати його в скромності.

Не лише молодий Аніт, а й інші юнаки, розбещені достатком, прийшли до мене не для того, аби я навчив їх, як нехтувати вадами. Вони прийшли для того, щоб, як мої учні, легко домогтися високих посад та чинів. Афінці мають добрі очі й вуха і давно знають, що, бесідуючи з молоддю, я переслідую тільки одну мету: хочу, щоб вона була краща, знала, що добре й справедливе, і згідно з цим спрямовувала не свої слова, а свої дії, а колись, можливо, й очолила цілу громаду. Бо метою моєї науки було те, щоб кожен прожив своє земне життя в щасті й блаженстві своєму та всієї громади! Я припускаю, друзі, що минуло ще мало часу, аби вся громада могла жити в блаженстві. Однак минуло вже доволі часу, щоб афінський Тартар змінився, — і тут я ще не прагну граничного, — не в Елісії, ні, а поки що бодай настільки, аби люди не жили там гірше скотини.

Аніт стежить за Сократом з іще більшим напруженням: «У цього старого чарівника все виходить до ладу, нічого не скажеш! Нас топить, а сам чимраз вище спливає на поверхню. Як він уміє обвести людей круг пальця! Як вони принищкли! З якою шанобою його слухають!»

Сократ у запалі веде далі:

— Згадайте, що афінські громадяни — виборці й що на чолі громади вони воліли б бачити мужа скромного, такого,

як я, ніж честолюбного гордія й користолобця. Тепер ви, мужі афінські, можете про мене подумати, що я другий Сізіф. Я навчаю, навчаю, а коли наука моя закінчується, учень стає гіршим, замість того щоб бути кращим, і я знов починаю цю нелегку працю з новим учнем. А втім, ні, я не виконую постійно цю стомливу й даремну афінську працю. Ви знаєте, з кількома людьми я бесідував ці п'ятдесят літ? Навіть я цього не знаю, думав собі. А може, ви гадаєте, що всі вони — Критії? У чому ж раді, ви погано думали б про самих себе й про своїх сучасників? Будьмо песимістами!

Невдоволений гомін тих, кого це стосується, забивають близькі й далекі вигуки схвалення.

— Ви чуєте їхні голоси? Вони й тут. Зі мною.

Поза схиною в Аніта сипнуло морозом. Сто Сократів. Тепер він їх уже й чує!

— І саме те, що вони мене, старого чоловіка, не покинули в день суду, коли на мою голову посипалися найтяжчі обвинувачення,— найпереконливіший доказ їхньої моральної гідності.

І серед вас, присяжні, теж є чимало тих, хто мене давно знає не з найгіршого боку. Ви — найкращі свідки того, що я здійснив за все своє життя. З вами я також ділився кожним своїм пізнанням, як діляться з голодним шматком хліба. Хто знає краще, ніж ви, який я? І, мабуть, ви найкраще зможете розсудити, чи завдав я шкоди Афінам, а чи, може, навпаки, бодай трошки зміцнив їхню духовну силу. Через те ви не тільки мої судді, а й мої свідки.

Люди встають і піднімають руки:

— Цілком слушно! Ми — твої свідки!

Та раптом від невеликої юрби Анітових прибічників відскремився один присяжний і почав пробиратися до Сократа:

— І я теж твій свідок, Сократе. Я на власні очі бачив, як ти своїм безсоромним танцем поглузував з Афін і образив її на агорі! То невже ми тепер повинні помилувати тебе, щоб накликати на себе кару богині? Мужі...

— Стій! — заволав архонт. — Ти не маєш права втручатися у судовий розгляд справи.

— Хоч час цей і мій, але ти все-таки дай йому слово, архонте, — попросив Сократ. — Будь такий ласкавий! Нехай він скаже, як доведе мені, що мій танець образив богиню.

— І доведу! — вигукнув чоловік. — Нехай Сократ за-

танцює тут отой самий танець, який він танцював на агорі перед статуєю богині!

— Що за безглуздя? — залунали голоси протесту.

— Танцювати перед судом? Дискредитувати його? — знову зупиняє чоловіка архонт.

— Нехай Сократ усе ж таки затанцює, — просить Мелет.

Сократ не може навіть поворухнутись. Його велика лисина і все обличчя блищать від поту.

Повітря тим часом аж стрясається від крику:

— Так! Танцюю! Танцюю!

Сократ не ворухнеться.

— Бачите? Він не хоче! Боїться! — кричить чоловік, до краю напруживши свої голосові зв'язки.

Над Сократом стоїть обіднє сонце, яке досягло найвищої точки в своїй подорожі по небу. Те саме сонце, під яким він народився сімдесят років тому.

Яка то чудова мить — полудень! Вершина дня, коли ніде немає тіні.

— Танцюю! Танцюю!

Архонт почав грюкати молотком по мармуровій стільниці, та раптом помітив, що Аніт подав йому знак рукою не втручатися. На обличчі в нього відбивається незрозумілий подив, але він відкладає молоток.

Сократ слухняно ступає крок уперед і готується до танцю.

Платон тихо просить його:

— Благаю тебе, дорогий мій учителю, не танцюю!

Сократ нерозуміюче дивиться на нього.

Ксантіппа бачить, як Сократ, спонукуваний криком і пекучим полуденним сонцем, усміхається і як він їм обом чинить опір.

— Заради осяйного Геліуса, згляньтєся! — розпачливо кричить вона. — Не мучте його! Нещасний мій Сократе, не слухай їх! Ходи додому! Ходи!

Але Сократ уже важко підняв заміліу ногу, щоб зроби перший крок танцю.

— Сократе, не танцюю! — благає його й Крітон.

Та він уже й рукою поворухнув, потім другою, пальці підтримують старий хітон, і він починає неквапливо підстрибувати.

Босі, волохаті ноги підіймаються чимраз вище, білий хітон трясеться на гладкому тілі, кругле черево розгойдується.

Сократові вороги жадібно дивляться на це видовище. Спершу в одному місці, потім в іншому, а відтак уже з усіх боків вибухає зловтішний сміх. Цей сміх небезпечно наростає, захоплює з собою і тих, хто щиро регоче, без лихого наміру, не здогадуючись, як шкодить Сократові.

Сократ незграбно підстрибує, заточується під пекучим сонцем, мацає довкола себе руками, мов п'яний...

Та це ж дуже знайома постать! Це ж той черевань, лисий мудрий, Діонісів товариш! Один із присяжних не витримав, підхопився і пронизливо закричав:

— Та це ж підхмелений Сілен, наш тато Сілен!

— Давай, тату Сілене!

— Ну й гарно ж ти вшановуєш нашу Афіну!

— Стрибай жвавіше: гоп, гоп!

Присяжні регочуть. Тільки дехто з них не забув, що судовий розгляд справи триває, і розуміє, який танець виконує Сократ.

Аніт розставив ноги, щоб легше витримати те, що він бачив. Сілен! Чого варте було його вправно побудоване обвинувачення в порівнянні з цим танцем, яким Сократ обвинувачує себе перед своїми суддями сам!

Крізь регіт проривається Ксантіппин плач.

Сократ заточується чимраз більше. Дихає важко і з присвистом. Піднімає плащ, який метляється довкола нього, мляво обертається й незграбно підстрибує під пекучим сонцем, що повільно скочується із свого зеніту.

Буря реготу вщухає. Афінські мужі один за одним усвідомлюють Мелетове обвинувачення Сократа в безбожності.

Багато хто стоїть мовчки, вирячивши очі на це страшне видовисько, інші сидять, затуливши обличчя й очі краєчком плаща.

Сміх слабшає, завмирає, вщухає, і тільки праворуч юрба запроданців, чиї очі більше дивляться на Аніта, ніж на Сократа, конвульсійно регочуть.

Крітон і Платон похмуро мовчать. Аполлodor упав до лілиць і тихо схлипує:

— Сократе, дорогий мій, навіщо ти це зробив?

Раптом підвівся архонт, узяв водяний годинник і високо підняв його над головою:

— Клепсидра випустила останню краплю. Час твого захисту, Сократе, минув.

Сократ заточився і, голосно відсапуючи, сперся на стіл. Потім глянув на архонта й тихо проказав:
— Але ж я... я свій захист іще не закінчив!

6

Архонт-басилевс стукнув молотком по столі з такою силою, що відбився шматочок мармуру, і коли збуджені присяжні нарешті вгамувалися, закликав їх приготуватися до голосування. Нагадав їм, щоб вони судили Сократа якнайсправедливіше і з чистим сумлінням. Тепер усе залежить від них: вони мають вирішити, винен Сократ чи ні в тому, у чому його тут обвинувачено.

Присяжні знов загули. Їм дошкуляла сонячна спека і спека земна, якою їх обдавало з нагрітого пагорба. Спрагу вони вгамовували ковтками змішаного вина. Не було нічого дивного, що в них розпалилися й голови.

Вони ніяк не могли розібратися в цьому судовому процесі. Розділилися на кілька груп. Одна була сповнена рішучості звільнити Сократа як мужа, що приносить Афінам найбільшу користь, друга жадала покарати його як мужа, найшкідливішого для Афін, третя безпорадно вагалася між першим і другим, а четверта не хотіла ні того, ні того.

Над гамірливими рядами присяжних, де один намагався схилити на свій бік іншого, зводилися руки й довгі палиці — знаки їхньої судової влади.

Очевидець Сократового танцю перед Афіною протискувався поміж збудженими чоловіками й підсипав своїми хвастощами солі Сократові на рану:

— Це я його викрив! Я показав, що він витівав перед богинею! — і притишеним голосом додав: — Перед нею цей соромітник робив це ще безсоромніше...

Напахчений присяжний схопив його за руку:

— Ану-ну, цікаво! Покажи, друже, як?

Очевидець підкасає хітон і вистромив у бік цікавого те, що має під хітоном кожен мужчина.

Рев сміху злився з ревом обурення, а очевидець тим часом далі протискувався поміж рядами присяжних і розважав своїм жартом усе нових бажуючих. Присяжні нерішуче стискали в спітнілих долонях боби.

Хтось тукнув через два ряди своєму знайомому:

— Вкинь білий, Ларідоне!

— Навіть не подумаю! — крикнув у відповідь Ларідон. — З мене цей стариган якось так насміявся біля моєї ятки на базарі...

— Не будь дріб'язковим. Укинь білий, прошу тебе. За цей його танець. Дій мені свідок, йому загрожує смерть, а він, старий черевань, не знає, що цим тільки ускладнює своє становище. Ну, скажи сам, якби він справді був такий негідник, як про нього кажуть, то хіба зробив би це?

Білоголовий старець, каменяр Пантей, товариш Сократового батька, сидить в останньому ряду присяжних і стежить за тим, що діється внизу. Якийсь хлопець переліз через огорожу й сів біля нього.

— Як ви гадаєте, дідусю, невже Сократ і справді міг учинити щось погане?

— Я гадаю, синку, що не міг.

— Тоді його звільнять! — весело сказав хлопець.

— Не думаю, — відповів дід.

Хлопець витріщив на нього очі:

— Тобто як? Я не розумію.

— Я теж не розумію, синку. Можливо, аж тоді, коли ти будеш такий старий, як я... а можливо, аж тоді, коли твій син буде такий старий, як я, він це зрозуміє.

Серед убогих присяжних були й негідники, які думали собі так: «Аніт нагодує нас юшкою, дасть оболів і все, що завгодно. А що ми можемо чекати від цього злиденного і старого базіки?»

— Я підтримаю Аніта.

— І я. Я вкину чорний біб цілком відкрито, щоб він це побачив.

— Ти що, зовсім не маєш серця? Таж тут вирішується доля людини!

— Коли за цю долю тобі не дадуть нічого, ти заспіваєш іншої, голубе.

Заможні громадяни думають: «Аніт може всипати нас почестями, дати посади — все, що завгодно. А що ми можемо чекати від цього злиденного і старого базіки?» І пешена рука готує чорний біб.

Хтось передрікає:

— Марні зусилля. Мелет не стане платити покуту за лжеобвинувачення. Кажуть, що її заплатить Сократ.

— Чим же, цікаво? Таж він голий, як бубон.

— Такі теж мають що втрачати.

Заревла туба, й оповісник попросив присяжних, щоб ті не барилися, а підходили до урни й голосували.

В урну падають боби — білий, чорний...

Коли присяжні всі до одного віддали свої голоси, обліковці під наглядом притана якнайсерйозніше заходилися церемонно підраховувати. Передусім, чи кількість бобів відповідає кількості присяжних. Сьогодні дікастерій був тут у повному складі: п'ятсот і один член. Обліковці констатували, що жодного боба не бракує і зайвого теж немає. Потім узялися відділяти білі боби від чорних.

Сократа тим часом оточили друзі. Він відпочивав на кам'яному сидінні. Аполлдор сів біля його ніг і гладив його мускулясту литку. Крітон і Платон запитали, чи не стомився він, і запропонували йому печеної риби та печеної ягнятини, щоб він бодай трохи підкріпився. Платон став так, щоб затулити Сократа від сонця власною тінню.

Сократ відмовився від м'яса:

— Дякую. В спеку я ніколи не їм ситних страв. А сьогодні здорово припікає.— Він розв'язав свій вузлик.— Мені вистачить і мого коржа. Вигляд у нього, звичайно, непривабливий, та коли його довго жувати, то солодшає. А сьогодні він смачний особливо: про це подбали Ксантіппа з Мірто. А що це сьогодні сталося з вами? Ви турбуєтесь про мене, хочете мене нагодувати, але жодного розумного слова від вас я ще так і не почув. Я вас у чомусь розчарував?

— Ні, дорогий Сократе,— відповів Крітон.

— У цьому моя і твоя вина, Крітоне,— раптом засміявся Сократ.— Пригадуєш, як ти потай водив мене до бібліотеки свого батька? По скільки нам тоді було? Років по п'ятнадцять-шістнадцять, еге ж? А потім усі наступні роки ти про мене дбав і підтримував. Коли б не ти, я не зміг би цілком присвятити себе пошукам, як удосконалити й змінити людину, і не стояв би оце зараз тут. А ти нині, в такий щасливий для нас обох день, хмуришся на мене як відлюдько! Не махай руками! І ти, Платоне, теж. Я вам не сподобався.

Крітон поглянув у бік столу, де обліковці підраховували чорні боби. Вітер час від часу доносив голоси одного з них:

— Двісті один, двісті два...

Крітон і Платон заціпеніли від жаху.

Сократ провів долонею по вогкому чолю й почав з них глузувати:

— Учись рахувати? Чудово. Це теж треба вміти. Число росте, еге ж? Я візьму вас на руки, як брала колись немовлят моя мама, і спробую втішити. Вам дивно, що я веселий? Як же ж мені не бути веселим, коли мої шахраюваті обвинувачі дали мені змогу назвати тут справжнім ім'ям чимало речей, що кожного порядного мужа колють, мов цапині роги, але про них кожен боїться сказати вголос? Пригощайтесь, друзі! — Сократ витяг з вузлика другий корж, розламав його і роздав учням. — Ти дивуєшся, Платоне, що в мене трясуться руки? Старію, дорогий мій, старію.

— Вони не посміють тебе засудити! — сказав Платон.

— Посміють, дорогий мій. І вони мене засудять. Але ви думайте не тільки про мене. Тут ідеться про щось значно важливіше. В цю хвилину афіняни дивляться самі на себе в дзеркало, і я за хвилину знатиму результат.

— Вони не посміють тебе засудити! — із слізьми в голосі повторив слідом за Платоном Аполлодор.

Сократ усміхнувся:

— Ви думаєте, що я вже здитинів? Цілком можливо, я вже немолодий. Але вам, дорогі мої друзі, я хочу признатися: все, що тут зі мною зроблять, буде мені приємне, коли я довідаюсь, що й тут, мов той добрий вудкар, я зловив на свій гачок кількох людей. Моя вудка іноді напиналася, і я відчував, що риба сіпає. Думаю, ви не залишитесь без мене самі. Після цього суду вас буде більше.

— Ти, вчителю, і тут ловив нові душі? — здивувався Платон.

— А хіба ти знаєш хоч один випадок, коли я цього не робив? — засміявся Сократ.

Платон вирішив нарешті бодай натякнути про те, що викликало в нього страх за Сократа:

— Одначе ти, дорогий учителю, боровся із своїми обвинувачами, як у палестрі. Ти ламав їм в'язи, частував кулаками і то з яким ентузіазмом! Ти здивував нас...

— А вони, може, церемонились зі мною, як із своїм улюбленцем? — запитав Сократ.

Як найстарший Сократів друг, що міг собі дозволити геть усе, Крітон мовив:

— І все ж таки ти був надто впертий. Присяжні звикли до того, що кожен обвинувачений просить у покірній позі про співчуття, про поміркованість і поблажливість з огляду бодай на його сім'ю.

— Ви чекали цього від мене? — здивувався Сократ.

— Безперечно, ні,— відповів Платон,— але ти завжди проповідував поміркованість. То де ж вона нині?

— ...двісті сорок чотири, двісті сорок п'ять,— тихо долинає звіддалік.

Фатальна половина наближається.

— Поміркованість у втіхах, у їжі, в питві, в обіймах — я завжди раджу її іншим і сам дотримуюсь її також. Але коли йдеться про правду, Платоне, коли йдеться про правду, то гонить від себе поміркованість, як вовка від отари!

Сократ задихався. На скроні в нього набрякла звивиста, налита кров'ю жила. Він глибоко зітхнув і сказав з іще більшою пристрасцю:

— Правду ви не захистите лагідними словами. Навіть найбезтямніша пристрасць не допоможе легко захистити правду, якщо проти неї стоїть сила. А про що йдеться в даному випадку? Про Сократа чи про правду? От бачите!

— Але вони тобі цю твою пристрасць не подарують, дорогий мій,— сказав Платон.— І ти мав би подбати про те, щоб, коли вже не вийдеш звідси виправданим, то принаймні хоч одержав би найменше з тих покарань, які тобі загрожують.

— А ти хіба знаєш, яке з них для мене найменше? — усміхнувся Сократ.— Дозволь це оцінити мені, юначе.

Обліковці закінчили підраховувати голоси. Притан подав архонтові табличку з цифрами. Архонт-басилевс підвівся. Сократ і його друзі теж підвелися.

Аполлодор злякано обняв Сократа й припав обличчям до його плеча.

— Сократ винен,— оголосив архонт.

Аполлодор відчув, як по тілу в Сократа перебіг дроз, і заплакав.

— Ні! Ні! Ні! — закричав він.

— Заспокойся, хлопче! — лагідно сказав йому Сократ.— Чого ти плачеш? Адже ти повинен був цього сподіватися, як цього сподівався я.

Коли архонт оголосив кількість голосів: 281 за «винен» і 220 за «невинен», обличчя Сократове засяяло:

— Такого я не сподівався! Ви чуєте? Двісті двадцять чесних людей! Майже половина! Забрало всього тридцять одного голосу, щоб мене виправдали.

— Так,— сумно зітхнув Платон.— Бракує зовсім мало. Я бачу, що тобі це приємно, і ти радієш, мабуть, через те, що з сьогоднішнього дня у тебе буде більше друзів, ніж ти сподівався.

— Це мало б утішити й вас, мої друзі. І ще більше, ніж мене.

Тієї ж хвилини, як кількість чорних бобів перевищила кількість білих, Мелет зрозумів, що йому доведеться запропонувати кару для Сократа, і втратив свою войовничість. Він, поет, повинен карати старого чоловіка, до якого горнеться стільки людей і чия доброта ясна всім, як білий день? Чому його тепер покидають сили? Адже він мав їх аж занадто, щоб звалити на голову старого все, що тільки можна було проти нього використати.

Він ковзнув поглядом по рядах присяжних, у яких хотів знайти підтримку, однак ще більше упевнився, що тут він оточений живими стінами. І ці живі стіни, здавалось, наближалися до нього. У мертвій тиші він чув довкола себе важке дихання. Чи хоче більшість присяжних того самого, що хотів учора на зборах Аніт? Прибрати Сократа? Чи, може, вони бояться на нього посягти?

«Пізно боїтесь. Ще сьогодні ця звістка розлетиться по Афінах, завтра по всій Елладі, а відтак перенесеться на острови й далі, за море. «Мелет обвинуватив Сократа й запропонував його покарати»...— Мелет затремтів: «Що він за один, той Мелет?» Замолоду я мріяв, що зовсім інакше увійду в історію, а саме: як Алкей або Анакреонт.— У Мелета було таке відчуття, немовби його хтось раптом стиснув ззаду за карк. Він рвучко обернувся. Побачив грізний погляд Анітових очей, які вп'ялися в його потилицю. Він усе зрозумів.— Аніт попереджає мене: «Гляди, не відступи!» Не відступлю, не бійся».

Архонт випростався. З-під миртового вінка, ознаки його недоторканності, градом котився піт і стікав по обличчю. Тепер, коли на нього всі дивились, не годилося надавати значення такій дрібниці. Він не став витирати піт з чола й щік і звернувся до Мелета, аби той, як головний обвинувач, запропонував для Сократа кару.

Мелет почув іще приглушений Анітів вигук: «Мелете!» — але вже не озирнувся. Він вийшов уперед і розвів руки:

— Мужі афінські, присяжні! Сократ жодним словом не пошкодував про своє лиходійство, навпаки, він продемон-

стрував нам тільки впертість і непоступливість. Ви дозволили перемогти справедливості. Більшістю голосів підтвердили, що Сократів захист не переконав вас у його невинності. Цій більшості підкоряюсь також і я і повністю усвідомляю свою відповідальність.

Сократ винен у тому, що богів, яких громада шанує, він не визнає й натомість запроваджує інші, нові божества; винен він також у тому, що псує молодь. Завдяки цьому своєму лиходійству він підриває державу. Через те я пропоную для Сократа кару смерті через отруєння.

Присяжні затремтіли, почувши ці слова. Холод жаху скував їхні тіла. Багато хто з них затулив руками обличчя.

Сократ замислено дивився вгору на Акрополь, залитий сонцем. «Мое рідне місто! Над головою в тебе знову сяє блакить, на щоках виграє золоте сонце й шкіра твоя біліша за мелоський мармур. Ти знову горде, величне й гарне. На твоєму тілі зеленіють кипариси. Твій прихильник Сократ — теж твій кипарис: він — різка, яка шмагає, але не дає себе зламати. Зламай думку, яку цей старець передає іншим...»

Він повернув голову до архонта. Той сказав:

— Згідно з законом, ти, Сократе, маєш право тепер, після пропозиції головного обвинувача, сам собі визначити кару, яку, на твою думку, ти заслужив.

Зморшки на чолі в Аніта розгладились: «Мабуть, Сократ виправить те, що зіпсував Мелет. Він неодмінно скаже щось на свою, а отже, й на мою користь. Він любить життя. Зворушить присяжних так, що вони голосуватимуть не за Мелетову пропозицію, а за Сократову, бо вона буде якнайпоміркованіша. А потім, можливо, визначиться середня ступінь кари — вигнання, як це було вже з багатьма Сократовими попередниками. Це виглядає цілком гуманно, ні в кого не стискається від болю серце, а Афіни все ж таки здихаються Сократа».

Босій Сократ неквапливо й тихо підійшов ближче до присяжних:

— Закон гласить: «Обвинувачений, запропонуй сам собі кару, яку, на твою думку, ти заслужив». Це надзвичайно складна річ. Як можу я, мужі афінські, сам себе карати, коли я нічого поганого не вчинив? Адже я вже досить докладно вам розповів, що я не винен ні в чому такому, що могло б завдати шкоди державі, й завжди намагався бути корисним громаді та кожному її членові. Тому, якби я не хотів заперечити те, що сказав недавно

тут, ані те, як я жив, то мав би сказати вам, що не заслужовую ніякої кари — ні великої, ні малої.

Однак я знаю, чого ви від мене ждете. Ви сподіваєтесь, що мені відома шкала покарань, визначених для блюзнірського безбожника, який усією своєю поведінкою завдає шкоди державі.

Неспроможний розмірковувати про себе, я міркуватиму про якогось уявного злочинця, як це робиться в прикладах з математики. Я йтиму слідом за цим уявним злочинцем, який і справді завдає шкоди державі і якому, хоч він і уявний, Мелет запропонував кару смерті.

Поміркуйте-бо самі: яка кара мала б спостигнути мужів, чий обов'язок — дбати про благо громадян, але котрі цього не роблять? Вони застерігають їх перед світлом, як перед найбільшим злом, і самі тікають у п'ятьму, де не можна відрізнити обличчя від обличчя.

Присяжні, чиї погляди спрямовані на Аніта, вирують. Лунають вигуки Анітових прибічників і ворогів водночас.

Архонт ціпеніє від жаху: куди повертає справа?

— Я розпущу суд! — кричить він, проте його ніхто не слухає.

Чути, як присяжні роблять ставки: п'ять драхм на Мелета, десять на Сократа.

Аніт намагається перекричати цей гармидер:

— Я прошу архонта-басилевса...

— Дорогий Аніте, — озивається чіткий і дужий Сократів голос, — заспокойся і не звертай уваги на цих галабурдників. Я вже сказав, що говорю про уявного злочинця, на якого тут напали Мелет, Лікон та й ти теж, Аніте. І саме ти обвинуватив цього мужа в тому, що він підриває державу. Я, звісно, цього вигаданого мужа повинен зарахувати до якогось прошарку громадянства, що дозволяло б йому завдавати шкоди державі. Інакше, — поглянь хоча б на мене: як босий стариган, що живе у злиднях і не посідає жодної посади, міг би робити таку велику справу, а саме — підривати державу? Невже ви вірите, афінські мужі, що він зміг би зробити це, ходячи між людьми й закликаючи їх стати кращими?

Отже, зупинімось на своєму прикладі мужів, які замість самовідданої праці на користь громади підіймаються чимраз вище, натоптують свої гамани, а довкола них росте безлад і сваволя, все занепадає й руйнується...

Гадаю, ви зможете уявити собі щось подібне, а крім того, вам доведеться визнати, що я маю слушність: така

держава, ослаблена з усіх боків, приваблює ворога й легко може стати його здобиччю. Ви подумали про цю страшну річ, афінські мужі?

«Афіни можуть стати здобиччю?» Афінські мужі злякано здригнулися.

— Та повернімось до нашої справи, — далі вів Сократ. — Мені жаль, що на архонтів заклик, яку кару я визначив би такому лиходієві, котрого ми уявно взяли собі за приклад, я нічого не можу відповісти, бо мені здається, що, навіть покаравши його смертю, ми вже нічого цим не досягли б.

Зчинився гамір, і Сократ замовк, чекаючи, поки знову відновиться тиша.

Аніт випнув груди, гордо підніс голову і в цій позі вдавав, ніби Сократові слова його зовсім не стосуються.

Коли хвилювання серед присяжних трохи вляглося, Сократ мовив далі так просто, неначе бесідував на базарі, а не на суді:

— Це цілком нормальна річ, афінські мужі, що ви кипите тут від гніву, коли ми говоримо про таких правителів, хоч вони й не існують.

Але присяжні зрозуміли, кого стосуються ці Сократові слова, і не могли втихомиритись. Здійнялася буря вигуків. Погроз. Лайок. «Клянёмось усіма богами, цей старий говорить те, що думає!!!»

Підводяться руки, які погрозливо махають Сократові. Звук туби закликає всіх до тиші.

— А тепер повернімось до мене. Про те, як я сюди попав, відомо тільки богам. Та коли вже я тут, ви повинні про мене щось вирішити. Я дещо вам підкажу, хочете? Сталася дивна річ, афінські мужі. Аніт, як він говорить це скрізь і як він підтвердив це й тут, піклується й дбає про громаду, щоб вона процвітала. Я теж дбаю про нашу громаду і про вас, щоб ви жили у щасті. Отже, виходить, я й Аніт бажаємо того ж самого, отже, ми друзі. Та я не знаю, чи це так. Ми, безперечно, в цьому з ним не однакові. Йому ви даєте до рук владу, шануєте його, поклоняєтесь йому. Я йому заздрю, бо, мабуть, теж маю право бодай на щось із цього. У мене перед Афінами все ж таки є деякі заслуги. Я здобув їх у боротьбі проти ворогів, а також у боротьбі проти нашого невідання людської природи. Як бачите, я не надто вибагливий. Я хотів би, щоб моя Ксантіппа не мала на старість зі мною клопотів. Через те пропоную вам таке: проголосуйте, щоб мене, як і

інших заслужених мужів, до кінця моїх днів держава утримувала на свій кошт у Пританеї.

Якусь мить присяжні мовчали, приголомшені цими словами. Потім зчинився рев, у якому переважав гомеричний сміх. Оглушливий гвалт, тупіт і свист змішалися з вигуками:

— Яке нахабство!

— Слава тобі, Сократе!

— О боги, яке нахабство!

— Ганьба тобі, Сократе!

Присяжні були зосереджені і поводитись розважливо, хоч і зривались грубі вигуки:

— Погляньте-но на цього меркантильного діда!

— Видно, в цього мудрагеля гарний апетит!

— Аніте, давай і йому щодня черпак юшки, як і нам!

— Цих помиїв? То була б непогана покара.

— Стули писок, щоб тебе не почув Аніт.

— Цей дід не з полохливих. Ідеться ж про його життя, а він глузує з вас. Віддайте йому цю шану: нехай харчується в Пританеї.

— Сократ має слушність. Він давно заслужив це.

— Він має на це більше право, ніж ті, кого там нині утримує громада.

— Ніякої цикути! Паштету і вина!

Сміх ущухає. Багато присяжних приголомшені тим, що вони почули, і в них таке відчуття, ніби тут сталося щось вельми непристойне. Каменяр Пантей пригорнув хлопця до себе, і сльози котяться йому на білу бороду.

— Чого ти плачеш, дідусю?

— Бо чую, що Сократ хоче померти.

— Як він може цього хотіти? Адже вмирати не хоче ніхто,— здивовано каже хлопець.

— А він хоче. Він знає, що його правда може його ж і вбити, і все ж таки ріже правду.

Такого розгляду справи архонт іще не пам'ятав. Він увесь тремтів від хвилювання. Його самого переповнювали сумніви, він відчував, на чиему боці правда, однак мусив шанувати закон.

— Судді афінські! — мовив він, підвівшись.— Мелет пропонує покарати Сократа смертю. Сократ же просить, до кінця життя годувати його в Пританеї. Приготуйтеся до голосування! Закон велить проголосувати спершу за пропозицію обвинувача Мелета.

Це друге голосування виявилось для присяжних гіршим, ніж перше. Тягар рішення про життя чи смерть Сократа повною вагою лягає на їхні плечі. Вони знемагають під ним:

— Як же нам тепер порішити?

— За віщо смерть? Хіба він когось убив? Чи, може, зрадив батьківщину? То за віщо ж ми маємо його вбивати?

— А за віщо Пританей? Ми на власні очі бачили його блюзнірський танець, яким він глузував з нашої коханої богині. І точнісінько так він глузує і з нас, присяжних. А ми ще повинні його за це довіку годувати?

Присяжні йдуть до урн і неохоче опускають у них боби: білий, чорний, білий, білий, чорний, чорний...

Обліковці нахилились над урнами. В них було чорно від чорних бобів. А коли боби полічили, то виявилось, що цього разу число чорних бобів збільшилося ще на двадцять проти першого голосування.

Архонт повідомив присяжних:

— Сократ засуджується до смертної кари. Ще сьогодні, після заходу сонця йому буде подано чашу цикути.

Присяжні підвелися й застигли, приголомшені тим, що почули. В чагарях за муrom зашумів вітер. Здавалось, це приглушено скрикнув весь пагорб.

Але ні. То зітхали і приглушено схлипували люди, які почули цей страхітливий вирок.

Аполлодор упав навколішки і розпачливо закричав:

— Ні! Ні! Це не повинно статися! Не вбивайте Сократа! Вбийте замість нього мене! Мене!

Крик хлопця пролунав гостро й самотньо, мов крик пораненого птаха серед перешіптування присяжних, яке відразу ж ущухло від цього високого й розпачливого голосу.

Сократ спокійно, стоячи, вислухав вирок. Потім звернувся до Критія і Платона:

— Погляньте на цього хлопця. Як він мене любить!

Критон і Платон запропонували архонтові, що вони зобов'язуються ще сьогодні внести за Сократа кожен по тридцять мін, якщо смертну кару йому буде замінено покутою.

Велика частина присяжних бурхливо зааплодувала й закричала:

— Прийми цю пропозицію! Прийми, архонте!

— Врятуй честь Афін! — кричав старенький каменяр.

Обвинувачі стояли бліді як стіна..

Та архонт безпорадно розвів руками:

— Не можу! Закон!

Сократ потягнув своїх друзів геть від архонта.

— Що це ви надумали? — невдоволено пробуркотів він.— Невже ви гадаєте, що мене можна продати, наче ту бочку оселедців?

Архонт підійшов до Сократа й церемоніально запитав його, чи приймає той оголошений йому вирок.

— Атож,— відповів Сократ.

Тоді архонт поцікавився, чи бажає він, згідно із законом, виступити з останнім словом.

— Атож,— так само відповів Сократ.

Як правило, до останнього слова справа не доходила, бо після оголошення вироку натовпи присяжних бігли до кас, щоб одержати свої три оболі, і відразу ж кидалися навтьоки.

А сьогодні, на подив, усі, крім кількох осіб, zostалися тут.

Сократ повернувся до сонця. Воно осяяло його обличчя своїм золотим промінням. Сіленові риси пом'якшали, на вустах загравав веселий півусміх. Сонце немовби враз омолодило це обличчя, яке аж променилося добротою і ясною думкою.

— Афінські мужі, я вітаю з-поміж вас тих, хто бажав мені пошани з боку громади, хоч сам я не думаю, що заслужив її, бо хотів зробити для Афін набагато більше, ніж мені пощастило. Я сказав це тільки для того, аби розважити вас, а також аби показати вам, що смертний вирок для мене не годиться. Та честь, яку ви мені виявили, приносить мені більше радості, ніж гіркоти від того, що поруч вас тут є й інші, які не зрозуміли, що засудили на смерть старого чоловіка, котрий завжди був їм добрим порадиником і помічником. Я з самого ранку стежу за багатьма з вас і за тими, які мене засудили на смерть. Повірте, впізнати їх неважко. Ще зовсім недавно ви були сповнені палкого бажання вбивати, а тепер я бачу вас зблідлими, пригніченими й відчуваю, що вам нелегко. А це ж ви іще тут, серед своїх. А що буде, коли ви повернетесь додому, де вас запитають, чому ви не перешкодили цьому вбивству? Хто з вас признається, що прийшов на суд чесним, а повертається з нього вбивцею? Таємне голосування має винятково приємну зручність: я можу вбивати, але ніхто не назве мене вбивцею.

Глухий гамір невдоволення прокотився рядами суддів.

Аніт не зміг далі це витримувати і змінив горду позу.

— А потім, коли западе ніч, настане іще час розмови вбивці з самим собою; ця розмова буде потаємна, але тим болісніша. Та я вам допоможу, я вас усіх розважу, афінські мужі! Ми бачимося з вами сьогодні востаннє. Знайте, що сьогоднішнім днем розгляд моєї судової справи закінчується й водночас розпочинається заново. В природі ніщо не залишається непорушним. Ніщо не залишається незмінним — ні нове, ні старе. Судова справа через певний час теж підлягає новому розглядові.

Присяжних знов охопила тривога. Сократ цього не помічав. Ледь розчепіривши ноги, він стояв під сонцем, що хилилося вже до заходу, і своїм приємним, мелодійним голосом мовив так само спокійно, як почав хвилину тому:

— Афінські мужі! Ті, хто дорогий мені, і ті, хто недорогий, запам'ятайте собі: коли згодом переглядатимуть рішення цього суду, там зовсім мало залежатиме від нашої сьогоднішньої словесної пересварки. Мені винесуть новий, інший, ніж сьогодні, вирок, але його винесуть і вам. Я, афінські мужі, свого вироку не боюся. Мене навіть тішить думка, що коли я в загробному царстві бесідуватиму з друзями, то й тоді не даватиму спати совісті, світу, і через те мене знов і знов гнатимуть на суд.

Що після цього означатиме ваш вирок?

Для мене нічого, бо я й тут уберіг себе від найгіршого, що може спіткати людину, — від ганьби.

Через те, афінські мужі, ідіть звідси в доброму гуморі. А коли посутеніє, згадайте про мене. Це буде та хвилина, коли я прийму свою останню вечерю й зіллю не тільки богам, а й вам усім, які вшанували мене цією чашею цикути.

Сократ іще говорив, коли прибіг захеканий посланець і, важко дихаючи, повідомив архонта-басилевса:

— Появилось щасливе знамення і пророцтво, сприятливе для плавби державного корабля, який стояв наготові, щоб вирушити із священним посольством на Делос на щорічне свято Аполлона. Аполлонів жрець оздобив корми гірляндами, і трієра відпливла...

Ряди присяжних захвилювалися:

— Що це? Що це означає?

Архонт устав і підніс угору руку:

— Закон гласить: «Поки корабель з Делоса не повернеться до Афін, громада має бути чиста і ніхто не сміє

бути умертвлений силою громади». Отже, вирок, винесений Сократові, буде виконано після заходу сонця того дня, коли корабель повернеться з Делоса.

Ці слова приголомшили всіх, наче грім серед ясного неба.

Єдиний, хто спромігся на слово, то це сивоголовий каменярь Пантей.

— Сам дарівник життя Аполлон втрутився у цю справу і взяв Сократа під свій захист! — вигукнув він.

Гомін хвилями поширюється на всі боки, наростає, дзвенить, ніби багатоголосий хор.

Диво! Сталося диво!

Феб-Аполлон, сяючий диск сонця, якому Сократ щоденно поклоняється, втрутився у його долю!

Через те Сократ і дивився на сонце!

Через те Сократа не застерігав його даймоніон!

Через те Сократ так сміливо промовляв тут!

Цілий місяць полегші! За цей час може статися все, що завгодно!

Мелет від слабості упав на сходи. «Сократ іще цілий місяць житиме! За цей час може статися все, що завгодно!

Аніт тремтить. Він цього не хотів. Він це передчував... ох, у всьому винен цей негідник Мелет!

Архонт перелякано стежить, який жах ця звістка викликала в одних і яку радість в інших. Останні підвелися й кричать:

— Феб-Аполлон бажає нового суду! Ми бажаємо нового суду!

Розгублений архонт відповідає:

— Суд закінчено. Виходьте!

Його ніхто не чує, ніхто не слухається — і все ж таки! Ті, які вкинули в урну чорні боби, підводяться, крадуться до воріт і поспішають, біжать, летять до міста, забувши про зароблені три оболі. Утікаючи, вони чують, як над головою в них свистять стріли божественного Лучника, і кричать від жаху.

Супроводжуваний їхнім криком, з брами виповз блідий Мелет і біжить у інший бік; серце гупає йому аж десь у горлі, він падає, підводиться і тікає. Перед ним криваво заходить Сократове сонце. Небо над землею схоже на прозору чашу червоного вина, в якому розчиняється лиховісна перлина.

Те ж саме бачить і Сократ. Але для нього сонце — золотий диск, який не пускає засудженого в простір, вальний кров'ю.

Ксантіппа, син і Мірто плачуть від радості, обіймають його й цілують; друзі теж ладні задушити його від щастя в своїх обіймах. Сократ простягає руки до сонця:

— За кожен день життя дякую тобі, моє сонце! Я знов побачу тебе!

Весь пагорб здригається:

— Хвала Аполлонові!

— Ганьба Мелетові!

— Слава Сократові!

— Ганьба Анітові!

— Слава Сократові!

Мірто всміхається крізь сльози й надіває Сократові на голову трояндовий вінок. Сократ приймає вінок і цілує її.

На знак архонта обабіч Сократа стають двоє скіфів.

— Почесна варта! — сміється він. — Ну що ж, ведіть мене, коли не здатні на щось інше. Не бійтесь, хлопці, я від вас не втечу.

Сократ іде перевальцем, босий, увінчаний вінком із червоних троянд, оточений сотнями друзів; він іде до державної в'язниці, і його вітають скрізь, наче переможця.

VII

1

Рука циклопа кілька століть тому вп'ялася пальцями в скелю під Пніксом і вирвала з неї величезну брилу; так виникла в'язниця для засуджених на смерть. Вони, як правило, перебували тут недовго, їм ставало часу хіба що ознайомитися з печерою, з віконцем, пробитим високо в скелі, полежати на тапчані, що на нім їхнє тіло випростає для вічного спокою чаша цикути.

Сократ увійшов до камери, навіть не звернувши уваги на скрип засуви за собою, і роззирнувся. Після спеки на ареопазі тут була приємна прохолода. Проміння надвечірнього сонця застигло на коричнево-чорній амфорі з водою. Амфора була гарної, шляхетної форми й скидалася на бабку з піднятими крильми; на ній були вирізьблені три танцюючі Харіти.

Сократ уважно оглянув малюнок і засміявся:

— Клянуся псом, мої були кращі! У всіх трьох — образ моєї Коринни, втіхи мого ефебського серця. Цьому художникові вдалося більше Аглая. Ти справді вся аж сяєш,— звернувся Сократ до неї.— Дозволь поцілувати тебе.

Потім він налив собі в кувальню води, напився і, лігши на тапчані, з задоволенням почав стежити за дівчатами, які танцювали на амфорі і яким боги присудили скрашувати людям життя й розраджувати їхнє серце.

Коли за Сократом зачинилася залізна брама, його друзі оточили знепритомнілу Ксантіппу та Мірто, вийшли з ними з людського натовпу й відвели до самого дому. Дорогою вони читали на мурах свіжі написи білою фарбою: «Хай, здохне Мелет, зловмисний убивця! Слава Сократові!»

Такі написи з'явилися по всіх Афінах, і такі вигуки лунали під в'язницею, куди привели Сократа. З настанням вечора сюди почали прибувати люди із смолоскипами.

З кутка Анітового саду видно було повільно мерехтливих вогнів; аж сюди долинали загрозливий рокіт людських голосів. Люди хотіли побачити Сократа. Від їхнього крику стрясались кіклопічні стіни в'язниці.

Тюремник зазирнув до в'язничної камери. Сократ спав.

На Сократовому подвір'ячку, оповитому темно-синьою нічною темрявою, блиснуло світле волосся. Мірто не могла спати. Вона блукала по двору, перебігала від каменя до каменя, торкалася брил, які ще й досі пашіли спекою, щоб видобути з них бодай крихту співчуття для нього, дрібку справедливості, щіпку милосердя.

Вдалині гули Афіни, неначе у скелі било й ревла розбурхане море. Аж сюди долинали Сократове ім'я: натовпи людей оточили в'язницю, сунули містом до вілли Аніта й до будинку архонта-басилевса.

— Віддайте нам нашого Сократа!

«Їхній Сократ,— усміхається Мірто.— Це мій Сократ!» — І з тугою простягає в темряву білі руки.

— Мій Сократ! — рішуче мовить Ксантіппа, яка стоїть на порозі будиночка.

— Ще є час. Ще є надія,— втішає Ксантіппу й саму себе Мірто.

З великою пристрасстю, ніби промовляючи просто в кра-тер матері Землі, Ксантіппа благає богинь помсти Ерїнії:

— Ерїнії! Непримиренні дочки володаря підземного

царства Аїда і Персефони! Благаю вас — покарайте кривду, заподіяну Сократові!

Мірто припала до стовбура платана і з жахом слухає Ксантіппині благання.

— Вийдіть із підземного царства! Розгорніть свої крила й поспішіть до Афін! Розірвіть на шматки своїми пазурами Мелета, Лікона й Аніта! Аллекто, Тісіфоно, Мегеро! — кричить у розпачі Ксантіппа.— Ти бачиш он ті три клапті туману? — звертається вона до Мірто.— Це вони! Бачиш? Уже летять з підземного царства покарати вбивць!

Мірто тремтить і нічого їй не відповідає.

— Дивись, Мірто! — кричить Ксантіппа.— Туман розвіюється, і вже видно їхню чорну одержу, волосся — клубок змії і налиті кров'ю очі! — Ксантіппа кричить, мов навіжена: — Ласкаво прошу вас, Ерінї! Покарайте тих, хто зневажив закон!

Мірто здається, що вона бачить, як ці три грізних привиди, погойдуючись од вітру, летять до Афін.

2

Туман розпався на бліді клапті, які ще хвилину пливли між небом і землею, а потім опустилися на вулиці міста. Коли над Гіметтою устало сонце, Мірто сказала:

— Я піду туди.

— Тебе до нього не пустять.

— Ну й нехай. Але я все одно піду туди.

— Йди, Мірто.

Посилена варта стоїть щільною шерогою, наче стіна. Вже з самого ранку біля в'язниці юрмиться люд.

— Я хочу...

— Чи не дозволили б ви мені...

— Я прошу...

Стіна глуха й не ворухиться. Надходить начальник варти. Він усе чує, але прохання й плач Мірто його теж не зворушують.

— Тоді хоч перекажіть йому, начальнику...

«Гарна жінка», — подумав начальник і всміхнувся:

— ...що кохана прийшла до нього, старого діда, щоб поцілувати його рано-вранці, — глузливо закінчив він.

Чоло Мірто зібгала складка гніву:

— Так. Що кохана прийшла його поцілувати!

Начальник перестав сміятись і сухо відповів:

— Побачення з в'язнем заборонені.

Мірто відійшла трохи вбік, сперлася на скелясту стіну й чекає. Тут вона близько від нього. Тут їй краще, ніж удома.

Наступного дня все повторюється, Мірто приходить сюди, стоїть, ходить довкола в'язниці і просить. Марно. Її до нього не пускають.

Аніт ні вчора, ні сьогодні не ходив до своєї чинбарні, щоб доглянути, як працюють в ергастерії раби. Сьогодні в нього інший клопіт.

Він блукає в куточку саду й нашорошує вуха. Його сикофанти час від часу дають про себе знати, й від усіх він чує одне й те саме: незадоволення в місті через Сократове засудження зростає. В'язницю обложили юрби людей, які хочуть побачитися з Сократом.

«Побачитися? — розмірковує Аніт. — Це можна було б дозволити, і це, мабуть, трохи розрядило б напруженість».

Прийшов Мелет. Вимагає обіцяну винагороду за пред'явлення Сократові головного обвинувачення.

Чекав усміху, а побачив хмару.

— Ти не одержиш нічого! — визвірився на нього Аніт. — За що? Виграв Сократ, а не я. Ти сам це бачиш і чуєш. Ти підбурих проти мене Афіни.

Мелет підхмелений і вперто править своєї:

— Ти й Лікон сказали мені: «Треба прибрати Сократа!» І я це зробив.

— Ти дурень! Дурень! Прибрати — так, але не вбивати! Йому вистачило б вигнання!

— Ви сказали «прибрати»! — наполягає на своєму Мелет. — Я послухався. І ти тепер заплати мені за це!

Розлютований Аніт кличе рабів і наказує вигнати п'яного Мелета.

«Ще є час, поки з Делоса повернеться трієра, — думає Аніт. — Ще є час». — І йде до архонта-басилевса, просить, щоб той прийняв його.

— Ти знаєш, дорогий мій, що діється в місті?

— Так, я знаю все, Аніте.

— Я не хотів його смерті, я хотів тільки його вигнання.

— Тоді своє обвинувачення тобі треба було побудувати інакше.

— То все Мелет.

— І ти, Аніте, теж.

— Як це тепер виправити, щоб заспокоїти народ?

— Ти погано вчинив, Аніте, і я тепер розплачуюсь за це разом з тобою,— зітхнув архонт-басилевс.— Заспокоїти народ нам буде дуже важко. Стривай! А що, якби він утік з в'язниці?

Аніт зрадів:

— Після цього ні нас, обвинувачів, ні присяжних, ні тебе, дорогий архонте-басилевсе, ніхто не зміг би називати його вбивцями. Дякую тобі!

— Не поспішай дякувати, Аніте,— сухо урвав його архонт.

Та Аніт із запалом провадив далі:

— Передусім треба дозволити побачення з ним. Це належно оцінять і він, і вся наша громада, а його друзі — ті вже подбають про все самі.

Архонт замислено дивився на тірську завісу, яка гойднулася за Анітом.

«Мерзотник! Спершу втягнув у цю халепу, а тепер...»

Він покликав раба-писаря й продиктував йому листа для начальника варти, в якому наказував дозволити побачення з Сократом.

Не встиг ще світанок посріблити крайнебо, а Мірто вже знову стояла біля в'язниці перед начальником варти. Загорнена з голови до п'ят у плащ, вона знову повторювала своє щоденне прохання. Серце в неї радісно закалатало, коли замість суворих слів «Не можна», вона почула: «Можеш відвідати в'язня». Мірто схилила голову на знак вдячності й пішла за тюремником.

Сократ, хоч було ще рано, вже прокинувся й сидів на тапчані. Вона кинулася йому в обійми.

— Мірто! Мірто! — повторював він, пригортаючи її до себе.— Що з тобою? Я радію, а ти вся тремтиш. Ти чогось злякалася?

— Це не від страху, дорогий мій, це від радості, що я знов біля тебе.

— Мірто, Мірто, ти прийшла до мене в таку холодну цюпу?

— Я щодня стояла під в'язницею, але мене не пропустили до тебе, аж оце сьогодні нарешті дозволили.

— Мені не сказали, що ти приходила сюди. Украли в мене два дні радості. Якби я був знав, що ти так близько!

— Можливо, ти це відчував.

— Як, Мірто?

— Вчора, тільки-но зійшло сонце, я стояла під в'язницею сама-самісінька. І чула, як ти співаєш.

— Еге ж, еге ж, я співав. Я думав про тебе, моя люба.— Він сів на тапчан і посадовив Мірто поруч себе.— Я маю велику силу, Мірто, за яку люди заздять мені від самого малку.

— Що ж це за сила така, Сократе?

— Це ніяка не магія, ані містика,— засміявся він,— а тільки могутня фантазія. Темно. Я заплющую очі. Думаю про якусь далеку особу, і раптом вона з'являється переді мною, мов жива, з властивими їй рухами, голосом...

— Я вірю, що тобі в цьому заздять. Я теж заздрю. А скажи, ти думав так про когось, відколи ти тут?

Він мовчав, ніжно всміхаючись їй.

Вона притулилася щокою до його долоні.

— Я знаю. Існують тисячі насолод. І одну з них відчуваю тепер я...

— Моя ти радосте,— ніжно сказав він і погладив її світлі коси.— Є хвилини, коли людина бачить перед собою все своє життя.— Його рука лягла на її плечі: — Ти бачиш дорогу, яка відкрилась перед нами? Ти сидиш на ослі, я веду його за вуздечку, і ми поволі, зовсім поволеньки сходимо вгору, моє сонце заливає нас промінням, від якого леліє далеч. Ти відчуваєш, як воно нас гріє?

— Відчуваю,— тихо відказує вона, боячись зробити бодай найменший рух, щоб не зруйнувати цю картину.— Ми ідемо до Гуді, твій виноградник зелений, кучерявий, і з-під листя звисають грона з темно-червоними ягодами. Ти зірвав мені найбільше з них. Який солодкий його сік! Я ще й досі це відчуваю.

Вони снували свою мрію, вимальовуючи кожну подробицю:

— Ти пригадуєш? Ти пам'ятаєш?

Важко навіть сказати, скільки насолоди ховає в собі гарний спогад. Вони ще довго снували свою мрію, аж поки тюремник сказав, що час їхнього побачення минув.

— Що тобі принести?

— Ножа.

— Що, що? Ножа? А навіщо?

Він лукаво всміхнувся:

— Ножа, щоб перетяти собі вени? О ні. Я не хочу піти до Аїда, поки ти будеш мене тут відвідувати. Принеси мені різбарського ножа й кілька липових цурпалків, які

я недавно нарубав із Сімонових політ. А потім я попрошу тебе принести й інше різьбарське начиння.

— Ти будеш тут різьбити?

— Корабель ще навіть не доплив до Делоса. В мене багато часу! І перекажи Крітонові; нехай принесе мені Езопові байки.— Сократ засміявся: — Я спробую їх звіршувати. На старості літ хочу почати писати вірші. Як ти гадаєш, мені це вдасться краще, ніж Мелетові, чи ні?

— Я перекажу Крітонові це твоє бажання. Ще сьогодні.

Вони обнялися, і Мірто швидко вийшла, щоб він не бачив її очей, повних сліз.

3

Друзі вдерлися до Сократової камери. В камері враз стало тісно. Крітон подав Сократові сувій із Езоповими байками:

— Ти здивував мене своїм бажанням. На, візьми.

— Я хочу спробувати звіршувати деякі з них. Що ти на це скажеш?

— Непогана думка! — вигукнув Крітон, зрадівши, що Сократ і в такий спосіб тримається ще за життя.— Спробуй!

Після того, як усі обнялися з Сократом, виявилось, що гості сидять, а він один стоїть у їхньому колі.

— Ну й гарно ж ми придумали! — сказав Федон.— Самі повсідалися, а головна особа стоїть.

— Вона звикла стояти,— відповів Сократ.— А крім того, дорогі мої, зрозумійте, що головні особи тепер ви.

Друзі засипали його новинами:

— Афіни вирують гнівом проти твоїх обвинувачів. Вимагають скинення Аніта. «Геть Аніта!» — лунає на вулицях і на агорі.

— Мінйяло Мамаон прилюдно похвалився, що вкинув проти тебе чорний біб, і люди його так віддухопелили, що він не зміг дійти додому — довелося його віднести.

— Дорогий мій Сократе! Тебе випустять на волю,— натхненно сказав Аполлдор.

Сократ слухає, слухає і всміхається:

— Дорогі мої діти, чого ви так цим переймаєтесь? Сталося те, що й повинно було статися.

— Ні, якраз не повинно було! — вигукнув Платон.— Ти настрів проти себе всіх присяжних.

— Любий Платоне, на суді було п'ятсот афінян, і їм я, слово честі, не хотів сподобатись, а тільки викликати в них тривогу. Я хотів заразити їх тією самою стурбованістю, яка непокоїть і мене. Я здобув на суді більше, ніж віддаю натомість.

— Ти справді так низько цінуєш своє життя, дорогий наш учителю? — запитав Платон.

— Ти,— відповів йому Сократ,— ти й Аполлодор іще дуже молоді, й через те вам здається, що найстрашніше на світі — смерть. Але для мене було б гірше за смерть, коли б я на суді говорив зі страху не те, що говорив протягом усього свого життя.

До камери зайшов старенький Сократів шанувальник, нічний сторож Крітона Архедем. Він приніс у коші харчі й вино.

Сократ обняв його.

— Мій старенький! Я такий радий, що знову бачу тебе.— І засміявся: — Нарешті тут є хтось такий, кого навіть я, старий дід, можу називати стареньким. Уже дев'яносто, га?

— Ще ні, дорогий Сократе, але скоро буде.

Аполлодор розподілив харчі,— печену рибу, оселедці, баранину, медяники, ячмінний корж, оливки, фіги,— порівну між усіма.

Всі заходилися їсти, проте розмову не припиняли й на хвилину.

— Платон має слухність,— сказав Сократ.— Якби я почав брехати на суді й викручуватись, то міг би нині знов ходити по Афінах, та це вже не як Сократ, котрого ви знаєте. То був би Сократ спотворений — скелет із зігнутою спиною. Хіба вам сподобався б отакий учитель? «Якщо він зрікається сам себе,— сказали б ви,— то чи не зробити те ж саме й нам, аби урятуватись від мелетів, анітів і подібних до них, що, можливо, прийдуть згодом?»

— Пробач мені,— попросив Платон.

Крітон налив у чашу вина й подав Сократові. Решті ж налив з амфори в глечик, і всі пили з нього по черзі.

— Хіба на тому суді судили Сократа? — сказав Сократ, ковтнувши вина.— Хіба там взагалі судили людину? Зовсім ні! Там засудили на смерть правду, й через те Афіни киплять гнівом. Чесним людям не можна жити без правди, і Афіни підтвердили, що народ досі ще не втратив поняття честі.— Він знову ковтнув вина й додав: — Подати мені чашу отрути — це їм ще якось удасть-

ся зробити, але умертвити правду? Хто на це спроможний?

— Тепер ти маєш надію, дорогий наш Сократе,— мовив Крітон.— Тільки треба, щоб ти захищався, а не підкорявся долі.

Сократ заперечливо махнув рукою:

— Ви весь час говорите про надію для мене й злякано витріщаєте на мене очі. А я веду з вами мову про надію для нашої громади. Треба потерпати за громаду, щоб її не спіткало лихо, найстрашніше з усіх лих, а саме — поневолення на багато століть.

Усі обурено загукали навперебій:

— Ти вже знову правиш своєї? Знову лякаєш нас поневоленням Афін?

— А хіба ми цього вже не звідали? — відповів він.— Хіба не було тридцятьох тиранів, конфіскації майна, страт, винищення цілих родів? І це робили греки — лісандри й крітії. Але нас могли поневолити також і чужинці і то на довгі часи. Цього разу,— і ви це знаєте самі,— тиранію принесли нам олігархи із своїх гетерій. А може, ви думаєте, що олігархи нині вже не збираються й не присягаються знищити афінську демократичну державу? Кого вони тепер кличуть собі на допомогу? Невже тільки Спарту?

Хіба нині знов не лунають різні голоси? Голоси чужі, голоси з чужого середовища, які губляться у чужому середовищі, проте залишають по собі духовний хаос і безлад?

Сократові слова ще якусь мить бриніли в повітрі, вдарилися об стіни, мов крила птаха, що шукає шлях до світла.

— Ми виснажені економічно, виснажені ми й морально,— похмуро мовив Антісфен.— Яке зло гірше з цих двох? Не знаю. Одне з них обумовлює друге. Я песиміст, і ти мені дорікаєш у цьому, Сократе, але я не можу мовчати про те, чого боюся. Я боюся, що рани, яких останнім часом завдано Афінам, неvigойні.

Учні спрямували запитливі погляди на Сократа. В очах у всіх був страх. Сократ неквапно повернув руки догори долонями і так тримав їх, ніби щось несучи на них:

— Уже двічі, наскільки я пам'ятаю і дехто з вас теж, олігархам удалося захопити владу. Гадаєте, через те, що вони були такі сильні? Ні, мої дорогі! Їм це вдалося тільки тому, що афінська демократія була дуже ослаблена.

А як ця справа виглядає нині? Якщо перестають шанувати закони, якщо в ім'я безмежної свободи сильніший пригнічує слабшого й ніде не видно ніякого поліпшення, то я не можу сказати, дорогі мої, як дехто твердить, що в цьому полягає сила нашої доби, навпаки — це її небезпечна слабкість. — Сократ підніс руки ближче до друзів. — І чому я, і ви зі мною теж, так не терпимо софістики й нападаємо на неї, незалежно від того, де її зустрінемо — в простій людині чи в найбільшого багатія? Заради втіхи від промовляння? Заради втіхи від діалогу? Ні, друзі мої, ми воюємо з софістикою, бо це зброя олігархів. І з нею ми повинні схрестити зброю власну!

— На мій погляд, софістика — найбільше зло, бо вона не визнає цінностей і придушує в людині будь-який злет. Добро руйнує, а зло підносить, — мовив Платон.

Сократ зважив слова, які почув з вуст Антісфена й Платона:

— Гаразд, друзі мої, ви розумієте, що я бажав би, аби ви бачили небезпеку, яка загрожує Афінам! Цій небезпеці не може протистояти ніхто інший, крім людей, які знають про неї і прагнуть їй протистояти.

Демокріт каже, що людина — це маленький світ, пізнання чогось великого, і цим маленьким світом керувати не легко, бо хоч він і маленький — це все ж таки світ.

Антісфен сказав, що рани Афін невігійні. Я не поділяю цієї думки. Навіщо ж тоді тут ви й ваші майбутні учні, а також учні ваших учнів? Ідіть і навчайте людей: пізнайте добре самі себе, перемінітьса, вдоскональте самі себе. До речі, — Сократів голос повеселішав, став виразнішим, — як на мене, — між іншим, такої ж думки й богиня Айса, яка не згодна з твердженням олімпійських богів, — творцем своєї долі є сама людина. І через те я вірю, що людина може стати й творцем долі всієї своєї громади.

4

Сократ лежить із заплющеними очима, і з кутика ока по щоці в нього скочується сльоза.

До камери увійшла Мірто. «Спить», — подумала вона, скинула сандалі і боса підійшла до нього. Поклала біля його ніг кіфару й клуночок з різьбарським начинням та липовими цурпалками. Легенько, ледь торкаючись, погладила його голу руку.

Сократ чув, що прийшла Мірто, але хотів цю щасливу хвилину продовжити, через те вдавав, ніби спить.

Вона тихенько шепотіла йому:

— На світі немає більше нікого, хто любив би мене так, як ти, мій дорогий. Скільки щастя зазнала я з тобою! — Побачивши сльозу, що викотилася йому з ока, Мірто злякано запитала вголос: — Ти плачеш?

Він розплющив очі, увібравши в них усю красу, якою сяяла для нього Мірто, і всміхнувся:

— Та що ти. Я такий щасливий!

— Тоді звідки ж ця сльоза на твоїй щоці? — Вона спила сльозу губами.

— Сльоза? Я про неї нічого не знаю. Жаль, що їх немає там більше, щоб ти висушила їх своїми цілунками.

— І все ж таки, може, тобі щось заболіло?

Так. Заболіло. Він згадав про Ксенофонта. Свого великого друга. Марно вмовляв його Сократ не їхати до Кіра в Персію. Ксенофонт не послухався. Послухався дельфійського оракула. І тепер він бозна-де. Сократ уже не побачить його.

— Знаєш, дівчино, цей кам'яний палац — не виноградник у Гуді, не наш дворик і не агора. Тут немає сонця, — мовив він, усміхнувшись Мірто.

— Через те ти плакав, — зрозуміла нарешті вона.

— О! Моя кіфара! Як завжди, ти вгадала моє бажання, хоч я тобі про нього й не говорив. — Він перебіг пальцями по струнах.

Мірто подала йому клуночок з різьбарським начинням.

— Ти принесла ножа? — здивувався він і глянув на неї. — Вже не боїшся за мене?

— Ні. Я приходжу сюди щодня, і ти цього не зробиш, ти будеш на мене чекати.

— Твоя правда. Мені снилось, ніби Ксенофонт повернувся до Афін, але раптом я відчув, що вже не сплю й що біля мене ти.

— Ти знав, що я тут? І ти чув, що я тобі шепотіла?

— Чув.

Мірто затулила долонею очі.

— Не соромся, бо те, що ти мені прошепотіла, зробило мене безмежно щасливим. — Він відірвав її руку від очей і поклав собі на щоку. — Завдяки тобі в мене з Афін переходить те найпрекрасніше і найчистіше, що в них є.

Мірто погладила його.

— Я маю велику перевагу,— всміхнувся він.— Скривджена людина завжди викликає до себе більше співчуття, ніж та, яка живе в розкоші.

— Афіняни шкодують про свій вчинок,— схвильовано мовила Мірто.— Але шкодувати мало. Вони не повинні були дозволити, щоб тебе в них відібрали.

— Я й Афіни, Мірто,— весело сказав він,— уже навіки залишимося зв'язані між собою, незалежно від того, що станеться з ними чи зі мною. Я віддав себе їм усього до решти і в останні дні свого життя одержую від афінян любові більше, ніж зміг би присвятити їм сам. Оціни мій добрий настрій, Мірто.

Та Мірто лишалася поважною:

— Ти весь час розмовляєш зі мною так, щоб твоя смерть не видавалася мені страшною. А я хочу, щоб тебе й твоїх друзів вона жахала. Хочу, щоб ти боронився перед нею й щоб вони теж захищали тебе від неї.

— Не турбуйся, дівчино. Вони вже це роблять. Антісфен подав на Мелета, Лікона й Аніта скаргу. Їх викличуть на суд.

Мірто згадала, як Ксантіппа благала Еріній.

— І ми знову будемо щасливі?

— А що нам заважає в це вірити? — усміхнувся він.— Надіятись людині личить більше, ніж упадати в відчай.

За дверима пролунали важкі кроки. Мірто здригнулася й почала прощатись.

— Хайре, мій дорогий.— Вона задки відступала до важких, обкутих залізом дверей, щоб могла до останньої миті бачити свого Сократа і всміхатися йому.

5

Священна трієра, гарно просмолена і розмальована суриком, підпливала до Делоса. Її гнав прудкий вітер, який напинав вітрила, і веслярі, що сиділи трьома рядами одні над одними й регулярно змахували довгими веслами.

Життя Сократа стабілізувалося. Його славнозвісна «мисльня» переселилася до в'язничної камери, й тут тепер було так само гамірно, як колись на його подвір'ячку серед мармурових брил і статуй. Друзі та учні приносили йому все найкраще, що в них було, і він бесідував з ними, як і колись. Щодня приходила й Мірто. Афіняни, що

приходили бодай постояти під Сократовою в'язницею, слухали, як із високого віконця линуть ніжні акорди кіфари. Дехто, чуючи їх, плакав.

Тюремник привів до камери молоду-жінку, обличчя якої було загорнене в лазуровий серпанок. Жінка зняла серпанок, стала навколішки й хотіла поцілувати Сократові руку. Він підвів жінку.

— Тімандро!

— Ти мене пам'ятаєш, Сократе?

— Ти сьогодні така ж гарна, як була тієї ночі на терасі материного будинку, коли в тебе закохався Алквіад. Як це мило, що ти прийшла сюди. А чому не прийшла з тобою твоя мати, моя дорога?

— Тобі завжди треба казати правду, я знаю,— мовила вона й опустила очі.— Вона вже негарна й не бажає, щоб ти її такою бачив.

— Які ви недалекі, жінки, коли думаєте, що чоловікам у вас подобається лише зовнішність. Феодата була гарна тією красою, яку літа не псують, а, навпаки, ще більше її підкреслюють.

— Спасибі тобі, Сократе, за матір. Вона любить тебе й шанує, як і колись.

Сократ розбавив вино, яке прислав йому Крітон, і налив Тімандрі й собі.

Тімандра завела розмову про Сократів вирок.

— Тебе обвинуватили в тому, що ти псував молодь! І, як приклад першого юнака, якого ти зіпсував, обвинувачі назвали Алквіада й цим ще дужче обтяжили твоє становище.— Тімандра спалахнула від гніву й пещеною рукою вп'ялася в Сократове плече: — Скажи, ти сам хоч знаєш, як воно було насправді на тому Геллеспонті?

Напахчена Тімандрина шкіра виповнила камеру дурманними пахощами. Сократ розчулено дивився на її згорьоване, але гарне ще обличчя, блідість якого відтіняло чорне волосся під срібною стефаною.

Вона розповіла Сократові, як Алквіад темної буряної ночі помчав на коні до командуючих афінським флотом, що кинув якір у такому небезпечному місці.

— Він гукав командуючих, закликав їх, благав. Та вони не пустили його навіть на палубу і прогнали, мов ту собаку! А він хотів урятувати флот своєї батьківщини і був би це доконче зробив. Якби командуючі тоді його послухались, то ніколи не було б Егоспотамів і тих страхіть, що настали опісля! — заридала вона.

— Я радий це почути і вірю тобі,— мовив Сократ.

Тімандра благально глянула на нього:

— Прости мертвому. Алквіад був нещасний, його шматували пристрасті й цькували вороги, проте він був благородний і зрештою, завдяки тобі,— як він мені весь час повторював,— у ньому перемогла любов до батьківщини.

— Я давно простив йому, Тімандро.

Тімандра підвелася й обняла Сократа.

— Твоїх обвинувачів викликали до суду. Я піду до архонта-басилевса й під великою присягою підтверджу все, що розповіла тобі про Алквіада. Над тобою не сміють учинити таку несправедливість.

— Зроби це, Тімандро. Буде дуже добре, якщо про Алквіада запишуть і його найсвітлішу сторінку.

Тімандра вражено глянула на нього:

— Невже ти, Сократе, й справді більше думаєш про мертвого Алквіада, ніж про себе?

Афінська трієра кинула якір у порту острова Делос, де на рейді вже стояло багато кораблів з еллінського світу. На берег почали сходити жерці, найвродливіші дівчата, юнаки й діди, вибрані для свята. Тут були вже музиканти, які змагатимуться з гри на кіфарі, лірі й авлосі, співаки й поети. Ці останні привезли на змагання свої оди й пеани.

І нарешті — ансамблі музикантів, флейтисток і танцюристів, які вихвалитимуть своїм мистецтвом Аполлона й прикрашатимуть свято.

Перед судом дікастерію вибраних жеребкуванням присяжних стали поет Мелет і оратор Лікон. Недавно вони тут обвинувачували Сократа, а нині їх обвинувачують.

Аніт на суд не з'явився. Утік за море. І його судили заочно.

Головним обвинувачем виступає високий, стрункий чоловік з аскетичним обличчям і холодом непримиренності в очах. Це Антісфен.

Свято на Делосі почалося процесією по священній дорозі до вівтаря Аполлона. За давнім звичаєм, перед вівтарем богів принесли криваву жертву. Жрець, який приносив жертву, був у всьому білому, й голову його оздоблював вінок із кольоровими стрічками. Жертовну телицю, теж увінчану, з позолоченими рогами, привели до вівта-

ря. Її голову й шию жерці посипали розмеленим ячменем, шерсть, вистрижену їй із чола, вкинули у вогонь.

Хор, який славив і вихваляв Аполлона, замовк. Серед глибокої тиші натовп дивився, як жрець зненацька встромив телиці в горло довгого ножа; піняста кров полилася на куби віттаря, і під неї почали підставляти священні блюда.

Антісфен стояв на краю місця, призначеного для промовців, і промовляв із запалом та гнівом:

— Хто цей Аніт, якого ви нині судите, афінські мужі? Сподіваюсь, ви не забули, що його вже раз судили за те, що він, як воєначальник, мало не призвів до поразки афінян у битві під Пілосом? Його судили, і йому загрожувала смертна кара, проте він виплутався. Уник покарання тільки тим, що підкупив присяжних. А хіба не підкупив він декого з присяжних і в випадку з Сократом? Але він зробив це не для того, щоб урятувати його від несправедливості, а, навпаки, щоб учинити із ним несправедливо. Хіба не чув багато хто з вас, як п'яний Мелет кричав у місті, що Аніт не заплатив йому обіцяне за обвинувачення Сократа? Сократ не захищався перед судом. Не бачив підстави. Він нападав, бо мав чого. Далєбі, Аніт затіяв суд проти Сократа не в інтересах Афін, не в інтересах народу чи бідноти, а в своїх власних інтересах. Скажіть самі, чи може він спокійно спати, маючи два обличчя? Не Сократ, а Аніт має два обличчя: одне солоденько всміхається народові, а друге так само солоденько всміхається софістам, ворогам народу. Ви тільки згадайте, кому він доручив виступити з обвинуваченням проти Сократа! Софістові Лікону! А може, заклики софістів до хаосу, потурання сваволі, ба навіть анархії благодатні для Афін?

Антісфен стояв на краю місця, призначеного для промовців, і далі провадив із запалом та гнівом...

На віттарі Аполлона смажились огузки, обкладені лоєм і политі вином, змішаним з водою. Жовтий дим, ідкий запах смаженого м'яса на віттарі й пахощі арабського ладану зливалися, і вітрець відносив їх до натовпу й піднімав у небесну блакить, чисту, як око дитини.

Повернувшись обличчям на схід, люди здіймали руки до неба й благали Аполлона Ясноокого, охоронника життя і ладу, завжди бути ласкавим заступником Еллади.

Флейтистки заграли на авлосах, супроводжуючи співи й танці ансамблів танцюристів.

Сократові друзі ледве протиснулись до в'язниці. Вони знайшли Сократа, заваленого дарами афінян: оливковим віттям, квітами, вином, різними наїдками.

Крітон, як найстарший з-поміж них, дозволив Аполлодоріві, як наймолодшому, повідомити Сократа, чим закінчився суд.

Аполлодор став біля Сократа навколішки і, обнявши його ноги, повідомив:

— Мелета засуджено на смерть, Лікона й Аніта — на вигнання, та Аніт зі страху перед судом утік з Афін. Ти дістав славу сатисфакцію, наш дорогий! Коли корабель повернеться з Делоса, помре Мелет, а не ти.

Сократ лишався серйозний. Сатисфакція його, звичайно, втішила. Але він намагався збагнути взаємозв'язок між трагедією Афін, яка впала на них після Егоспотамів, і обома трагічними вироками, винесеними йому й Мелетові.

— Я сиджу тут посеред троянд, мов та наречена. Тільки молодого немає. Ну, мої весільчани, пригощайтесь. Куштуйте, яке вино, що його принесли мені афіняни, найкраще, і випиймо разом.

Друзі чекали, що він заговорить про можливість свого звільнення, та Сократ сказав:

— Ви не раз чули, що я рекомендував вам усім для почуття задоволення свою улюблену софросюне. Але нині я хочу заповісти вам свою жагу. Не лякайтесь, я знаю, що кажу. Не звертайте уваги на те, що Платон хмуриться. Я заповідаю вам свою жагу з'ясовувати причини, чому людей спостигають нещастя, й водночас жагу вдосконалювати кожного. Ви теж так робіть і навчайте людей не хитрості, а мудрості, рідної сестри добродітності.

— Я вже не хмурюся, мій дорогий,— сказав Платон.

— У тебе витончені манери,— всміхнувся Сократ.— Ти благородний хлопець, Платоне. Та хоч ти й прояснюєш до мене своє обличчя, я все ж таки для тебе трохи шорсткий. Мене ти не обдуриш.

Платон хотів щось сказати на свій захист, але Сократ квапливо повів далі:

— Зараз я доведу тобі, який я неотеса. Антісфен переконав суд у необхідності покарати людей, які мене так принизили, а я йому подякую за це вельми дивним способом. Я бачу, що нині в його плащі ще більші дірки, ніж учора. Мабуть, він хоче цим підкреслити, що наслідую

мене в нехтуванні розкішшю. Антісфене, Антісфене, про-
сти моїм очам за те, що вони бачать: з дірок твого плаща
прозирає бажання похизуватись.

Платон почервонів. Такої подяки Антісфенові од Сок-
рата він не чекав. Та Антісфен засміявся:

— Твоя ущипливість, Сократе, не ображає, а, навпаки,
потішає мене.

— Дякую, Антісфене,— відповів Сократ і показав на
дари афінян: — Погляньте, як мене обдарували. Моє ста-
ре серце радіє, ніби серце дитини. Завдяки чому я здобув
стількох друзів? Ану, вгадайте! Сподіваюсь, ви не подумаете,
що завдяки своїй скромності в життєвих потребах. Навпаки:
завдяки непогамовності й наполегливості, з якою
я день крізь день прямую до своєї мети. Ну, то яке вино
ви обрали? Ось це? — Він куштує вино.— У вас непоган-
ний смак. Запашне, це вино робить тебе щасливим, мов
цілунок коханої.

Всі почали пригощатися вином, передаючи з рук до рук
гличик і керамічні кухлики.

Сократ знову ковтнув із кухлика, голосно прищмокнув
і всміхнувся:

— Сміливо переймайте від мене мою жагу до вивчення
людської душі, до виявлення її заблудлості й пошуків удо-
сконалення. Тільки глядіть не наробіть дурниць. Вихо-
вуйте кожного, хто тільки потрапить до вас, навчайте його
мистецтва жити.— Він простяг до друзів руки.— Уміти
жити — це велике мистецтво, друзі: перш за все, воно
означає вміти ладнати з самим собою, відтак із тими, хто
тебе оточує, а потім боротися з ворогами й ніколи при
цьому не втрачати доброго настрою. Демокрітова евфімія,
дорогі мої, належить до основ мистецтва жити.

— Але воно найважче з усіх видів мистецтв,— заува-
жив Платон.

— Так, воно і справді найважче. Софісти тепер учать
молодь різних знань, однак у першу чергу вони навчають
її хитрості. І досягають у цьому короткочасного успіху.
Ви ж, друзі мої, повинні стати вчителями життя, і ваш
успіх буде тривалим.

— Я каменярь, яким колись і ти був, Сократе,— розчу-
лено мовив Аполлодор.— То невже і я теж повинен за-
кинути своє ремесло? Я саме почав різьбити твоє погруд-
дя, Сократе, моя робота приносить мені радість...

— Це не те питання, дорогий Аполлодоре, на яке
зміг би відповісти за тебе хтось інший, а тим паче твій

учитель. Пізнай самого себе, хлопче, як учиє нас дельфійський оракул, і побачиш сам, до якого з цих двох захоплень у тому палає вогонь. Іноді трапляється, що ці захоплення однакові. Але дуже рідко людина буває така здібна, щоб не померла одним захопленням заради іншого.

— Щодо мене, то я все вже вирішив,— неквапливо сказав Платон.— Я кину віршувати й присвячу себе філософії. А якщо в Афінах не знайду для цієї своєї нової любові належного спокою й безпеки, то подамся звідси геть, але все одно цю свою любов ніколи не зраджу.

Сократ простяг руку до лаврової гілки, розім'яв у пальцях один листок і почав удихати його пряні пахощі.

Після короткої мовчанки він заговорив знову. Здавалось, він жартував, а не прощався зі своїми друзями:

— Я заповідаю вам також своє повивальне мистецтво, друзі. Ви добре знаєте, що це таке. І ніж маєте зупинитись у ньому на півдорозі, то краще вже перебирайте міру!

— Це я тобі обіцяю,— палко сказав Антісфен.— Якщо я перевершую тебе в скромності й про мене навіть кажуть, що від жebraка я відрізняюся хіба лиш тим, що не жebraю, то я, мабуть, перевершуватиму тебе й у всьому іншому, що робиш ти, Сократе.

— Перевершуй, Антісфене. В навчанні мистецтва жити, хоч би що ти робив, а все одно не перебереш міру.

Аполлодор жадібно дивився на лаврову гілку, якою бавився Сократ.

Сократ простяг йому гілку, лукаво підморгнув своїм друзям і весело сказав:

— Я заповідаю вам і цього свого навіженого даймоніона, який коштує мені добру третину чаші цикути. Коли я його чую, його, в кому нема нічого незвичайного, то не може бути, щоб його не чули й інші люди. Дослухайтесь до нього і радьтеся в першу чергу з голосом, який ви почуєте в собі.— Він трохи суворіше глянув на Платона: — Ти уважно стежиш за моєю думкою, Платоне?

— Так,— відповів Платон.— Але скажи, дорогий мій, чому ти й сьогодні розмовляєш з нами так, наче прощаєшся?

Сократ широко усміхнувся й розпростер руки:

— Любі мої! Хіба ми коли-небудь могли погомоніти собі так спокійно, як оце тут? Цим треба скористатися. Ви добре знаєте, який я в цих речах користолюбний.

Платонове чоло прорізали густі поздовжні зморшки. Хоч Сократ і розважав їх бесідою, Платон розумів, що це його прощальні слова, розумів, що Сократ говорить з ними й потерпає, аби вони не відхилилися від того, про що він з ними будь-коли бесідував.

Платон розумів причину його страху. Його поведінки вони ніколи не могли передбачити. Він скеровував їхне мислення згідно з визначеним заздалегідь планом. Прагнув, щоб кожен самотужки доходив чіткого висновку, а коли хтось починав тупцювати на місці, підштовхував його бесідою.

Уже понад десять років Платон спостерігав, як Сократ примушує кожного самому прогризатися крізь шари неясності, шкарублості, забобонів і всілякого баласту до нових поглядів як про самого себе, так і про все суспільство. Платона зачарував цей Сократів спосіб, і він почав переймати його для своїх уже, по суті, готових творів. Та водночас він думав і про те, що все, почуте коли-небудь від Сократа, він належно систематизує і таким чином з'єднає його концепцію зі своєю власною.

Платон із задоволенням стежив за цим сократівським способом філософування. Думки, що їх Сократ народжував для еллінського й ширшого світу, він часто супроводжував іронією, жартом чи ущипливим зауваженням, і не раз траплялося, що того, хто зловився на його гачок, Сократ полишав скидатись на суші, наче рибалка спійману рибку.

Платон хвилювався під час кожного побачення з Сократом. Як не як, а стариган сповнював його постійним хвилюванням, і Платон приносив це хвилювання ще й додому. До пізньої ночі не міг заспокоїтись, далі провадив із Сократом свою бесіду, записував і доопрацьовував діалоги з ним.

Своїм поетичним запалом та оригінальним мисленням Платон з кожним днем дедалі більше полонив Сократа. Він не дозволяв цьому своєму вчителеві пригнічувати себе, а, навпаки, сам почав тиснути на нього.

Попиваючи сьогодні з друзями принесене афінянами вино, Сократ не звертався до Платона безпосередньо, ані не спрямовував на нього свій погляд, однак напружено думав передусім про нього. Оцінював його й радів цьому своєму молодому учневі, який був прямою протилежністю непогамованого Алківіада, що дивував і дратував Афіни небезпечними витівками. Платон ще з юних літ був розважливий, вдумливий, і до того ж усе, що він робив,

говорив або писав, відзначалося якоюсь особливою поетичністю й зграбністю.

«В його особі Афіни матимуть колись великого поета-мислителя»,— подумав Сократ.

Камеру почали оповивати сутінки. Квіти й лаврове віття в'яли без води й ширили довкола себе солодкаві пахощі.

Сократ бесідував з друзями про ціну блаженства:

— Блаженство від думки, що людина робиться кращою й здобуває кращих друзів,— він глянув на Платона й зустрівся з його поглядом,— це найбільше блаженство.

«Він уміє навіть у прозі одягти свою доладну думку в такі прекрасні шати, що її сприймають з великим натхненням,— подумав Сократ про Платона.— А я? — запитав себе.— Я тільки те й робив, що ходив по Афінах і розтринькував свої думки. Цьому щось, тому щось, залежно від того, про що й де заходила мова, але сам нічого зі своїх спостережень над людьми не написав.

Сімдесятиріччя й загроза смерті застудили мене з порожніми руками. Я роздав себе до решти і не маю ніякої гарантії, чи щось із мого пізнання залишиться для майбутнього. Я роздробив себе між сотнями й сотнями людей, та чи знатиме хто з них, що являю я собою цілісно? Я всім роздавав себе по шматочках. Проте нікому не віддав себе всього. Чи зробить це Платон? Той Платон, який хвилину тому заявив, що покине мої Афіни, якщо не знайде тут для себе належного спокою й безпеки? Чи не покине він і мене?»

Сократ знав уже давно, що Платон ловить кожне його слово. Трохи не з болем відчував він це й сьогодні. І, глянувши на нього своїми опуклими очима, задумався тепер про себе.

На суді це сталося з ним уперше, а сьогодні озвалося вже вдруге. «Я почуваю себе кволим і старим. А тут переді мною сидить Платон. Молодий, нестримний, жадаючий перевернути світ.— Він згадав про Платонову антипатію, а може, й зневагу до його учнів — Ксенофонта, Антісфена та Сімона — і ставив собі безжалісні запитання: — Платон, мабуть, ні в чому не відстав від них, але він також не має підстав заздрити їм. Він не розуміє їх і цього не приховує. А якщо Платон не розуміє їх, то чи розуміє він як слід мене?»

Нараз перед очима в нього потемніло ще дужче, ніж у камері. Він перестав ставити собі запитання. Знав, що за

той відтинок життя, який йому залишилося ще пройти, він не зможе на них відповісти.

Платон помітив, що Сократові очі трохи згасли, й нахненно мовив:

— Як я тобі вдячний, дорогий Сократе, що ти навчив мене цікавитися людиною. Так глибоко, так доскіпливо, як ніхто досі.— Повільним жестом руки Платон показав у бік Акрополя: — Ти, мій дорогий учителю, вирізьбив колись богинь краси, але потім упродовж багатьох років різьбив не чарівних богинь, а людей душевної краси.

— Гарно сказано, Платоне,— похвалив його Крітон.

— Тільки сказано,— зауважив Сократ.

— Ні! Не тільки сказано,— заперечив Аполлотор.

Платон і далі співав Сократові свій панегірик:

— Ти відкрив у людині душу, глибоко заховану в ній, душу, яку сковували давні звичаї і яку всі занедбували та недооцінювали. Ти відкрив красу людської душі й для мого папірусу.

До огорненої сутінками камери зайшов тюремник із каганцем:

— Час вашого побачення вже скінчився.

Крітон підвівся перший:

— Так, нам пора йти.

Сократ, освітлений каганцем, поклав руку Платонові на плече:

— Краса душі — це справді щось велике, коли ми говоримо про душі гарні, але потворність душі буває набагато більша. Є люди, які твердять: «Тут нічим не зарадиш, це доля, це воля богів». Ви ж, мої дорогі, кажіть так: «Тут можна зарадити. Добродійності можна навчитися».

7

— Всі ті роки, що їх Ксантіппа прожила з Сократом, вона знала про кожен його крок після того, як він уранці виходив у двір. З того дня, як його посадили у в'язницю, вона ходила по двору тими самими стежками, що ними ходив він.

Умившись холодною водою, вона хвилину постояла, дивлячись на сонце, що тільки-но зійшло, а тоді пішла до Артемиди. Її дратувало те, що чоловік цілував Артемідині коліна, надто після того, як він признався, що цілує їх не тому, що вона богиня, а тому, що вона гарна. Мовляв,

на початку кожного нового дня треба вітати не тільки сонце, але й красу.

Здоров'я Ксантіппине не поправилось нітрохи. Хитаючись від слабості, вона ходила поміж мармуровими брилами, трималася за них і, як і її чоловік, розмовляла сама з собою:

«Без нього тут усе занепадає. Каміння стає шерехатим. Мур обвалюється, його треба було б полагодити. Це міг би зробити й Лампрокл. Але цей волоцюга втікає від діда, який може його чогось навчити, і весь час думає тільки про те, щоб із такими, як він, неробами дременути до палестри. Каже, ніби його допустять до змагань. Хіба що з пустощів! Не приніс він нам радості, може, хіба аж коли повернеться з військової служби... Що воно там за галас такий? Чи не йде хто з якою новиною від Сократа? Ні. Це до сусідів».

Ксантіппа задихалася. Та вона не лягла на ослін, який їй винесла з хати Мірто, а сіла на порозі. На ослоні лежав білий, святковий пеплос. Вона взяла його в руки й побачила на ньому гарну бурштинову застібку.

«Пеплос Мірто мені показала, а застібку від мене приховала. Цікаво, хто це їй подарував? — Ксантіппа не знала розкошів з Сократом, але все ж таки з ним їй жилося набагато краще, ніж тепер, відколи його посадили у в'язницю.— Коли мені було стільки років, скільки Мірто має нині, то я ще тільки виходила заміж. Вона молода. Гарна. Приховує від мене, що кохає Сократа. Принесла в наш дім радість, перебрала на свої плечі мої турботи. Вона працьовита, й мені легше живеться при ній, проте іноді вона дратує мене. Невже вона не відчувала, як мені було боляче, коли за вечерею вона гладила його руку? І він до неї теж бував такий ніжний. До мене він таких почуттів не виявляв. Чи, може, я вже забула? Тут усе занепадає й старіє, і тільки одна Мірто весь час гарнішає. Щодень ходить до нього у в'язницю й вертається мовчазна, ніби після того, що він там їй наговорив; не хоче й слухати, що їй кажу я».

Біля хвіртки гучно закалатав молоток. Ксантіппа довіклася до хвіртки, визирнула у вічко на вулицю й, відсовуючи засув, невдоволено пробуркотіла:

— Чого так стукаєш? Наче мені по голові.

— Пробач, Ксантіппо, Сіммії і Кебет приїхали з Фів...— радісно повідомила Мірто.

— Ну то й що з цього, ти, навіжена?

Мірто відвела Ксантіппу до ослона й примусила її лягти.

— Може, покласти тобі на серце компрес? А може, принести відвару з трав, яких тобі дав лікар Еріксімах?

— Я не хочу нічого,— сердито відповіла Ксантіппа.— Мені однаково ніщо вже не допоможе, і ви це добре знаєте. Еріксімах учора так співчутливо подивився на мене...

— Люди одужують і після тяжких недуг. Ти ще будеш здорова, Ксантіппо, ось побачиш.

— Облиш свої солоденькі обіцянки й краще піди видій козу.

Напившись свіжовидоєного молока, Ксантіппа запитала:

— Що це ти торочила про Сіммія й Кеба? Вони не раз приїздили до нас і привозили мені гарні дрібнички: гребінці, сандалі, дзеркальце з полірованого срібла.— Ксантіппа всміхнулася від цього спогаду.— Вони також привозили смажених ягнят, паштет, сир, білий хліб. Сократ щоразу забивав їм баки своїми бесідами про непоміркваність і переїдання, але сам не дуже дотримувався цього й наминав так, аж за вухами лящало. Він завжди був собі на умі. То що з ними таке?

Мірто схвильовано почала розповідати, що їй розказав старий Архедем.

— Сіммії і Кебет приїхали не на ослах, а на конях, уявляєш? І подалися просто до Крітона. І тепер вони там радяться, що робити. Афіняни знають, що смертний вирок Сократові винесено несправедливо. Через те Сіммії і Кебет вирішили добитися для нього найлегшого покарання. Хочуть внести за нього велику покуту! — Мірто аж сяяла від радості.— Вони його викуплять! Він повернеться до нас!

— Якщо це правда, то зазирни до його кімнати. Там, мабуть, уже всі стіни засновані павутинням,— мовила Ксантіппа.

— Не засновані. Я прибирала там щодня.

— Так ти ходиш туди щодня? — Ксантіппа насупилася. Але за хвилину знов полагідніла: — Мірточко, нагрій води і змий мені голову. Будь така ласкава.

Мірто змила їй голову, висушила на сонці волосся, розчесала його й збрала у вузол.

— У тебе таке чудове волосся, Ксантіппо.

— Ти гадаєш, Мірто, що воно гарне і досі? Сократ не раз мені казав, що такого гарного волосся, як у мене, не має ніхто в цілих Афінах,— замріяно додала вона.

...Кебет і Сіммії даремно гнали коней із Фебет до Афін. Навіть ціла гора мін не могла змінити рішення гелієї. І тим більше не могла вона зробити такий стрибок, щоб найвищу міру покарання для Сократа замінили найнижчою — грошовою покутою.

Кебет і Сіммії не знайшли в собі відваги з'явитися на очі до свого вчителя з лихою новиною. Отож, замість піти до нього у в'язницю, вони подалися до Крітона.

— Страшно навіть подумати, які ми безпорадні,— мовив Кебет.

— Я боюся за Сократа,— сказав Сіммії.

— І я теж за нього боюся,— підхопив Кебет.

— А мій страх, друзі, такий великий, що я вже взагалі перестав за нього боятись,— сказав Крітон.

— І я теж за нього боюся,— підхопив Кебет.

— Єдине, що може його тепер іще врятувати,— це втеча.

8

Співи й музика на Делосі змовкли. Свято на честь Аполлона скінчилося. Прочанська трієра із священним посольством поверталася до Афін.

Танцівник Тіндарей лежав у трюмі на маті разом з іншими танцівниками, співаками, декламаторами й музикантами. Його вкрай виснажили танці, бенкети й нічні гулятки. Тіло свербіло від поту й бруду.

Він лежав, вільно розкидавши руки й ноги. На долоні його правої руки спочивала розкуйовджена голова молоденької флейтистки Анаксібії. На Делос вони припливли байдужі одне до одного, а поверталися звідти коханцями.

День регулярно змінювався ніччю, проте сон не завжди приходив з настанням ночі; ось і сьогодні море не спало; не спало зоряне небо, не спали веслярі, не спали й прочани.

Трієра погойдувалася на хвилях. Пальці моря бавилися нею.

Тепла, кучерява голова Анаксібії легко погойдувалася в колісці Тіндареєвої долоні.

Він повернувся до дівчини й пальцями другої руки легенько торкнувся її повік, перевіряючи, чи вони заплющені. Повіки Анаксібії були заплющені, але уста її схвилювано прошепотіли:

— Тіндарею...

— Ти не спиш?

— Як ти чудово танцював на святі! Мені й досі здається, ніби я танцюю, і від цього в мене так гарно на серці, що я не можу ні спати, ні чувати.

— А чи думає хтось із вас про те, що наш корабель везе до Афін смерть? — запитав раптом хтось стомленим голосом.

Тіндарей упізнав по голосу співака Діомеда.

— Я знаю, що ми пливемо на кораблі смерті,— відповів він.

— І що ми його вбивці — це ти теж знаєш?

— Я знаю, що він умре й за нас, молодих, бо буцімто псував нас. Та не треба перебільшувати, Діомеде. Якщо ми його вбивці, то тільки через те, що ми молоді.

Анаксібія підвела голову, але Тіндарей знову силоміць поклав її на свою долоню. Діомед побачив це й подумав про пахуче, санталове тіло Анаксібії.

— Твоя правда, бути молодим — це не гріх, а краса.

Ніч, яка не могла заснути, здавалося, через те, що почувала себе самотньою, не давала прочанам спати.

Тіндарей сів, схрестивши свої гарні, треновані ноги:

— Він каже: «Покладатися на волю богів замало, бо ми навіть не знаємо, чи вони взагалі існують». Він каже: «Пізнай самого себе». Ці слова справедливі. Ми не знаємо як слід самі себе, то як же ми можемо слухати невідомих і невидимих для нас? Виходить, ми повинні снувати в просторі, мов ті привиди, й не відчувати під ногами твердого ґрунту?

— Заткни пельку, ти, мудрагелю,— застеріг його кіфарист, який завжди пригравав Тіндареєві до танцю.

— Ці твої слова схожі на блюзнірство!

Анаксібія застережливо поклала на уста свого коханого маленьку долоню. Тіндарей поцілував її й суворо запитав:

— Хто чув, що я блюзнію? Я ж тільки питаю. Кажуть, буцім Аполлон дбає про підростаюче покоління, через те я питаю, кому з вас він у чомусь порадив? Кому допоміг?

З кутка, де дрімали танцівниці, підвелася Нефеле.

— І це говориш ти, в кого, може, ще й досі болять ноги від танців на честь бога Аполлона?

— Ми славили Аполлона — охоронника життя, ладу й справедливості, привідця гармонії і краси, а тим часом самі веземо до Афін несправедливу смерть. То яка ж це гармонія? Яка краса? — сказав Тіндарей.

Танцівниця Нефела, яка ще перебувала під враженням священних Делій, заперечила йому:

— Він іще не вмер! Я славила Аполлона танцем і благала його, щоб своєю стрілою він розбив чашу з цикутою, коли її піднесуть Сократові до вуст.— О Аполлоне, боже світла й радості, вислухай мене! — екстатично заводала вона в трюмі смертоносного корабля.

— Вислухай нас! — підхопили за нею кілька прочан.

Запала глибока тиша. Всі, здавалося, чекали, що Аполлон відповість їм якимось знаменням. Але трієра й далі спокійно погойдувалась на хвилях, і з весел стікали важкі, солоні сльози.

— Аполлоне, непохитний стрільче, пошли до нього в камеру свою стрілу! — ще голосніше заводала Нефела.— Розбий цю чашу з отрутою!

— Втрутитися в це — його божественний обов'язок, — сказав поважно Тіндарей.— Та Аполлон любить сонце, а в камері темно. Скажи, Нефела, чи не вирішить він за краще відхилити від неї свій погляд і стрілу? — запитав він:

Нефела ображено відрізала:

— Глузуй, глузуй! У тебе, бачу, танцює навіть язик у роті. Гляди, щоб цієї отрутої бурди не довелося скуштувати й тобі!

— Ну що це ти говориш, люба Нефела! Я ще не заслужив такої честі й слави, як він. Єдине, що нас єднає, Сократа й мене, то це молодь.

Тіндарей обвив довкола свого стану Анаксібійну руку, а своєю обняв за стан її.

— Він навчає людей, як їм треба жити. «Добродійності можна навчитися, — каже він. — Не сподівайся на зірки й царство тіней. Живи тут, на землі, людино, і дбай про власне блаженство». Це ж те саме, чого бажаємо й ми, молодь.

Діомед приязно усміхнувся Тіндареві:

— Ти його людина, як і я.

— Якщо він став небезпечним для Аніта й тих, хто його оточує, хто обертає демократію у її протилежність, то для нас він, навпаки, став корисним, він такий же молодий, як і ми. І таким він для нас і помре.

Тепер, коли Сократ до смерті був так близько, як їхній корабель до берегів Аттики, страх за нього зростає у них з кожною хвилиною.

Вітер надимав черева вітрил, веслярі злагоджено занурювали в хвилі довгі весла і жваво гребли.

Від стрімкого руху вперед трієра перестала погойдуватись і, мов ніж, навпіл розтинала море. Корпус її тепер уже майже не тремтів.

Тіла, які лежали в трюмі, раптом відчули цю зміну.

Анаксібія тихо почала плакати.

— Що з тобою, моя мишко?

— Ми пливемо дуже швидко...

9

Друзі сиділи в Сократа в камері й попили вино, яке приніс Платонів раб. Сократ уже знав, що Кебет і Сіммії нічого не добилися в архонта. Він смакував вино, дозволяючи своєму язикові розкошувати кожним ковтком.

— Я не все ще вам заповів, дорогі мої,— мовив він неквапливо, мить повагався, а тоді все ж таки сказав: — Я маю на увазі свій біль.

Усі мовчали.

— Не вгадаєте, що це за біль? — усміхнувся він.

Перед очима в них постала смертоносна трієра — чорний птах з могутніми крильми й барвою крові на тілі, птах, який вертається до свого гнізда.

— Ви не здогадуєтесь, що це за біль? Ви, мої найближчі? — І коли друзі не відповіли нічого й тепер, не наважуючись сказати, про що вони думають, він відповів за них сам: — Є тільки один біль, гідний людини. Це усвідомлення того, що ти не зміг досягти задуманого.

— І це кажеш ти, Сократе? — здивувався Критон.— Навіть найменша з багатьох твоїх заслуг варта того, щоб ти був задоволений і пишався нею.

— Молодь називає тебе батьком мислення,— квапливо докинув Аполлотор.

Сократ розпростер руки:

— Які ви наївні, дорогенькі мої! Не втішайте мене й не викручуйтеся. Ну, хто скаже, щоб мені болить? Сміливіше!

— Тобі ніщо не повинно боліти! — вигукнув Аполлотор.

— Я теж був молодий, як ти, Аполлоторе,— мовив Сократ.— Довго-довго, майже аж до сьогоднішнього дня. Дивився тільки вперед. Але ви знаєте самі, що уже час озирнутися й мені і спробувати оцінити зроблене за п'ятдесят літ. Чим же я повинен це оцінювати? Тим, що про

мене говорять інші? Тим, що я сам коли-небудь сказав про себе? Я, такий безжалісний до інших, повинен потурати собі, наче якомусь нікчемному заміркові? Клянуся псом, так я не хотів би піти з цього світу!

Крітон обняв за плечі свого давнього друга:

— Що тебе мучить, брате? І чим це ти мучиш нас?

— Правдою,— відповів Сократ.— І якщо я не скажу її про себе сам, то придуть інші, які зроблять це за мене. І ніхто не відає, як вони її можуть перекрутити!

— З цим треба погодитись.— Крітон притягнув Сократа ближче до себе:— Але не поспішай із своїм заповітом. Дозволь нам спершу поговорити про речі невідкладніші.

Сократ не звернув ніякої уваги на ці його слова. Він не міг далі зволікати.

— Погляньте на мене, мої дорогі: ви кров моєї крові, а до чого я дійшов? Я завжди вважав, що людей можна навчити добродійності. Так чи ні? «Так»,— відповідаєте ви. На чому я часто наголошував? «Справедливою людину роблять знання». Так чи ні? «Так»,— відповідаєте ви. **Ще** за часів Перікла я разом з першими софістами дбав про те, щоб дати афінянам глибшу освіту. З вас, моїх учнів, уже багато хто сам став учителем. Ми з вами теж внесли свою, хай і скромну, часточку в те, що наші Афіни нині називаються матір'ю мистецтва й наук. Так чи ні?

— Атож,— озвався нарешті Платон.— І я гадаю, що саме це й говорить проти твого болю.

— Це ілюзія, любий мій Платоне. Півстоліття! І копняки, і потиличники одержував я часто на ринку за те, що давав комусь корисну пораду. А що я маю тепер? З чим я зіткнувся тепер, наприкінці життя?

Всі мовчали. Антісфен долив у його чашу вина. Коли Сократ підніс чашу до вуст, рука його затремтіла, і кілька крапель вина хлюпнуло на сліпучо-білий хітон. Він не звернув на це ніякої уваги, але друзі здригнулися, побачивши ці червоні плями.

— Чи дійсне все те, що я проповідував усі ці роки й чого навчав також і вас? — запитав Сократ.

Всі трохи вражено закивали головами.

— Ви кажете: «Так, воно дійсне»,— Сократ підступав щораз ближче до свого болю.— Будь-яке твердження можна прийняти або відхилити, залежно від бажання, однак його правильність має підтвердити дійсність. А яка вона, ця дійсність? **Що** я вдосконалив? Кого? Хіба ми з вами не говорили кілька днів тому про занепад Афіни?

Аполлодор дивився на стіну камери, яка затуляла мармурову красу Афін... і бачив страшний Тартар.

Рука, якою Крітон обнімав Сократа, наче змертвіла, сама зсунулася з його пліч.

Сократ повернув до себе Аполлодорове обличчя:

— А що скажеш ти, мій любий? Ти напевне чесно скажеш мені про все, чого я дждався на старість.

— Ні, не скажу,— злякано відповів Аполлодор,— я нічого тобі не скажу.

— А ти добре зрозумів моє запитання? — наполягав Сократ.

— Я не скажу тобі нічого! Не можу!

— Отже, я цього від тебе не почую?

Аполлодор затулював долонями обличчя.

— Даруй мені, дорогий учителю, але те, що я думаю, мабуть, далеко від істини,— сказав він.

— Не муч хлопця,— спробував зупинити Крітон Сократа.— Чого ти причепився саме до нього?

— Того, що всі ви вперто мовчите, а він мені скаже! — вигукнув Сократ.

Аполлодор із жалем подумав про те, що Сократ цілісіньке життя намагається допомогти людині стати кращою, а тим часом занепад Афін, який дедалі прогресує, зводить нанівець усі його зусилля. То чи не виконував він, по суті, марну, непотрібну роботу? «Чи маю я право сказати йому про це тепер, коли він уже безсилий щось змінити? Чи маю я право так його засмутити?»

— Я любитиму тебе, поки й віку мого,— сказав Аполлодор.

Сократ ніжно йому всміхнувся:

— Ти неодмінно зможеш згодом довести любов до мене, а зараз дай мені відповідь на моє запитання: чи вистачить людям знань для того, аби вони були справедливі й чеснотливі, чи вистачить у них знань для того, аби їм жилося добре, а з ними і всій нашій громаді?

— Ні, не вистачить,— відповів Аполлодор.

— Благословляю тебе, мій любий,— полегшено зітхнув Сократ.— Ти перший зняв з мене мій біль, і якщо тобі стало на це сили...— Сократ глянув на решту своїх друзів.

— Цей твій біль надто тяжкий,— сказав Крітон.— Для тебе й для нас усіх, і через те ми його злякалися.

— Ні, мій добрий друже,— заперечив йому Сократ.— Ми не повинні тікати від болю, ми повинні пізнати його до кінця. Те, з чим я бився все життя, не дало наслідку,

якого сподівався я сам і якого сподівалися й ви. Для блага окремої особи й цілої громади потрібне дещо зовсім інше.

— А що саме, ти не знаєш, дорогий наш учителю? — запитав Платон.

Сократ захвилювався, обличчя його налилося кров'ю:

— Не знаю. А об що я спотикаюся? В чому притичина всіх моїх невдач? Моє давнє твердження: «Я знаю, що нічого не знаю», — колись було для кожного спонукою довідатись якомога більше, а нині воно, мої любі, набуло зовсім іншого змісту, нині воно... я не знаю... нині воно мене обтяжує.

Всі ще щільніше оточили свого вчителя, хоч і не знали, чим його розрадити.

— Рівновагу світу порушено, — провадив він далі. — Вже давно. І ця суперечність, яка досі була невеликою розпадиною, переростає в прірву, що навіл розколює держави й людей. — Його хвилювання чимраз зростало й ще дужче лякало друзів: — Тартар, про який розказують, ніби він захований глибоко в підземному царстві й призначений для вічних мук людей, що скоїли найтяжчі злочини, перемістився сюди, до Афін, і в ньому караються люди живі, дорослі і діти, створіння зовсім не винні. За що така несправедливість? Хіба зміг я своїми бесідами вигоїти цей чиряк на тілі нашого чудового міста? Чи можуть люди гарно жити в Тартарі, так, як я уявляю це собі й ви разом зі мною? Чи можемо ми запобігти своїм словом тому, щоб вільні люди через нестатки не наймалися на роботи ще тяжчі, ніж ті, на які посилають рабів? Чи справедливо те, що раб — не людина, а тільки знаряддя з душею? Річ? А якщо ми й визнаємо його за людину, бо він нічим не відрізняється від нас, крім хіба убогістю, то чи це справедливо, що його позбавляють усіх людських прав? Що він навіть не має свого власного імені, а тільки кличку? Що йому не належать навіть власні діти, яких він народжує з рабнями, і вони тільки поповнюють багатство рабовласника, наче та худоба? Це ті, що по цей бік прірви. А як ті, що по той її бік? Ті, що живуть згідно з гаслом: «Багатство породжує багатство, гроші породжують гроші»? Чи повинно так бути, щоб хтось володів тисячами рабів, торгував ними й за рахунок їхнього визиску жив у царській розкоші?

Чи повинно так бути, щоб людей у громаді розділяла стіна багатства, через яку ми не бачимо одне одного, а ско-

ріше ненавидимо? — Сократове дихання стало ще прискоренішим. — Зло біди псує людину так само, як зло золота. **Що** я можу вдіяти з такою нерівністю? Тут кінчається моя мудрість, і тут починається мій біль, моя мука.

Друзі раптом відчули цей його біль як свій власний. Вони мовчали, як завжди мовчать люди, передчуваючи нещастя.

І тільки один Антісфен зважився йому заперечити:

— Ти, Сократе, завжди бесідував з нами тільки про те, що корисне й потрібне. То чи варто нам перейматися нині тим, чого не можна вже змінити? Навіщо нам оте добро, коли так має тривати, покіль цього світу?

Сократ устав і, схопивши Антісфена за плечі, люто за-термосив ним:

— **Що** ти верзеш? Ти вважаєш, що завжди буде так, як оце зараз? І що нічого не вдасться змінити? Може, я говорю з вами про це тільки тому, що не вірю в цю зміну? Коли я вірю, що можна змінити людину, то хіба я міг би не вірити в можливість зміни цілої громади? Я не знаю, з якого боку до цього взятися, але певен, що шлях до цього лежить через людину і тільки через неї. І тому мої турботи про людину не були марними. Вони не були марними, як не будуть марними й ваші турботи про неї. Отож, любі мої, вболівайте болем, який я вам заповідаю, і не кидайте людину саму. Вірте в неї так, як вірю в неї я.

Потиск Сократових пальців ослаб, і старий скерував свій погляд на Платона:

— Не сумуйте й не жахайтесь того, що́ я вам відкрив. Я довго боровся проти гідри зла сам, а нині вас, моїх послідовників, уже багато. Вам, молодим, я заповідаю весь свій досвід наприкінці свого життя. Тож ідіть тепер від мого останнього пізнання до пізнання нового. Мізкуйте над ним і прилучайте до нього всіх, кого тільки можете. Світ так само, як він змінювався до нас, змінюватиметься й після нас. Але для цього замало тільки одних рук, одного мозку. І ви, кров моєї крові, будьте серед тих, хто торуватиме світові дорогу, щоб світ змінювався на краще. — Сократ окинув поглядом своїх засмучених друзів і провів долонею по лобі: — **Що** це зі мною коїться? **Що** це коїться з нами усіма? Клянусь псом, ми забули про вино. Аполло-доре, наливай!

Усі випили, крім Платона. Сократ це помітив:

— Що з тобою, мій друже? Ти такий блідий? Тобі щось болить?

Платон сперся на стіну й відповів:

— Болить. Мені болить твій біль.

10

Платон занедужав.

— Я хочу тиші. Ідїть усі геть,— наказав він заклопотаним людям у свѣму домі.— Ти, Дідо, залишся.

Дідо сіла на леопардовій шкурі й чекала дальших наказів. Він лежав на ложі й важко дихав. Сократів біль став його болем. Але Платон не був такий сильний, як Сократ. Не мав його здоров'я, його витривалості. Перед очима в нього поставали різкі контрасти змальованої Сократом картини Афін. «Який страшний спадок залишає він нам!»

Платон затрясся, мов у лихоманці. Ноги його були холодні, як крига. Мерзли ступні й литки. Молода рабиня Дідо розставила довкола його ложа сковорідки з розжареним деревним вугіллям.

Але тепло, яке пашіло із сковорідок, не зігріло Платонових ніг; він почав душитися від диму. Зайшовся кашлем. За хвилину звелів Дідо винести сковорідки геть.

Дідо ходила боса, граючись своїми рожевими ступнями з меандрами чорно-білої мозаїки. Звук її кроків не дратував Платона. Та одна сковорідка вислизнула їй із рук і з брязкотом упала на підлогу.

— Обережніше, ти, незграбо! — простогнав він.

— Даруй мені, мій володарю. Коли ти хворий, я стаю сама не своя і вся тремчу.— Вона всміхалася Платонові, але він її не бачив, вона підійшла до його ліжка, але він її не чув. І тільки коли вона торкнулася своїми губами підйому його ноги, він здригнувся, ніби з ляку, і прошепотів:

— Ти мила, добра, але зараз я прагну спокою.

Вона слухняно відсунулася, знову сіла на леопардовій шкурі й не спускала з нього очей.

Платон важко дихав. Якийсь міцний обруч стискав йому голову. Платон хотів його зірвати, однак намацав під пальцями тільки злипле від поту волосся. Щось давило йому на груди. Він провів рукою по грудях, але, крім тоненького хітона, не знайшов нічого й там.

Дідо бачила, як він весь час марно від чогось борониться, від чогось такого, що завдає йому нестерпного болю. Повіки його почервоніли, почервоніли також і білки очей.

Очі в нього сьогодні теж були хворі. Який він чутливий! Навіть світло спричиняло в нього біль. Дідо встала. Поволі, щоб не забряжчати кільцями, засунула на вікні штору. Потім розпилила по кімнаті освіжливі пахощі, аби Платонові легше дихалося.

Думками Платон був далеко звідси. Із своїх розкішних вигод перенісся до в'язничної камери. Там він сказав Сократові: «Якщо я не знайду в Афінах належного спокою й безпеки, то покину їх».

Чоло його протягли глибокі зморшки. «Архонти відхилили пропозицію Кеба й Сіммія і смертну кару для Сократа через отруєння не замінили грошовою покутою. Ясна річ, я теж не почуватиму себе в Афінах у безпеці. Треба приготуватися до від'їзду. Аніт нізачо не виступив би проти Сократа сам. Інші впливові мужі теж прагнуть його здихатись, так само, як цього прагнуть Аніт».

І коли це станеться, мертвий Сократ потягне за собою нові жертви. Оскільки я вже міцно з ним зв'язаний, то треба мені, живому, тягти його між живих і не допустити, щоб він, мертвий, потягнув мене між мертвих. Бо така перспектива цілком реальна».— Він здригнувся від страху. Гострі кігті болю глибоко вп'ялися йому в мозок. Він скрикнув.

— Ти щось бажаєш? — запитала Дідо.

— Так,— відповів він.— Дідо, цілуй мене в щоки, скроні, лоб, волосся, не так — легесенько, самими кінчиками губ.

Щаслива Дідо робила все, що він бажав.

«Сіцилія? Я добре знаю сіракузького тирана Діоніса,— далі снував Платон перервану нитку думки.— Попросити в нього притулку? Чи податися кудись інде?»

Дідо цілувала Платонів лоб і шовком своєї шкіри стирала з нього крапельки поту.

— Так,— мовив він уголос.

Дідо подумала, що це він висловив своє задоволення її пестощами, й, раптово повеселівши, впилася губами в його долоню, мов та кровожерна ласиця.

— Так, Сіцилія,— сказав він з полегкістю.— А ти що це, шалапутко, не знаєш, де в мене губи?

Вона поцілувала його в губи.

— Я тебе не мучу?

Крізь свій хітон і тоненький пеплос Дідо він відчув соски її пружних персів, які притулилися до його грудей.

— Ні. Ти ніколи не завдаєш мені болю.

— Я тебе зціляю?

— Моя недуга — це недуга душі, і я повинен здолати її сам. Але ти приборкуєш її навальність.

— Моя душа теж хвора, — зітхнула Дідо. — Не карай мене за те, що я тобі зараз скажу.

— Ти добре знаєш, що я поведжуся з тобою зовсім не так, як із рабинею. Ти моя подруга. Моя люба подруга.

— Зате ти, мій любий, не заспокоюєш, а, навпаки, посилюєш мою муку. Ти дав мені відчуття, що́ таке щастя, але для мене це була тільки ілюзія щастя.

Дідо підвелася. Її пеплос був червоно-коричневий, як стовбур пінії. Волосся вона оздобила зеленими стрічками. У вухах блищали золоті сережки, мінячись, як настрій Дідо.

«Вона гарна і, здається, вже знає про свою красу», — подумав Платон і сказав:

— Ілюзія, кажеш? Ілюзія — теж невід’ємна складова частина життя. Її іноді вона буває ще гарніша, ніж реальність.

В очах у Дідо блиснули іскорки затаєного гніву.

— Що гарніша ілюзія, то гірше живеться людині потім, коли вона розвіюється.

Платон спохмурнів:

— Ти шкодуєш, що я взяв тебе до себе?

— І так, і ні. — Дідо ніяк не могла опанувати себе. — Ти, щасливий, кидаєш крихти мені свого щастя, як зерно горлицям. Я мушу довго туркотати, перше ніж діждуся...

«Знову Сократ, — подумав Платон. — Як цей старий бачить людей!» — Голос його став спокійний і лагідний:

— Ти маєш мене за лихого, моя Дідо?

— Клянусь Афродітою, що ні! — вигукнула рабиня.

— Значить, ти маєш мене за доброго?

— Атож.

— І все ж таки навіть добра людина не може зробити все те, що вважають добрим інші. Є речі, моя кралячко, які можна змінити, а є й такі, які повинні залишитись незмінними.

Дідо його зрозуміла. «Раб повинен залишитись рабом. Багатий — багатим. Він зрозумів мене: я надто багато собі дозволила. Маю таку прекрасну ілюзію — і незадоволена. Але що ж мене жде завтра? Як про це не думати? Як цього не боятися?»

— Сутеніє, — сказала вона. — Може, засвітити каганці на канделябрі?

— Засвіти!

Дідо слухняно вийшла й за хвилину повернулася з маленькою запаленою скіпкою. Засвітила всі оливні каганці на канделябрі й глянула на Платона. Хітон на ньому був трошки біліший за його обличчя. Біль знов повертався до нього. Він гладив рукою своє обличчя, немовби будячи до життя її цілунки. Вони були останні. «Сердешна моя Дідо!» — зітхнув він у думці.

11

День у постелі, ніч у постелі, в приємному затишку, в ласкавій турботі Дідо,— і Платонові стало ліпше. Купіль, легенький масаж усього тіла, смачні сніданки — й наступного дня він уже встав.

Вийшов до перистилію, де завжди любив освіжатись. Сів у кріслі в тіні колон. Це було його найулюбленіше місце в усьому домі. Сюди він велів виносити собі стільчик і писарське причандалля, тут він вдихав пахощі троянд, тут писав свої роздуми, тут опановував Сократові думки, формуючи їх по-своєму й укладаючи в цілісні літературні твори.

Так було й сьогодні. Він пробував порівняти те, що говорив Сократ про свій біль, з тим, який нелегкий обов'язок вбачав у цьому заповіті для себе, однак у нього нічого не виходило. «З якої далекої відстані бачить Сократ потребу перебудови держави! Схоже на те, що він хоче уявити її собі без рабів. Хіба це можливо? Хто ж виконуватиме всю їхню роботу? З якої далекої відстані він це бачить?» — Платон крутив у пальцях очеретяне перо: — Чи, може, він бачить далеко вперед? — Платон усміхнувся й сам собі відповів: — Старий явно дитиніє.

Холодно. Чому мені знову холодно? Невже я знову опинився біля нього в його кам'яній цюпі? Чому мої думки весь час повертаються до нього? — Платон надяг поверх короткого дорійського хітона довгу хлайну з вишитими барвистими птахами.— Не думати! Не думати! Думки дошкуляють. Завдають мук».

Платон задивився на водограй. Він змалку знаходив біля нього заспокоєння. Називав його своїм Чарівним братиком. Водограй ворухився, повертав за вітром свій тріпотливий хвіст і зрошував довкола себе квіти. В хмарці водяного пилу над ним мінилася веселка.

Платон зростав серед краси. Всі речі в домі,— декоративні й побутового вжитку,— були мистецькими виробами. Вони позбавляли його почуття страху перед порожнім простором. Своєю формою, барвами, зображенням фігур і цілих сцен із давніх міфів будили в ньому фантазію й навіювали багатство думок.

Замолоду він любив ці міфи. Шукав у них глибокого змісту. Вони символізували для нього таємницю виникнення й існування Землі, а також життя на ній. Зображували цю таємницю в долях, схожих на долі людей у переплетенні нереального з реальним.

Куди б він не глянув — на завісу, на мозаїку чи на картину, чого не торкнулася б його рука,— чаші, свічника, скриньки на коштовності,— скрізь він натикався на крилатого Гермеса, Пегаса, Ероса, на героїв, які боролися з чудовиськами й один з одним. Що не бог чи божок, лісові, водяні чи гірські демони, сатири й німфи, то епізод людського життя, уривок із драми або й з трагедії, яку переживають земляни.

Сократ заперечував існування олімпійських та всіх інших богів, що їх визнавала держава, і проти цих тваринних, а іноді й просто-таки дикунських богів виробляв собі уявлення божества вищого, досконалішого рівня і з цим божеством поєднував поняття добра, краси та чеснотливості.

Платон, якому ще замолоду були відомі ці Сократові погляди, пішов за нього далі: це безбожне божество він виніс поза сферу людського духу, а ідею добра визначив як самого бога. Через те, всупереч існуючим законам, він бачив у Сократі, в людині добрій і справедливій, водночас і людину найбільш побожну.

Платон зітхнув: «На світі могло б бути так гарно! Але для цього треба, щоб усе живе підкорялося гармонії». Він волів спокій замість бурхливого, дикого вирування пристрастей і набагато краще почував себе в тихій самотності або в тісному колі друзів, ніж на ринку в людському гаморі, як Сократ. Держава, на його переконання, повинна створювати атмосферу спокою, і він припускав, що керівництво такою ідеальною державою мали б довірити мудрій людині — філософові. Однак, мріючи про мудрого філософа-правителя, він не замислювався над тим, чиї інтереси такий правитель повинен захищати. Він не мав тієї широти поглядів, що були притаманні Сократові і що ним той охоплював усіх, хто його оточував. Платон розшаровував

громадян на стани, рахувався з усіма і тільки рабів не мав за людей, хоч їх в Афїнах було майже стільки, скільки людей вільних і хоч він знав, що деякі раби були освіченіші й шляхетніші за їхніх володарів. Він стикався з цією обставиною мало не на кожному кроці, чув про це не раз і від Сократа, але порога його мрій раби так і не переступили.

Ось і зараз Сократ торочить йому про них. Платон відклав очеретяне перо. Сьогодні він чомусь не міг зосередитись. Мабуть, аж тоді, коли з Сократом тут усе скінчиться... й коли він, Платон, буде вже далеко від Афін...

— Дідо! — вигукнув він. — Я тебе бачу. Ти сховалася за лавровим кущем і стежиш звідти за мною. Що це ти придумала? Ану виходь звідти й зтанцюй мені.

Дідо танцюючою ходою вийшла з-за лаврового куща. Вона пробиралась поміж статуями і квітами, вигиналась дугою, і незашитий пеплос аж до пояса оголював її стрункі ноги. Перса, які вимальовувалися під прозорою тканиною, під час танцю залишалися непорушними.

Платон замилювався дівчиною. В цю хвилину він прощався з домівкою, прощався з її живою й неживою красою.

Він прикликав Дідо до себе. Вона здригнулася від страху, побачивши в його руках кинджал, проте все ж таки покійно підійшла до нього танцюючою ходою, закинула голову й підставила йому голу шию. Він поцілував її. Потім нарізав кинджалом малих жовтих троянд і завітчав ними її коси.

— Твій танець — це поезія руху. Прийми за неї ці троянди.

Дідо вся аж засяяла.

«Чи здогадується вона, що це дні мого прощання? Не здогадується. Вона всміхається. Це добре. Я не хочу бачити її сліз».

Від хвіртки долинули удари дерев'яного молотка, а потім і знайомий голос. Платон здивувався, що старий Крітон наважився прийти до нього сюди, й затремтів від страху.

Крітон, загорнений у гіматій з тонкої тканини, зібраної у рясні складки, простував до нього попід мармуровою колонадою. Не зважаючи на немолоді вже літа, хода його була впевнена й пружна.

— Хайре, мій дорогий!

Платон пішов йому назустріч з відкритими обіймами.

— Хайре, дорогий гостю.

— Ти мені потрібен, синку.

Платон затремтів іще дужче.

— Я?

— Так, ти. І я дуже радий, що ти вже видужав.

Упевнено, наче він тут був не гість, а господар, Крітон повів Платона до мармурової лави в альтанці.

Обидва посідали. Навпроти них стояла статуя Ероса, який з лукавим виразом дитячого личка напинав тятиву й цілювся в них своєю стрілою, яка ранить серце.

— Кохання,— усміхнувся Крітон.— Так, кохання здатне творити чудеса. Я приніс тобі таємну новину.

— Добру? — Платон намагався вгадати це з голосу старого.

— Поки що маємо тільки надію, що вона буде доброю,— зітхнув Крітон і розповів: разом із друзями він підготував усе для Сократової втечі з в'язниці. Треба, аби це сталося вночі, бо священна трієра вже з'явилася біля берегів Егіни. Завтра в'язницю обложать юрби людей, з'явиться посилена варта, і втеча стане неможливою.

— А цієї ночі вона можлива? — нетерпляче запитав Платон.

— Мабуть. Ми на це надіємось. Тюремники й вартові одержали від мене солідну винагороду за те, що вони трохи недбало охоронятимуть цієї ночі в'язня. А втім, Сократа весь час охороняють абияк і, очевидно, не випадково.

— Виходить, те, що ти задумав, не таке вже й небезпечне? А тобі й іншим нашим це не загрожує нічим? — спитав Платон.

— Загрожує,— відповів Крітон.— І тебе я теж збираюся поставити під загрозу.

— Сподіваюсь, ти зробиш це з любові.

— Сократ її заслужив.

— Я мав на увазі себе, дорогий друже. Коли ти хочеш, аби я зробив щось для порятунку Сократа, то ти цим самим виявляєш свою любов до мене,— сказав Платон.

Крітон з радістю вислухав ці слова. Так може говорити лише справжній друг. Через те він попросив Платона, щоб той допоміг йому намовити Сократа до втечі. Платон здивувався, що Крітон його просить про таку дрібницю:

— Я певен, що в цьому не буде ніякої потреби. Сократ радо пристане на нашу пропозицію.

— Ти цього справді певен?

— У нього є тільки два виходи. То чому б він мав вибирати гірший? Він усе ж так любить життя.

— А хіба ще під час свого захисту він не довів, що для нього важливе все, що завгодно, тільки не власне життя?

— Одна з його головних вимог до окремого індивіда й суспільства в цілому — це справедливість,— мовив Платон так переконливо, ніби перед ним стояв сам Сократ.— А ти своїм вчинком цю справедливість запроваджуєш у життя. І якщо він залишиться, то добровільно підкориться несправедливості і кривді.

— Я це дуже добре усвідомлюю, молодий мій друже,— сказав Крітон.— Через те й хочу, щоб до цього не дійшлося. З любові до нього, а також з любові до Афін, аби вони не заплямували себе цим фатальним убивством.

Платонові пересохло в горлі. «Сьогодні я нікудишній господар»,— подумав він і плеснув у долоні.

Тієї ж миті з'явився раб і вклонився обом деспотам.

— Якого вина ти бажаєш, мій дорогий гостю? — запитав Платон.

— Білого,— відповів Крітон.

За хвилину раб приніс кратер для змішування вина з водою і золоті чаші з викарбуваними на них танцюючими вакханками.

Крітон крутив у руці чашу й розглядав карбування.

— А якої ти думки, Платоне, про те, чому я розшукав саме тебе? Ти, любий друже, ладен будь-якої хвилини покинути Афіни. Ти сам заявив про це. Якщо для тебе це такий безболісний крок, то ти міг би допомогти в цьому й Сократові. Ти маєш цілу низку друзів по всій Елладі, і я теж. Він матиме до кого податися. Коли буде певен, що стрінеться з тобою десь поза межами батьківщини, то ти являтимеш собою для нього часточку Афін і там. Може, після цього він швидше відважиться.

— Покинути Афіни?! — спалахнув Платон.— Це навіть для мене буде не так легко, дорогий Крітоне. Але якщо я обрав шлях філософа, шлях Сократового сина, то піду ним, хоча й з великим болем.— Він показав рукою на мармуровий перистиль, на статуї, квіти й на водограй — свого Чарівного братика.— Поглянь на цей привітний дім, це — моя шкіра, без неї я скрізь кривавитиму, проте піду, я мушу піти на поклик власної долі.

— Я бачу, що не помилився в тобі,— мовив Крітон і стиснув його руку.— Не гаймо ж ні хвилини й ходім до Сократа.

Сократ думає про смерть, готується до неї, завтра він має вже вирушити в дорогу, вороття з якої немає, а ось ці люди хочуть послати його назад, у дорогу до життя.

Це було для нього надто несподівано. Він схопився за тапчан, щоб не впасти. Серце його болісно стислося від цієї перспективи. Він ледве зводив дух. Не міг вимовити й слова.

Ті, що з сяючими обличчями прийшли запропонувати йому волю, тепер злякано дивились, якого тяжкого удару завдала йому їхня звістка. Можливо, він її навіть і не знесе.

Аполлодор сів біля Сократа на тапчані і обняв його за плечі. Сократ не опирався. Віддих його відновився. Серце ввійшло у свій нормальний ритм.

Критон сказав, що при цій розмові можуть бути присутні лише ті Сократові друзі та учні, яких він утаємничив у його майбутню втечу і які готові йому допомогти.

Вони сиділи долі на своїх зібганих гіматіях або стояли під стіною, заціпенілі від напруження, з землистими обличчями, які здавалися сірішими від сутіні, що виповнювала камеру.

Помітивши, що перелякав друзів не на жарт, Сократ узяв руку Аполлодора, яка підтримувала його за плечі, поклав її собі на коліно і мовив:

— Друзі! Невже ви не дивуетесь з того, що мало не вбили мене?! Старому дідові, для якого на завтра вже міряють цикуту, ви принесли воскресіння й хотіли б, щоб він навіть бровою не повів?! Ти, мій Критоне, думаєш, що я такий дужий? А ти, любий Платоне? Ще вчора ти був схильний до того, щоб позбавити мене людського духу, а сьогодні дивуєшся, що це мене так приголомшило? — Він насварився на них пальцем: — Мовчіть: нічого не кажіть! Ви хотіли б розповідати про мене неймовірні речі. Ви вже й так поширили про мене серед молоді багато різних казочок, і я їх сам чув. А тепер для ваших шкіл і папірусів згодилася б нова неймовірність: Сократ із належним спокоем, гідним тільки філософа, сприймає й найстрашніші, і найприємніші новини. — Він зареготав. — Дуренькі ви мої! Невже не знаєте, як я люблю життя? Найменшу крихту хліба я з насолодою перетираю на зубах, аж поки вона стане солодка, мов мед, кожним ковтком

вина я спершу поласую в роті, перш ніж пушу його в горло. Побачити сонце! — Він звів очі до маленького отвору високо в стелі. — Знову мати кого вітати щоранку. Хайре, золотеньке моє! Ранкове сонечко ніколи не буває колючим, ви це знаєте? І воно дозволяє зазирати йому у вічі...

— Ми сподівалися, ти зрадієш нашій новині, — сказав Крітон.

Сократ здолав своє хвилювання гучним сміхом.

— Дідуган Сократ трохи не збожеволіє від радості, що вийде звідси. Йому тут уже все набридло. Він знов хоче швендяти по місту й гомоніти з кожним перехожим. Другого такого базіки немає в цілих Афінах... — Він затнувся, спіткнувся об свої Афіни, але знову швидко отямився: — Бесідувати з торговцями, ремісниками, мандрівниками, студентами, гімнастами, та ще й до того бурмотати уві сні, як запевняє його Ксантіппа.

«Якось дивно сприймає він своє повернення до життя», — подумав Платон.

Сократ поступово заспокоївся, однак від веселого тону, який допоміг йому заспокоїтись, не відмовився.

— Годилося б, любі мої, щоб я вам подякував, — мовив він і сидючи вклонився Крітонові та решті друзів. — Але цим ви накличите на себе неприємності й лише заради того, щоб я міг розкошувати у Крітонового друга в Фессалії. Виходить, безкоштовне харчування мене все ж таки не мине, хоч і трохи іншого гатунку. Це було б непогано — жити так, може, аж до глибокої старості.

— І ти цього цілком заслуговуєш після всіх поневірянь отут, — зауважив Платон.

Сократ усміхнувся:

— Це все-таки була б відмінність — десь на лузі, всіяному анемічними асфоделями, лаятися з Радамантом — віруючий я чи безбожник, байдуже. Він усе одно не знав би, що зі мною робити: в Тартар скинути мене через мою побожність він не зміг би, а до Елісія не впустив би через мою безбожність. — Він замовк і подумав: «Якби я втік із в'язниці, мене б чекало те ж саме. Я втратив би право називатися громадянином Афін і не належав би також до тієї громади, куди мене посилає Крітон». Він прогнав від себе цю думку й додав: — Це буде так прекрасно — бесідувати з Платоном, який обіцяє навідувати мене в Фессалії. І, поза сумнівом, до мене приїздитимуть верхи на ослі чи на коні й інші з-поміж вас — і таким чином моя «мислильня», що на якийсь час перебралася сюди, до

в'язниці, помандрує далі. Саме так ти це собі уявляєш, дорогий Критоне, і ви всі, любі мої, еге ж?

Друзі ствердно закивали головами й пообіцяли, що не покинуть його, хоч би де він опинився. І тільки Критон відповів інакше, ніж інші:

— Ти легковажиш, дорогий мій. Смієшся. Я бачу, ти притримуєшся тут свого веселого Демокріта. До тебе повертається добрий гумор.

— Я сказав би,— вів далі Сократ,— що ваш старий учитель за все своє життя не зазнав стільки щастя, як оце зараз, бо ніхто досі не прийшов замінити йому чашу... ну, та ви знаєте, з чим.

Він бачив, яку радість виклика́ла у всіх його радість, і з тихою, мрійливою усмішкою слухав Критона, що захоплено розповідав, як він усе ретельно продумав та організував. Тюремника і його помічників уже підкуплено. Слуг архонтів теж. Ніхто з них нічого не бачитиме, нічого не чутиме. Той, хто вночі відчинить йому двері в'язниці і на кого потім упаде провина за його втечу, утече також цієї ночі. Те, що відмовився взяти від Кебета й Сіммія архонт-басилевс на користь держави, з радістю хапнуть ці нікчеми, до того ж вони переконані, що воля для Сократа — річ абсолютно справедлива.

— Це виглядає цілком здійсненним і заманливим,— задоволено мовив Сократ.— Нічого дивного, що воно так здається вам усім, у тому числі й тобі, Критоне, досвідченому мужеві. Але не поспішаймо,— звернувся він до свого давнього друга.— Я не знаю, з кількома людьми, коли такі є взагалі, могло б статися те, що сталося зі мною. Поговорім про це докладніше. В нас попереду ще цілий день.

— Охоче, любий друже,— погодився Критон,— бо про щось інше ми і не змогли б з тобою зараз говорити.

— Припустімо, все станеться так, як каже Критон, і я щасливо виберуся з в'язниці,— мовив Сократ.— А тепер заплющіть усі очі й уявіть собі мене цієї ночі. Я, хто все життя тримався Афін, наче той реп'ях кожуха, тепер, на старість, крадуся з їхньої брами, ніби якийсь злодій. Зачувши позаду кроки, ховаюсь за колони... А яке вбрання ви приготували для мене? Вашого вчителя називають пастухом. Мабуть, ви маєте намір переодягнути мене саме пастухом. На голову мені надінете крисаню, під шиєю зав'яжете поворозки, всього загорнете в довгий плащ, узете в високі, шнуровані черевики, в руку тицьнете довжелізну гирлигу і... Що від мене залишиться? Тільки оця ось

борода. Але бороду носить багато хто з чоловіків. Я відчуваю: ви замаскуєте мене так, що я зовсім зникну із світу!

— Ні, не так,— заперечив Крітон.— Найняті нами люди понесуть тебе в ношах до хворого, начебто ти лікар...

— Якщо зараз комусь і потрібний лікар, то саме вам, друзі,— докірливо сказав Сократ.— Зі страху за мене у вас геть голови розпаленіли. Киньте жарти й давайте сюди свої аргументи «за» і «проти» моєї втечі.

— Гаразд. Це твій звичний метод,— кивнув головою Крітон і гостро додав:— Але ти думай зараз про те, що тобі треба зберегти життя заради власної сім'ї, своїх друзів, а також заради Афін.

«Дружина, син, Мірто, друзі, Афіни.— Млість як і тоді, на суді, охопила його й зупинила в ньому думку.— Дружина, син, Мірто...» — Сократ обома руками затулив обличчя й нахилив його аж до колін.

— Випий вина,— пролунав над ним голос Платона.— Ти зразу підбадьоришся.

Сократ випростався. Млість поволі відступила.

— Дякую, Платоне, не відмовлюсь.— Він узяв з його рук глечика.— Будемо їсти й пити всі гуртом. Клопоти забирають у людини більше сили, ніж добування каменю в кар'єрі.

Друзі зробили так, як він забажав. Та Сократ їв сьогодні мало: він задовольнявся лише сиром і солоними оливками.

Бачачи, що друзі не можуть діддатись, коли він нарешті заговорить, Сократ мовив, смокчучи оливку:

— Вчинок, який ви мені пропонуєте, любі мої, гарний і потворний водночас, добрий і негідний. У своєму переліку ти, Крітоне, забув назвати найголовнішу особу, себто мене, а потім уже моїх ворогів.

— Що ж, у такому разі ти можеш долучити до цього переліку себе і своїх ворогів,— відповів Крітон.— Це тільки полегшить тобі прийняти рішення втекти звідси якнайшвидше і якнайдалі.

Тепер Сократ у свою чергу обійняв Аполлора за плечі.

— Ви пропонуєте мені життя замість смерті — найгарніше і найкраще, на ваш погляд, на погляд моїх вірних друзів.— Він глянув на Крітона і Платона, які тепер стояли поруч, спершись плечима на кам'яну стіну камери.— У мене є сім'я. Ксантіппа, Лампрокл, Мірто будуть щасливі,

знаючи, що я живу десь у гаразді й безпеці. Та чи маю я право бажати їм такого щастя? Коли я прийму вашу пропозицію, то вони стануть сім'єю втікача, який переступив закон. Люди боятимуться спілкуватися з ними. Не почуватимуть більше до них ніякого жалю. А от коли мене несправедливо позбавлять життя, ці ж самі люди допоможуть їм, чим тільки зможуть. Вони заживуть у достатку й безпеці. То чи не впливає з цього, що їхньому гаразду й безпеці може радіти тільки хтось один із нас: або вони, або я?

Крітон уперто мовчав.

— Тобі важко щось заперечити, однак я все ж таки хочу це зробити,— порушив нарешті мовчанку Антісфен.— Ти ставиш проти власного життя гаразд і безпеку своєї сім'ї. Але твоє життя — це більше.

— Я боюся, що в даному випадку, Антісфене, моя смерть спроможна буде довести значно більше, ніж моє життя.

Аполлотор зняв із свого плеча Сократову руку й палко вигукнув:

— У цьому тобі не вдасться переконати жодного з нас! Але Сократ упевнено відповів:

— Я спробую це зробити. Смерть не завше перекреслює людське життя. Дуже часто вона допомагає людині досягти більшої досконалості. І хіба не народжує вона найбільших цінностей? Ану, скажіть своє слово, аматори філософії! Невже я помиляюся?

Ніхто з присутніх не міг не визнати, що він говорить правду, правду, яку постійно випробовують історія і сучасність. Проте вони були сповнені рішучості боротись за його життя до останньої хвилини й невдоволено загули у відповідь.

Крітон, обурений його опором, почав на нього кричати:

— Яка в цьому логіка, Сократе, що ти, кого несправедливо засудили до найвищої кари, хочеш добровільно їй підкоритися?

Друзі жваво закивали головами на знак своєї згоди з Крітоном.

Крітон переконливо вів далі:

— Тепер уже тільки ти сам можеш виправити кривду, якої тобі заподіяно. Більш ніхто не спроможний цього зробити.

— Кажі далі, Крітоне,— попросив Сократ.— Як на мене, ти сказав іще не все, що хотів.

Крітон, який хвилювався дужче, ніж сам Сократ, неначеб ішлося про його власне життя, а не про життя Сократа, не знав, що йому ще додати до своїх слів.

— Допоможіть мені хто-небудь перекопати цього упертюха! — спалахнув він і глянув на Платона.

— Афініські закони священні для кожного громадянина, — мовив зблідлий Платон. — Треба, щоб він шанував їх і корився їм. Але тут ідеться не про закони, а про людей, які хотіли Сократа вбити. Через те не ми, а він сам повинен зараз вирішити цю дилему.

Крітон зачув за дверима якась шарудіння й визирнув, щоб побачити, хто там. За дверима стояв тюремник, який мав посприяти в'язневі у втечі.

— Що, не погоджується? — пошепки запитав він у Крітона.

— Ну що ти... він погодиться, тільки спершу хоче це як слід обміркувати.

— Он як! Виходить, це справді мудрий чоловік.

— А ти що тут робиш?

— Стережу. Ви розмовляєте надто голосно. Коли виникне якась небезпека, я відразу ж попереджу вас.

У камері знову залунав мелодійний Сократів голос, пристрасний і приємний:

— Ви озброїлися законами. Ви, живучі, ви, хто хоче жити, — він глянув на Платона, — не маєте права проти них повставати. Я теж не повставатиму проти них. Але якщо сьогодні ми зійдемося на тому, що буде краще, якщо я їм підкорюся, то потім сама моя смерть примусить, по-перше, змінити їх, а, по-друге, не зловживати ж ними надалі. Я стояв перед судом присяжних, який є водночас і найвищим судом апеляційним, через те не маю більше куди звертатися... І лише тоді, коли вирок буде виконано, склад суддів і знавців права під тиском громадської думки наново перегляне ці закони і, якщо знайде в них якісь вади чи хиби, внесе на схвалення народних зборів пропозицію удосконалити їх. Так чи ні?

Йому ніхто не заперечив. Сократові стало шкода Платона.

— От бачиш, мій друже, ти сам запопадливо присунув мені чашу цикути ближче до вуст.

Друзі стали вмовляти Сократа:

— Ти не смієш принести себе в жертву, любий і дорогий наш учителю!

— Благаємо тебе! Думай більше про себе і про нас!

— Не засмучуй нас: адже тобі залишилась тільки одна ніч.

— Клянуся псом, це ви засмучуєте мене! — обурено вигукнув Сократ. — Сикофанти нишпорять по всіх Афінах, я відчуваю, що вони, мов ті хорти, нюшать навіть попід стінами моєї камери. Долю мою вже вирішено... вашу ще ні. Все моє життя визначило і його фінал. Куди це годилося б, якби саме ви, найближчі друзі мої, збили мене з пуття своєю нерозважливістю перед самим моїм кінцем? Ви хочете, щоб я прийняв від вас цей сумнівно благородний вчинок і допустив, щоб ви через мене сіли на лаву підсудних? Я вам по крихті роздавав себе, щоб ви потім крихта за крихтою роздавали мене іншим. Будьте розумними! Не завдаваймо один одному шкоди. Адже ми любимо один одного, і почуття нашої любові повинні бути найсильніші саме цієї тяжкої години, тяжкої для мене й для вас.

До тюремника, який стояв під обкутими залізом дверима, підійшла Мірто.

— Зараз я тебе до нього не пущу, — сказав він.

— У нього хтось є, я чую голоси. Невже він не хоче, щоб я його сьогодні відвідала?

— Я маю такий наказ. Це все, що я можу тобі сказати.

— А трохи згодом можна буде? — Мірто простягла йому на долоні свою коштовну шпильку, щоб віц побачив, яка вона гарна.

Тюремник стис долоню Мірто, щоб не дивитись на шпильку.

— Я не візьму! Від тебе не візьму.

— Тоді хоча б скажи, добрий чоловіче, коли мене до нього пропустять?

— Спершу хай скінчиться там, у камері, ця розмова.

— А про що вони сперечаються?

— Не знаю, — ухильно відповів тюремник.

— Але ж ти підслуховуєш під дверима!

— Я не розумію, про що вони там говорять, — відповів він.

— Дозволь і мені послухати. Я знаю їх усіх краще, ніж ти. — Мірто хотіла стати поруч нього. — З їхньої розмови я скоріше зможу вгадати...

— Геть! Геть від цих дверей, кажу тобі! — сердито grimнув на неї тюремник. — Он лава. Сядь собі там, коли хочеш. А якщо почнеш набридати, то підеш додому!

Мірто слухняно сіла. Тюремник знову припав вухом до дверей.

На розстеленій шматинці біля Сократа лежало кілька оливок. Він замислено почав вирівнювати їх пальцями в один ряд. Солоні оливки були майже чорні.

«Чорні боби»,— подумав Крітон.

— Ти граєшся із смертю,— сказав він,— і при цьому всміхаєшся. Ну то як? Ти вирішив усе ж таки послухатися нас і втекти від неї? Чи, може, граєшся і з нами теж?

— Трохи. Так само, як і ви зі мною... Трохи, Крітоне,— відповів Сократ і перекотив пальцем ще одну оливку.

Досі час ледве повз, але тепер, пополудні, помчав галопом. Антісфен, який сидів долі на зібганому плащі біля Сократа, не зміг довше витримувати цього напруження, що весь час наростало в камері, і нетерпляче торкнувся Сократової руки, яка бавилась оливками:

— Я сьогодні щось дуже тугий на думку,— мовив він.— Допоможи мені, Сократе, з'ясувати, який підсумок підбиваєш ти своєму життю?

— Коли ти вважаєш, що досі я жив на світі справедливо, то підсумок мого життя теж не повинен бути поганим. І коли вже йому судилось бути іншим, то тільки кращим,— відповів Сократ.

— Кажі далі,— попросив Антісфен.— Я щось нічого не второпаю.

В камері, сповненій пахощів зів'ялого лавра, запала тиша; всі враз принишкли, чути було тільки, як із присвистом дихає Платон.

— Ти питаєш про це один, Антісфене, але мою відповідь, точніше сповідь, ви хочете почути всі. Що ж, гаразд, слухайте.— Сократ перестав бавитись оливками й нахилився до своїх вірних друзів:— Справа мого життя почалася тут, в Афінах, і треба, щоб вона тут і завершилася.

— Ні! — злякано скрикнув Аполлодор.

— Не перебивай! — гримнув на нього Платон.

Сократів голос зазвучав упевненіше:

— Мою справу ще не закінчено, і я не можу звідси тікати, коли процес іще триває. Бо якби я втік, то це означало б, що я почував себе винним, і позиції моїх ворогів зміцніли б іще дужче.

— Ти будеш у Крітонового друга,— заперечив Антісфен.

— Крітонів друг не позбавить мене моїх ворогів,— гірко всміхнувся Сократ.— Я повинен поквитатися з ними

сам. Візьмімо для прикладу Мелета. Завтра він має вмерти так само, як і я. Але хіба це було б можливе, якби я сьогодні опинився на волі? Мелета буде страчено як порушника афінських законів; своєю втечею я б теж порушив їх, бо Мелет, коли б я втік, уже не був би моїм убивцею, і кара, визначена йому, була б непомірною, як і та, що суд присудив мені. Справедливе серце Афін оплакувало б його труп, і цей злий геній завоював би співчуття народу, яке сьогодні належить ще мені. Ви цього хотіли б?

— Ну, звичайно ж, ні, якщо ти саме так ставиш питання,— похмуро відповів Антісфен.

— Я питання так не ставлю. Воно стоїть так само. А тепер візьмімо Аніта і проведемо ту ж саму операцію над ним. Власник чинбарні Аніт, лицемірний корисливець, утік від карі, як нас повідомили, кудись за море. Якщо ж я теж утечу перед покарою, то він не здійснить наді мною задумане вбивство. А от коли він його здійснить, то скрізь, хоч би де ступила його нога, він буде моїм убивцею і його скрізь зустрічатиме град каміння. Софіст Лікон, потворний Анітів попихач... Що таке, Антісфене?

Антісфен затулив долонями вуха і, весь тремтячи, закричав:

— Я не хочу тебе слухати!

— Ні, тепер ви мусите мене вислухати, мої любі.

— Кажі далі, Сократе,— мовив Платон.— Ми хочемо вислухати все до кінця. Хочемо тебе зрозуміти.

Та до Лікона, чий випадок був аналогічний двом попереднім, Сократ більше не повернувся.

— Афіні! — зітхнув він.— Про них я маю думати в першу чергу, нагадав мені ласкавий Крітон. Ми всі повинні про них думати. А ось ти, Крітоне, про них не думаєш. Ти посилаєш мене у Фессалію до свого друга. Це дуже добре. Але ця область ворожа Афінам і ладові, який тут панує. Тобі не здається, що там сміятимуться над дурістю афінян: наймудрішого мужа свого, котрий радив їм, як досягти блаженства, вони хотіли отруїти, тим часом як ми його приймаємо з царськими почестями? Тобі не здається, що ці ехиди вдаватимуть із себе кращих, ніж афіняни, і лад своєї громади ставитимуть вище за наш? І ти хочеш, аби я став призвідцем цього? Хочеш, аби я на старості літ обернувся у вогонь, що спопелятиме мою рідну землю?..

Сократ не зміг далі розвивати свою думку. Він сперся

рукою на тапчан і відчув під долонею оливки, вогкі й холодні.

— Мені здається, любий Сократе, що мої зусилля врятувати тебе були надаремними,— пригнічено мовив Крітон.

Мірто під дверима підвелася. Кинулась до тюремника:

— Заради Дія, пропусти мене туди! Пропусти!

— Ти що, збожеволіла?

— Мені треба туди! Я його люблю.

Тюремник загадково усміхнувся:

— Я теж його люблю.

— А проте стоїш тут, як стовп. Там коїться щось страшне, я впізнала його голос.

— І ти щось зрозуміла?

— Зрозуміла. Йому важко. Я повинна бути біля нього...

— Відійди! — Тюремник відштовхнув Мірто від дверей і спробував підслухати, що діється в камері.

Сократ витер долоню об шматинку, в яку були зав'язані оливки, і нічого не відповів Крітонові.

Аполлодоріві очі наповнились слізьми, і він задер голову, щоб вони не полилися йому на щоки:

— Місяць тому я радів, що ти прийдеш до мене подивитись на своє мармурове погруддя. Я так хотів почути, що ти скажеш про мою роботу. А тепер ти, ти сам...

— Не побивайся так, мій любий,— розчулено мовив Сократ.— Важливо не те, щоб я сам себе побачив, важливо, щоб побачили інші, як кумедно виглядала людина, котра цікавилася такою серйозною річчю, як людська душа.— Він запустив пальці в Аполлодорове волосся і м'яко посмикав за нього: — Сподіваюся, твій різець не сфальшивив? Не змінив мого приплюснутого носа й витрішкуватих очей, як того вимагає Поліклетова теорія пропорцій ідеального мужа?

— Яке мені діло до Поліклетової теорії й до його вилощеного «Доріфора»? — невдоволено сказав Аполлодор.— Ти подобаєшся мені такий, який ти є. І таким я тебе й вирізьбив.

— Потворно? — засміявся Сократ.

Але з його дотепу ніхто не засміявся.

— Ти чуєш? — сказав тюремник Мірто.— Сократ жартує. Він веселий, а ти зчиняєш тут такий переполох.

— Він житиме? — зойкнула Мірто.

— Цить, навіжена! Забула, де ти, чи що? — розсердився тюремник, а пошепки сказав: — Він житиме.

Крітон і його друзі занепали духом. Сократ спростував усі їхні аргументи втечі. Залишалась єдина надія: Платон. Він обіцяв, що допоможе Крітонові переконати Сократа. «Чому він зволікає? Мабуть, навмисне залишив це на самий кінець, для випробування свого ораторського мистецтва»,— подумав Крітон і звернувся до нього:

— Наш найкращий оратор досі, так би мовити, мовчав.

— Еге ж, еге ж, Платон мовчав!— підтримали його друзі.

Платон і справді залишив за собою слово на самий кінець:

— Своєю похвалою, друзі, ви переклали на мої плечі словесний двобій із Сократом, а самі полегшено зітхнули. Його аргументи серйозні і гідні наймудрішого мужа. Вони позбавили вас дару мови. Позбавляють вони дару мови і мене, а ви хочете, щоб я говорив.— Він спрямував свій погляд на Сократа:— Якщо ти не втечеш від чаші смерті, ти вразиш цим Афіни й Елладу. Твоя смерть, Сократе, буде актом великої ваги. Вона гідно завершить твоє життя. Тобою захоплюватимуться простолюд і царі, а проти твоїх лжеобвинувачів, живих чи мертвих, повстане багато простих і освічених мужів. Вони вважатимуть для себе за честь захищати тебе. Захищатиму тебе і я.

Сократ відчув, як по спині в нього забігали мурахи. «Він схиляє мене на свій бік, незабаром, мабуть, схилить зовсім, і я перед його заступництвом буду вже німий».

— На мою думку, Сократе, є тільки одна річ, заради якої ти мав би відмовитись від такого завершення власного життя!— вів далі Платон.— Це твоя доля, доля учителя життя. Всі твої аргументи заслуговують на нашу повагу, проте ніщо з того, що ти навів тут, не підніметься вище твоєї долі, і все мало б перед нею відступити. Скажи, дорогий мій, хіба було б погано й негарно, якби ти заради своєї долі пожертвував усім іншим?

Сократ уважно слухав Платона. Щоб Аполлотор, який весь час тулився до нього, не помітив, що він починає тремтіти, Сократ трохи відсунувся й поставив біля себе глечик з вином.

— Я апелюю до твоєї любові до людини,— знову почув він голос Платона.— Апелюю до твого невтомного бажання зробити людину кращою, добродійнішою, щасливою. Хоч би куди ти поїхав, голос твій долине сюди, до Афін, бо головне тут не сила твого голосу, а сила твоєї думки.

Аполлodor відсунув глечик з вином і схилив голову, Сократові на плече.

— Рятуйся,— прошепотів він.

— Ти будеш не перший, хто покинув нашу громаду,— вів далі Платон. Згадай сам: хіба не ти допоміг Анаксагорові втекти з Афін? Ти не можеш цього заперечити. То чому ж нині, коли ми хочемо допомогти тобі, ти відкидаєш нашу допомогу? .

— Рятуйся,— благав Аполлodor.

— Хоч Анаксагор після цього й прожив уже недовго, однак він весь час дбав про розквіт філософії,— не вгавав Платон.— То чому ж ти не хочеш подбати про це? Адже ти сам щойно сказав нам: «Ми ще тільки-но підійшли до початку вивчення людини».— У голосі Платона з'являлись дедалі рішучіші нотки.— Більша частина нашого пізнання ще попереду, вона майже в неозорій далечі, а ти, наш учитель, хочеш нас покинути, замість того, аби вести до цього пізнання? Я не певен, мій учителю, що без тебе ми будем такі ж згуртовані, як із тобою.

Погляд великих Сократових очей, які невідривно дивились на рот свого учня, піднявся вище, до його очей. Словесна сутичка на мить ущухла й перенеслася в сферу поглядів.

Платон витримав цю сутичку.

— Перед тобою стоїть твій учень,— мовив він, поклавши руку собі на груди.— Ти зацікавив мене філософією, показав мені її корисність і красу, заради неї я відмовився від політичної кар'єри й поезії, заради неї тепер я змушений буду покинути свій дім, свою мушлю, свою шкіру, без якої скрізь стікатиму кров'ю.

Крігон на знак згоди закивав головою. Сократ ковтнув із глечика вина й почав неквапливо підводитись. Платон очікувально мовчав. Сократ розгладив складки свого хітона.

— Тут трохи душно,— мовив він.— Цей лавр у кутку забирає все наше повітря.— І лагідно й привітно звернувся до Платона: — Дякую тобі, Платоне, за те, що ти не заперечував моїх аргументів, а говорив на їхню користь.

Платон був приголомшений. Друзі дивились на нього сповненими відчаю очима, щоб він не мовчав, щоб зробив ще одну спробу, щоб не здавався. Та Платон вичерпав уже всі свої аргументи, якими хотів переконати Сократа.

— Любий мій, ти ні від кого не приховаєш, що ти — мій учень,— привітно вів далі Сократ.— Філософія для

тебе й для мене — понад усе. Філософія, втілена в життя. Та аматор філософії повинен дбати, щоб його дії перебували у злагоді з цією любов'ю. Так, моя доля — це доля вчителя, і я з цим згоден. Моя смерть буде останньою наукою для вас усіх.

— Ні! — закричав Аполлодор.— Ти не смієш так говорити!

— Ти кажеш, Платоне, що дім — це твоя мушля, твоя шкіра. А моя мушля — це цілі Афіни, і, втративши їх, я залишився б не тільки без шкіри, а й без очей, без вух і язика. Я був би сліпою, німою, мертвою колодою. Ти кажеш, що заради філософії відмовився від поезії, відмовився від політичної кар'єри. І те, і те неправда. Просто ти до поета в собі долучив ще й філософа і політика, а поетом залишився. І в цьому твоя перевага. Ти кажеш, що в ім'я любові до філософії хочеш залишити Афіни. Це правда, сьогоднішні Афіни не забезпечили б тобі належного спокою для праці. Залиш їх, якщо відчуєш у цьому необхідність. Адже з твого боку це не буде незаконна втеча, якою була б моя, коли б я на неї зважився. І ти сам зможеш вирішувати, чи повертатись тобі знову сюди, коли для цього настане час. Я ж повернутись уже не зміг би. Але ти не надто бійся Афін. Вони будуть тебе лякати, проте не скривдять. Тебе — ні.

Платон зрозумів, що Сократ ним не зовсім задоволений. «Я хотів би, щоб він був трохи інакший, і він теж хотів би цього від мене. Хотів би, щоб я ходив босий і щоб в Афінах не лишилось такого куточка, де б я не побував, як він».

Сократ розирнувся по камері:

— Починає вже сутеніти, друзі.

Всі підвели очі на віконце, над яким западали сутінки, і здригнулися від жаху: незабаром доведеться попрощатися з Сократом.

— Любий Платоне, ти не прийняв від мене одного мого заповіту, а саме: моєї жаги,— сказав Сократ.— Філософові інколи не личить розумувати.

Крітон сподівався, що Платон почне захищатися, щось пояснюватиме, та Платон мовчав.

— Отже, вирішено? — з відчаєм у голосі запитав Крітон.— Ти залишаєшся?

Сократ підняв руки з розчепіреними пальцями:

— Я спрут. Він обвиває жертву всіма своїми щупальцями, присмоктується до неї усіма присосками. Можна його

відірвати? Ні? Можна, але тільки тоді, коли розіб'єш йому голову.

Аполлодор простяг руку до Сократового гіматія, який лежав на тапчані, затулив ним обличчя й заплакав.

Сократ опустив руки:

— Невже ви, дорогі друзі, не передбачали цього мого рішення? Ну що ж, уже смеркає.— Він усміхнувся: — Ми з вами провели ще один приємний день.— І, піднявши глечик з вином, додав: — Завдяки Діонісові.

Тюремник нагадав Сократовим друзям, що час побачення вже вичерпаний.

Тільки завдяки величезним зусиллям Платон утримався, щоб не впасти. У дверях він іще раз озирнувся на Сократа. Під в'язницею серце його пронизав гострий біль. Він сперся на мур. Крітон уступив йому свої ноші. Останнім від Сократа вийшов Аполлодор.

До камери увійшло двоє чоловіків із складу тих одинадцятьох, у чії обов'язки входило виконання судових вироків, і церемонно повідомили Сократа про те, що він уже знав: завтра.

Мірто тим часом чекала надворі. Призахідне сонце заливало мармурові статуї охрово-рожевим сяйвом. Це саме сяйво вибарвило мури й скелі Акрополя, сліпучо-білий Парфенон.

Була вже майже ніч, коли Мірто повернулася й загнукала кулаками у ворота.

— Що тобі ще треба? — запитав тюремник, ледь причинивши їх.

— Я хочу до нього.

— Вже пізно.

— Що вони сказали? Його випустять?

— З якої б то речі?

— Але ж ти сказав...

— Мало що я сказав! Тут можна почути що завгодно, тут розум не панує, дорога моя красунечко. Приходь завтра попрощатися з ним.

Нагріті схили Пнікса, кошлаті від заростей шавлії та чагарів, мов спина овечки від вовни, огортали сьвітінки. До зірок, що яскраво мерехтіли вгорі, линув срібний спів цикад. На платані витьохкував соловейко.

Впала вечірня роса, і лаврові та олеандрові кущі розточували довкола свої пахоші.

Ніч у чорній габі, повній заколисливих звуків і дурманних пахошів, прослизнула крізь вузьке віконце до Сократової камери.

Засуджений лежав на тапчані, з насолодою вдихав вечірні пахоші і всміхався, поволі поринаючи в сон.

«Всі залишились мені вірними, сьогодні вони стали для мене ще ближчими, ніж були досі,— думав він, почувши себе щасливим.— Наше прощання, яке завдяки делоському святу тривало цілий місяць, перетворилось на місяць освідчення в любові: я освідчувався їм, а вони мені. Ось чого мені бракувало для відчуття блаженства!»

Тюремник припав вухом до дверей. У камері Сократа було тихо. Мелет у протилежному кінці в'язниці плакав, кричав і гупав ногами в двері, а тут було німо. Тюремник обережно відчинив двері й посвітив каганцем: Сократ спав глибоким, спокійним сном.

«О Дію! — подумав тюремник.— Він знає, що завтра помре, і спить сном праведника!»

Затуливши каганець своїм тілом, тюремник навшпиньках вийшов із камери.

За годину до сходу сонця Сократ прокинувся, як завжди.

Віконце вгорі було оповите ранковою імлою, і крізь нього до камери струмів холод. Десь недалеко ухкала сова.

Сократ устав. Загорнувся в свій плащ і почав стежити за квадратним отвором, який білів над головою.

«Незабаром народиться день.

День останній.

Що це за голос перекоує мене, ніби десь там життя моє триватиме? Ця брехня прибрала подобу розради, але вона, навпаки, тільки збільшує страх перед смертю. Я весь час ішов їй назустріч із спокійною думкою, а тепер, в останній день, жахаюсь цього німування, цієї непорушності...»

Квадратний виріз у стелі темної камери поволі блід.

Сократ постукав у двері; тюремник тієї ж миті відчинив їх і запитав, чого він бажає.

Сократ попросив, щоб йому дозволили привітати сонце, коли воно зійде над обрієм.

Тюремникові аж дух забило, коли він почув ці слова: таки відважився!

— Ну звичайно, Сократе,— квапливо відповів він.— Ходи, я покажу тобі, куди краще пройти. Підемо через

двір, я відчиню тобі хвіртку на схилі пагорба, а далі ти вже побачиш сам...

Вони вийшли з хвіртки. Навколо — ані душі.

Несподівано тюремник обняв і поцілував Сократа.

— Так. А тепер біжи, і нехай тобі допомагають боги, Сократе.— Він зник у хвіртці й засунув за собою засув.

Сократ якусь хвилину постояв, нічого не розуміючи. «Чому він обняв мене так рано? Навіщо взяв хвіртку на засув? Доведеться обходити.— Він почав неквапливо підійматись на невеликий майданчик, звідки відкривався чудовий краєвид на Гіметту. І раптом зареготав.— Ах, ти мій любий добродійнику! Нарешті я зрозумів, у чому тут річ. Як же засмутяться твої очі, коли я повернусь до тебе. Клянусь псом! Чимало добрих людей, мабуть, живе на цьому шаленому світі, а ми про них нічого не знаємо!»

На сході за Гіметтою уже росла й пломеніла червона смуга світанку, з якої за хвилину випливе даритель світла. О, він уже випливає! Сократа поймав легкий дріж. Слова застрягли йому в горлі. Він глибоко вклонився сонцю, здійняв угору руки й витиснув із себе тихі слова до цього блискучого саява:

— Нема чого казати, ти вже про все знаєш...

Він швидко відвернувся, щоб сонце не бачило його очей; поглядів його відкрилася бліда картина міста з білого мармуру й кипарисових пахощів під блакитною банею неба.

Він спустився вниз. Через головну браму зайшов до в'язниці, лагідно всміхнувся приголомшеному тюремникові й відчинив двері до своєї камери.

На світанку Мірто обтяла свої жовті коси. Ксантіппа сиділа на постелі і стежила за її рухами. «Це на знак жалоби. Я чула, як вона нишком плакала цілу ніч»,— мовила вона собі в думці.

Мірто накинула на голову й плечі серпанок з тонкого полотна. Обрізані коси перев'язала стрічкою й загорнула їх у шматинку.

«Як піду до нього прощатися, візьму з собою і віддам йому. Хай знає, що я весь час біля нього. Я лежатиму з ним на смертному ложі й помиратиму разом з ним».

Бліді й мовчазні прийшли сьогодні до Сократа друзі. Здавалось, їх чекає те ж саме, що чекало і їхнього вчителя.

Сократ весело й радісно привітав їх:

— Заходьте, заходьте, мої дорогі! Я з великим нетерпінням чекаю на вас.

— Може, маєш для нас якісь новини? — запитав Крітон.

— Час постійно приносить щось нове, коли він не стоїть на місці.

— Як тобі спалося? — запитав Антісфен.— У мене таке враження...

— ...що я сьогодні в кращому гуморі, ніж ви,— усміхаючись, докінчив за нього Сократ.— Та правда передусім: на мене недавно найшла була така тяжка туга, та, на щастя, вона тривала недовго. Як тільки зійшло сонце, вона відступила. Я ще раз перебрав у думці, мої дорогі, чи все передав вам у спадок. Вивернув кишені свого гіматія, але там не було вже ні крихти. І все ж таки я щось знайшов, і це «щось» раптом видалося мені не менш важливим, ніж усе, що я вам заповів досі. І мені дуже не хотілося б забирати це «щось» із собою.

— Що ж воно таке? — запитав Аполлодор.

— Ясні перспективи й сміх, друзі мої.

У день страти? Поза спиною у всіх сипнуло морозом. Ніхто не міг вимовити й слова.

— Платон сьогодні не прийде? — раптом запитав Сократ.

— Він нездужає,— відповів Крітон.

— Немає такої недуги, яка завадила б мені прийти сюди! — обурено вигукнув Аполлодор.— Я приліз би до Сократа навіть рачки!

— Ти не повинен його так суворо судити, мій маленький. Платон іще вчора був хворий, і коли ви йшли від мене, він заточувався, наче п'яний. Він надто вразливий,— мовив Сократ і обернувся до решти: — Колись ви зрозумієте, мої дорогі, що цей день — мій славний і в ніякому разі не поганий день. Повірте мені, що це правда, і беріть від мене повними пригорщами мою веселість.

— Як ми можемо веселитись, коли ти кілька днів тому заповів нам свій біль? — запитав Антісфен.

— От бачте! Я знав, що забуду сказати вам найголовніше: біль і веселість не виключають одне одного. Серйозність і веселість — це дві половини одного серця. Без серйозності людина стає марнотратною, легковажною, порожньою. А без веселості — злостивою, суворою, інертною і такою, яка не вірить у життя. Нести вічний вогонь із Дієвого храму, що в Додоні, на ігри до Олімпії, хоч це й

далеко, не дуже важко, бо бігуни змінюють один одного. А от нести вічний вогонь із віків у віки може тільки той, хто має в серці рівновагу. Отак-то, друзі мої. Цінують сміх. Його ніде на світі немає доволі. А прислів'я каже, що коли піти за крякаючим вороном, то неодмінно набредеш на падло...— Він узяв яблуко, яке йому приніс Аполлодор, і смачно почав його їсти: — Я великий грішник, мої любі. Не робіть із мене святого. Я так багато нагрішив за своє життя! Але я ніколи ні від чого не втікав і через те не маю на душі найтяжчого гріха, а саме: байдужості до людини й до життя. І усвідомлення цього приносить мені велику радість. Чого ви на мене так чудно дивитесь? Мабуть, думаєте: «Чи ти ба, який спокійний цей Сократ, як він жартує за кілька годин до своєї смерті». Я спокійний? Хіба може хтось бути спокійним, коли знає, що його жде за хвилину? Та ви повинні оцінити одну річ, друзі. Скільки уваги приділяє наша Еллада засудженим на смерть! Згадайте лишень, як страчують своїх засуджених варвари! Сокира ката відтинає їм голову; чотири бугаї розривають їхні тіла на чотири частини; їх забивають до смерті камінням, садовлять на палю, кидають левам, ба навіть живцем розпинають на хресті — і все це завжди робиться на очах у тисяч людей. А наша добросерда Еллада оберігає від цієї ганьби засудженого на смерть і тільки в присутності найближчих для нього людей подає йому гарну, карбовану чашу... Оцініть цей високий рівень еллінського такту й смаку! — Сократ засміявся, але в його сміхові не було й тіні того страху, що охопив його друзів.— Однак поки що не думаймо про це. Повернімося знов до мене. Ви, мабуть, скажете собі: «Цей Сократ не в тім'я битий! Знає, що коли вип'є цю чашу отрути, то це буде з його боку єдино правильний вчинок в ім'я його друзів і послідовників, в ім'я сім'ї, нарешті, в ім'я власної пам'яті».

Ніхто нічого йому не відповів, але знадвору раптом долинув людський гамір.

— Ви чуєте ці голоси? — запитав Сократ.— Навколо мене рояться люди, наче бджоли навколо своєї матки. Я не зганьблю себе перед Афінами. І, випивши свою чашу, потраплю не тільки до тієї громади в Фессалії, яку ти, мій найласкавіший друже Критоне, вибрав для мене, а й до всіх інших громад, про які навіть не здогадуюсь, що вони існують або що коли-небудь десь існуватимуть. То ж хіба це малá радість для мене?

Він замовк. Гамір надворі наростав і наближався. Тюремник відчинив двері, і до камери зайшли Ксантіппа з Лампроклом.

Друзі підвелися. Сократ пішов назустріч дружині й повів її до тапчана. Ксантіппа сіла. Вона сиділа випростана, із змарнілим обличчям, запаленими очима і зібраним у великий вузол чорним блискучим волоссям. Навіть у своїй печалі вона зберігала достойність. У всій її постаті було щось величне.

Від імені всіх Сократових друзів Крітон запитав: може, буде краще, коли вони підуть?

— Ні, ні, залиштеся з нами! — Сократ поправив пасмо Ксантіппиного волосся, яке впало їй на чоло, і звернувся до неї: — Правда ж, моя ворона лошичко, вони повинні залишитися з нами?

Ксантіппа затремтіла від дотику Сократових пальців, від ніжності його голосу, але сердито відповіла:

— Що хотів, те й маєш! Це нікому навіть не вкладається в голову...

Лише з важкими труднощами їй вдалося погамувати своє обурення. Вона звеліла синові попроситися з батьком і вертатись додому.

Сократ посадовив Лампрокла поруч себе й попросив його подбати про матір.

— Будь добрим до неї, синку. Недавно я тобі вже казав, як порядний син повинен поводитись з рідною матір'ю!

Лампрокл хотів йому заперечити, що жодна мати не поводитьься так суворо із своїми дітьми, як Ксантіппа з ним, однак не наважився починати тут про це розмову й тільки мовчки кивнув головою.

Сократ поцілував сина.

Хлопець не витримав і розпачливо скрикнув:

— Таточку!

— Ну що ти, що ти, — заспокоював його Сократ, гладячи по голові. — Не бійся, зі мною не станеться нічого лихого. Я залишуся з вами і перш за все з тобою. Що більше ти підростатимеш, то частіше чутимеш навколо себе те, чого я тебе колись навчив...

Хлопець затулив передпліччям очі й вибіг з камери. Коли за ним зачинилися двері, Ксантіппа заридала.

— Не плач! Не плач, моя лошичко. Для мене так краще. І для тебе це теж буде краще, так, так, от побачиш. Незабаром ти сама це зрозумієш, і всі інші, кому це зараз навіть у голові не вкладається, також. — Він допоміг їй

підвестися.— Ходи до мене, я хочу ще наостанку обняти тебе. Адже ми любили одне одного. Я знаю,— м'яко всміхнувся він,— тобі трохи легшало на душі, коли ти могла на мене побурчати. І я охоче слухав те твоє бурчання...— Він пригорнув дружину й поцілував її.

— Ти не повинен був до цього допускати! Все, що завгодно... тільки не це...— Вона зайшлася плачем і припала обличчям до Сократових грудей.

Сократ гладив її щоки й жартував:

— Зачекай, ось ми зустрінемося з тобою в Елісії, і я за все тобі там віддячу...

— Тобі не доведеться там довго на мене чекати... я вже ледве дихаю...

— Коли цей день лишиться позаду, ти заспокоїшся. Оклигаєш. Не забудьте з Лампроклом про наш виноградник у Гуді. А тепер, дорога моя, йди вже додому...

Ксантіппа здригнулася.

— Я залишусь біля тебе.

— Ні, ні. Ти йди. І не плач... Про мене вже подбають як слід. І про тебе також, правда ж, Критоне? Отож іди... так нам обом буде легше. Аполлодор відпровадить тебе до самого дому.

Аполлодор узяв Ксантіппу за руку. Вона не опіралася — біль і сльози геть внесили її. Сократ провів її до дверей:

— Дякую. Дякую тобі за все, моя ворона лошичко.

Ксантіппа здригнулася, вийняла з клучка чистий хітон і простягла його Сократові:

— Ось... візьми...— ледь чутно вимовила вона.

Мірто пішла в город нарвати квітів. Їх там було справжнє розмаїття. Але яким він найбільше зрадіє? В кутку між мармуровими брилами вона побачила великий жовтий золотоцвіт. Це було золоте, блискуче око, це було золоте сонечко.

Мірто вже нахилилася, щоб зірвати квітку, та раптом знову випросталась.

«Ні. Це рано. Золотоцвіт зів'яв би. Я піду до нього аж перед заходом сонця.

Дорогий мій, милий, я хочу попрощатися з тобою останньою».

Сонце тим часом уже схилилось до обрію. В камеру зайшли двоє чоловіків із тих одинадцятьох, у чії обов'язки

входило виконання судових вироків, і звеліли Сократові збиратися. Потім вони відвели його до сусідньої комірки, щоб він там умився.

Друзів охопив страх. Аполлодор заплакав так голосно, що його плач долинув аж до Сократа.

Сократ скинув хітон і почав умиватися. «Чому, чому досі не прийшла Мірто?» Він раптом затремтів від холоду, витерся і, надягнувши чистий хітон, повернувся до друзів.

— Погляньте, який я ошатний,— мовив і показав на свій сніжно-білий хітон.

Друзі стояли, притулившись до стіни.

Раптом до камери увійшла Мірто.

— Спасибі тобі, Мірто, за те, що ти прийшла! Я цілий день виглядав тебе.

— Думками я весь час була біля тебе.

— А чого це в тебе пов'язана голова? Я навіть не можу тебе погладити...

Мірто подала йому маленький згорточок.

— Що це?

— Зараз не розгортай. Подивисься, коли я піду.

Мірто витягла з-за пазухи жовту квітку. Сократ розчулено покрутив її в пальцях:

— Як ти вгадала, що саме цю квітку я люблю найдужче?

— А хіба я не знаю, як ти любиш сонце?..

Тюремник підійшов до Мірто:

— Прощайся. Пора.

Сократ поклав квітку і обняв Мірто.

«Я не смію плакати,— рішуче наказала вона собі.— Він не повинен побачити на моїх очах ані сльозинки».

Нарешті вони відірвались одне від одного.

— Будь щаслива, моя люба.

Мірто мовчки позадкувала до дверей, весь час усміхаючись Сократові.

Друзі стояли один біля одного уздовж стіни, непорушні, мов кам'яні статуї. І тільки коли двері за Мірто зачинилися, вони підійшли до Сократа. Але він уже не звертав на них уваги. Мерщій розвив згорточок, який принесла Мірто. В згорточку були її відрізані жовті коси. Здавалось, у камері аж посвітлішало від них. Сократ узяв їх тремтячими руками, поніс до тапчана і обережно поклав на подушку, немов щось живе. Потім поставив у тонку амфору з водою жовту квітку золотоцвіту.

Сонце зайшло, і в камері повечоріло.

Сократ пішов до дверей.

— Я вже хочу випити свою отруту, — сказав він з несподіваною рішучістю.

Друзі, які мовчки стояли під стіною, затремтіли. В камері, здавалось, бринів високий звук, тонкий, мов павутинка, що облутує спійману здобич.

Увійшов отруйник, поставив на стіл засвічений каганець і сказав:

— Коли вип'єш напій, ходи туди й сюди, як це радять знавці труїння. Лягай тільки тоді, коли відчуєш у ногах важкість. Я стежитиму, як діє отрута, як дубітимуть твої руки й ноги...

— Аж поки отрута дійде до мого серця? — запитав Сократ.

Отруйник кивнув головою:

— Так. Потім...

Він подав Сократові чашу з цикутою. Сократ узяв її, оглянув карбування і всміхнувся: його передбачення, що отруту йому подадуть у гарній чаші, справдилося. Він подивився на сонячну квітку, подумки злив її із чаші й одним духом випив усю отруту. Потім пройшов уздовж шеренги своїх скам'янілих друзів.

Поволі, на превелику силу, дійшов він до тапчана, ліг і пригорнув до грудей жовті коси Мірто. Отруйник стиснув його руку, перевіряючи реакцію.

Друзі тихо підступили до Сократа. Він невідривно дивився на золотоцвіт, який принесла йому Мірто. Вінчик квітки був повернений до нього й сяяв золотом у світлі каганця. У камері виразно бринів високий і тонкий, мов павутинка, звук.

Аполлодор ридав, затуливши обличчя долонями. Друзі закрилися краєчком плаща, щоб приховати свої сльози. Крітон стояв у головах Сократа. Отруйник на мигах показав йому, що тіло Сократове захололо вже майже до пояса. Крітон зблід і мало не впав, почувши це. Але раптом він помітив, що Сократ усміхається.

— Ти хочеш нам іще щось сказати, мій дорогий? — тихо запитав він.

Сократ не зводив очей із квітки золотоцвіту.

— В кожній людині є сонце... Тільки не треба його гасити...

«У кожній людині є сонце... Тільки не треба його гасити». Прочитано останній рядок, перегорнуто останню сторінку. Перед очима читача пройшло людське життя від сміху новонародженого у сліпучо сонячний день немовляти до передсмертної усмішки мудреця, чії очі застигли на квітці — мініатюрному світілі,— життя, сповнене сонця, яке, однак, не тільки гріло, але й палило, і сміху, цієї, за словами Демокріта, переваги богів і людей, хоча сміх той часто-густо бував і гіркий.

Дві з половиною тисячі років — час більш ніж достатній як для того, щоб зітерлися в пам'яті людства назовсім ім'я і діяння смертного, так і для того, щоб вони стали самою лише легендою. І от часовий бар'єр подолаано. Читач перегортає останню сторінку щойно прочитаного роману й відчуває, що попрошався із реальною, живою людиною. Нашого сучасника перенесено в античну епоху до такої міри, що він бачить не лише Сократів портрет, який став уже класичним, але й ходу його, жести, вбрання, чує голос його, разом із філософом, дотримуючись його заповіді, прагне пізнати його людське єство.

Перед нами людина, яка не лише культивує філософію, а, як це й годилось у давній Греції, виступає як повнокровна, гармонійно розвинута особистість: велетень думки у той же час на диво сильний атлет, йому нічого не варто перемогти своїх ровесників у змаганні, він — одважний воїн, що побував у трьох кровопролитних січах, орудуючи мечем незгірш, аніж словом, нарешті, це непохитної волі муж, який вважає за чесніше випити отруту, аніж порушити закони — державні і власного сумління.

Приносить успіх йому порив, натхнення — той стан, коли люди звершають чудеса, не помічаючи цього, приймаючи незвичайну масштабність своїх вчинків чи суджень за щось цілком природне. «Бо я так хотів», — наївно пояснює Сократ свою перемогу і широко дивується із здивування інших. «А знаєте, чому Сілен удався мені? — признається він. — Бо працював над ним я з такою любов'ю, як над жодною із статуй». Він, не бажаючи того сам, скрізь і завжди верховодить

над товаришами, оскільки переважає їх силою, емоційністю, розумом і веселістю.

Його не обходить матеріальний достаток, він ніколи не працює заради грошей, заради земних благ, йому байдужий шурхіт лаврового вінка. Силу духу він протиставляє в житті спритності, силу правди — силі срібняків, чесноти — пристрастям.

Він глибоко шанує простих людей. «Що таке народ? Може, це якась нереальна маса без очей, без серця? Ні, ні. Це очі, з'яті в одне велике око, тисячі сердець у театрі Діоніса, з'єднані в одне велике серце». Слова ці належать не Сократу — його однодумцеві, і він повністю розділяє їх. «Я багато чого навчився з книг, — заявляє він, — багато чого від освічених мужів, але найбільшу науку я пройшов на базарі серед народу». Він віддячує народові тим, що безкорисливо навчає молодих людей, як треба жити, гуртує їх для служіння демократичним Афінам. За це його любить народ, за це ж його ненавидить олігархія.

Автори роману не приховують своєї симпатії до головного героя і з перших же сторінок передають її читачеві, причому симпатію викликає не тільки Сократ як людина, але й його вчення, філософські та політичні погляди. Сьогодні цьому ніхто не здивується, бо все це у трактуванні Й. Томана і М. Томанової нічим суттєвим не відрізняється від прийнятого тепер у науковій літературі. Проте так було не завжди. Як відомо, в оцінці особи великого філософа є розбіжності. Існує ніби два образи Сократа, два профілі його, і при накладанні вони не збігаються, хоч би як ми намагалися їх сумістити. В чому ж річ? Йозеф Томан у супровідному слові до першого видання роману допомагає нам розібратися в цьому, і все стає на свої місця.

Сократ не лишив по собі жодного написаного твору. Усе, що ми знаємо про його життя й філософські сентенції, дійшло до нас через писання його учнів — Платона та Ксенофонта. Оскільки Платон відомий філософ, учений, оскільки його твори своїми художніми якостями незмірно вищі, ніж спогади його менш талановитого сучасника й товариша, то протягом багатьох століть якраз вони й формували в людства уявлення про Сократа — людину і філософа. Проте не все освячене давністю непомильне. Згадаймо і слова В. І. Леніна: «Ксенофонт... краще, точніше і правільніше змалював Сократа, ніж Платон»¹. І от нині відомий філософ постає в зовсім новому, незнаному досі світлі. «Я заперечую Платонові, — пише Й. Томан. — Я певен, що багато в чому він вчинив насильство над своїм учителем і нав'язав його своє власне містичне та ідеалістичне мислення».

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, том 29, с. 231.

І з'являється перед читачем Сократ — «оптиміст, що вірить у вдосконалення людини з допомогою освіти, вірить, що порядності можна навчити, прихильник рівноправності жінок і захисник рабів, перший філософ, що присвятив себе виключно вивченню людини і звільненню її від звичайної тоді покори «долі, визначеної богами». До такого осмислення образу Сократа дійшли письменники, за плечима яких було довге і складне життя.

Йозеф Томан (1899—1977) і його дружина Мирослава Томанова (нар. 1906 р.) належать до покоління чеських митців, якому випало на долю пережити дві світові війни, народження першої Чехословацької держави, Гітлерівську окупацію і дочекатися визволення країни Радянською Армією, коли створено було всі умови для розквіту нової, соціалістичної республіки. Вони були сучасниками таких видатних письменників, як Карел Чапек, Владислав Ванчура, Іван Ольбрахт, Марія Майєрова, по війні ж Й. Томан аж до недавнього часу представляв, а М. Томанова, Йозеф Рибак, Богумил Ржига чи Ладислав Штолл і нині гідно представляють ветеранів — найстарше покоління творців чеської літератури соціалістичного реалізму.

Внесок у чеську літературу Йозефа Томана і Мирослави Томанової як співавторів вагомий і різноманітний. З-під їх пера вийшли такі прекрасні прозові твори, як повість «Табірне вогнище» (1953), роман «Там, де гори зелені» (1957), збірка подорожніх нарисів «Італійська палітра» (1962), багато п'єс. Проте, хоча їх творчий дует був надзвичайно вдалим, кожен із письменників мав своє власне художнє обличчя та писав окремо також і свої власні твори, отож до вершини, а заодно і до фіналу свого співробітництва — історичного полотна «Сократ» — вони дійшли спільним життєвим, але різними літературними шляхами.

Любов до старовини у Йозефа Томана проявилася рано. Молодим хлопцем він їде до Італії, працює там два роки (1920—1921), пізнає ближче античний світ, — який так вплинув на хід людської історії. А проте до історичного роману письменник приступить значно пізніше, маючи чималий життєвий і літературний досвід. На той час у його творчому доробку будуть і поезії, і п'єси, і романи.

Дебютував Йозеф Томан як поет, видавши (1925—1927) одну за одною три збірки віршів. За ними йде його дебют як драматурга: п'єси «Чорне сонце» (1929) — протест проти колонізації негрів та «Світ без вікон» (1933), у якій дійсний факт — аварія на одному з празьких будівництв — стає викриттям антигуманної суті буржуазних порядків. Одночасно Й. Томан пробує перо і в прозі, правда, ще не історичній (роман «Давид Грон», 1929). Першим епічним Томановим твором, який звернув на себе увагу і широкого читачького загалу, і літературної критики, був роман «Людина нізвідки» (1933) — гумористична розповідь про мандрівного продавця лікувальних мазей,

який часом не від того, аби й поцупити, що погано лежить, а загалом людину шляхетну, захисника всіх покривджених і, як це буває в народних творах, непримиренного ворога панів та духівництва.

Середина тридцятих років започатковує появу творів, написаних Й. Томаном у парі з М. Томановою. Першими спільними творами подружжя були п'єси «Приятелька» (1936) та «Жаба в джерелі» (1938). Остання комедія так налякала міщанську публіку одного з консервативних театрів Праги, що після третьої вистави її зняли, щоб не поширювати «більшовицьких манер». Подібна доля спіткала й наступну п'єсу Й. Томана і М. Томанової «Народний король» (1938). Вона була надзвичайно гаряче зустрінута глядачем. Кожен розумів, що в давній історії, взятій з гуситської епохи, оживають найпекучіші моменти, що постали перед народами Чехословаччини після мюнхенської зради — протест проти капітулянтської політики, заклик до мобілізації всіх сил на оборону вітчизни, на боротьбу за свободу. Після сімдесятої вистави п'єса була заборонена. Забороні підпала і спрямована проти нацизму п'єса «Виноградник» (1941), повністю вже підготовлена до постановки празьким Національним театром. Вона вийшла на сцену тільки після розгрому окупантів.

1944 рік був знаменний подвійним дебютом: Мирослава Томанова вперше виступила як самостійна письменниця (п'єса «Дзвін мого міста»), а Йозеф Томан видав, хоч і понівечений цензурою, свій перший історичний роман «Дон-Жуан». На перший погляд здається дивним: чим міг цей класичний образ зальотника привернути увагу митця в той час, коли земля здригалася від вибухів і не встигала вбирати в себе людської крові? Чи не була то втеча в давнину, в ідилію, в атмосферу карт і вина, у шовки альковів? Так би воно, може, і сталося, якби письменник зробив нас свідками одних тільки, таких уже відомих і таких щедрих на несподівано нові повороти амурних пригод безсердечного спокусника-ідальго.

Але річ у тім, що тут автор застосовує принцип, який згодом буде повторений і в інших його історичних романах: писати, здавалось би, про відоме аж до банальності і робити водночас відкриття там, де цього менше всього сподівається читач.

У центрі розповіді Й. Томана не Дон-Жуан, яким його зробили традиційні перекази, а його прототип, його історичний двійник дон Мігель де Маньяра, іспанський дворянин XVII століття, на могилі якого письменник побував ще в 1936 році, за два місяці до початку громадянської війни в Іспанії.

Читач простежує життя героя книги від першого до останнього дня (достеменно як і в романі «Сократ»), життя, що проходило в умовах найжорстокішої в тогочасній Європі інквізиції, що змалку калічилося догматичним церковним вихованням. Понад десять років потрібно було Мігелєві, щоб скинути з очей полуду. Він бачить

суспільство, побудоване на фальші й несправедливості, воно обмежує елементарні людські свободи, і, протестуючи проти нього, він, щоб заповнити душевну порожнечу, викликану зневірою в суспільному ладі і церкві, шукає собі любовних утіх, порушуючи рамки тогочасних моральних приписів. Таким чином, як казав Е. Т. А. Гофман, Дон-Жуан — це «бунтар проти моралі свого часу». Не може бути вільною людина у світі, де потоптані людська гідність і право, незалежно ким: церквою та інквізицією чи фашизмом і гестапо — до такого висновку приходив читач Томанового «Дон-Жуана».

Відразу ж по закінченні війни роман був перекладений на англійську, польську, угорську, німецьку та інші мови і здобув собі популярність за кордоном, а один з американських критиків, захоплений поетичністю мови Й. Томана, зачислив його до найвидатніших новочасних епіків Європи. Українською мовою роман вийшов у 1968 році.

Героїчні сторінки спільної боротьби радянського і чехословацького народів у роки другої світової війни оживуть згодом у романі Мирослави Томанової «Срібна рівнина» (1970), який також відомий українському читачеві. Письменниця змальовує суворі будні одного з підрозділів чехословацької бригади, жорстокі бої і ніжні паростки кохання серед воєнної сніговиці, і те, як образ батьківщини гуртував бійців, вливав насагу в них, велів кожному витримати, вистояти, перемогти.

Коли з нагоди двадцятип'ятиріччя визволення Чехословаччини Йозефа Томана запитали, що з тих днів запам'яталося йому найбільше, письменник відповів: те, як у квітні 1945-го він змушений був залишити Прагу і як незабаром повертався назад, причім неждано-негадано з колоною радянських танків. «Танкісти мене потягли вгору. «Давай! Давай! Быстро!» Чую, неначе сьогодні. І я, який від'їжджав із Праги поїздом, засипаним свинцем, з побоюванням, чи побачу ще дружини й матір, повертався до Праги на танку, засипаному розквітлим бузком...»

З новою насагою включилися Й. Томан та М. Томанова у творчу роботу. Вони багато часу віддають розвитку чеського театру, випускають книги, пишуть радіокомпозиції. Радість перших повоєнних днів була підкреслена виставою пражького Національного театру «Слов'янське небо». У 1948 році Й. Томан драматичний варіант свого твору переробляє на роман. «Слов'янське небо» переносить нас у прадавні часи легендарного Чеха, у стародавні обряди, повір'я, переконує у самотності і високому рівні культури слов'ян, доводить, що ніякий рай, ніяке небо не замінить їм рідної вітчизни — земного раю. Про те, що треба зробити, щоб життя на визволеній землі стало кращим, про заснування перших сільськогосподарських кооперативів, про класову боротьбу на селі, про самовіддану працю

хліборобів повідала своїм землякам Мирослава Томанова у п'єсі «Весільні калачі» (1951).

1963 року виходить великий історичний роман Йозефа Томана «Після нас хоч потоп». На цей раз полем дії роману стає Стародавній Рим, а точніше 36—38 роки нашої ери, коли конала, доживаючи свої останні часи, Римська республіка і в муках народжувалась незвична для Риму форма правління — імперія. Автор замислюється над проблемою історичної необхідності зміни суспільного ладу, над складністю діалектики відживання старого й народження нового. Через роман проходить наскрізна думка про роль особи в історії і про вплив влади на людину (Тіберій, що постійно тремтить, як би не втратити престолу, і садист Калігула з німбом верховного божества).

Всі персонажі роману розділені на три табори: цезар та його прибічники, сенатори — прихильники республіканського правління — і простолюд. І письменник завжди знаходить потрібні тони та відтінки для змалювання представників кожної з цих суспільних верств. Як стверджують фахівці-історики, образи філософа Сенеки, цезарів, представників з їх оточення виписані в такою точністю й достовірністю, яким можуть позаздрити спеціальні наукові дослідження.

Критика не раз підкреслювала надзвичайно тонке відчуття Й. Томана як художника. Це й не дивно, адже письменник понад двадцять років працював у Товаристві митців ім. Й. Манеса, і малярство, як і мистецтво взагалі, все життя було йому особливо близьким. «Кожну свою річ, — признався він, — я komponую або як музичний твір, або ж як художнє полотно і намагаюся внести в неї переконливу атмосферу».

Усе це повною мірою стосується і лебединої пісні Йозефа Томана — роману «Сократ», що побачив світ у 1975 році. Справді, «Інтермеццо» тут править за свого роду місток між розділами — оперними діями, — відокремленими великим часовим проміжком. Зустрінемо в романі і монолог (у формі листа), і діалоги, де на початку кожної репліки зазначене ім'я співрозмовника — зовсім як у драматичному творі. Цим посилюється експресивність, динамічність розповіді.

Що ж до вірогідності атмосфери, то зайва річ повторювати, якими блискучими знавцями античної історії, стосунків, звичаїв, побуту виступають автори «Сократа». Як уже було сказано, вони володіють магією перенесення читача в глиб віків. Але це тільки один аспект їхнього спілкування з читачем. Другий, так само важливий і нерозривно, органічно злитий воедино з попереднім — це наближення історії до нас.

Чому автори зупинилися у своєму виборі на особі Сократа як головного героя? Й. Томан писав: «Це мій улюблений тип: народний філософ веселої вдачі, сповнений оптимізму — та що там казати —

таким незламним оптимістом був мій тато, такий і я сам». Чи ж треба дивуватися, що з античним мудрецем можна вести бесіду, як із давнім, близьким знайомим, сидючи вдома, у празькій квартирі?

Сократ, за висловом Цицерона, «спустив філософію з неба на землю». Христос, що, згідно з біблійною легендою, з'явився на чотириста років пізніше, ніж Сократ, повчав людей: «Не грішіть, кайтеся і ви заслужите на тому світі блаженного життя». Сократ же, каже Й. Томан, звертається до кожного зустрічного зі словами: «Створіть блаженне життя на землі. Змінюйтеся самі! Змінюйте світ!» І це авторам, а отже й читачеві, як людям нашої, нової доби, не може не імпонувати.

Наближення минувшини відбувається в той спосіб, що події античності подаються переломленими через свідомість нашого сучасника. «Тільки сьогодні, — вважає Й. Томан, — могло кинути ясніше світло на Сократову епоху, що хиталася в запеклих, кривавих класових боях. Класова боротьба сучасності, її нинішнє точне визначення допомагає розгадати класову боротьбу минулого, а та в свою чергу служить підтвердженням закономірності наукових теорій, відкритих класиками марксизму».

Неначе нагадування про сучасні суспільні катаклізми, про непримирну ідеологічну боротьбу звучать слова письменника: «Як це робиться у світі й тепер, так і тоді змовницькі групи афінських олігархів з'єдналися з найреакційнішими силами місцевими і закордонними, щоб підірвати або й зовсім знищити демократію...» А іншим разом, говорячи про це саме, Й. Томан додає: «...Вони втягували Афінську республіку в ідейний і моральний хаос, який дуже нагадує наші кризові роки і маоїзм».

Ми віримо письменникові, що коли він змальовував злодіяння кривавого тирана Критія, то з пера його текли річки крові в'єтнамських і чилійських патріотів. І коли не забувати, що є люди, котрі у сліпій ненависті до народовладдя не вагаючись можуть натиснути фатальну пускову кнопку, щоб над океанами і суходолами розсіяти нейтронну смерть, то зовсім іншим — новим, близьким і зрозумілим — змістом наповниться донесений із глибини двох з половиною тисяч років Сократів заповіт: «У кожній людині є сонце... Тільки не треба його гасити».

Володимир Житник

ПРИМІТКИ

А

- Абдера** — грецька колонія у Фракії, на північному узбережжі Егейського моря.
- Авгієві стайні** — буквально — брудні стайні елідського царя Авгія, вичищені протягом одного дня Гераклом, який спрямував у них води річок Алфея й Пенея. Переносно — вкрай занедбана справа, до якої треба докласти величезних зусиль.
- Авлос** — стародавній дерев'яний духовий музичний інструмент типу флейти з різким звуком.
- Агамемнон** — син царя Атрея, аргоський (мікенський) цар, воєначальник ахейців у Троянській війні. Після взяття Трої повернувся на батьківщину й був підступно вбитий дружиною Клітемнестрою та її коханцем Егістом.
- Агатон** (Агафон, V ст. до н. е.) — давньогрецький драматичний поет, послідовник Евріпіда. Вважають, що Агатон перший вивів у своїх творах вигаданих героїв замість історичних та міфологічних осіб і подій.
- Агафарх** (V ст. до н. е.) — художник з острова Самос. Малював театральні декорації. Прагнув передати перспективу.
- Агіс** (Агіс II) — цар Спарти, який очолив спартанські війська під час Пелопоннеської війни.
- Агора** — первісне значення — «народні збори», потім — «площа», «ринок». Центр господарського, суспільного й політичного життя в містах Стародавньої Греції.
- Адінант** (перша половина V ст. до н. е.) — стратег корінфського флоту в останній битві з персами під Саламіном Кіпрським (449 р. до н. е.).
- Аїд** (Гадес, Аїдоной) — син Кроноса і Реї, брат Зевса, Посейдона і Деметри, володар підземного світу й царства мертвих.
- Аїса** — одна з богинь долі, яку людина створює собі сама.
- Академ** — міфічний аттичний герой.

- Академія** — платановий гай поблизу Афін, присвячений місцевому герою Академу. Академією називалася також філософська школа Платона, заснована в цьому гаю.
- Акрагант** — грецька колонія на півдні Сіцилії, визначний торговий центр.
- Акрополь** — горішня, укріплена частина міста в Стародавній Греції. Спершу акрополь служив для громадян захистом від ворогів. Згодом там почали будувати храми богів — покровителів міста. Афінський акрополь — фортеця на скелі 156 м над рівнем моря, в центрі міста.
- Алкей** (кінець VII — перша половина VI ст. до н. е.) — давньогрецький ліричний поет з острова Лесбос. У творчості його переважали мотиви громадянської війни між знаттю й демосом. Писав також гімни богам, застільні пісні й любовні вірші.
- Алквіад** (бл. 450—404 рр. до н. е.) — відомий афінський політичний і військовий діяч, родич і вихованець Перікла, учень Сократа.
- Алкмеоніди** — один з найвпливовіших аристократичних родів у політичному житті Афін. На ньому лежало «прокляття» за те, що Алкмеонід Мегакл «осквернив» храм Афін, перебивши прихильників Кілона, які захопили Акрополь і шукали порятунку біля вівтаря богині. За це Алкмеонідів було вигнано з Афін, але незабаром вони повернулися, і представники їхнього роду часто посідали в Афінах високі посади.
- Алопека** — дем в Афінах.
- Амброзія** — в давньогрецькій міфології «їжа» богів, яка нібито робила їх вічно юними й безсмертними.
- Амфіполь** — порт у гирлі фракійської річки Стрімон.
- Амфітріон** — легендарний цар Тірінфу. Вбив свого дядька Електріона і за це був вигнаний разом з дружиною Алкменєю з рідного міста Мікени. Втік у Фіви до Креонта.
- Амфора** — антична глиняна посудина з двома ручками. Давні греки зберігали й перевозили в амфорі олію, вино, мед. Правила також за міру ріднини.
- Анабасис** — звичайно тривалий і важкий військовий похід у глиб континенту. Назва твору Ксенофонта про похід грецьких воїнів із Малої Азії до Чорного моря після смерті перського полководця Кіра Молодшого.
- Анакреонт** (Анакреон, бл. 570—487 рр. до н. е.) — давньогрецький ліричний поет. У своїх творах, що дійшли до нас у фрагментах, Анакреонт оспівував кохання, вино й красу життя. Вірші на подібні теми згодом стали називатись анакреонтичними.
- Анаксагор** (бл. 500—428 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, соратник Перікла в боротьбі за афінську демократію.

- За вченням Анаксагора, світ мінливий і різноманітний. Основою матерії є дрібні елементи — «гомеомерії». Все в світі приводить у рух «нус» (розум), який організовує ці елементи.
- Анаксимандр Мілетський** (бл. 610—546 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, визначний представник мілетської школи. Першоосновою всього Анаксимандр вважав безконачну, невизначену матерію — «апейрон». Йому першому належить природничо-історичне тлумачення світу й еволюції людини з тваринного світу.
- Анаксімен Мілетський** (бл. 585 — бл. 525 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, представник мілетської школи. Першоосновою всього Анаксімен вважав повітря, яке завдяки згущенню перетворюється у воду, камінь і землю, а завдяки розрідженню — у вогонь.
- Ананке** — персоналізована необхідність, сила, що панує над світом людей і богів (доля).
- Анафлістос** — портове місто на західному узбережжі Аттики.
- Андромаха** — героїня поеми Гомера «Іліада», вірна дружина Гектора. Після падіння Трої й загибелі чоловіка стала дружиною Неоптолема, Ахіллового сина.
- Аніт** — впливовий афінський демократ, який відіграв активну роль у засудженні Сократа.
- Антеї** — міфічний велетень, син Посейдона й Геї (Землі), Антеї черпав свою силу з дотику до матері землі. Здолав Антея Геракл, який відірвав його від землі і, піднявши в повітря, задушив.
- Антісфен з Афін** (бл. 435—370 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник школи кініків. Учень софіста Горгія й Сократа. Антісфен захищав інтереси розорених кіл афінської демократії, засуджував поділ людей на рабів і рабовласників.
- Антіфонт** (друга половина V ст. до н. е.) — керівник олігархічного перевороту в Афінах у 411 р. до н. е.
- Аполлотор** (друга половина V ст. до н. е.) — давньогрецький художник і скульптор, учень Сократа.
- Аполлон (Феб)** — син Зевса і Лето, один з найголовніших богів грецької міфології, бог сонячного світла, опікун мистецтва і пророчтва. Місцями культу Аполлона були острів Делос, де народилися близнята Аполлон і Артеміда, та Дельфи, де був головний храм та оракул бога.
- Апсефіон** — один з дев'яти афінських архонтів, архонт-епонім, іменем якого позначався рік його правління.
- Аргос** — центр Арголіди (північно-східна частина Пелопоннесу). Під час греко-перських воєн Аргос зберігав нейтралітет, а згодом перейшов на бік Афін.
- Арей (Арес)** — син Зевса й Гери, грізний бог війни.

- Ареопаг** — буквально — пагорб Ареса; найвищий орган суз
влади в стародавніх Афінах, оплот аристократії й олігі.
- З 462 р. до н. е.** — суд над карними й релігійними злочинцями.
- Арете** — довершеність, добродійність, чеснота.
- Аретуза** — одна з Нереїд. Рятуючися втечею від бога річок Алд
який закохався в неї, обернулася в джерело. Зображувалась ме
дою жінкою в оточенні риб.
- Арістід** (бл. 540—467 рр. до н. е.) — видатний афінський діяч.
представник аристократичної партії, суперник Фемістокла, військо
вий стратег, організатор Афінського морського союзу — першого.
- Арістофан** (бл. 445—385 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький
поет і драматург, «батько комедії». Творчості Арістофана властива
різка критика політики війни, соціальної нерівності та ідейних
течій, що підривали моральні підвалини афінської демократії.
Арістофанові приписують 44 комедії, з яких до нас дійшло
лише 11.
- Аркада** — ряд однакових за формою й розмірами арок у будівлі,
які спираються на стовпи або колони.
- Аркадія** — гориста область у Центральному Пелопоннесі, багата
на ліси й пасовища. В ідилічній поезії — «щаслива країна».
- Арсіс** — підвищення голосу, сильна частка складу. Первісне зна
чення — підняття ноги в танці.
- Артаксеркс I** (465—424 рр. до н. е.) — перський цар, син Ксер
кса I. Після поразки в битві з афінянами під Саламіном Кіпрським
у 449 р. до н. е. (мир Каллія) визнав політичну незалежність
грецьких міст у Малій Азії.
- Артеміда** (Артеміс) — дочка Зевса й Лето, сестра-близнючка
Аполлона. Богиня родючості, покровителька звірів, а згодом —
покровителька дівочої незайманості, помічниця породіль.
- Ахідам II** (476—428 рр. до н. е.) — спартанський цар і полково
дець під час Пелопоннеської війни.
- Архідем** — енергійний і небагатий чоловік, який за певну плату
виявляв дійові послуги Крітонові в його боротьбі з засиллям
сикофантів в Афінах.
- Архілох** (друга половина VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет,
зачинатель ямбічної лірики. Давні греки вважали Архілоха видат
ним ліричним поетом і ставили врівень з Гомером.
- Архітрав** — головна з трьох горизонтальних балок; покладена на
колони, вона несе на собі горішню частину будови (храму).
- Архонти** — вищі службові особи в містах Стародавньої Греції після
ліквідації там царської влади. Обирались архонти на один рік
і виконували адміністративні функції. Перший з дев'яти архонтів
(голова виконавчої влади) називався епонім. В обов'язки
архонта-басилевса (басилея) входило виконання жрець-

ких функцій, а також судових обов'язків у тих справах, що були пов'язані з релігійним культом. Архонт-полемарх керував військовими справами і за значенням був другим після архонта-епоніма. Після виконання обов'язків протягом року архонти пожиттєво ставали членами ареопагу.

склепій — син Аполлона, вихованець кентавра Хірона; батько Гігієї (Здоров'я) і Панацеї (Зцілювальки). Бог лікування.

Аспасія (друга половина V ст. до н. е.) — уродженка Мілета, яка переселилась до Афін і стала другою дружиною Перікла. Відзначалась неабияким розумом, освіченістю й красою.

Аттіка — область у південно-східній частині Центральної Греції, заселена іонійцями, зі столицею Афіни.

Афіна — народилася з голови Зевса. Одна з найголовніших грецьких богинь, богиня мудрості, переможної війни й мирної праці. Покровителька права, ремесел та мистецтва. Афіна мала кілька прізвиськ — Парфенос (Діва), Поліада (Міська), Промахос (Войвниця), Ергана (Працівниця), Ніке (Перемога), Паллада (поєднання з культом божества Палланта) та ін. Давні греки зображували Афіну суворою й величною дівою в довгій одежі зі списом, щитом і в шоломі.

Афіни — столиця й адміністративний центр Аттики. Виникли бл. XIII ст. до н. е. внаслідок об'єднання царем Тесеєм довколишніх поселень в політично монолітне місто-державу, економічна й культурна могутність якого швидко зростала. Поряд із Спартою Афіни відігравали провідну роль в історії Стародавньої Греції.

Афінська демократія (демократія — влада народу) найвищого розквіту досягла в Афінах у «вік Перікла» (461—429 рр. до н. е.); всі внутрішні й зовнішні справи вирішували народні збори (еклезія), на які мали доступ усі громадяни, старші 20 років. Проте й вона була своєюрідною формою диктатури пануючого класу: всіма правами користувалась лише невелика частина потомствених афінян, а сотні тисяч рабів були позбавлені елементарних людських прав.

Афінський морський союз — перший (Делоський) — федерація грецьких держав на чолі з Афінами. Союз, що виник 478 р. до н. е., покликаний був вести загальні оборонні й наступальні операції на морі проти персів. Усі члени Союзу мали рівні права. Союзники зобов'язувались поставляти певну кількість людей і грошей для спорядження загальносоюзного флоту. Місцем зібрань союзників був острів Делос. Після переможного закінчення греко-перських воєн (мир Каллія) Союз практично перетворився на афінську імперію. Розпався після Пелопоннеської війни.

Афродіта — дочка Зевса та морської богині Діони, грецька богиня краси й кохання. Згідно з іншою легендою, Афродіта виникла з

морської піни, звідси і її прізвисько — **Анадіомена**. Особливо шанували Афродіту на острові Кіпр та в м. Кніді — звідси прізвиська **Кіпріда** та **Кнідська**.

Ахеї (ахейці, ахаї) — одне з основних грецьких племен, назва яких згодом поширилася на інші племена Греції.

Ахеронт (Ахерон) — ріка в підземному царстві.

Ахілл (Ахіллес) — син фессалійського царя Пелея й морської богині Фетіди, герой Троянської війни. Згідно з легендою, мати, зануривши тіло Ахілла в священні води Стікса, зробила його невразливим, і тільки п'ята, за яку Фетіда тримала сина, лишилася незахищена (звідси вираз «ахіллесова п'ята»). Загинув Ахілл від Парисової стріли, яка влучила в його п'яту.

Б

Баал (Ваал) — загальносемітське божество, культ якого в давнину набув значного поширення. Здебільшого Баала вшановували як бога сонця, природи, врожаю, води, війни.

Беотія — родюча область у Центральній Греції з містом Фіви та горою Геліконом. Під час греко-перських воєн Беотія підтримувала персів, а в період Пелопоннеської війни виступила на боці Спарти.

Брасід — спартанський полководець, який переміг грецьке військо під Амфіполем.

Браурон — містечко на східному узбережжі Аттики.

Бріг (V ст. до н. е.) — давньогрецький гончар.

Буле — афінська рада з 500 старійшин, яку щороку переобирали з числа знаті або заможних громадян; основний виконавчий і контрольний орган народних зборів. **Булевт** — член афінської ради.

Булевтерій — приміщення, де засідала афінська рада (буле).

В

Вакх (Бахх, Бахус, Бромій) — одне з імен бога Діоніса.

Вакханки (менади) — супутниці бога вина Діоніса, наділені нелюдською силою.

Варвари — у стародавніх греків назва племен і народів, які жили поза межами грецьких полісів, розмовляли незрозумілою для них мовою й різнились від них своїми звичаями та культурою (наприклад, перси, скіфи).

Віфінія — з IV по I ст. до н. е. історична область на північному заході Малої Азії; з III ст. до н. е. — самостійна елліністична держава.

- Галікарнас** — велике портове місто, торговий і культурний центр на південно-західному узбережжі Малої Азії. В V ст. до н. е. Галікарнас входив до Афінівського морського союзу.
- Ганімед** — син дарданського царя Троя. За надзвичайну його вроду Зевс узяв Ганімеда на Олімп і зробив своїм чашником.
- Гарпії** — в давньогрецькій міфології богині вихору й бурі, потворні птахи з дівочими головами й залізними кігтями. В переносному розумінні — злі жінки.
- Геба** — дочка Зевса і Гери, богиня вічної юності. В обов'язки Геби входило подавати богам нектар і амброзію.
- Гедонія** — насолода, відчуття піднесення, приємність. **Гедонізм** — вчення давньогрецького філософа Арістіппа (IV ст. до н. е.) про насолоду як найвище благо й головну мету життя.
- Гекатомба** — жертва богам із 100 биків, згодом — будь-яке врочи-сте жертвоприношення. Як правило, гекатомба здійснювалась під час аттичного свята на честь Афіни.
- Гекзаметр** — віршовий розмір в античній поезії, що складався з шести дактилічних стоп і мав постійну цезуру на третій стопі.
- Гекуба (Гекаба)** — в поемі «Іліада» дружина троянського царя Пріама, мати Гектора, Паріса й Кассандри. Після падіння Трої Гекуба стала рабинєю Одиссея й загинула під час переправи через Геллеспонт.
- Геліея** — суд присяжних у стародавніх Афінах, членами якого щороку обиралося шість тисяч громадян (геліастів), старших 30 років. Геліея розглядала як приватні, так і державні справи, затверджувала закони, ухвалені народними зборами.
- Геліос (Гелій)** — брат Селени й Еос, бог сонця. Часто ототожнювався з Аполлоном. Центром культу Геліоса був острів Родос.
- Геллеспонт** — так давні греки називали Дарданелли на честь царівни Гелли, яка, рятуючися втечею від лихого мачухи з братом Фріксом на золоторунному барані, впала у воду протоки і втонула.
- Гема** — коштовний або напівкоштовний камінь з вирізьбленим на ньому зображенням. Геми виконували роль печатки, були амулетами, прикрасами.
- Гера** — дочка Крона і Реї, сестра і дружина Зевса, грецька богиня, покровителька шлюбу й родинного життя, Головний храм Гери був у м. Аргосі.
- Геракл** — син Зевса й дружини фіванського царя Алкмени, найулюбленіший герой давніх греків. Жив Геракл задовго до Троянської війни й прославився своїми дванадцятьма подвигами під час служби в мікенського царя Еврісея. Після смерті Зевс узяв Геракла на Олімп.

- Геракліт Ефеський** (бл. 530 — бл. 470 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст і діалектик. За вченням Геракліта, першоосновою всіх речей є вогонь. Геракліт заперечував релігійно-міфологічні уявлення про світ. Причиною всіх змін у природі вважав боротьбу протилежностей. Геракліт уперше запровадив у філософії термін «логос», що тлумачився як «бог», «доля», «необхідність», «мудрість», «вічність».
- Гермес** — син Зевса і німфи Майї, спершу бог скотарства і пастухів, згодом — вісник богів і проводир душ померлих у царство тіней. Гермес — також надійний помічник протих смертних — мандрівників, торговців, злодіїв. Винахідник ліри і флейти.
- Герми** — мармурові, бронзові або кам'яні стовпи із скульптурним зображенням бога Гермеса, а згодом і інших богів, державних діячів, філософів. Звичайно герми ставили на дорогах і вулицях міст через кожну тисячу подвійних кроків. Осквернення герм вважалося великим релігійним злочином.
- Герої** — легендарні вожді та історичні особи, що, за віруванням давніх греків, після смерті потрапляли не в Тартар, як прості люди, а на острови блаженних; там вони перебували у вічній радості.
- Гесіод** (VIII—VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет, автор дидактичного епосу «Роботи і дні», поеми про походження богів «Теогонія».
- Гесперида** — дочки Атланта, охоронниці золотих плодів, що росли на яблуці, яку Гея подарувала Гері в день її весілля з Зевсом.
- Гестія** — дочка Крона і Реї, сестра Зевса, богиня домашнього вогнища, заступниця переслідуваних і покровителька держави.
- Гетера** — буквально подруга, коханка. В Стародавній Греції — жінка легкої поведінки, часто освічена, обізнана з філософією, літературою та мистецтвом. Інколи гетери мали вплив на суспільне життя.
- Гетерії** — таємні політичні союзи, групи громадян у Стародавній Греції, з яких виникли угруповання демократів і олігархів (V — поч. IV ст. до н. е.).
- Гефест** — син Зевса й Гери, єдиний з богів, який любив фізичну працю, бог вогню, покровитель ковальства. Гефест з допомогою кіклопів збудував богам розкішні мідні палаци, викував скіпетр Зевсові й егіду Афіні, щит Ахіллові й колісницю Геліосові, а також зліпив із глини Пандору.
- Гея** — втілення Землі. Виникла з Хаосу. Породила титанів, кіклопів, Еріній, гігантів і людей.
- Гідра** — дев'ятиголове чудовисько з тілом змії, яке жило в Лернейському болоті (Арголіда). Убив Гідру Геракл.
- Гієрофант** — верховний жрець, який утаємничував в Елевсінській містерії. Посада ця була довічною.

- Гільгамеш** (III тисячоліття до н. е.) — напівлегендарний правитель м. Урука в Шумері.
- Гіма тій** — верхній чоловічий одяг, вид плаща, який греки носили поверх хітона. Гіма тій являв собою прямокутний шматок вовняної тканини розміром 1,7 м × 4 м, який драпірувався довкола фігури. Краса гіма тія залежала від витонченості драпірування складок.
- Гіме ра** — грецька колонія на північному побережжі Сіцилії.
- Гіме тти** — гірський масив на південний схід від Афін з покладами білого й сірого мармуру. Зелені луки на схилах гір сприяли розвитку бджільництва. Найвища точка — гора Гіметта (1026 м над рівнем моря).
- Гіма сії** — першу приміщення для фізичних вправ юнаків. Згодом — учбово-виховавчі заклади в Стародавній Греції. Як правило, гімнасії споруджувались за містом і складалися з обгороджених двориків, портиків та лав для бесід філософів і риторів. До гімнасії вступали юнаки 16—18 років, сини знатних афінян, після закінчення початкової гімнастичної школи — палестри.
- Гіпе рборе йці** — за уявленням давніх греків, казковий народ, що жив на Крайній Півночі.
- Гіпно с** — син Ночі, брат Танатоса (Смерті), крилатий бог сну. Гіпно с мав силу навіть над богами.
- Гіппій з Еліди** (V ст. до н. е.) — грецький філософ-софіст, який здобув популярність серед греків завдяки своїм лекціям. Гіппій цікавився питанням, чи закони розвитку суспільства збігаються з законами розвитку природи, і дійшов висновку, що вони перебувають у постійній суперечності.
- Гомер** (IX або VIII ст. до н. е.) — легендарний давньогрецький поет, автор двох епічних поем «Іліада» й «Одіссея».
- Гопліти** — давньогрецькі піхотинці, озброєні великим щитом, списом і важким мечем. На голові в гопліта був шолом, на грудях — лати, на ногах — поножі. Зімкнутий стрій гоплітів (фаланга) складав основну ударну силу грецького війська. Комплектувались гопліти з вільних власників і озброювались за власний кошт.
- Горгій** (бл. 483—375 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-софіст, прихильник рабовласницької демократії. Горгій став на шлях повного агностицизму, заперечуючи реальність будь-якого буття й можливість його пізнання. Уславився як учитель красномовства.
- Гордіїв вузол** — дуже запутаний вузол, що ним хлібороб Гордій прив'язав у храмі Зевса ярмо до воза, як дар богові за те, що його вибрали царем. Александр Македонський, щоб запанувати над світом, не став його розплутувати, а розрубав мечем. Звідси вираз «розрубати Гордіїв вузол» — швидко розв'язати вельми складне й запутане питання.

Греко-перські війни (500—449 рр. до н. е.) — війни між грецькими полісами й Персією, внаслідок яких з-під влади персів у Малій Азії визволились грецькі міста, Персія втратила свої володіння в Егейському морі, і в Афінах почався період розквіту економіки та культури.

Д

Дарік — давньоперська золота монета з зображенням царя Дарія I. Була в обігу також у Греції.

Дасклітіда — перська сатрапія у Фрігії.

Дафніс — син Гермеса і німфи, легендарний сіцилійський пастух незвичайної вроди, творець пастуших пісень, які виконувалися в супроводі гри на флейті.

Дедукція — метод дослідження, при якому від загального переходять до окремого. Процес логічного мислення.

Декелея — містечко в Північній Аттиці, яке правило спартанцям за опорний пункт у другий період Пелопоннеської війни (т. зв. Декелейська війна).

Делос — найменший з Кікладських островів — вважався священним як батьківщина Артеміди й Аполлона і був релігійним центром іонійців. Головне свято на честь Аполлона — Делії — влаштовувалось раз у чотири роки, але афінське священне посольство — Феорія — вирушало на острів щороку.

Дельфи — загальногрецький релігійний центр у Фокіді біля півніжжя гори Парнас, відомий своїм храмом Аполлона та дельфійським оракулом. У храмі провіщала жриця, піфія. Ковтнувши води із священного джерела Касталія, піфія три дні постила, а тоді всідалася на золотій триніжці над розпадиною скелі. Довівши себе до екстазу випарами, що виходили з розпадини, піфія вигукувала слова, котрі й витлумачувались жерцями як воля Аполлона.

Дем — нижча після філи адміністративно-територіальна одиниця в Аттиці. Очоловав дем демарх. Громадяни, які належали до певного дему, називались демотами. Кожен дем мав свої народні збори, свята.

Демагог — вождь народних мас в Афінах, політичний діяч демократичного напрямку.

Деметра — дочка Крона і Реї, сестра Зевса, мати Персефони (Кори), богиня родючості, покровителька землеробства, згодом — покровителька шлюбу і родинного життя.

Демокрит (бл. 460—370 рр. до н. е.) — славнозвісний давньогрецький філософ-матеріаліст і вчений, творець атомістичної теорії будови матерії. Демокрит піддавав критиці релігійно-міфологічні уявлення про богів, про безсмертя душі. У суспільно-

політичних поглядах, етиці й естетиці Демокріта відбилися інтереси рабовласницької демократії, яка боролася проти аристократії.

Демони — безіменні божества, добрі або лихі. Демони оточували людей і могли проявляти над ними свою силу. Згідно з ученням грецьких філософів-ідеалістів, кожному людину від коліски й до могили супроводжував і керував нею її власний демон.

Деспот — правитель з необмеженою владою в монархіях і державах Сходу (Ассірія, Вавілон, Єгипет, Індія, Китай, Персія та ін.).

Десятина — десята частина врожаю (або інших доходів), яка стягувалася з населення на утримання жерців та храмів.

Дефініція — коротке визначення будь-якого поняття.

Дикастерій — приміщення суду, а також склад осіб, які розглядали ту чи іншу справу.

«Дискобол» — статуя славетного грецького скульптора Мірона (V ст. до н. е.). Атлет, що кидає диск.

Діадема — пов'язка на голові в давньогрецьких жерців, згодом — коштовна жіноча головна прикраса, схожа на відкриту корону.

Діоніс (Бакх, Вах, Бромій) — син Зевса та його коханки, фіванки Семели, один з найпопулярніших богів Стародавньої Греції, бог вина, виноградарства, веселощів і життєвих утіх, чоловік Аріадни. З кінця VI ст. до н. е. — покровитель театрального мистецтва.

Діонісій Старший (бл. 406—367 рр. до н. е.) — тиран Сіракуз (Сіцилія). Провадив війни з греками, Карфагеном. При Діонісії I Сіракузи були великим культурним центром.

Діонісії — свята на честь бога Діоніса. Великі (або міські) Діонісії справлялися щороку в Афінах, тривали шість днів і відзначалися неабиякою пишністю: у перші три дні відбувалися змагання дифірамбічних хорів, у наступні три дні — змагання трагічних поетів у театрі; з виникненням комедії (480-і рр. до н. е.) до Діонісій було додано ще один день зят для змагання комедійних поетів. Малі (або сільські) Діонісії припадали на грудень і мали старовинне магічне забарвлення.

Діохарова брама — брама в північно-східній частині афінських мурів.

Діпілон — брама в північно-західній частині афінських мурів. Через неї вела священна дорога до міста Елевсін.

Довгі мури — мури, що з'єднували Афіни з морською гаванню Піреєм. Збудовані при Періклі в середині V ст. до н. е. і зруйновані на вимогу спартанців (404 р. до н. е.).

Додона — давньогрецьке місто в Епірі (Північна Греція) з храмом Зевса і знаменитим оракулом, який по шестиступеневому священному Зевсового дуба й по дзюрчанню джерела в його підніжжі провіщав майбутнє.

Дорична колона — колона з поздовжніми глибокими жолобками — каннелюрами — і з простою, без оздоб, капітеллю. Ставилась дорична колона прямо на підлогу; поступово звужувалась догори, наче стовбур дерева.

«Доріфор» — (див. «Поліклет»).

Драконт (Дракон) — афінський архонт, який 621 р. до н. е. переглянув і записав діюче звичаєве право. Драконові закони, згідно з переказами, відзначались незвичайною суворістю: майже за всі злочини винних карали смертю. Діяли Драконові закони аж до реформ Солона (594 р. до н. е.).

Драхма — основна грецька срібна монета. Поділялась на 6 срібних оболов, або 48 мідаків. 100 драхм складало 1 міну, 60 мін — 1 талант.

Е

Евбея — острів на північний схід від Аттики.

Евклід з Мегар (бл. 450—380 рр. до н. е.) — учень Сократа, засновник мегарської філософської школи.

Евої! (грецьк.) — священний вигук під час Великих Діонісій.

Евпатриди — родова землевласницька знать в Афінах. Зосереджували в своїх руках всю політичну владу: вони єдині могли бути обраними на посаду архонта і бути членами ареопагу.

Еврімедонт — річка в Памфлії, де 469 р. до н. е. Кімон здобув вирішальну перемогу над персами.

Евріпід (бл. 484—406 рр. до н. е.) — видатний давньогрецький драматург, прихильник демократії. Своїми трагедіями (з 92 до нас дійшло 17) відгукувався на актуальні питання соціального й політичного життя Афін. В його творчості знайшла яскраве відображення ідеологічна криза афінської демократії.

Еврот — річка в Лаконіці (область Пелопоннесу).

Егілея — острівцець біля південно-західного узбережжя Евбеї.

Егіна — острів і місто біля південно-західного узбережжя Аттики, давній торговий суперник Афін, переможений 459 р. до н. е.

Егоспотами — ріка на Фракійському Херсонесі, де 405 р. до н. е. афінський флот зазнав нищівної поразки від спартанців, і це прискорило закінчення Пелопоннеської війни.

Езоп (VI ст. до н. е.) — напівлегендарний давньогрецький байкар. Довгі роки був рабом філософа Ксанфа. Коли той відпустив його на волю, жив на острові Самосі. Дельфійські жерці підступно обвинуватили Езопа у святотатстві — крадіжці золотого келиха з храму Аполлона — і стратили його. До нас дійшло понад 300 байок як стародавніх, так і складених пізніше, що приписуються Езопові.

- Еклезія** (еклезія) — народні збори, за Перікла — верховний орган, що здійснював законодавчу й судову владу, вибирав службових осіб. В еклезії могли брати участь усі дорослі афіняни, в тому числі й найбідніші з них — фети.
- Елевсіні** — місто на північний захід від Афін, головний центр таємничих і похмурих елевсіньських містерій на честь богині Деметри і її дочки Персефони.
- Елевсіні** — громадські ігри в Елевсіні на честь богині Деметри і її дочки Персефони.
- Елевтінські містерії** — таємничі священнодійства в храмі богині Деметри в Елевсіні, до яких допускались тільки втаємничені після певних випробувань і очищень.
- Еліда** — місто і область на північному заході Пелопоннесу.
- Елісії** (Елізій, Елізіум, Єлісейські Поля) — потойбічний світ, де раюють «праведники» після смерті.
- Еллада** — спершу місто в Фессалії, а потім, приблизно з VII ст. до н. е. — вся Стародавня Греція.
- Елліни** — загальна назва для всіх грецьких племен, яка з'явилася у VIII—VII ст. до н. е. До цього греки називали себе ахейцями.
- Емфаза** — емоційна виразність мови, якої досягають з допомогою риторичних вигуків, звертань та запитань.
- Ендімїон** — юнак, якого Зевс за незвичайну вроду взяв на небо. Згідно з іншим міфом, Ендімїона покохала Селена й попросила Зевса усипити юнака, щоб вона могла цілувати його сплячим і навідувати в печері впродовж 30 років.
- Енохоя** — глечик з однією ручкою й носиком для розливання напоїв.
- Еол** — бог вітрів, син Елліна й німфи Орєїди. За переказами, Еол жив на одному з Ліпарських островів біля Сіцилії, де знайшов притулок Одисей під час своїх мандрів.
- Еолійці** — група племен, що жили у Фессалії, частині Середньої Греції, а також на північному заході Малої Азії. Значною мірою саме еолійцям завдячують розвиток грецької лірики, яка виконувалася в супроводі струнних та духових інструментів.
- Еос** — богиня світанку, сестра Геліоса й Селени, мати чотирьох вітрів — Аргеста, Борея, Зефіра, Нота — і багатьох зірок.
- Епір** — область у північно-західній Греції.
- Ергастерій** — у Стародавній Греції майстерня, де працювали раби.
- Еристика** — мистецтво вести дискусію й заперечувати аргументи, використовуючи помилки суперника. Як правило, спиралося на софізм.
- Ерїнії** (Алекто, Мегера, Тісіфона) — богині помсти, які нібито жили в Аїді. Охоронниці кривих зв'язків материнського роду. Ерїнії переслідували клятвопорушників, порушників законів го-

стинності, убивць, позбавляючи їх розуму й накликаючи на них нещастя.

Ерос (Ерот) — крилатий бог кохання, син Арея та Афродіти. Ерос влучає в серця людей та богів своїми золотими стрілами й викликає в них почуття кохання.

Есхіл (525—456 рр. до н. е.) — славетний давньогрецький драматург, активний учасник політичного життя Афін. Есхіл опозиційно ставився до демократії, але визнавав її заслуги в зміцненні могутності й культурному розвитку батьківщини. Есхіл удосконалив техніку трагедії, ввівши другого актора, розвинувши діалог та характеристику особи.

Етія — діючий вулкан на Сіцилії. Згідно з міфічними переказами, тут стояла кузня Гефеста.

Ефеби — 18—20 літні афінські юнаки, які виконували дворічну військову повинність: перший рік вони навчались військового мистецтва, а другий несли службу в гарнізонних фортецях.

Ефес — місто в Малій Азії.

Ефори — п'ять вищих урядовців у Спарті, наділених судовою й адміністративною владою. Ефори обиралися щороку й могли скинути навіть царя.

Ехо — німфа, яка покохала прекрасного Нарциса і від мук нерозділеного кохання висохла так, що зостався тільки її голос.

Є

Єлена (Єлена Прекрасна) — героїня давньогрецької міфології, дочка Зевса й Леди, дружина спартанського царя Менелая. Єлена славилась незвичайною красою. Викрадення її троянським царевичем Парісом нібито призвело до Троянської війни.

З

Зайкла (Занкле, Мессана) — колонія в Сіцилії, заснована піратами.

Зевс (Дій) — син Кроноса й Реї, верховний бог греків, владика і батько молодших олімпійських богів та героїв. За уявленнями давніх греків Зевс постійно перебував на Олімпі і звідти правив світом та всіма небесними явищами (громом, блискавкою). Був Зевс також неперевершеним зальотником: у вигляді золотого дощу він проник до підземної в'язниці красуні Данай, перекинувшись лебедем, спокусив цнотливу Леду, прибравши подобу бика, викрав прекрасну Європу тощо.

Зливання — обряд, який полягав у тому, що трохи вина проливалось з чаші на землю, і при цьому закликалися боги.

І

- Івік** (VI ст. до н. е.) — давньогрецький лірик, співець кохання і краси. Творець ліричного енкомія — урочистої хорової пісні, що славила людей, а не богів.
- Ідол** — буквально образ, подоба, предмет — об'єкт релігійного, фанатичного поклоніння.
- Іктін** (V ст. до н. е.) — видатний давньогрецький архітектор, який разом з Каллікратом збудував храм Афіни Паллади Парфенон.
- Іліфія** (Ейлітія) — богиня пологів, дочка Зевса і Гери. Часто отожднювалася з Артемідою і Герою.
- Ілоти** — землероби в Спарті, становище яких фактично не відрізнялось від становища рабів. Працювали ілоти на спартіатів (панівна група спартанського населення), платили їм натуральний оброк (приблизно половину врожаю), несли військову службу і вважалися суспільною власністю. Ілоти були позбавлені будь-яких прав і не раз поставали проти спартіатів.
- Інспре** (лат.) — в майбутньому, в надії.
- Іонічна капітель** — верхня частина колони, що на відміну від доричної, яка складається з круглої подушки — ехіні — і покладеної на неї важкої плити — абаки, — оздоблена з боків двома великими завитками — волютами.
- Іонія** — центральна частина західного узбережжя Малої Азії, колонізована іонійцями, одним з основних давньогрецьких племен. Через Іонію йшли жваві торгові й культурні зв'язки Сходу з Заходом, вона зробила великий вплив на культурний розвиток усієї Греції.
- Іполит** — син Тесея. Виконуючи обіцянку, дану Тесеєві здійснити три його бажання за зроблену послугу, Посейдон покарав його.
- Іріада** — богиня веселки, вісниця волі богів Олімпу. Як правило, Іріада зображувалась у вигляді крилатої дівчини.
- Ітака** — один з Іонійських островів, батьківщина і царство Одиссея.

К

- Каллікрат** (середина V ст. до н. е.) — знаменитий давньогрецький архітектор, який побудував Парфенон (разом з Іктіном), брав участь у спорудженні Довгих мурів.
- Калліроя** — джерело питної води в Афінах, назване іменем річкової нимфи, дочки Океана (за іншими міфами — дочка бога річок Ахелоя).
- Калокагафія** — мета виховання в Стародавній Греції — фізична й духовна (моральна) краса та здібності.
- Калоскагатос** (грецьк.) — вразковий юнак.

- Капітель** — горішня частина колони, пілястри або стовпа, на яку кладуть балку чи архітрав.
- Кармін** — яскраво-червоний барвник, який добувають із тіл комах кошеніль.
- Карфаген** — рабовласницьке місто-державна на північному узбережжі Африки, олігархічна республіка великих землевласників і купців, які постійно боролись між собою за першість і вплив.
- Кассандра** — троянська царівна, дочка Пріама й Гекуби. Закоханий у Кассандру Аполлон наділив її даром віщування, але, відкинутий нею, зробив так, що її пророцтвам перестали вірити люди. Марно провіщала вона Троянську війну й загибель Трої. Ставши здобиччю Агамемнона, Кассандра загинула разом з ним від руки Клітемнестри.
- Катана** — грецьке місто-колонія на Сіцилії.
- Кеос** — один із Кікладських островів біля південного мису Аттики.
- Керамік** — ремісничий дем у північно-західній частині Афін за межами міських мурів.
- Кербер** (Цербер) — лютий триголовий пес, який стеріг вихід із Аїда — підземного царства мертвих.
- Кіаф** — ківш з високою ручкою.
- Кібела** («Велика мати») — фригійська богиня, мати богів і всього живого, яка відроджує щовесни природу й дарує їй родючість. Культ Кібели був поширений у Малій Азії, Греції і потім злився з культом грецької богині Реї.
- Кідафін** — дем у північній частині Афін, включав у себе Акрополь і пагорб Арея.
- Кікеон** — суміш вина з ячмінним борошном і тертим сиром, найулюбленіший напій греків.
- Кіклопи** (циклопи) — сини Геї та Урана, одноокі велетні, помічники Гефеста.
- Кіклопічні брили** — величезні кам'яні плити, що своїми розмірами вражали уяву людей і ті приписували будівництво з них монументальних міських споруд у Мікенах і Тірінфі.
- Кілон** (VII ст. до н. е.) — евпатрид, який зробив спробу здійснити в Афінах політичний переворот, щоб відібрати владу в аристократичного угруповання на чолі з Алкмеонідами.
- Кімон** (перша половина V ст. до н. е.) — афінський політичний діяч і стратег аристократичного походження. Під час греко-перських воєн Кімон здобув ряд перемог над персами в Малій Азії, а також над грецькими полісами, які не хотіли підкорятись афінській гегемонії. За свої симпатії до Спарти Кімон був підданий остракізму.
- Кініки** (циніки) — давньогрецька філософська школа (IV ст. до н. е.) з матеріалістичними тенденціями. Вони заперечували

власність, закони, сім'ю, рабство, будь-які етичні норми й закликали повернутись до «природного стану», до простого способу життя й незалежності. Засновником цієї школи був Антісфен. Проповідь кініків знаходила велику прихильність серед народних мас, вільних і рабів. Найвідомішим із філософів-кініків був Діоген Сінопський (бл. 404—323 рр. до н. е.).

Кі р (друга половина V ст. до н. е.) — син перського царя Дарія II. Прагнув відібрати царську владу в свого брата, царя Артаксеркса II. В 401 р. до н. е. загинув у битві під Кунаксом (Месопотамія).

Кі р е н а — місто на північному узбережжі Африки, засноване греками у VII ст. до н. е.

Кі ф а р а (кітара) — давньогрецький струнний щипковий музичний інструмент типу ліри.

К л е о н (V ст. до н. е.) — давньогрецький політичний діяч, вождь афінських демократів у перший період Пелопоннеської війни. Прийшовши до влади, Клеон розпочав активні дії проти Спарти й загинув у битві під Амфіполем (422 р. до н. е.).

К л е п с и д р а — водяний годинник.

К л і н і й (V ст. до н. е.) — знатний і багатий афінський громадянин, батько Алквіада. Кліній не раз відзначався хоробрістю під час греко-перських воєн. Загинув у битві з беотійцями.

К л і с ф е н (VI ст. до н. е.) — один з родоначальників грецької демократії. Клісфен здійснив демократизацію афінського політичного ладу — провів реформу, яка поклала край родовому ладу в Афінах. На пропозицію Клісфена управління державою було передано «Раді 500», яка обиралась жеребкуванням із усіх громадян, та колегії з 10 стратегів, яких обирали відкритим голосуванням. Вища влада в державі стала належати еклесії.

К о к і т (Коцит) — притока Стіксу — річки підземного царства.

К о л е г і я одинадцяти відала в Афінах в'язницями й виконанням смертних вироків. Конфісковане майно страченого передавала в державну казну.

К о л о ф о н — визначний торговий центр на узбережжі Малої Азії.

К о р і н ф — місто-держава на північному сході Пелопоннесу. Суперництво між Афінами й Корінфом було однією з головних причин Пелопоннеської війни.

К о с ь к и й ш о в к — шовк з острова Кос біля побережжя Малої Азії, що славився виробництвом тонких прозорих тканин.

К о т и л а — грецька міра ємкості для рідин та сипучих речовин (0,2047 л).

К р а т е р — глиняна або металева випукла посудина з широким горлом і двома ручками, в якій розводили вино водою. Таке вино краще, ніж проста вода, втамовувало спрагу і не викликало сп'яніння.

- Кратин** (V ст. до н. е.) — один з найяскравіших грецьких комедіографів, автор комедій, спрямованих проти верхівки афінської рабовласницької демократії. Попередник Арістофана.
- Критій** (460—403 рр. до н. е.) — афінський політичний діяч, учень Сократа, ворог демократії. Прийшов до влади в кінці Пелопоннеської війни. Після падіння афінської демократії у 404 р. до н. е. очолив олігархічну колегію «Тридцяти тиранів». Відомий також як філософ і оратор.
- Крон** (Кронос) — син Урана й Геї, батько Зевса, молодший з титанів. Скинувши свого батька, Крон запанував над світом. У свою чергу Крон був скинутий Зевсом. Час панування Крона вважався в Греції «золотим віком».
- Кротон** — грецька колонія в Південній Італії, де філософ Піфагор заснував свою філософську й політичну школу.
- Ксенофонт** (бл. 430—355 рр. до н. е.) — давньогрецький історик і письменник аристократичного походження. Ксенофонт — учень Сократа, якому присвятив твори «Апология Сократа», «Спогади про Сократа», «Бенкет», в яких виклав його вчення. Ксенофонт також написав «Грецьку історію» та «Анабасис» (Ксенофонт брав участь у поході Кіра Молодшого й після його загибелі, обраний стратегом, керував відступом 10 000 грецьких найманців через усю Малу Азію).
- Ксеркс** (485—465 рр. до н. е.) — син перського царя Дарія I. Ксеркс очолив третій похід персів у Грецію і, зазнавши поразки в морській битві під островом Саламін (480 р. до н. е.), змушений був відступити, хоч і захопив Аттику й зруйнував Афіни.

Л

- Лакедемон** (Спарта) — місто й держава в південній частині Пелопоннесу. Лакедемоняни — спартанці.
- Ламах** (бл. 470—414 рр. до н. е.) — афінський полководець. Разом з Нікієм і Алквіадам Ламах командував грецькою ескадрою під час походу на Сіцилію в 415 р. до н. е.
- Лампсак** — місто-союзник Афін на азіатському узбережжі Геллеспонту.
- Лаокоон** — троянський жрець Аполлона. За те, що він спробував перешкодити троянцям затягти до міста троянського коня, його жорстоко покарала Афіна: вона наслала на нього двох велетенських змій, які задушили його та двох його синів.
- Ларіса** — велике місто в Фессалії.
- Леда** — дочка етолійського царя Тестія. Зачарований її вродою, до неї в подобі лебедя з'явився Зевс, коли вона купалася в річці, і від цього союзу народились Єлена та Діоскури.

- Лекіфі** — керамічний глечик на олію з вузьким горлом, низькою ніжкою та вертикальною ручкою.
- Лектіка** — ноші, в яких слуги-раби носили знатних громадян та багатіїв.
- Лесбос** — острів в Егейському морі, недалеко від побережжя Малої Азії.
- Лета** — ріка в підземному царстві, ковток води з якої змушує душ мертвих забути землю і своє життя на ній.
- Лето** (Латона) — титаніда, дружина Зевса, мати Аполлона й Артеміди.
- Лікей** (Ліцей) — місцевість поблизу Афін, де стояв храм Аполлона Лікейського. В Лікеї був також славнозвісний гімнасій, де згодом викладав Арістотель.
- Лісандр** (V ст. до н. е.) — командуючий спартанського флоту й державний діяч. Лісандр здобув ряд перемог над афінянами і прискорив цим закінчення Пелопоннеської війни. Під тиском Лісандра в Афінах було ліквідовано демократичний лад, після якого до влади прийшли «тридцять тиранів».
- Лісій** (бл. 455 або 435 — бл. 380 рр. до н. е.) — визначний афінський оратор, прихильник демократії. Лісій навчав ораторського мистецтва й складав судові захисні промови для своїх підзахисних (йому приписують понад 200 промов).
- Логографи** — перші грецькі історики, автори давньогрецьких писань історичного характеру. Логографи обробляли усні перекази, хроніки, легенди й викладали їх у формі прозової розповіді. В Афінах логографи також складали промови для сторін, які судилися. Найзнаменитішим серед авторів цих промов був Лісій.
- Лютня** — струнний щипковий музичний інструмент східного походження.

М

- Майєвтіка** — так називав Сократ свій філософський метод, з допомогою якого він сприяв народженню істини («родам душі») у ході бесіди (аналогія з мистецтвом своєї матері-повитухи).
- Мантінея** — давньогрецьке місто в Східній Аркадії.
- Марафон** — давньогрецьке містечко у Східній Аттиці, під яким 490 р. до н. е. відбулася знаменита Марафонська битва між персами і греками. В цій битві персам було завдано нищівної поразки.
- Машинна** — мається на увазі театральна підймальна машина, з допомогою якої в давньогрецьких трагедіях над сценою раптом з'являлись боги, і це прискорювало розв'язку дії, визначало долю героїв.

- Мегакл** (VII ст. до н. е.) — член аристократичного роду Алкмеонідів, архонт Афін.
- Мегаломанія** — манія величі.
- Меґара** (Мегари) — важливий торговельний і культурний центр на Коринфському перешийку, здобутий афінянами під час Пелопоннеської війни.
- Мегера** — одна з Еріній, уособлення гніву і заздрощів.
- Медея** — найвидатніша чарівниця грецької міфології, дочка колхідського царя Еета. Закохавшись у Ясона, Медея допомогла йому здобути золоте руно й поїхала за ним до Греції.
- Меліта** (Меліте) — дем у західній частині Афін.
- Мелос** — острів в Егейському морі.
- Менелай** — цар Спарти, чоловік Єлени. Після викрадення Парісом Єлени Менелай зібрав ахейців і вирушив з ними проти Трої. Після взяття Трої довго блукав з Єленою по світу, перш ніж повернувся з нею на батьківщину.
- Метеки** — як правило, уродженці грецьких полісів, ті, що переселились до Афін, а також вільновідпущені раби. Метеки були позбавлені всіх політичних прав: вони не могли займати жодної посади, їм не дозволялося брати участь у народних зборах, купувати нерухоме майно (землю). Заборонено було їм і одружуватися з афінянками. Свою свободу метеки реалізували лише в заняттях торгівлею та ремеслом. У V—IV ст. до н. е. метеки складали значну частину міського населення Аттики.
- Мілет** — розвинений торговий центр у Карії (побережжя Малої Азії). Прославився т. зв. мілетською школою (грецька натурфілософія).
- Мім** — актор античного театру, виконавець коротких імпровізованих сценек побутового й сатиричного змісту.
- Міна** — грецька грошова одиниця, яка дорівнювала 100 аттичним драхмам.
- Мірон** (середина V ст. до н. е.) — видатний давньогрецький скульптор, відомий переважно бронзовими статуями атлетів («Дискобол»).
- Містерії** — таємні служіння богам, в яких брали участь тільки втаємничені, т. зв. місти. Найзнаменитішими були Елевсінські, Орфічні та Самофракійські містерії.
- Мітілен** — місто на острові Лесбос.
- Мойри** (Атропа, Клото і Лахесіс) — богині людської долі, дочки Зевса і Феміди.
- Мом** — божество сміху, втілення лихослів'я і глузів, син Ночі.
- Музи** — богині поезії, мистецтва і наук, дочки Зевса і богині пам'яті Мнемосіни, постійні супутниці Аполлона.
- Муніхія** — фортеця в Піреї.

Н

- Наварх** — начальник, командувач флоту в Стародавній Греції.
- Не змішане вино** — вино, нерозбавлене водою. Як правило, греки пили тільки розведене водою у спеціальній вазі — кратері — вино. Вино змішувалось у пропорції: дві-три частини води на одну частину вина. Влітку вино часто змішувалося зі снігом, який привозили з гір.
- Нектар** — напій олімпійських богів, який нібито дарував їм безсмертя і вічну молодість.
- Ніке (Ніка)** — богиня перемоги, постійна супутниця Зевса й Афіні. Ніке зображувалась у вигляді крилатої діви з лавровим вінком, часто на колісниці.
- Нікій** (бл. 469—413 рр. до н. е.) — афінський стратег і політичний діяч, представник поміркованих демократів. 421 р. до н. е. Нікій уклав мир із Спартою (Нікійв мир). Брав участь у поході на Сіцилію, потрапив у полон і 413 р. до н. е. був страчений сіракузянами.
- Німфи** — жіночі божества, що втілювали в собі різні сили і явища природи. Розрізняли німф морських (океанід), річкових (нерейд), німф джерел і струмків (наяд), гір (орсад), долин (напей), лугов (лімоніад), дерев (дріад) і т. д. Німфи були веселими й безтурботними супутницями бога вина Діоніса, бога муз Аполлона й богині полювання Артеміди.
- Ніч (Нікс)** — дочка Хаосу і сестра Ереба, від якого вона народила Ефір і День, а також Танатоса і Гіпноса, втілення ночі.
- Нус** — буквально думка, розум, одна з основних категорій античної філософії. Найповнішу концепцію нусу розробив Анаксагор.

О

- Обол** — срібна, згодом мідна монета в Стародавній Греції, дорівнювала $\frac{1}{6}$ драхми.
- Одеон** — приміщення для виступів музикантів і співаків. Перший Одеон збудував за часів Перікла архітектор Іктін під південно-східним схилом Акрополя.
- Одісей** — цар острова Ітаки, який прославився своєю хоробрістю, хитрістю й розумом. Завдяки хитрощам Одісея греки здобули Трою. Після зруйнування Трої він мандрував 10 років, і ці його мандри стали сюжетом поеми Гомера «Одіссея».
- Олігархія** — форма правління, при якій державна влада належить небагатьом, найбільш заможним особам. Олігархія існувала у Спарті та інших рабовласницьких державах того часу.

- Олімп** — найвищий гірський масив у Греції (2.917 м). У давньогрецькій міфології — місце перебування Зевса та інших богів-олімпійців.
- Олімпіада** — в давніх греків чотирирічний період між двома Олімпійськими іграми, який з 264 р. до н. е. по 394 р. н. е. був однією літочислення. Роком першої Олімпіади вважається 776 р. до н. е.
- Олімпійці** — дванадцять найголовніших богів, які жили на Олімпі (Зевс, Гера, Посейдон, Деметра, Аполлон, Артеміда, Арей, Афродіта, Гермес, Афіна, Гефест і Гестія). Олімпійці жили однією сім'єю, але кожен мав свій золотий або мідний палац. Верховним владиком олімпійців вважався Зевс.
- Олімпія** — релігійний центр в Еліді, місце культу Зевса, де кожних чотири роки (з 776 р. до н. е. по 394 р. н. е.) відбувалися загальногрецькі свята, під час яких здійснювались жертвоприношення Зевсові Олімпійському і проходили спортивні ігри на його честь. Участь в іграх брали всі грецькі міста й держави. Чоловіки змагалися з бігу, п'ятиборства, кінних перегонів. Згодом на Олімпійських іграх почали виступати й поети, філософи та оратори. Переможців Олімпійських ігор греки шанували як народних героїв — увінчували їх лавровим або оливковим вінком, а також ставили в містах їхні статуї.
- Омега** — остання літера грецького алфавіту.
- Омікрон** — одна з літер грецького алфавіту, яка перейшла з фінікійського письма.
- Оракул** — пророцтво, яке нібито виходило від божества і передавалося жерцями віруючим, а також храм, де віщували віщуни. Згодом оракулами стали називати і самих віщунів.
- Орфей** — міфічний фракійський співець, син бога річок Егея, чоловік Еврідіки. Орфей вважався творцем музики й віршів, був учасником походу аргонавтів по золоте руно.
- Остракізм** — буквально голосування черепками (остраконами), запроваджене Клісфеном (у 509 р. до н. е.) для боротьби з тиранією. Той, кого підозрювали, що він має надто великий вплив на людей, піддавався остракізму: на народних зборах кожен афінянин, який мав право голосу, писав на черепку ім'я громадянина, котрого вважав за необхідне вигнати з міста. Для дійсності голосування необхідно було подати не менше 6 тисяч голосів. Той, чье ім'я стояло на більшості остраконів, мав за 10 днів покинути Афіни на 10 років.

П

- Павсаній** (V ст. до н. е.) — спартанський полководець, під час греко-перських воєн виграв битву під Платеями (479 р. до н. е.). Звинувачений у спробі підняти повстання ілотів, Павсаній, замість з'явитися на суд, заховався в храмі й помер там від голоду.
- Палестра** — гімнастична школа в Стародавній Греції для хлопчиків 12—16 років. Спершу це був лише посипаний піском майданчик для занять із п'ятиборства та боксу, обсаджений тільки деревами, а згодом його почали вже оточувати колонадою та приміщеннями для роздягання, натирання олією тощо. Палестри були приватні й іноді знаходились при гімнасіях, в яких продовжували тренуватись юнаки й дорослі.
- Паллада** — одне з імен богині Афіни на честь того, що вона зняла шкіру з переможеного гіганта Палланта і обтягла нею свій щит.
- Палладій** — статуя озброєного божества, як правило, Аполлона, Афродіти й Афіни Паллади, яка вважалась охоронницею міста Афін від небезпеки.
- Памфілія** — область на півдні Малої Азії.
- Пан** — бог гаїв і лісів, покровитель пастухів, мисливців, рибалок і пасічників. Зображувався з цапиними копитами, рогами, бородою і хвостом. Пан любив блукати по горах рідної Аркадії в товаристві сатирів, німф та веселої компанії Діоніса.
- Панафінеї** — щорічне аттичне свято на честь Афіни. Кожного четвертого року це свято справлялося з особливою пишністю й називалось Великими Панафінеями (на відміну від щорічних Малих Панафінеїв). 28 число місяця гекатомбеона (друга половина липня — перша половина серпня) вважалось днем народження Афіни. В ці дні всеяродна процесія прямувала до храму Афіни на Акрополі, там здійснювались жертвоприношення Афіні Поліаді, і на неї урочисто надягали новий пеллос, витканий вибраними афінянками.
- Паріс** — син троянського царя Пріама. За легендою, на весіллі Пелея й Фетіди богиня чварів Еріда підкинула гостям яблуко з написом «найпрекрасніший». Через це яблуко виникла суперечка між Герою, Афіною й Афродітою. Богині вдалися до Зевса, щоб він розсудив їх. Той послав їх до Паріса. Паріс, спокусившись обіцянкою Афродіти дати йому в дружини найгарнішу жінку на землі, віддав яблуко Афродіті. З допомогою Афродіти Паріс викав Єлену, дружину спартанського царя Менелая, і це спричинило Троянську війну.
- Парменід** (кінець VI — початок V ст. до н. е.) — давньогрецький філософ, який учив про незмінність і вічність світу, про тотожність буття й мислення. Парменід справив великий вплив на Платона й поклав початок алегоричному тлумаченню міфів.

- Парнас** — священна гора в Беотії, на якій, за переказами, перебували Аполлон і Музи.
- Парос** — один із Кікладських островів в Егейському морі, що славився великими покладами мармуру.
- Парфенон** — монументальний храм богині Афінні Парфенос на афінському Акрополі, збудований за часів правління Перікла (447—432 рр. до н. е.) Іктіном та Каллікратом.
- Пасаргادي** — резиденція перського царя Кіра Старшого (перша половина VI ст. до н. е.) у Східній Персії.
- Патрокл** — герой Троянської війни, друг Ахілла, вбитий троянцем Гектором.
- Пean** — хвалебний гімн на честь Аполлона та інших богів, а також пісня-молитва перед битвою на честь Арея.
- Пегас** — крилатий кінь Зевса, який народився з тулуба Медузи-Горгони, вбитої Персеєм; згодом — символ поетичного натхнення в грецькій поезії.
- Пелла** — столиця давньої Македонії.
- Пелопоннес** — півострів на півдні Греції, названий так на честь царя Пелопа.
- Пелопоннеська війна** (431—404 рр. до н. е.) — одна з найбільших в історії Стародавньої Греції воєн, яка точилася між Пелопоннеським і Афінським морським союзом за політичне й економічне панування в Греції та інших районах Середземномор'я. У війну поступово було втягнуто майже всі грецькі поліси. Тривала й жорстока війна підірвала військову могутність Афін, завдала нищівного удару грецькій демократії й поклала початок кризі полісної системи.
- Пелопоннеський союз** — об'єднання давньогрецьких полісів Пелопоннесу під військовим і політичним керівництвом Спарти. Пелопоннеський союз відіграв важливу роль під час греко-перських воєн, але найбільшого розквіту досяг після переможної Пелопоннеської війни, перетворившись у загальногрецьку організацію, яка скрізь насаджувала олігархічні форми правління.
- Пентелікон** (Пентелійські гори) — гірський кряж в Аттиці, що славився своїми покладами мармуру — білого й дрібнозернистого.
- Пеплос** — верхня одежа давньогрецької жінки. За формою і способом драпірування пеплос нагадував хітон, але був довший і мав більше складок. Міг бути як білим, так і кольоровим. Та найбагатшим кольором вважався пурпуровий.
- Перистиль** — прямокутний двір і сад, а також площа, зала, оточені з чотирьох боків критою колонадою.
- Перікл** (бл. 490—429 рр. до н. е.) — видатний афінський політичний діяч. Як стратег Афін, Перікл здобув низку воєнних перемог і здійснив реформи, що вдосконалили й поглибили афінську

демократію. За правління Перікла Афіни досягли свого найвищого розквіту, стали найкрупнішим центром економічного, політичного й культурного життя всієї Греції. Політика, яку провадив Перікл, відповідала інтересам більшості афінських громадян.

Персефона (Кора) — дочка Зевса й Деметри, яку викрав бог підземного царства Аїд і яка стала його дружиною. Щороку, виконуючи волю Зевса, вона поверталась до матері, і тоді на землі наставала весна.

Піло́с — порт у Мессенії на західному березі Пелопоннесу. Під час Пелопоннеської війни його облягли афіняни й примусили спартанців, що стояли на острові навпроти (Сфактерія), здатися. Один із центрів старовинної ахейської культури.

Пінакій — металевий знак, по якому присяжних пропускали на судовий розгляд справи. Пред'явлення цього знака після процесу давало присяжним змогу одержати належну їм за це плату (3 оболі).

Пінда́р (між 522/1 і 518/7 — бл. 432/1 рр. до н. е.) — давньогрецький поет, автор хорових творів (гімнів, дифірамбів, пеанів, тренів тощо) на честь переможців під час загальногрецьких змагань.

Піре́й — афінська гавань. За часів Перікла Пірей був з'єднаний з Афінами Довгими мурами.

Піса́ндр — один з керівників олігархічного перевороту в Афінах (411 р. до н. е.).

Піфа́гор Самоський (бл. 570 — бл. 500 рр. до н. е.) — напівлегендарний давньогрецький філософ, релігійний і політичний діяч, виразник ідей аристократії. Піфагор вірив у безсмертя душі та її переселення в тварин. Пізнання світу зводив до пізнання чисел, які управляють ним. Піфагор — автор відомої теореми Піфагора й засновник релігійно-філософського вчення «піфагореїзму».

Піфі́я — жриця-віщунка Дельфійського оракулà при храмі Аполлона в Дельфах.

Піфо́ (Пейто) — богиня, яка уособлювала мистецтво переконання, супутниця Афродіти й Гермеса. Вважалась також однією з Харіт.

Пла́тон (427—347 рр. до н. е.) — знаменитий давньогрецький філософ, один з найвідданіших учнів Сократа, засновник афінської філософської школи — платонівської Академії. Платон — основоположник розвинутої системи ідеалістичної філософії. Вчення його викладено в діалогах «Федон», «Тімей», «Закони», «Парменід» та ін.

Плу́тарх (бл. 46 — бл. 127 рр.) — давньогрецький письменник, історик і філософ. Автор близько 230-ти творів (основні з них — «Паралельні життєписи», в яких порівнюються біографії видатних грецьких і римських діячів, та моральні трактати «Моралії»).

- Плутос** — божество, яке втілювало в собі багатство.
- Пнікс** — пагорб у передмісті Афін, місце народних зборів (еклезії).
- Полігнот** (V ст. до н. е.) — видатний давньогрецький художник, прославився своїми стінними розписами громадських будівель в Афінах та в Дельфах.
- Поліклет із Аргоса** (друга половина V ст. до н. е.) — видатний давньогрецький скульптор і теоретик мистецтва. У трактаті «Канон» Поліклет намагався обґрунтувати систему ідеальних пропорційних відношень. Його статуя «Доріфор» (молодший списоносець) вважалась мистецьким каноном: сила таланту Поліклета знайшла тут свій найвищий вираз у винятково тонкому й правдивому зображенні людського тіла.
- Полікрат** (VI ст. до н. е.) — давньогрецький тиран Самоса, за правління якого острів досяг небаченого економічного й культурного розквіту. Політика Полікрата зустрічала опір родової аристократії.
- Поліс** — рабовласницьке місто-держава в Стародавній Греції, особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства. Поліси були або олігархічні (Спарта), або демократичні (Афіни). Найвищий розквіт грецьких полісів припадає на V ст. до н. е.
- Понт Евксінський** — буквально гостинне море. Так давні греки називали Чорне море.
- Посейдон** — син Крона і Реї, брат Зевса й Аїда, грецький бог морів і вод, володар бурі. Посейдон також вважався покровителем вершників і змагань з перегонів на колісницях.
- Потідея** — коринфська колонія в Халкідіці. Входила до складу Делоського союзу, однак 432 р. до н. е. вийшла з нього, і це було однією з причин, які призвели до Пелопоннеської війни.
- Пританей** — приміщення на агорі біля північного підніжжя Акрополя, де засідали притани. Крім пританів, тут безплатно обідали громадяни, які мали особливі заслуги перед державою.
- Притани** — частина афінської ради 500, що складалася з 50 представників однієї аттичної філи й по черзі головувала в раді на народних зборах протягом 1/10 службового року.
- Пріам** — троянський цар, батько Гектора, Кассандри й Паріса. Загинув під час взяття Трої греками.
- Прометей** — один із славетних титанів, творець перших людей з глини й води. Всупереч волі Зевса, Прометей приніс людям вогонь, викрадений з Олімпу, за що був жорстоко покараний: його прикували до скелі на Кавказі, звідки визволив його тільки через тисячоліття Геракл, убивши орла, який щодня прилітав клювати його печінку.

- Пропілеї** — надзвичайної краси величезний архітектурний ансамбль, що вів на Акрополь. Збудований в 437—432 рр. до н. е. архітектором Мнесіклом.
- Пропонтіда** — Мармурове море між Геллеспонтом і чорноморською протокою Фракійський Босфор.
- Протагоніст** — актор у давньогрецькій трагедії, який виконував головну роль героя чи героїні.
- Протагор** (бл. 480 — бл. 410 рр. до н. е.) — один з найвідоміших грецьких філософів-софістів, політичний діяч. У своїх творах Протагор стверджував відносність усіх уявлень про довколишній світ і висловлював сумнів щодо існування богів. Звинуваченого в безбожності Протагора вигнали з Афін, а книгу його про богів було спалено.
- Псіхея** — втілення людської душі; за однією з легенд, — царівна, що своєю вродою змагалася з самою Афродітою. Ображена богиня, щоб покарати її, послала до неї Ероса. Той, закохавшись у неї, переніс її в свій палац і там відвідував тільки ночами, щоб вона не побачила його обличчя. Псіхея порушила заборону, і Ерос щеє. Лише після довгих страждань вона знову з'єдналася з ним, і він узяв її з собою на Олімп.

Р

- Радамант** — один із трьох суддів у підземному царстві (Елісії), син Зевса і Європи.
- Родос** — острів архіпелагу Південні Споради, рабовласницька держава на чолі з олігархією. Під час греко-перських воєн 500—449 рр. до н. е. Родос захопили перси; згодом він входив до Делоського союзу.

С

- Сабасій** — фрігійське божество, культ якого згодом злився з культом Діоніса.
- Саламін** — острів недалеко від Пірея; 480 р. до н. е. там відбулася одна з морських битв греко-перських воєн, в якій перси зазнали нищівної поразки.
- «Саламінія» — афінський корабель, призначений для виконання державних доручень. Утримувався за державний рахунок, і команда його складалася з повноправних громадян.
- Самос** — острів архіпелагу Споради, торгово-ремісничий поліс.
- Самоське вино** — знамените мускатне вино з острова Самос.
- Самофракійське море** — північна частина Егейського моря довкола острова Самофракія.

- Сапфо** (перша половина VI ст. до н. е.) — давньогрецька поетеса. Оспівувала любов і красу подруг, особисті переживання, весільні обряди.
- Сарданапал** — грецьке ім'я ассірійського царя Ашшурбаніпала (668—633 рр. до н. е.).
- Сарди** — столиця держави Лідія, згодом — резиденція перських сатрапів.
- Сатири** — нижчі божества, які безтурботно жили в лісах та на горах. Зображувалися напівлюдьми-напівцапами з гострими вухами, ріжками на голові, з цапиним або кінським хвостом. Як правило, сатири складали почет Діоніса.
- Сатрапи** — намісники сатрапій (військово-адміністративних провінцій, на які була поділена Перська держава). Сатрапи наділялись найвищою адміністративною, судовою та військовою владою.
- Сегеста** — місто на Сіцилії, грецька колонія.
- Селена** — богиня Місяця. Ототожнювалась також з Артемідою, Гекатою й Персефоною.
- Селіунт** — грецьке місто на південному березі Сіцилії.
- Семіраміда** — грецьке ім'я ассірійської цариці Шаммурамат (IX ст. до н. е.), дружина ассірійського царя Шамшіадада V. Семіраміді приписують заснування Вавилону і створення одного з семи див світу — небаченої краси «висячих садів».
- Сест** — фракійське місто на європейському березі Геллеспонту в найвужчому його місці.
- Сикофант** — професійний шпигун, наклепник і донощик. Первісне значення — людина, яка доносила про заборонений вивіз із Аттики фіг та зривання плодів із священних смоківниць.
- Симпосій** — заключна частина бенкету, під час якої учасники прикрашали один одного квітами й розважалися танцями, співами та дискусіями.
- Сиринкс** — пастуший духовий музичний інструмент із семи очеретин різної довжини, з'єднаних воском. За легендою, сиринкс винайшов бог лісів і стад Пан.
- Сізіф** (Сісіф) — син Еола, міфічний будівничий і цар Коринфу. Після смерті Сізіф обдурив богів і зумів повернутись на землю із царства мертвих. За це боги його жорстоко покарали: в царстві Аїда він мусив вічно викочувати на гору важкий камінь, який знову скочувався вниз, тільки-но досяга вершини, і всю роботу Сізіфові доводилось починати з початку. Звідси вираз «сізіфова праця», тобто тяжка і марна праця.
- Сілен** — син Гермеса, вихователь і наставник Діоніса, демон. Зображувався веселим, завжди п'яним дідом в оточенні сатирів.
- Сіракузи** — давньогрецький торговий порт і держава-поліс на південно-східному побережжі Сіцилії.

- Сіссітіі**— обов'язкові спільні трапези повноправних громадян у деяких державах Стародавньої Греції (у Спарті, на Криті). Відбувалися сіссітіі під відкритим небом, за столами, де всі одержували однакову скромну їжу.
- Скіфи**— племена, які в I тис. до н. е. населяли Північне Причорномор'я. У скіфів існував союз племен, який поступово набув рис держави рабовласницького типу на чолі з царем. Політичному згуртуванню скіфів сприяла війна з перським царем Дарієм II у 514 р. до н. е. Серед державних рабів у Стародавній Греції перевагою користувалися скіфн. З їхнього складу комплектувалась охорона порядку і спокою в місті. Спершу скіфи жили в наметах на агорі, а згодом — на ареопазі. Загін їхній нараховував 300, а потім — 1200 чоловік.
- Сколії**— коротка анонімна пісенька будь-якого змісту; різновид народної поезії.
- Солон** (бл. 638—559 рр. до н. е.)— афінський політичний діяч, поет і філософ, якого давні греки зараховували до «сімох мудреців» давнини. Обраний 594 р. до н. е. архонтом, Солон провів ряд соціально-політичних реформ, котрі скасували рабство за борги і поклали майновий ценз в основу політичних прав громадян. Солон зміцнив роль еклесії, створив два нових органи управління — раду 400 (буле) і гелією. Ці реформи й заклали основи афінської рабовласницької демократії.
- Софісти**— грецькі знавці й учителі мудрості, філософи, які займалися дослідженням переважно суспільних проблем. Софісти готували знатних юнаків до політичної діяльності: навчали їх (за плату) етики, політики, красномовства й мистецтва суперечок. Софісти не являли собою єдиної групи ні за соціально-політичною орієнтацією (серед них були ідеологи як рабовласницької демократії, так і рабовласницької аристократії), ні за власними філософськими ідеями. Починаючи з IV ст. до н. е., вчення софістів починає втрачати прогресивний характер і зводиться лише до мистецтва красномовства.
- Софокл** (496—406 рр. до н. е.)— славетний давньогрецький драматург. Прихильник Перікла. В історію античної літератури Софокл увійшов як один із творців давньогрецької трагедії (написав близько 140 творів). Сюжети для своїх трагедій брав з міфології, але ставив у них важливі соціальні й етичні проблеми. Софокл зробив багато нововведень у розвиток жанру трагедії: збільшив кількість дійових осіб, хор, удосконалив трагедійні маски.
- Софросіоне** (софросіне)— відчуття міри, одна з головних чеснот людини в розумінні давніх греків.
- Спарта** (Лакедемон)— столиця давньогрецької держави з такою ж самою назвою, аристократична монархія, що змагалася з демокра-

- тичними Афінами за першість у грецькому світі. Виникла в X—IX ст. до н. е. на території Лаконіки. Після Пелопоннеської війни Спарта на деякий час запанувала над усією Грецією.
- Сп он д е й** — в античному віршуванні стопа вірша, яка складалася з двох довгих складів.
- С т а д і й** — грецька міра довжини (600 стоп). Залежала від довжини стопи, яка в різних областях була різна. Найчастіше стадій коливався між 174 і 230 м.
- С т а д і о н** — підковоподібна витягнута арена, як правило, біля підніжжя гори, складова частина гімнасія.
- С т е с і х о р** (кінець VII — перша половина VI ст. до н. е.) — давньогрецький поет, творець хорової лірики. Стесіхор поєднав лірику з епікою — теми черпав як із традиційних міфів, так і з народної творчості.
- С т е ф а н а** — вишукана оздоба для кіс грецької жінки, схожа на вінок.
- С т і к с** — німфа річки, що оточувала підземне царство, а також сама річка, за якою починалося царство мертвих.
- С т о п а** — грецька міра довжини (приблизно 0,3 м). Ділилася стопа на 4 долоні і 16 пальців. 1,5 стопи складали лікоть, 4 лікті — сажень, 16 і 2/3 сажня — плетр, а 6 плетрів — один стадій.
- С т о я** (стоа) — довга галерея-портик, здебільшого з одним-двома рядами колон і стіною по одній із довгих сторін. Могла прикрашатися статуями та живописом. Важливий елемент грецького урбанізму.
- С т о я П е й к і л а** — кольоровий портик, найзнаменитіша колонада на афінській агорі, розмальована Полігнотом.
- С т р а т е г** — у давньогрецьких полісах воєначальник з широкими військовими та політичними повноваженнями. В Афінах існувала колегія з 10 стратегів, які вибирались еклезією на один рік, могли й переобиратися. Стратеги командували військами в походах, очолювали військово-політичні союзи.
- С у н і й с ь к а б р а м а** — брама в південній частині афінських murів.

Т

- Т а л а н т** — найбільша міра ваги (26,2 кг.), запозичена греками зі Сходу. Вживалась головним чином для дорогоцінних металів і через те стала також грошовою одиницею, що дорівнювала 6000 драхм.
- Т а н а т** (Танатос, Фанатос) — втілення смерті, брат-близнюк Гіпноса, бога сну. Зображувався крилатим юнаком з погаслим смолоскипом у руці.

- Тартар** — безодня, яка виникла з початкового Хаосу. Тартар правив за в'язницю для скинутих Зевсом титанів. Тартаром називали також підземне царство та його володаря Аїда.
- Тезис** — слабка частка віршованої стопи, на відміну від сильної її частки — **арсиса**.
- Телестеріон** — храм в Елевсіні, збудований архітектором Іктіном.
- Терпсіхора** — одна з дев'яти Муз, покровителька танцю, а також хорового співу. Зображувалася з лірою в руках.
- Терсит** (Ферсит) — персонаж «Іліади», ахейський цар, який виступив з осудом Агамемнона, і за це його Одиссей жорстоко побив.
- Тетрадрахма** — грецька срібна монета вартістю в чотири драхми.
- Тиранія** — форма державної влади в Стародавній Греції. З допомогою і при підтримці вільних громадян, внаслідок насильницького перевороту, який ліквідував правління родовой аристократії, до влади приходив самодержавець (тиран). Спочатку тиранія сприяла економічному й культурному розквіту поліса (VII—VI ст. до н. е.). Починаючи з VI ст. до н. е., вона почала відходити від народних мас, утискувати громадянські свободи. Тиранія була перехідним етапом від родового ладу до класового, і її було ліквідовано, як тільки вона виконала своє призначення.
- Титани** — діти Урана і Геї, боги старшого покоління. За те, що вони повстали проти Зевса, їх було скинуто в Тартар. Звідси уявлення про титанів як ворогів богів, миру й ладу.
- Тір** — фінікійський порт і відомий торговий центр на острові біля східного узбережжя Середземного моря, заснований ще в III тисячолітті до н. е. Славився тканинами, які тут вироблялися.
- Тіссаферн** (V ст. до н. е.) — перський сатрап Сард — міста у Малій Азії. Страчений 395 р. до н. е.
- Тіхе** — дочка Океана і Тефії, богиня випадку й долі. Іноді її зараховували до майр.
- Трапезіти** (трапедзіти) — міняйла в містах Стародавньої Греції. Займалися обміном, збереженням грошей та позичками під проценти. Здебільшого трапезітами були метеки, вільновідпущені раби.
- Триніжок золотий** — один із скарбів, посвячених Аполлону Дельфійському і захоплених як здобич греками в битві з персами під Платеями (479 р. до н. е.).
- Трієра** — давньогрецький військовий корабель завдовжки 35—38 м, з трьома рядами весел.
- Трояська війна** — славетний військовий похід ахейців на чолі з Агамемноном проти міста Трої (XIII ст. до н. е.), який закінчився поразкою Трої і взяттям її ахейцями.
- «Тридцять тиранів»** — комісія 30-ти, яка покликана була виробити в Афінах замість демократичної нову конституцію після укла-

дення принизливого миру із Спартою в 404 р. до н. е. Скориставшись загальною розгубленістю і підтримкою Лісандра, комісія фактично стала урядом тридцяти, який очолив Критій.

У

Уран — найдавніше верховне божество грецької міфології, перший володар неба і світу. Від шлюбу Урана з Геєю народилося старше покоління богів — 12 титанів, а також кіклопи. Трону позбавив його Крон і перебрав владу до своїх рук.

Ф

Фаланга — бойовий стрій грецької піхоти (гоплітів) з 8—16 рядів, які щільно примикали один до одного.

Фаллос — у Стародавній Греції зображення чоловічого статевого органу як символу плодючості. Був також частиною костюма актора в давньогрецькій комедії та хору сатирів.

Фаргеліон — за афінським календарем одинадцятий місяць — від середини травня до середини червня місячного року з дванадцятьма синодичними місяцями (29,5 дня). Початок року й назви місяців у різних областях були різні.

Фарнабас — перський сатрап Віфінії і Фракії. Під час Пелопоннеської війни Фарнабас допомагав спершу спартанцям, а потім (з 410 р. до н. е.) — Алквіаду.

Фасос — острів у північній частині Егейського моря.

Феб (Фобос) — епітет, який ставився перед іменем або вживався замість імені бога сонця та світла Аполлона.

Федра — друга дружина легендарного афінського царя Тесея, яка закохалася в свого пасерба Іполита й наклала на себе руки від нерозділеного кохання.

Фемістокл (бл. 525—460 рр. до н. е.) — афінський державний діяч і полководець періоду греко-перських воєн. Реформи Фемістокла сприяли вдосконаленню афінської демократії. Фемістокл керував об'єднаними силами греків у битві під Саламіном (480 р. до н. е.), сприяв створенню Афінського морського союзу — першого. Внаслідок інтриг аристократів Фемістокл був підданий остракізму й помер у вигнанні.

Фенікс — у міфології давніх народів казкова птиця, яка, досягши старості, спалювала себе в своєму гнізді й відроджувалася з попелу молодою і обновленою. Зображувалась у вигляді орла з червоним пір'ям.

- Фео́рії**—священні посольства, які грецькі держави посилали в загальноєллінські святилища.
- Ферамен** (бл. 455—404 рр. до н. е.) — афінський політичний діяч, один з організаторів аристократичного перевороту 411 р. до н. е., наслідком якого було правління «чотирьохсот». Згодом Ферамен перейшов на бік демократів. Брав участь у битві при Аргінусах (406 р.) і уклав мир, яким завершилась Пелопоннеська війна. Завдяки підтримці спартанців Ферамен увійшов до складу «тридцяти тиранів», але виступив з осудом тероризму Критія і був страчений.
- Фессалія** — історична область у східній частині Північної Греції.
- Фібула** — металева застібка, якою скріплявся на плечі хітон.
- Фіви** — давньогрецьке місто в Беотії, яке підтримувало персів під час греко-перських воєн і виступило на боці Спарти в період Пелопоннеської війни.
- Фідій** (V ст. до н. е.) — видатний давньогрецький скульптор і архітектор, творець знаменитих статуй Афіні-Промахос та Зевса Олімпійського, близький друг і помічник Перікла в перебудові Акрополя.
- Філа** — буквально плем'я, згодом великий територіальний округ. При Клісфені вся Аттика була розділена на 10 філ.
- Філа** — фортеця на кордоні Аттики (біля Декелеї).
- Філострат Флавій** (II—III ст. н. е.) — давньогрецький письменник, автор збірника фіктивних любовних листів, а також роману «Життя Аполлонія Тіанського» та «Життєпису софістів».
- Фінікійці** — давній східний народ, жителі східного побережжя Середземного моря; славились як відважні мореплавці, умілі торговці й майстерні ремісники.
- Фортуна** — богиня щастя, долі й успіху.
- Фракія** — історична область у південній частині Балканського півострова.
- Фрасібул** (V—IV ст. до н. е.) — афінський політичний діяч, вождь демократичної партії, ініціатор повалення влади «тридцятьох тиранів» і відновлення демократії в Афінах.
- Фрігія** — область на північному заході Малої Азії.
- Фукідід з Алопека** (V ст. до н. е.) — вождь афінських аристократів після смерті Кімона. За проспартанську політику Фукідида 444 р. до н. е. було піддано остракізму.
- Фурії** — грецька колонія в Південній Італії, заснована 443 р. до н. е. Періклом на місці зруйнованого міста Сибаріс. Фурії були незалежні, але перебували в союзі з Афінами.

Х

- Хайре! Хайрете!** (*грецьк.*) — «Радій! Радійте!» — звичне вітання давніх греків. Відомі й інші варіанти: «Працюй! Трудися з успіхом!», «Бувай здоров! Бувайте здорові!»
- Халкідіка** — гористий, порослий лісом півострів у Південній Македонії.
- Хаос** — безмежна початкова маса, з якої нібито згодом виник світ.
- Харіти** (Аглая, Евфросина, Талія) — богині вроди, радості і втілення жіночої привабливості. Вважались дочками Зевса й Евріноми.
- Харон** — старий човняр, перевізник душ померлих через ріку Ахеронт до брами Аїда.
- Херсонес Фракійський** — півострів, що примикає до Геллеспонту.
- Хіоське вино** — знамените вино з острова Хіос в Егейському морі.
- Хітон** — спідній чоловічий та жіночий одяг у вигляді сорочки без рукавів. Виготовлявся хітон із шматка вовняної або льняної тканини, складеної по вертикалі вдвоє і скріпленої на плечах двома фібулами. Робочий і військовий хітон був вовняний, сягав до колін і підперізувався поясом (так званий дорійський); святковий — льняний — був довгий і з довгими рукавами (так званий іонійський). Довжина хітона залежала також від віку: літні чоловіки носили довгий хітон, молодь — короткий. Жіночий хітон був довгий, з багатьма складками й гарною вишивкою.
- Хлайна** — верхня чоловіча одяга, історично старша за гіматій. Прямокутний шматок вовняної тканини перекидався через плече й на грудях сколювався фібулами.
- Хламіс** (хламида) — невеликий плащ овальної або прямокутної форми, сколений на грудях або на плечі фібулою. Одяга юнаків, а також вершників.
- Хрисоелефантинна скульптура** — скульптура із золота та слонової кістки. Складалася з дерев'яного каркасу, на який наклеювалися пластини із слонової кістки (імітували тіло), а з золота виготовлялися одяга й волосся.

Ц

- Цірцея** (Кірка) — чарівниця з острова Ея, яка обернула супутників Одиссея в свиней, а його самого цілий рік тримала на своєму острові. В переносному значенні — підступна спокусниця.

Ч

«Чварн душі і тіла» — невідомого чеського поета віршований трактат, в якому порушені деякі питання світського життя (XIV ст.).

Я

Ясон (Іасон) — син Есона, царя міста Іолка в Фессалії. Щоб повернути батьковій трон, несправедливо відібраний у того старшим братом Пелієм, Ясон вирушає на чолі аргонавтів до царства Еета (Колхіди) по золоте руно.

ЙОЗЕФ ТОМАН
МИРОСЛАВА ТОМАНОВА
СОКРАТ

Роман

Перевод с чешского
Д. С. Андрухова

Издательство «Дніпро»
(На українском языке)

Редактор В. Г. Струтинський
Художник Ю. Г. Новиков
Художній редактор І. М. Гаврилюк
Технічний редактор І. О. Селезньова
Коректори О. С. Назаренко, Н. І. Харчук

Информ. бланк № 933

Здано до складання 19.01.79.

Підписано до друку 15.05.79.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3.

Гарнітура академічна. Друк високій.

Умови. друк. арк. 26,88.

Обл.-внд. арк. 30,528.

Тираж 100 000. Зам. 45.

Ціна 3 крб.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Томан Й., Томанова М.

Т56 Сократ: Роман.— Перекл. з чеськ. Д. Андрухів.—
Післямова В. Житника.— К.: Дніпро, 1979.— 511 с.

Чеські письменники Йозеф Томан (1899—1977) і Мирослава Томанова (нар. 1906 р.) зображують в романі античну Грецію «золотого віку» й занепаду Афін у V ст. до н. е. Автори простежують життя Сократа від народження до смерті. Зі сторінок роману постають також філософ Платон, державний діяч Перікл, скульптор Фідій, драматурги Арістофан, Софокл, Евріпід та ін.

Т 70304—152 140—79, 4703000000 И(чехосл)
M205(04)—79

3105.